

Вольга Іпатава

**За морам
Хвалынскім**

Аповесці і апавяданні

Мінск
«Юнацтва»
1996

ББК 84Бел7 176
УДК 882.6-93

Для старэйшага школьнага ўзросту
Мастак В. Шапялевіч

Іпатава В.

За морам Хвальнскім: Аповесці і апавяданні /Маст. А. Лось.—
Мн.: Юнацтва., 1996.— 368 с.: іл. – (Школьная бібліятэка)

ISBN 985-05-0174-X.

Вострасюжэтная аповесць вядомай пісьменніцы Волгі Іпатавай «За морам Хвальнскім» напісана на гістарычным матэрыяле старажытнай Полаччыны. Малады палачанін Алекса, налюбіўшы прыгажуню Бярозу, накіроўваецца ў пошуках звезенай каханай за трыдзесяць зямель, за мора Хвальнскае. Яшчэ пра адзін трагічны, ужо жаночы лес, княгіні Лізаветы Астрожскай, расказана ў аповесці «Чорная княгіня». Сярод герояў аповесці Сымон Будны, Васіль Астрожскі і іншыя.

ЗА МОРАМ ХВАЛЫНСКІМ

Аповесць

Каваль Таміла перастаў спаць па начах. Не дзіва — працаваў дзень за днём: атраду Брачыслава і яго воям патрэбна было новае ўзбраенне. Да домніц — Таміла паставіў яшчэ дзве непадалёку ад кузні — бесперапынна падвозілі руду цёмна-чырвонага ці бурага колеру, што капалі на Чортавым балоце і на задзвінскім лузе.

Гліняныя домніцы, яшчэ цёплыя пасля плаўкі, таропка загрузаліся — драўляны вугаль уперамешку з кавалкамі руды. Перапэцканыя вугалем хлопцы скуранымі мяхамі ўдзьмувалі ў гліняныя соплы — трубка ў нізе печы — сырое паветра. Гарэў вугаль, плавілася руда. Пасля памагатых ламалі печ, грузілі на жалезныя лісты з драўлянымі ручкамі кавалкі крыцы і цягнулі іх у кузню. Там Таміла з памочнікамі награвалі крыцу ў горне і да знямогі білі яе цяжкімі молатамі — выціскалі жалеза.

Жалеза! Рудая, мяккая зямля набывала новую якасць. Яна рабілася калючай дзідай, што ўп'ецца ў варожае цела, бліскучай сякерай, што каісыці стане чырвонай ад крыві кальчугай, што зберажэ магутнае цела воіна, і Таміла, помнячы гэта, ніколі не браўся за работу, не памаліўшыся задымлёнаму Перуну, што нерухомымі, шырока расстаўленымі вачыма сачыў з кута за кожным ягоным рухам. Таміла не крычаў на памочнікаў, якія не маглі так доўга, як ён, плюшчыць гарачую порыстую крыцу. Калі яны браліся адпачываць, адпачываў і ён, маўкліва глядзячы навокал. Чорны, з маршчынамі, як бы выведзенымі сажай, твар яго быў пахмурны: з атрадам ішоў ягоны старэйшы сын. Думалася яму раней — ладны каваль выйдзе з Пуцяты, з дзяцінства любіў той круціцца ў кузні, спрабуючы слабым і яшчэ, дзіцячымі рукамі паднімаць над гарачаю крыцаю молат. Ажно цяпер малайца да горна абцугамі не падцягнуць. На што ўжо меч ды і той рабіў бацька. Зрабіў, праўда, на славу — з двух бакоў завостранае лязо — сячы з якой хочаш рукі! А ножны была пачала рабіць маці, ды так і не закончыла — прынесла ўпотаі дачка суседа-гарбяра, Любава — і калі толькі меч вымерыла? — і вохнулі яны з жонкай, дзівуючыся: такія былі логны, што толькі князю упору: на скуры чырвонымі ваўнянымі нітамі арол вышываны, па баках кветкі сінія і жоўтыя, зялёнае цяўе. Не вытрымала гарачае сэрца дзявочае — ўпала Любава ў ногі жонцы каваля, плакала: ідзе ў далёкі шлях Пуцята, забыўся на яе і на свае шчадротлівыя абяцанні, пакідае без слоўца ласкавага! А

дзе ўломіш бутрыма гэткага: логвы ўзяў, усміхнуўся задаволена — і прэч з хаты, зноў да войска свайго!

Сціскаецца нешта ў грудзях старога каваля: а што, калі?.. Годная дзеўка Любава, здаровых унукаў дала б ім з жонкаю — усё ўцеха! Бірулькі рабіў бы для іх з ліпы, канькі пасля выкаваў бы... Вось і малодшы, Алекса, прыстае: зрабі канькі, тата!

Схамянуўшыся, ён загукаў памочнікаў: не зробіць у час, адна гаворка ў князя — порты сцягнуць маладыя нахабныя грыдні, і... Свяці старымі касцямі, срахміся перад усім светам, а пасля колькі дзён воккай і прыкладвай да пісягоў распараныя зёлкі!

Грукаюць адзін за адным молаты: гах-гах-гах! — а перад вачыма Тамілы ўсё стаяць невядомыя сцэжкі, па якіх нойдзе ягоны сын, і не-не ды перапаліцца пад молатам гатовая ўжо жалезіна, а памочнікі моўчкі выкінуць яе з кузні, і ні гу-гу: мабыць, чуоць, што робіцца ў душы паважанага ўсімі майстра...

Дзесяцкі Ірвідуб жаніў малодшага сына, васемнаццацігадовага Рэдзьку. У прасторным драўляным доме Ірвідуба ўсё было гатова для вяселля. На дубовых сталах дыміліся агромністыя, спецыяльнага заказу, гліняныя місы з вялікімі кавалкамі мядзведзьны і зубрыны, безліч дробнай смажаніны — зайцоў, гусей і качак у латушках — тулілася паміж жбанамі з талакном, глякамі з ліпецам і сыгою. Ліпец быў звараны яшчэ ўлетку, настаяўся, і ад яго ў святліцы пахла квеценню, хаця за вокнамі стаяла мароаная, з шэранню на дрэвах рانیца. У сenniцы жрэц, прывезены са старажытнага капішча пад сьляцом, надзяваў барвовы, упрыгожаны сінімі шаўковымі шнурамі, плашч, які толькі што падарыў яму Ірвідуб. Жрэц, доўгі, маўклівы мужчына, апрануты ў чыстую палатняную кашулю і зрэбныя порткі, рухаўся лёгка і нячутна, чорныя валасы яго, раздзелены пасярэдзіне і прыхоплены чырвонай стужкай, былі намазаны алеем, ногі напачатку былі ў скураных пастолах, лёгкіх і зручных пры хадзе. Але Ірвідуб настойваў, каб госць абуў чырвоныя саф'янавыя боты, і жрэц грэбліва глядзеў на дарагія падарункі, думаючы, што ні дзед, ні бацька ніколі б не пайшлі на тое, каб змяніць сваё звычайнае ўбранне. Ды даводзілася лічыцца з абставінамі: жрэц ведаў, якую душэўную барацьбу вытрымаў Ірвідуб, каб дагадзіць і Брачыславу, што ахрысціў сына, і захаваць звычай продкаў, якія жанілі сваіх дзяцей, не ведаючы ні пра якую царкву. Гаму гаспадары чакалі Брачыслава трапятліва — што-та скажа князь?

— Едзе, едзе! — раздаліся тым часам крыкі з высокай святліцы, дзе сядзеў дзорны, і ўсе — дворныя, чэлядзь — замітусіліся, расцілаючы ад ганка па снезе сувой пафарбаванага ў чырвань палатна, і гаспа-

дар, спатнелы, пабег насустрач князю, абмінаючы вытаптаную сцяжынку з пасцеленым сувоем і правальваючыся ў снезе.

Брачыслаў увайшоў у святліцу павольна, з цяжкасцю перастаўляючы распухлыя ногі, і, сапучы, доўга ўсаджваўся на покуці. Магутная, апошнім часам моцна атлусцелая ад невядомай хваробы постаць яго навісла над сталом. Галавою ён ледзь не даставаў да бажніцы, дзе нобач з каменнаю паставай Ілі-Угодніка мірна суседнічала постаць Дажбога. Поруч з князем сеў хлопчык — даўгалыгі отрак з цёмнымі жвавымі вачыма на хударлявым твары. Высокі, крыху цукаты лоб, досыць вялікі, але прыгожа выразаны нос, тонкія вусны, уладны, смелы нозірк рабілі яго падобным на арляня, якое яшчэ не аперылася, але гатова ўдзяўбсці кожнага, хто працягне па яго руку. Галава ў хлопчыка была перавязана залатой шырокаю стужкай. Гэта быў княжыч Усяслаў. Отрак запытальна глянуў на бацьку, і, злавіўшы гэты позірк, Ірвідуб узмахнуў рукою.

Пасярэдзіне пакоя, унутры сталоў, размешчаных ля сцен у выглядзе прамавугольніка, халопы паставілі разьбяны стол, накрылі яго белым настольнікам, сатканым рукамі нявесты. Жрэц, апрануты ў плашч, падышоў да стала і паставіў на яго драўляную фігуру Воласа. Чалядніца падала яму вялікую свечку жоўтага воску, у той час як другая клала на стол круглы бохан белага хлеба і берасцяную саланіцу, напоўненую соллю. Запаліўшы свечку жрэц прымацаваў яе да бохана.

Падвялі да стала маладых. Жрэц, паморшчыўшыся (яго ўкалола булаўка-фібула, якою быў зашпілены на нячы плашч), звярнуўся да маладога:

— Ці жадаеш ты ўзяць у жоны дзяўчыну Маліну, што стаіць перад табою?

Рэдзька, каржакаваты, светлавалосы, збянтэжаны агульнай увагай, хацеў пакруціць вуха, як заўжды, калі разважаў, але, спахапіўшыся, апусціў руку і прабасіў:

— Жадаю.

Нявеста, кругленькая, зграбная, на пытанне жраца ўспыхнула макавым цветам і адказала ледзь чутна:

— Жадаю.

Пасля рытуальнай клятвы ў вернасці адно аднаму жрэц перавязаў рукі маладых чырвонай хусцінкай і павёў іх, узяўшыся за хусцінку, вакол стала. Тры разы абышлі маладых вакол Воласа, і кожны раз кланяліся яму і цалавалі хлеб і соль, а пасля нізка, да зямлі, пакланіліся жрацу і ўсім прысутным.

Высокім, крыху хрыплым голасам жрэц абвясціў:

— Я, служка магутнага Перуна, слаўнага Воласа і яснага Купалы, аддаю дзяўчыну Маліну ў жонкі маладзёну Рэдзьку. Ад гэтага часу і ў векі вякоў хай будуць яны мужам і жонкай!

Расчырванелы служка Перуна адышоўся ад маладых, і ледзь толькі выйшаў за дзверы, вытрымка пакінула яго. Ён са злосцю вылаяўся і, адшпіліўшы праклятую булаўку, што скрывавіла яму ўсё плячо, шпурнуў яе ў кут і накіраваўся ў сenniцу, дзе яму быў прыгатаваны асобны стол.

Маладыя ж стаялі, чакаючы другой часткі абраду. Ірвідуб, з палёгкай уздыхнуўшы (на Князевым твары не было гневу), узяў пададзеную яму ікону святога Міколы Угодніка і блаславіў ёю сына і нявесту, а пасля павёў іх, пасадзіў на покуці побач з Брачыславам і яго сынам, і першы падняў гліняную, з зялёным полівам, кварту з духмянай моцнай сытою.

Вяселле патроху набірала сілу. Брачыслаў расшпіліў каптан, твар яго пачырванеў, заільсніўся. Міса перад ім наноўнілася касцямі, чалядніца змяла іх у андарак. Усяслаў ляніва тычкаў драўлянаю спіцай у цвёрды гарохавы кісель, пададзены на заедкі. Прыжмурьііпы вока, ён паглядзеў на Рэдзьку. Той неахвотна піў квас і касавурыўся на глянц з ліпецам, сінія вочы яго памутнелі ад сытасці. Сват, мітуслівы дружыннік Заранка, пільнаваў маладога, каб тон не піў моцнага, і хаця браў кварту за квартай, не п'янеў.

Дзень хіліўся на вечар, Усяслаў думаў аб тым, што хлапечая ватага даўно чакае яго на Палаце, на звонкім лёдзе якой так добра зараз гойсаць на каньках. Канькі былі амаль ва ўсіх хлапцоў, але ягонья выклікалі агульную зайздрасць: яны былі зроблены з жалеза, а не з дрэва, як астатнія, і, навостраныя на тачыле, неслі так хутка, што нікому не ўдавалася апярэдзіць Усяслава.

Хлопцу нарэшце ўдалося выйсці з-за стала, і ён, размінаючыся, выскачыў на ганак і амаль падбегам накіраваўся да Палаты. Двое маладых грыднiяў, узятых з сямей вятшых людзей Полацака, якіх прыставілі ахоўваць княжыгча, пашыбавалі за ім.

Падлеткі сустрэлі іх радаснымі крыкамі. Яны дабудоўвалі снежную крэпасць, але рабілі гэта без асаблівага натхнення — не было Усяслава, а значыць, няма ваяводы для той раці, якая будзе абараняць крэпасць. Нападаючыя ўжо абралі ў ваяводы Алексу, малодшага сына каваля, які адзіны мог супернічаць з княжыгчам. Не раз, счапіўшыся, качаліся яны па зямлі, спрабуючы кожны сцвердзіць перавагу над супернікам, але перамога выпадала то аднаму, то другому. Высокі для сваіх дзесяці гадоў, сын каваля быў шырэйшы ў плячах, але княжыгч быў больш вёрткі. Не раз сёк стары каваль дзягай сына, які непачціва

лупіў княжага сына, не раз плакала маці над разбітым у кроў Алексам. Дапытвалася ў чада і Усяславава маці, хто размаляваў яго пісягамі, але княжыч вырываўся з яе рук і моўчкі прыкладваў да твару мокрый ручнікі. Брачыслаў жа толькі пасміхаўся: «Хай, хай расце воін!»

Усяслаў і цяпер не падышоў да суперніка, але сам азваўся да яго:

— То што, пакатаемся?

— Пашто? — зняважліва адмовіўся Алекса.

— Усё роўна табе не дагнаці. Нос разаб'еш.

— Мне сваю галаву блюсці, а не табе, — усміхнуўся Алекса і дастаў з-пад залатанай сярмягі пару новенькіх канькоў, якія выбліснулі жалезнымі бакамі.

Усе дружна войкнулі. Вядома было, што княжычу прывезлі канькі з далёкай паўночнай краіны, тавар гэты, нябачаны ў Полаччыне, спачатку выклікаў у горадзе здзіўленне, але, убачыўшы, як спрытна коўзаецца па лёдзе княжы сын, шмат хто з вятшых, ды і са старай чадзі заказаў сваім дзецям такія ж, але зрабіць іх браліся толькі з драўніны. Адкуль жа ўзяліся жалезныя канькі ў Алексы?

— Я сам зрабіў, — горда заявіў Алекса. — Сам прыдумаў адліўку, крыцу выбіраў. А бацька дапамагаў кляпаць.

Хлопцы абступілі яго, дзіваліся. Усяслаў адчуў сябе пакрыўджаным.

— Ну, пачнём?

Ён дастаў з кішэняў кашушка, аблямаванага белымі ўзорамі, свае канькі і хутка прывязаў іх да ног. Алекса зрабіў тое ж, і яны разам пачалі спускацца да Палаты.

Сонца села, але наліўся святлом ветях, і Палата была бачна далека, аж да павароту.

Хлопцы сталі наводдаль, але на адной лініі, праведзенай грыднем. Ён жа ўзмахнуў рукой, і абое яны сарваліся з месца і панесліся па рацэ.

Ж-ж-ж! — у лад шоргалі па лёдзе канькі, і гукі гэтыя цішэлі і цішэлі. Супернікі схаваліся за паваротам. Стала ціха.

Крапчэў мароз. Зоры высыпалі на небе, яны былі ясныя, вялікія, а над чырвонай палоскай зары дрыжала, пералівалася самая большая — зеленаватая Чагір. Падметкі хукалі на адубелья рукі, валтузіліся, каб не скарчанець.

Першымі затрывожыліся грыдні. Яны пераглянуліся, і абое, як па камандзе, кінуліся бегчы да павароту. За імі моўчкі затупалі асатнія.

...Усяслаў сутаргава глытаў паветра. Алекса не адставаў ад яго ні на крок, наадварот, ён некалькі разоў апярэджваў княжыча і вось

нарэшце-такі вырваўся наперад. Усяслаў зразумеў, што сын каваля перамог яго канчаткова. Можна, таму, як аслеплены бяссільнай злосцю, хлопец не заўважыў на сваім шляху пельку, ледзь зацягнутую свежым лядком. Ён толькі адчуў, як ногі яго з трэскам праваліліся ў бездань, а цела апякло нібы варам, і тут жа нейкая сіла пацягнула яго ўніз, а пасля ўверх. Стукнуўшыся галавой аб лёд, ён не разумам, а нейкім звярыным пачуццём зразумеў, што недзе блізка павінна ж оцьць выйсце з ледзянога палону, і, ужо задыхаючыся, растаптыранымі рукамі мацаў уверсе, а вада цягнула яго далей, далей пад лёд...

Алекса, пачуўшы трэск, азірнуўся — і жах як скаваў яму ногі. Доўгае імгненне ён стаяў нібы скамянелы, а пасля рынуўся да палонкі. Ён падбег у тую хвіліну, калі тонкая хлаіечая рука мільганула ў паветры, схапілася за край ледзянога кола, але тут жа слізганула і знікла ў цёмнай вадзе. Алекса не раздумваў: ён кінуўся на лёд, нахіліўся над палонкай. Зноў паказалася рука: Усяслаў адчайна змагаўся са смерцю. Сын каваля паспеў: ён ухапіўся за Усяслававу руку якраз тады, калі яна гэтак жа бездапаможна, як і ў першы раз, слізганула па гладкім лёдзе. Тапелец, адчуўшы дапамогу, адчайна рвануўся, галава яго выскачыла на паверхню, і ён, нарэшце, глытнуў паветра. Але ад гэтага штуршка не ўтрымаўся Алекса: як і Усяслаў, апынуўся ў вадзе.

— Ратуйце! — закрычаў.— Ратуйце!

Адзіны паратунак, на які ён спадзяваўся, былі хлопцы, што павінны чакаць іх. Ён крычаў колькі ставала сіл, таму што адчуваў, іх хоціць ненадоўга: Усяслаў учапіўся ў ягоную руку з дзікай, непрытомнай сілай, а тая, якую сам ён трымаўся за шурпаты аскабалак, што вытыркаўся з гладка вырубленай ледзяной сцяны, нямела ўсё болей.

— Трымайцеся! а-а! — пачулася ў адказ. Грыдні, а за імі хлапчукі беглі да палонкі. Але Алекса ўжо не бачыў іх, не чуў, як аддзіралі ягоную руку ад ледзянога аскабалка, цягнулі абаіх хлойцаў з палонкі, а пасля неслі ў бліжэйшую хату, і гаспадары расціралі іх гусіным тлушчам.

Усяслаў ачуняў раней. Ён здзіўлена ўзіраўся ў людзей, аглядаў незнамую хату, смалякі, запытаў слабым голасам:

— Пашто тут?

Яму расказалі. Калі дайшлі да таго, што ніяк не маглі расшчэпіць яго і Алексы рукі, ён з цяжкасцю ўсміхнуўся пабялелымі вуснамі:

— Значыць, быць па таму.

Праз кароткі час хлапчукі ляжалі поруч на лаве, накрытыя цёплымі кажухамі: светла-русы, каржакаваты сын каваля і цёмнавалосы

танклявы Усяслаў. Упершыню княжыч не адчуваў да суперніка злосці, наадварот, нейкую палётку. Ён мякка штурхнуў Алексу:

— Пойдзеш у дружыну да мяне, калі вырасту?

Той уважліва паглядзеў у вочы Усяславу. Вочы глядзелі ўсмешліва, але прызна, і хлопец зразумеў — не жартуе княжыч. Ён аблізнуў перасохлыя вусны і таксама іштурхнуў над бок Усяслава:

— Згода!

Гаспадар радасна і трохі зайздросна шагінуў жонцы:

— Пашанцавала чорнай косці, стане яна белаю...

На што жонка азвалася, хутаючы Алексу:

— Ой, панская ласка цяжкая!

І дадала:

— Будзь, дзіця, высокі, як дуб, моцны, як зуб!

Усяслаў ляжаў супакоена, сон паволі, як атрутнае зелле, уліваўся ў ягонае цела. Было цёпла і ўтульна, нязвыкла ўтульна сярод незнамых людзей, у смердавай хаце, дзе сцены наскрозь йрапахлі пахучым бярозавым дымам, як у лазні, бэлькі над галавой былі чорныя, аброслыя, нібы мохам, сажаю, падлогі ж не было зусім. Замест светлых, жоўтых дошак тут гэтак, як і столь, чарнела моцна ўтапаная зямля. Отрак павярнуўся да сцяны і заснуў. Спакойна спаў і Алекса. А тым часам, пакуль ганцы ехалі за княжычам, і каваль, і жонка яго былі схоплены, прыведзены ў княжацкія харомы, і там гнеўны Брачыслаў загадаў грыдням, каб, зняўшы з віноўных порты і сподняе, далі кожнаму па дваццаць лазін за «дзёрзкасць чада васпітуемага»...

Пайшлі за годам год...

...Вечарам у трапезнай, даядаючы кавалак смажанага шчупака, княгіня сказала як бы мімаходзь, звяртаючыся болей да тысяцкага Ірвідуба:

— Што ж, вернецца — біць яе, баярскую дачку?

Усе прымоўклі. Старэйшы сын, Давыд, глянуў на бацьку, меншыя княжычы навастрылі вушы: было цікава, што станецца з Нялюбай, унучкай паважанага Ірвідуба, якую той нядаўна прывёў да княгіні і якая ўцякла з княжага двара гэтак жа, як запар тры гады ўцякае з бацькоўскага.

Ірвідуб заільсніўся потам, пачырванелыя абвіслыя шчокі яго задрыжалі, ссунуліся рэдкія пасівельныя бровы.

— Самога епіскапа прасіў выгнаць з яе беса, але яко крэпасць, моцная нячыстая сіла — самой княгіні не ўбаялася! Сорам на мне, валадарка такі гонар нам аказала, да сябе нечасцівую наблізіла, а яна... авохці мне!

Малыя грызлі пернікі і з асалодай назіралі за Ірвідубам. Брачыслаў заўважыў іх вострыя цікаўныя вочы і глянуў на баярына-агнішчаніна. Той падняўся і з паклонам звярнуўся да княжычгаў:

— Час у апачывальню...

— Табе таксама час, - рэзка сказаў Брачыслаў жонцы, і тая, апусціўшы вочы, тут жа ўзнялася з-за стала і выйшла, як выплыла, услед за дзецьмі.

— Маёй бы так упраўляць,— пра сябе ўздыхнуў Ірвідуб, праводзіўшы поглядам яе тонкую, высокую постаць, услед якой усе, хто быў у трапезнай, схіліліся ў паклоне.

— Пытаўся я ў валхвоў — ці не на іхнія капішчы бегае,— з адчаем сказаў Ірвідуб.

— Не, няма яе там. Дзе беса цешыць, няславіць мяне і род наш?

Брачыслаў слухаў яго, запіваючы шчупака вострым кіслым. Ква-сам. Яшчэ раніцай, калі даведаўся пра ўцёкі Нялюбы, мільганула ў яго думка-здагадка.

Па ўсім Полацаку ішлі перасуды, як унучка Ірвідуба насмяялася над сватамі. Сватаўся да Нялюбы не абы-хто: малады Васілёк вёў свой род ад тых, хто прыйшоў у Полацак з-за мора яшчэ з Рагвалодам, бацькам Рагнеды, і ўсе ведалі, што будзе ён з часам ледзь не самым багатым у горадзе. Праўда, адно не давалася Васільку — навука, і чарнарызец Міхаіл з манастыра пры кафедральнай царкве на Верхнім замку сыходзіў стогнамі, вяртаючыся з агромністых харомін валачаніна Крыварога, бацькі Васілька. Адноўчы, калі ён, вожакаўчы, спускаўся па вузкай сцяжынцы, на яе, як мячык, з кустоў дзікай шпышыны ўпала сямігадовая дачка баярына Рэдзькі. Бойкая дзяўчынка ў дарагой вышыванай кашульцы, падранай на баках, была без памяці: яна сарвалася з камянёў старога замчышча, куды ўскараскалася без нічыёй дапамогі. Міхаіл прынёс дзяўчо ў манастыр, абмыў яе і напайў зёлкамі, і з таго часу прыдбаў сабе новую вучаніцу. Нялюба прыносіла яму радасць у той жа ступені, у якой прыносіў прыкрасць Васілёк, і, каб прыахвоціць хлопца да навукі, не раз ён паказваў таму роўненькія шнурочки святарных тэкстаў, што без адной памылкі выводзіла на васковых дошчачках Нялюба.

Васілёк упершыню ўбачыў унучку полацкага ваяводы ў царкве. Малітоўна склаўшы рукі, чорнавалосая, чырванашчокая дзяўчына шаптала услед за епіскапам псалом Давіда, але і ў руках яе, і ў жвавых вачах было нешта вольнае, дзікаватае, і аблічча яе кідалася ў вочы, абуджаючы зусім не малітоўныя думкі. «Сатанінскае нешта ў ёй»,— гледзячы на чырвоныя, як вішні, вусны, падумаў хлопец — і выйшаў з царквы, не бачачы вакол свету. Але бацькі, што з вялікай

пашанай сустрэлі сватоў ад Крыварога, прынялі вялікі сорам: Нялюба разрагаталася, пачуўшы пра замужжа. Яна рагатала доўга, номслова а выскачыўшы назад, у сваю святліцу, расплакалася так, што не магла яе суцешыць ні нянькі, ні карміліца, ні сама спалоханая маці.

З таго часу яна пачала знікаць з дому. Прыходзіла праз некалькі дзён, у бруднай, запэчканай кашулі, з садранымі пазногцямі, выходзіла да стала і прагна ела, не зважаючы на панрокі сям'і. Бацька паспрабаваў пабіць яе замкнуць у клець — выгнулася, вылезла праз акно, і не было яе ажно дзве седміцы, так што маці з нянькаю тайна ад гаспадара спуслілі ў Палоту свежы бохан хлеба і на ім дзве запаленыя свечкі — калі ўцягнуў дачку Вадзяны, хай будзе ёй, рачніцы, легка! Але яна прыйшла — і тут узяўся за адступніцу дзед. Ірвідуб павёў яе да княгіні, і маладая дзяўчына, на зайздрасць усім баярскім сем'ям, стала жыць у княжым двары. Але прайшоў месяц — і ўцякачка зноў не ўтрымалася.

— Забіць яе, ці што? — скардзіўся Ірвідуб. — Але ж ці яна вінавата, ці злая доля яе такая? Помніш, гаспадзіне, у які дзень нарадзілася?

Брачыслаў помніў — у той самы дзень, калі судзілі валхваў, і падзея гэтая таямніча звязвалася з жыццём унучкі Ірвідуба. Ён падбадзёрнуў старога:

— Дай толькі Пярун удачы, і памаліся заўтра ў царкве, каб не было за гэтыя дні дажджу!

Ірвідуб здзіўлена наглядзеў на князя; у ягоных вачах засвяцілася надзея і разам з тым нібыта боязь. Ён павольна выйшаў з-за стала, пакланіўся і знік у дзвярах. Князь, забраўшы лучыну, пайшоў да сябе. Отрак памкнуўся быў за ім, але князь павёў брывом, і той палахліва адступіў.

Прайшоўшы сенцы, Брачыслаў пачуў голас. Ён прыслухаўся: гаварыла карміліца Няжата. Яна, відаць, толькі што паклала спаць ягоных дачок і расказвала ім нешта. Усяслаў нячутна надышоў да дзвярэй. Голас Няжаты, ціхі, глыбокі, дрымотна расцякаўся па апачывальні:

— Дняпро — то брат нашай Дзвіне. І яшчэ адна сястра ёсць у яго — Волгай празываецца. Сіроты яны ўтраіх былі, хадзілі-хадзілі па зямлі і ўсё шукалі, дзе б можна было разліцца вялікімі рэкамі. Што вы думаеце? Знайшлі! Знайшлі і начаваць ляглі ў балотах. Але сястрыцы былі хітрэйшыя за брата: як Дняпро заснуў, яны паціху ўсталі, занялі лепшыя мясціны і пацяклі сабе. Устае раніцай брат, зірнуў навокал — як кінецца наўздагон! Злаваўся-злаваўся, куроужыў берагі, а пасля супакоіўся, дайшоў сабе да мора. Праўда, шмат затое ў яго віроў ды вытокаў.

— А як жа сястрыцы? — падала сонны голас адна князёўнаў.

— А сястрыцы разбегліся ў розныя бакі, ратуючыся ад пагоні, і больш ужо не сустракаюцца, — адказала Няжата і хацела ўскочыць, убачыўшы ў дзвярах Брачыслава, але ён кіўнуў галавой і, перадаўшы ёй лучыну, стаў над шырокай спальнай лаваю, дзе, утуліўшыся ў пярыны, засыналі ягонныя дочки. Яны расплюшчылі вочы і, пазнаўшы бацьку, пацягнуліся да яго. Брачыслаў абедзвюма рукамі абхапіў дзяўчынак, удыхнуў іх цёплы, духмяны пах і ўсміхнуўся сваёй нечаканай пяшчоце.

— А мы давайце зробім, каб брат і сястра сустрэліся, — паўжартам прапанаваў ён дочкам.

— Давайце! Давайце! — запляскала ў ладкі малодшая.

— А як, татачка?

Але Брачыслаў ужо вярнуўся ў свой заўсёдашні стан занепакою, — потым надумаем! Ціха апусціў дачок, пацалаваўшы іх на развітанне, і, забраўшы лучыну, пайшоў.

Думкі яго вярнуліся да Нялюбы, і ён успомніў, як здзівіла яго ў мінулым годзе адна знаходка. У вярхоўі Палоты, за паўдня хадзьбы ад Полацака, убачыў аднойчы князь дзіўныя яміны, а падышоўшы, пазнаў у ямінах фарбы, якімі малююць іконы — жоўтую вохру, чырванаватую умбру. Гэта не здзівіла б, калі б у маленькім жаночым слядочку, што выразна ўпячатаўся ў гліну, не ўбэчыў ён кавалак залатога шнура. Тады ён доўга думаў, што за жанчына была тут, удалечыні ад людзей, і чаму яна займалася такою нежаночай справай, але, калі прыйшла да іх Нялюба, ён аднойчы заўважыў у яе на руцэ нейкую жаўтаватую пляму, падобную да той, якімі накрыты быў бераг Палоты. І вось сёння, слухаючы жонку, ён імгненна звязаў у адно ўсе гэтыя разрозненыя падзеі.

— Назаўтра конь каб быў, — буркнуў ён халопу, які падскочыў, каб распрануць князя, і, кінуўшыся на цвёрдую сваю лаву, імгненна заснуў.

Назаўтра ён загадаў сыну:

— Возьмеш аружаносца — і ўдвух дзяўчыну каб прывезлі!

— Чаму я, бацька? — запярэчыў семнаццацігадовы Усяслаў. — Не мая справа з варяткамі важдацца!

— Вучыся ўладарыць! Вучыся, гледзячы ў вочы людзей, адгдваць іх самыя патаемныя думкі! Сам вырашы, што з ёю рабіць, а я — пагляджу!

Малады княжыч паклікаў з сабою Алексу і грыдняў
Алекса быў незадаволены.

— Пашто не княжацкімі справамі займаешся?— спадылба зіркаў ён і са злосцю торгаў каня, бо ў гэты дзень спадзяваўся ўволю пастраляць з лука. Усяслаў даваў яму пабурчаць, бо Алекса — адзіны, каго ён лічыў за роўню, а часам і вышэй сябе, па-добраму зайздросцячы воінскаму яго ўмельству. Высокі, прысадзісты, сын каваля нібыта ўрос у сядло і здаваўся Усяславу падобным да магутнага кентаўра, якога ён бачыў у кнігах, праўда, кентаўра маладога і прыгожага. Доўгія русыя валасы пушыліся ў Алексы на плячах, цёмныя бровы былі густыя і надавалі яму выгляд хмурны і дзёрзкі.

— Не адна па табе будзе сохнуць, маладзец, ды нешта ты свае стрэлы любіш болей,— не раз дражніліся жанчыны, але Алекса толькі зняважліва хмыкаў і пераводзіў размову на іншае. І цяпер ён дзяліўся з князем:

— Як зловім дзеўку, за касу яе і на плошчу, і пугу побач. Хто хоча, хай перацягне...

— Баярскую дачку? — насміхаўся Усяслаў.

— Хай сабе і баярскую...

— На плошчу — і пугу побач?

— А што ж — заслужыла!

— Не,— пасур'ёзнеў Усяслаў,— Баярскі сорам хаваць ад простаі чадзі трэба за сямю йячаткамі, так, каб ніхто і думаць не адважваўся, нібыта людзей сатварыў бог роўнымі. І біць іх, баярскіх дачок, не на плошчы, а ў цёмным порубе, і так, каб на твары слядоў не было, каб людзі бачылі іх недаступнымі і ў золаце — на тым і княжацкая ўлада трымаецца...

— Ну так, так! — падняў галаву Алекса.— Калі нехта заб'е маю маці, то заплаціць не віру, а так — слёзы. А калі гэтую... дзеўку, то вунь колькі золата з яго возьмуць — ажно дзесяць грыўнаў!

Твар Усяслава пасуровеў.

— Ты мне не пярэч! Сам ведаю, што рабіць. Яе бацька тысячамі такіх, як твая маці, валодае, і калі ён стане мне насуперак... Адзін ён! А колькі такіх яшчэ ёсць! Абаліраючыся на іх жа, іх і разумець трэба.

— Супраць цябе не пойдучь. Ты — з Рагнедавага племені! Веча за цябе будзе. І бацька твой магутны.

— Ведаю. Але і ты ведаеш, што ён не вечны. А тады — тады без Ірвідуба, ды Крыварога: ды іншых людзей шпанітых як адзін супраць Кіева пайду?

— Крыварог паможа! Калі ўсе шляхі водныя па Дняпры полацкімі будуць, ён у дзесяць разоў багацейшым стане!

— Што ж! Жывот аддаваць ёсць за што, не тое што іменне... Смаленск і Пскоў — старадаўнія землі крывічоў. Калі іх звесці ў адно

княства — не слабеяшае будзе за Кіеў, што нас за вотчыннікаў сваіх лічыць...

Коннікі ехалі ўжо па лесе, што рос па абодвух берагах ракі. Яснае неба цёплай, ранняй восені святлілася ля ног чыстай сінявой Палоты, навакольныя дрэвы былі яшчэ зялёныя, але лёгкая жаўцізна ўжо крапула іх вяршаліны. Плыло на ветры павуцінне, няўлоўным дотыкам час ад часу мільгануўшы па расчырванелых тварах субяседнякаў.

— Баравік! — зарадаваўся, як падлетак, Алекса, угледзеўшы каля магутнай, стромкай сасны цёмна-карычневую, як аксамітную галоўку баравіка. Ён жвава саскочыў з каня, дастаў з торбы, прымацаванай да сядла, сцізорык і праз хвіліну паклаў у торбу тры модных крамянных грыбы.

— Нашто? — скрывіў вусны Усяслаў.— Накормяць жа цябе, як прыедзеш.

Алекса нічога не адказаў: мусіць, і сам не ведаў, нашто яму баравікі. Але і далей ён не пераставаў абмацаваць вачыма кожны куст, кожны пагорак, які ім трапляўся па дарозе.

Непадалёку ад аблюбаванай ім мясціны Усяслаў загадаў прывязаць коней да тоўстай аleshыны, і яны пайшлі пехатой, стараючыся не вельмі вытыркацца з-за дрэў.

Малады князь усміхнуўся па-хлапечы задаволена, убачыўшы пад высокім, абрывістым берагам невысокую жаночую постаць у белай, *але ўжо запэцканай кашулі і чорным аксамітавым кабаце. Жанчына корпалася ў глебе, час ад часу кладучы нешта ў бліскучыя гліняныя гаршэчкі, што стаялі побач.

Убачыўшы хлопцаў, што выйшлі з лесу, яна ўскрыкнула і, пазнаўшы Усяслава, кінулася бегчы. Алекса, імгненна ўскалыхнуты паляўнічым азартам, рынуўся ўперад. Ён зваліўся звержу прама перад ёю і, не даючы апамятацца, сханіў за доўгую касу, што выбілася з-пад ручнічка, пасля ўсцягнуў наверх. Дзяўчына спрабавала вырвацца, але дружыннік другою рукою заціснуў, як у абцугі, абедзве яе далонькі, якімі яна хацела закрыць твар. Убачыўшы, што ўсё прапала, уцякачка горда выпрасталася і амаль загадала князю:

— Скажы халопу, каб адпусціў мяне!

Усяслаў некаторы час прыжмурыўшы вочы, стаяў перад ёю, пагойдваючыся. Пасля сказаў уладна:

— Вядзі, дзе твая бярога. Сам найду — усё разнясу!

Яна, падумаўшы, пакарылася. Гнеўна бліснула на

Алексу чорнымі вачыма (ён, глянуўшы на князя, выпусціў яе) і пайшла ўперад, з балючай грымасай расціраючы рукі.

Зямлянка, дах якой быў пакрыты чаротам, хавалася сярод елак. На лаве, выразанай з зямлі, былі насцелены яловыя галіны; наверх ляжала аўчына. Скрозь дзіркі ў даху бачны былі і загрунтаваныя дошкі, што ляжалі на падлозе, гаршкі, шалупінне ад яек. Пахла фарбамі і дрэвам. На лаве, прыслоненая да сцяны, стаяла дошка. Усяслаў узяў яе ў рукі, паднёс да святла, што падала з адчыненых дзвярэй. Алекса падышоў бліжэй.

Отрак трымаў меч. Суровы, нахмураны ягоны твар быў светлым і адначасова нейкім задуменым. Цёмна-сіні хітон з залатымі ўзорамі атуляў шырокія плечы. Асляпляльна чысты чырвоны ўсход палыхаў за ім, водсветам кладучыся на светла-шэрае жалеза, на цёмныя валасы, што віліся над ілбом, на доўгія магутныя крылы, якія, здавалася, вась-вось паднімуць отрака ў бязмежную нябесную вышыню.

— О-о-о! — як выдыхнуў нарэшце Усяслаў. Твар яго разгарэўся, шэрыя вочы глязелі на дошку з захапленнем.— Хто гэта?

— Архангел Міхаіл,— склаўшы рукі на грудзях, Нялюба стаяла ля ўвахода.

Усяслаў раздумваў. Гордае сямейства Ірвідуба нізавошта не дапусціць такой ганьбы: дзяўчына — а малое нібыта які рамеснік! Самім богам ёй назначана нараджаць дзяцей ды хадзіць за мужам! Нялюба добра разумела гэта, таму і рапылася жыць, як звер, у глушы. Але відаць, што і яна ад свайго не адступіцца. Дзве сілы сутыкнуцца — і загіне слабейшая... Яна і цяпер зблажэлая, зямлістая, ці вытрымае далей уласнае раздваенне?

— Збірайся,— сказаў ён нарэшце.— Будзем чорта з цябе выганяць...

Яна глянула на яго. З прытоеным шкадаваннем і сумам глядзеў Усяслаў: адкуль падае на плечы такім вольным маладым неспадзяваны і, можа, непатрэбны ім дар?

— Прыгожа! — сказаў нарэшце.

Алекса дзівіўся — чаму княжыч не карае непакорную. Чаму стаіць перад іконай моўчкі, думаючы пра нешта светлае?

Ён, Алекса, не такі. Ён не будзе ўкленчваць перад дошкай, няхай нават на ёй намаляваны сам архангел! Усім сваё месца. Гэтай, распешчанай баярыні — замуж ісці, дзяцёй нараджаць. Хаця хто яе, сапсаваную бесам, возьме?!

Па Полацаку папаўзлі чуткі, што Усяслаў — князь мацнейшы за епіскапа: іменна ён выпнаў быццам бы чорта з унучкі славутага Ірвідуба. Праўда, дзяўчына калінекалі з'язджае ад княгіні, але кіруе заўсёды ў сялецкі манастыр. Там ёсць для яе келля, ключ ад якой у яе адной. Кажуць яшчэ, што, ратуючы душу сваю, адкупіла Нялюба ў

візантыйскіх купцоў некалькі іконаў, роўных якім няма нават у кафедральнай царкве, і падарыла манастыру.

Падслухаў нехта з чаладзінцаў, як гчыравала перад сынам княгіня, дапытваючыся, якімі чарамі ён вылечыў дзяўчыну, і як рагатаў стары князь, дазнаўшыся іспіну. Куплены ў Іерусаліме кавалак дрэва — нібыта з самой трупы гасподняй — ён наказаў аддаць Нялюбе, а ўспешаная княгіня аж да раніцы любавалася іконай, прывезенай з манастыра. Сыну ж і яго аружаносцу падарыў Брачыслаў па хітоне, толькі ў Алексы быў плашч той не з аксаміту, а з валянай воўны, ды і каўнер з лісіцы, а не з собаля.

І так і не зразумеў Алекса, чаму і навошта дазволілі дзеўцы-вар'ятцы маляваць іконы? І шкадаваў яе, і нагарджаў. Ды ў кожнага свой лёс — чакаў ён і Алексу, пільнаваў, не спускаючы вачэй...

Восенню быў паход, а ў тым паходзе загінуў яго старэйшы брат, Пуцята. Пасівела маці. Сагнуўся каваль Таміла.

Радаваўся бацька, калі прыходзіў дадому Алекса. ^

— Адзіны сын ты цяпер у мяне...— сказаў аднойчы, і вочы заслязіліся. Паўтарыў раздумліва: — Адзіны... І той у воях. Хай бы зямлю абрабляў. Ці жалеза. Ці гліну. Чаму ж мне такое?

І ўпаў на калені перад Сварогам:

— За што?! Божа, за што ты караш гэтую зямлю? Ёсць жа, відаць, месца, дзе няма вайны дзе шукаць яго.

— Бацька, без вайны мужчыны паражняюць і робяцца рыхлымі, як порхаўкі! - трохі зняважліва пачаў супакойваць яго Алекса. Але, калі перад ім на калені упала маці, пасур'ёзнеў:

— Што гэта вы?

Пачаў паднімаць маці, а тая, абдымаючы яго ногі, прасіла:

— Ты ж хоць беражы сябе... Прападзе наш род... Дзеўкі замуж пырснуць — і ўсё, лаві іх.

І дадала з нечаканай сілай:

— Жаніся ты, ці што?!

І зноў паблажліва выгаварыў Алекса:

— Паход будзе восенню, вось што!

І паспяшаўся да выхада. Бо толькі зрэдзь, калі-нікалі, удавалася Алексу ўпотаі ад княжацкіх чаладзінаў пабываць на сваёй Вадзяной вуліцы, у бацькоў. Кожны раз, калі бачыў сваю хату, нібы ўрослую ў зямлю, бярозу, што цягнулася ўвысь ля невысокага ганка, бачыў ля бажніцы счарнелых ад дыму Рода і парадзіх — гчымела сэрца.

— Бацька, ты б падлогу наслаў ці плот новы ўсчаў,— не раз казаў ён, аддаючы старому сярэбраныя і медныя куны, што назапашваў на службе. Шчодры быў княжыч, нічога не шкадаваў для малодшых

отракаў; і ўсё аддаваў Алекса ў сям ю. Але за гэты час амаль нічога не змянілася ў хаце, адно замест жоўтых бычыных пузыроў блішчалі ў вузенькіх акеджах слюдзяныя пласцінкі ды стаяла ля палацаў вялікая распісная скрыня, дзе штогод прыбаўлялася дзявочых убораў, упрыгожванняў ды ручнікоў — што ладзілі сёстры ды куплялі бацькі. Стары Таміла цяпер меўся выдаць дачок не за простых смердаў — як-нікак, сын отрак у княжацкай дружыне! А сёстры, Радасць і Ручаіна, апошнім часам выцягнуліся, як маладыя гонкія дрэўцы, і, нібы дрэўцы, наліліся сакавітай сілай. «Па чатырнаццаць вёснаў — хаця б не заседзеліся ў дзеўках!» — бедавала маці. «Не заседзяцца! — суцяшаў бацька.— Не знойдзем багатага, знойдзем хоць беднага, свайго. Як ёсць грошы, то і кривую, і сляпую возьмуць. А нашы ж гладкія, што цялушкі, а вачмі ажно стрыгуць. Толькі б на якім ігрышчы не ўмыкнулі куды далёка».

Маці ўздыхала. Яна заўсёды як баялася чаго, нават хадзіла бліжэй да сцяны і рэдка прарэчыла ў чым гаспадару і дзецям. Я на верыла, што дочкам пашчасціць у жыцці — нездарма ж калі гад^лі на жыта Радасці, то кінуўся певень не да вады, а да зерня, значыць, будзе ў яе гаспадар добры, не п'яніца. А ў Ручаіны будзе муж багаты, бо, калі гадалі на яе, надышоў певень да залатога пярсцёнка — а як яна баялася, што падыдзе да меднага — к жабраку-мужу было б тое!

Але ў пяты дзень пасля Вялікадня ўдалося Алексу выбрацца дадому з самай раніцы. Прыехалі сваты да Брачыслававай дачкі, і вялікая мітусня ўсчалася ў княжым двары. Старэйшая дружына рыхтавалася да гасціны, але спачатку наладзяць спаборніцтвы — хто лепей валодае лукам і стрэламі, хто дужэйшы з вояў. Хай глядзяць заморскія госці, дзівуюцца, што за асілкі жывуць тут на Полаччыне. Ганьба, ганьба будзе ім, калі не знойдзецца хто падужацца з Гастамыслам, любімым воем Брачыслава! А малодшыя дружыннікі будуць глядзець на ўсё гэта здаля. І таму, сунуўшы старшаму отраку вавёрчыну шкурку, каб не казаў нічога сотніку, падаўся Алекса дадому, дзе малады Ярыла, святкуючы пачатак сяўбы, будзе ездзіць па пааях на белым кані і ў белай кашулі. Пазалетась меліся выбраць Ярылам яго сястру, ды пабаяўся Алекса — дазнаюцца ў двары, не пашкадуюць лазін! А хацелася ж Ручаіне адчуць сябе маладой багіняй, што ў вянку з вясенніх палявых кветак, са жменняў жытняга калосся ў руцэ святкуе вясну, прымаючы песні Ярыліны, вянкі і карагоды. Але асуджае царква бесаўскія ігрышчы, блудам называв і карагоды, і частаванне брагаю, і вяселья гульні. І ўсё роўна цягне Алексу на Ярыліна свята над Дзівіну горку, асабліва ў такі дзень, калі маладая нясмелая зеляніна густа апушыла дрэвы, неба сіняе-сіняе і выюкае,

аж звiнiць яго крышталёная цвёрдзь, а вецярок ласкава студзiць твар, разгарачаны чаканнем i хадзьбою! Скiнуў Алекса каптан i боты, босы пайшоў па сыраватай яшчэ дарозе — пакуль нiхто не бачыць, хаця трохi адчуць нагамi зямлю. Эх, лапцiкi б сюды — мяккiя, з лазовай кары, што, здаецца, самi iмчаць наперад, ды дзе там — пальцамi пачнуць паказваць людзi: маўляў, дружыннiк княжыча, а абуты, як простая чадзь! А боты нешта цеснаватыя сталi, мазолi нацiраюць, папрасiць жа новыя саромеецца Алекса, а купiць — як да бацькi без кунаў прыйдзеш?

На Дзiвiнай горцы, рэдка парослай цёмна-зялёнымi хвойкамi, густа, як проса, насыпана народу. Белья вышываныя сарочкi, порты, вянкi — усё стракатае, каляровае, i ўсё гэта рухаецца вакол нечага, што цяжка Алексу разгледзець здалёку. Але падышоў блiжэй i разгледзеў: стаiць на палянцы белы конь, а побач тонкая дзявочая постаць — вiдаць, тая, каму выпала сёлета быць за Ярылу, таксама ўся ў белым, а на галаве вяночак з першых вясновых красак. Стаiць дзяўчына, прымерваецца вiдаць, нязвыкла ёй з канем упраўляцца, i тады высокi русявы юнак падхапiў яе i мiгам пасадзiў на каня. I тут жа зайгралi гуслi, загулi валынкi, i ўслед за белым канём, якога вёў за аброць русявы юнак, усе рушылi вакол гары,— прыпяваючы, хто-нiхто ўжо i скачучы. I Алекса пайшоў за iмi — трэба ж паглядзець на Ярылу, разам з усімi павесялiцца ў карагодзе. Дагнаў ён каня, што вёз Ярылу, зiрнуў на яе. Беленькая галоўка з раснушчанымi валасамi, сiнiя вочы... Тварык бледны, амаль дзiцячы. Вiдаць, i пайшоў бы сабе далей Алекса, але азiрнулася ў той момант дзяўчына i ўсмихнулася — можа, i не яму зусiм, а людзям навакольным. Але ўсмешка як асвятлiла яе — блiснулi белья зубкi, мiлым, бездапаможна дзявочым паваяла на хлопца, i ён спынiўся, як ударыла нешта яго ў грудзi, а пасля... пасля ўжо не зводзiў позiрку з дзяўчыны, лавiў кожны рух яе, i вянкам, якiя кiдалi пад ногi беламу каню травы, зайздросцiў. А пасля, калi, аб'ехаўшы гару, вярнулася шэсце на старое месца, пад вялiзны дуб, i пачала дзяўчына-Ярыла ўсiм брагу хмельную падаваць — ён сярод першых працiснуўся да яе, адведаў брагi, але не адчуў смаку. Затое адчуў, беручы чару, дотык тонкiх яе пальцаў — i спалымнеў увесь. Калi адышоўся, хрыплавата запытаўся ў нейкай кабеты:

— Скуль дзяўчына гэта, чыйго роду-племенi?

— Удавы Катунiхi дачка Бяроза,— ахвотна адказала тая, хiтра паглядаючы на маладога дружыннiка.— Што, прысушыла ўжо? Не цябе першага, добры маладзец!

I зарагатала.

Удава Катуніха? Напружваючы памяць, успомніў удаву і малое, што бегала за ёю. Няўжо гэта яна, закецаная, хваравітая дзяўчынка?

— Сватай, пакуль не позна! — не сунімалася кабета. — А то нашы хлопцы такія ўдалыцы, што... не спахопішся — умыкнуць у цёмныя лясы, у пушчы глухія!

А народ, тоўпячыся вакол Ярылы-Бярозы, спяваў:

Вясна-красна,
Што ж ты нам прынесла?
З пунькі сянцо
Вынесла, вынесла.
З клеці зярно
Вымела, вымела...

Белымі празрыстымі сувоямі туману засцяліла вакольнія лагчыны цёплая ноч. Уверсе, скрозь мроіва лёгкіх воблакаў, ледзь улоўна пераліваліся зоркі, зрэдку зрываючыся з нябесных сваіх цвічкоў, якімі моцна прыбіў іх некалі сам Пярун. Але старым станавіўся Пярун, перамагалі яго новыя багі, і, можа, хутка будзе канец свету, бо як жа будзе тады з наладжаным здаўна парадкам? Але так гаварылі і старыя людзі, а малады грыдзь Алекса, што стаяў каля вялізнага, складзенага са стогадовых дубоў гумна, пра гэта не думаў. Сягоннечы выпадала яму дзяжурцы каля самага галоўнага склада, дзе беражліва было схавана ўсё, што можа спатрэбіцца для войска — шлемы, шчыты, мячы, коп'і, шаблі, стрэлы, нажы, сякеры і мноства іншага жалеззя, што прагна ўпіваецца ў слабое чалавечае цела. Ляжалі там на вялізных паліцах тонкія кальчужныя сеткі, якімі закрываюць твар лучнікі; ляжалі кальчугі, дзе-нідзе пасечаныя варожьмі шаблямі; асобна мясціліся харутвы, сцягі, а таксама бубны і трубы — яны падымаюць дух стомленага бітваю войска, уліваюць у жылы новыя сілы і адвагу. Часта расчыняліся пры князю Брачыславу вароты гэтага гумна, не вельмі адпачывалі ад крывавага сечаўброні ды кальчугі і ўсё іншае, што ляжала тут. І коні, што ціха ржалі ў суседняй канюшні, таксама не надта аб'ядаліся ў цішыні адборным аўсом. Ведалі і коні — і паводныя, на якіх ехалі капейшчыкі — коннікі, і таварныя, абозныя, што цягнулі цяжкія вазы, і сумныя, на якіх грузілі сумы з прыпасамі і здабычай, — усе яны ведалі бездарожжа, і лютую нагоню, і пах паходных кастрышчаў... І прыпасы, што грувасціліся ў кладовых-скотніцах, і віны, што таміліся ў skleпах — брэцьяніцах, — многа ўсяго было на вялікім Брачыслававым двары! — усе яны былі нядаўнія, прывезеныя сёлета і, відаць, сёлета ж пойдуць на патрэбу нястомнаму войску.

Многа скарбаў на княжацкім падвор’і! Ёсць пад клеццю асобны пакой, туды неяк завёў маладога аружаносца трохі падпіты казначэй. Асляпіла Алексу ўбачанае, — калі прыўзняў той край сундука: паціры — чашы царкоўныя, на якіх ззяюць узоры з залатога і сярэбранага дроту, карцы і браціны з гравіроўкамі, чаркі — з горнага крышталю, яшмы, сердаліку, чашы з эмалевымі клеймамі, лыжкі, складні — і ўсюды зелянеюць, пунсавеюць каштоўныя каменні, і ззянне ад усяго гэтага ажно шыбае ў вочы, як моцны дух ад брагі. Але захапляліся вочы, а сэрца было халодным, загарэлася яно толькі ад мячоў і дзідаў, што віселі на сценах. Асабліва ўразіў меч з бронзавай рукайцаю — тонкі, сіняваты, ён аж спяваў, здаецца, і нейкая пыхлівасць былі ў ім, і нецярпенне, і жорсткасць, нібы пакутаваў ён тут, у цесным пакоі, побач з грудамі золата і срэбра.

— Эх, мне б яго! — не вытрымаў Алекса.

— Захацеў! Гэта дамаскі, і цана яму вялікая. Ніхто не ведае, як зрабіць такі, ад усяго свету сакрэт хаваюць. Расказвалі толькі, што халодзяць яго не ў вадзе, а, ці наверхіш? — у крыві чалавечай. Дзеля таго ў жывога чалавека ўторкваюць зброю!

— Ды ну! — не паверыў спачатку Алекса, а пасля прыгледзеўся, — і моўчкі ўзіраўся на меч, аж пакуль сілай не выпхнуў яго са скарбніцы ацверзелы казначэй.

Цяпер Алекса, папраўляючы на плячах цёплае касмыллё аўчыны, думаў пра той меч, пра сечу, калі чырвоная кроў шалёна шугае ў галаву і вочы, і нешта клякоча ў грудзях — кіпучае і неўтаймоўнае цела рвецца наперад, а рука наліваецца сілай, і цяжка ўгрызаецца ў ворага вострая зброя.

Воінам ён быў, і ў любы момант гатовы несціся наперад, у рызыку, у невядомасць, шукаючы сабе і князю славы. У апошніх бітвах ужо прыкмецілі яго старыя воі і адабральна глядзелі, калі ішоў па двары, — малады, лёгкі, вясёлы. Сам князь Брачыслаў падараваў яму нядаўна, як лепшаму стралку, цэлую сярэбраную грыўню! Алекса аддаў яе бацьку, адно прасіў — не траціць без патрэбы.

Пра многае думаў малады воін, успамінаючы бітвы, дарогі, дзе прайшоў ці праехаў на кані. Ваяўнічы князь Брачыслаў, шукаў ён сабе подзвігаў, а ўсяму княству — славы і выгоды, хацеў, каб не ізгоямі адчувалі сябе князі полацкія, а магутнымі ўладарамі. Але праз усё тое, што бачылася зараз Алексу, уладна прабівалася маладое дзявочае аблічча са светлымі, як адбелены лён, валасамі, з тонкай шаўкавістай скурай, пад якой гарыць, пераліваецца румянак, з вуснамі пругкімі і сакаўнымі, як спелья вішні. І дзіўна Алексу — такое худое, нязграбнае дзяўчо прыходзіла да іх з зёлкамі, такі

нясмелы галасок пералічваў: «гэтая вось ад трасцы, ад весніцы, ад свярбежы, камчуга...», а зараз... Ці не сама княгіня сядзела перад усімі на белым кані! Доўгая шыя, постаць стройная, гордая, вочы вялікія, ззяюць, нібы сіняе «тавусінае»каменне — прывезепыя з далека га Кіева, каменьчыкі гэтыя ўпрыгожваюць мазаіку ў драўлянай Сафійскай царкве, што над Дзвіною... І не скажаш, што яна дачка беднай удавы Катуніхі — беднай, бо не бярэ яна нічога за свае лекі, кажа, што гэта вялікі грэх, а людзі — яны і рады. Пакуль баліць, гатовы порты з сябе зняць. А прайшло — і бывай, Катуніха, мы цябе знаць не знаем і ведаць не ведаем! Нічога! Яшчэ трохі збярэ ён грыўняў ды насватаецца да прыгажуні. Як-ніяк, не зломак ён, а княжацкі дзуржыннік, не адмовіць яму ўдава. Абы толькі па сэрцы прыйшоўся ён дзяўчыне, бо нельга, каб стакусілася яна толькі багаццем — хаця і няма ў яго вялікага багацця, але ж жывуць яны цяпер, у параўнанні з Катуніхай, заможна. Нельга, каб пайшла за яго дзяўчына без сэрца, бо жыць, ведаючы, што не адгукнецца яна душою на тваю ласку, не зазьяе ў яе вачах святло ад твайго пацалунка — цяжка. Грэх гэта — жыць без кахання. Так гаварылі і жрацы, тое ж казалі і ў царкве, — а хлопец стаў слухаць усіх, хто кажа пра сямейнае жыццё, пра дваіх. І як гэта сталася — сам не ведае Алекса. Таму хутка праляцела дзясурства для Алексы, што ўпершыню зведаў ён слодыч мары, калі з маладою ахвотай складае і цешыцца душа дзівоснымі ўзорамі, сама звязвае і развязвае іх, не лічачыся ні з жыццём, ні з абставінамі, а проста перамагаючы іх ці зусім не думаючы ні пра лес, ні пра дарогі, якія накіравана прайсці чалавеку і якія далека ўводзяць яго ад светлых юнацкіх жаданняў...

Раніцай, калі дзед Бялун¹ толькі прагнаў з неба цёмныя хмары і зпад рухавага мроіва яшчэ не паказаўся краёчак чырвонага сонца, Алексу прыйшлі правяраць. Муж добрамяніты Векша нячутна краўся між будынкаў, пунь і гуменцаў, але востры, як у рысі, позірк Алексы заўважыў — не чалавека, а толькі краёчак цені,— і азваўся малады дзуржыннік суровым голасам, хаця, здаецца, зусім закружылі яго нязвычайныя мроі. І зноў хваліў яго перад князем Векша, і жыццё расцілалася перад Алексам белым, радасным суюем, і думаў ён пра тое, што трэба рыхтаваць вена, ці воцкае — выкуп за нявесту. Ці ў паход ісці, ці ўслед за князем ехаць на палюддзе — добра, калі ёсць каму чакаць дома, і кідаць дровы ў цяпельца, і карміць добрага дзеда Дамавіка, які за гэта будзе зберагаць скаціну ад гневу Воласа,

¹ Дзед Бялун — у славян стары смаркаты дзед, які, варта выцерці яму нос, рассыпаецца срэбрам. Апроч таго, увасабляе яснае неба і праганяе хмары.

скотняга бога, а дом — ад Агневіка, а багацце — ад цмока. Праўда, кажуць, што, калі хто спадабаўся цмоку, ён прыносіць у хату і куны, і хлеб, жытнія нівы прымушае радзіць шмат збожжа, а кароў — даваць многа малака. «Але хай ахоўвае нас Род і парадзіхі,— думаў Алекса,— пе хацеў бы я дружыць са цмокам, лепей падняць яго на капё, як Георгій-Перамаганосец. Яшчэ славы б мне здабыць у бітве — і ўсё, чаго болей трэба ад жыцця?»

У княжацкай горніцы было свята: па сценах шчодра развешаныя смалякііў сярэбраных зажымах, на сталае — свечкі з жоўтага воску, доўгія, вітыя. І ўсё гэта гарыць з ціхім шыпеннем, смалякі — час ад часу як бы ўзрываючыся, і тады ўсе, хто сядзіць у горніцы — князь у высокім крэсле з касцяной спінкай, астатнія — на лавах, пакрытых чырвоным аксамітам,— азіраюцца, нейкі момант няўцямна глядзяць, як трашчыць і круціцца вогненнымі іскрынкамі лучына, а пасля зноў пераводзяць свае вочы на казачніка, дзед Мокшу.

Дзед, у доўгай пасконнай кашулі з чырвоным узорам ля шыі, з чырвонай суконнай павязкай на белых валасах, баць свае казкі, у самых драматычных момантах дапамагаючы сабе доўгімі кашчавымі рукамі, і ягонія выцвілія, пабяжкія вочы ўспыхваюць маладымі агеньчыкамі:

«Рассек добры малойчык скуру ссохлую, старую, і выйшла адтуль каралевічна, ды такая прыўкрасная, што і слоў няма. І абняў яе тут добры малойчык, а яна яму кажа: «Любіць цябе, Падвей-княжыч, буду да самай смерці». Абняў тут яе Падвей-княжыч моцна-моцна...»

Княгіня Марфа і дачкі слухаюць, не прапускаючы ніводнага слова. Шчокі іх разгарэліся, вочы поўныя замілавання. Але Брачыслаў, толькі скончыў дзед Мокша казку, незадаволена прагудзеў:

— Ты лепей пра бітву нам старое паданне раскажы, пра продкаў нашых, а то гэта — як пернікі салодкія, імі толькі маладзіцы частуюцца! Бач, разабрала іх!

Княгіня і дачкі — ні слова, толькі вочы ў зямлю апусцілі. А дзед Мокша другія казкі завёў. Пра Рагвалода і Уладзіміра, якія тры дні, тры ночы тут, ля сцен Полацака, біліся, і ніхто не мог перамагчы, аж пакуль княгіня Вольга не пайшла да старога капішча, і там, разам з дружыннікамі сваімі вернымі і валхвамі, не прынесла ў дар Перуну хлошца дыі дзяўчыну, а дзя таго схавалі іх уначы, і аднаго, і другую, каб крыку не было і каб бацькі сваімі ахвярамі іншым багам не адвядлі ўдачу ад унука Вользінага, Уладзіміра. І толькі тады перамог Уладзімір Рагвалода...

— Ты што гэта вярзеш? Не магла Вольга такое рабіць, святая яна і веры праваслаўнай! — зноў загудзеў Брачыслаў, і ручкі ягонага крэсла

жалобна заскрыпелі пад магутным целам. Баяры і стольнікі пераглянуліся: Брачыслаў — патомак і Вольгі, і Рагвалода, не хоча ён аддаваць перавагу нікому з іх. Свечнік нячутна падышоў да стала, перамяніў свечку.

— Добра, тады я раскажу пра вялікага воіна, Аляксандра, ці Іскандэра Двухрогага, як называлі яго ў далёкіх краінах, якія ён пакарыў сваім мячом, дзед смірэнна схіліў сіваю галаву, нізка, ажно кашчавыя рукі яго дакрануліся да свежых ліповых лапцяў, пакланіўся, пачаў новы сказ. Княгіня і дочкі сядзелі нерухома. Зірнуць на іх — нібы. вясновы лут убачыш. Сукенкі з заморскіх тканін, вышытыя жэмчугам і абвешаныя жоўтым празрыстым каменнем. На галаве ў княгіні — вянец, поніз з залатымі вісюлькамі, што спускаюцца па скронях, а каснік ззаду ўплецены ў касу шаўковы. Старыя жанчыны па кутах шапталіся, што надта вялікая шчыгальха княгіня, любіць насіць сукні з тафты чэраўчатай, з атласу. Але князь дазваляў жонцы многае — любіў яе за прыгажосць і розум.

Ціхі вясновы вечар глядзеўся ў вокны горніцы. Не часта выпадала князю і яго сям'і вось так ціха, па-сямейнаму, правесці вечар. Часцей вяртаўся ён позна, стомлены і грозны, з палюддзя ці палявання, з далёкага ж паходу не бывала яго ў Полацаку месяцамі. А часцей па вечарах грымелі ў грыдніцы піры, прымаў ён то гасцей заморскіх, то баяр імянітых, то з дружынай гульбу наладжваў, бо дружына — гэта тое, што бліжай дзяцей і жонкі, таму што толькі на іх, адданых воінаў, уся надзея ў цяжкі час бітвы, яны і жыццё ратуюць, і тое, што даражэй жыцця — Князеву славу. Але не толькі падчас піроў, калі ніводнай з жанчын няма ў грыдніцы і віно зеляное і медавуха ўволю туманяць буйныя галовы, бываюць у Князевым доме вешчыя старцы, што ўмеюць спяваць пра славу Баянаву і на тонкіх струнах гусяў выводзіць старадаўнія песні пра подзвігі маладзецкія; прыходзяць у церам і смірэнныя манахі, якія чытаюць у вялізных, акаваных жалезам і серабром кнігах пра подзвігі Сімяона-столпніка, Настасі Блажэннай і іншых святых угоднікаў. Моцна задумаюцца мужы імянітыя, прымоўкнуць... але таму толькі, што кране іх адна дума — пра душу, пра мукі яе вечныя пасля смерці, пра загадкі, якія нікому са смяротных не разгадаць... Але адыходзіць малах, ціха адчытаўшы бажэсценнае, а назаўтра ізноў да самай поўначы гараць лучыны ў грыдніцы, і толькі паспяваюць насіць маладыя стольнікі з брэцьяшч чашы ды бочкі, глянкі ды кумганы з квасам наліваюць, і грыміць слова застольнае, і пра бітвы былыя і будучыя гавораць дружиннікі, грыдні і іншыя людзі імянітыя. Расказваюць сівыя воіны пра паходы, пра замовы, якія шэпчуць над імі вядунні, калі адпраўляецца мужчына ў

далёкую дарогу, а маладыя слухаюць, і гарачыя іх рукі ўслед за старшымі нібы сціскаюць баявыя мячы. Справа воіна — паход і бітва, і няма яму мілейшай песні, як завыванне ветру ў шаломых ворагаў, што раскіданыя на крывавым полі сечы...

«Пакарыў Аляксандр пад сваю ўладу зямныя царствы,— голас дзеда Мокшы напаўняе ўсе куткі горніцы,— і пасля зайшоў на край свету і пабачыў там такія народы, што сам жажнуўся: свірэпыя болей за лютых звяроў і ядуць жывых людзей. У іншага толькі адно вока, і тое на лобе, а ў іншага і па тры вокі. У аднаго толькі адна нага, а ў іншага тры, і бегваюць яны так хутка, як ляціць з лука страла. Імёны гэтых народаў былі Гогі і Магогі. Пачаў ваяваць з імі Аляксандр: дзівія тыя народы не ўстаялі і кінуліся ад яго бегчы. Ён за імі, гнаць-гнаць, і загнаў іх у такія глухія мясціны, горы і пустэчы, што ні ў казцы сказаць, ні пяром апісаць. Звёў над імі адну гару з другою зводам, паставіў на той звод трубы і пайшоў назад. Падуюць буйныя вятры ў тыя трубы, паднімецца страшнае вышцё, а дзівія народы крычаць: «О, гэта ж, відаць, сам Аляксандр! Жывы ён, жывы!» Гэтыя Гогі і Магогі і дасюль жывыя, і баяцца цара, а выйдучь з гор перад самым канцом свету...»

— Ох, няшчасце якое! — уздыхнуў стары ключнік Лоб Вязавы. — Нам яшчэ тых Гогаў і Магогаў не хапае!

Алекса і другія отракі з малодшай дружыны сабраліся пад дзвярыма горніцы, каб паслухаць казкі і песні старога дзеда Мокшы. Слаўна расказвае ён — ніколі не забудзе ўспомніць пра славу продкаў, што засялялі балоцістую, нялёгкую гэтую зямлю, баранілі яе ад ворагаў, не шкадуючы жыццяў, палівалі яе чырвонай рудой — крывёю. І колькі волатаў магутных падчас бітвы, колькі красунь і дзядоў старых прыняла яна ў сябе — тады, калі гналі іх па дарогах захопнікі, каб прадаць у далёкіх краях як нявольнікаў! А цяпер вось пра Гогаў і Магогаў расказаў — а колькі яшчэ дзівос ёсць на свеце, неспазнаных, нязведаных!

Стаяў Алекса пад дзвярыма, і сэрца ягонае білася. Эх, убачыць бы іх сапраўды, дзівосных людзей з трыма вачамі, паспрабаваць на іх меч востры! Праўда, не загавораны яшчэ ў яго меч, але, перш чым ісці супраць тых далёкіх чараўнікоў, няхай бы паляжаў ён у адвары плакун-травы. Сабраная на Іванаў дзень, скарае яна нячыстую сілу, ратуе ад д'ябальскай спакусы. А яшчэ трэба ўзяць з сабой адалень-траву — без яе ніхто не адпраўляецца ў чужую зямлю. І памаліцца трэба Перуну і багіне-Грамоўніцы. Канешне, лепей бы меч-кладзенец, ды толькі пастрабуў знайдзі тое месца на акіян-моры, дзе на Латыр-камні ляжыць, закаваны сямю ланцугамі, той чароўны меч...

— Эй, хлопчына! Заснуў ты, ці што? — гукнуў Алексу Лоб Вязавы. Ачомаўся хлопец адзін стаіць ён непадалёк ад дзвярэй, усе выйшлі з пакоя, толькі ў горніцы князь і княгіня і чалядзінцы не разьходзяцца: у малодшай княжны пачаліся колікі ў грудзях, уздыхнуць не можа. Можна, сурочыў хто яе, можа, падумаў нядобрае, гледзячы на прыгажосць дзявочую. Паслалі за вучоным грэкам — многа ён ведаў, бывала, таксама чытаў з вялікай кнігі пра подзвігі багатыроў, і кнігу тую неслі за ім два малайцы, таму што была яна заключана ў дзве дубовыя дошкі, а па дошках ішло сярэбранае ліццё, па ліццю ж гэтым яшчэ ззялі каштоўныя каменні. Але не надта слухаў тое чытанне Алекса, хаця і гаварылі ў горніцы, што напісаў кнігу вучоны грэк, Георгій Амартол: невыразна, суха чытаў лекар, і на твары ягоным была напісана нудота, нібыта рабіў ён вялікую ласку тым, што ўвогуле згаджаўся нешта тлумачыць навакольным варварам. Неўзлюбілі яго ўсе ў двары, але быў ён пад абаронай самога князя, і таму пры сустрэчы нізка кланяліся Лісістрату, а за вочы клікалі яго Лісіцай і Тхаром.

І цяпер, хутка ідучы ў Князеву горніцу, надменна штурхануў ён, нават не гледзячы, Алексу, які не паспеў пастараніцца. Штурхануў — і пайшоў сабе далей, толькі прашалася ў па жоўтых палавіцах яго белы шарсцяны з карычневай каймой плашч дзіўнага пахрою, і пасля Лісістрата застаўся пах нязвыклы, не падобны ні на што знаёмае — нібыта прагрэтая кара дуба, толькі гарчэйшая і большы духмяная.

Адышоўся Алекса пад нязлосны смех Лба Вязавага, пацёр плячо, яшчэ раз глянуў услед грэку, які ўжо зачыняў дзверы горніцы, пачуў плач малодшай княжны — і нешта працяла яго, нядобрае, балючае, як быццам на сэрцы таксама штурхануў, ударыў высакамерны грэк. А можа, проста стала шкада, што нельга адплаціць яму ні выклікам біцца на мячах, ні кулаком добрым — так, каб ляцеў ён, збіты з ног адным ударам, і белы плашч з гэтай звілістай каймой за ім услед!

А праз нейкі час прыйшоў аднойчы ў дом князя арабскі купец Абдурахманбек. Два тыдні пражыў ён у Полацаку, і ўжо нямала дабра з прывезенага ім перайшло ў двор самога князя і баяр імянітых — і парны, і аксаміту, і кісяі, і тонкага кітайскага посуду — беллага і зеленаватага, і серабрыстых падносаў з зіхоткімі ўзорамі. Апроч таго, прывозіў купец Абдурахманбек у Полацкае княства і зусім дзівосныя тавары — зялёную гліну, якая імгненна здымала з цела валасы, і пахкую зямлю, якою мьцюцца ў лазнях, і ружовае масла, ад якога лягчэе дыханне і паляпшаецца работа страўніка, і варанья ў мёдзе арохі, і многае іншае, што так любяць жанчыны. Здаўна ведаў Брачыслаў вясёлага таўстуна, ахвочага да медавухі, невялікага росту,

што заўсёды коціцца, як шар. Парчовы халат на ім каляровай хусткай перавязаны, на галаве доўгая белая хуста, завязаная канцамі ўверх і на галаву накручаная, на нагах — пантофлі з насамі, што ўверх загінаюцца. Заўсёды ля сябе талмача трымае, але і сам можа тавар наказаць. Толькі васьмь цэны за свае тавары просіць ён надта высокія. Моршчацца купцы імянітыя, баяры ды і сам казначэй княжацкі — але як жа жанчынам адмовіць, так і разгараюцца ў іх вочы на тавары невядомыя. Дый на салодкія гаворкі гандляра надта яны падкія. Гатовы днямі слухаць ягоныя расказы: як ён па магутным Дняпры свой карабель вядзе, як з разбойнікамі змагаецца. Расказвае часам Абдурахманбек і зусім неверагоднае: быццам там, дзе ён жыве, жанчына ніколі на вочы мужчыне не паказваецца іначай, як твар чорнай сеткай прыкрыўшы, а знатныя жанчыны і ўвогуле з двара не выходзяць, а жывуць свой век, толькі мужа бачачы. А жонак у мужа бывае памногу, столькі, колькі ён утрымаць можа.

— Ну дык і колькі ж ён йракорміць? — вохкаюць, слухаючы гэта, якая баярская дачка і яе нянькі.

— У вялікага шаха Харэзма болей за шэсцьсог жонак і наложніц, — адкажа весела таўстун, прагна гледзячы на тварык, што, як ружа, выглядае з-пад сярэбранага абручыка. — Есць старэйшыя, ёсць маладзейшыя жонкі, такія, як ты, ханум.

— Дык ён жа, відаць, стары? — наіўна раскрывае вочкі ханум...

— Які ж ён стары? Пяць дзесяткаў усяго налічыў. Якраз той узрост, калі мужчына па-сапраўднаму прыгажосць цэніць, васьмь такую, як у цябе, ханум...

Пачырванее дзяўчына ці маладая жанчына, але тварык так і свеціцца: надта любіць кожная з іх салодкія як мёд словы! Толькі мужчыны незадаволены моршчацца: ведаюць, што купец цяпер сем скур пачне драць.

Даўно не быў у княстве Полацкім Абдурахманбек, але за гэтыя гады нібы і не змяніўся, толькі патаўсеў яшчэ болей. І калі прыйшоў ён у двор, адразу прывялі яго да Брачыслава.

— Салям алейкум! — пакланіўся купец ва ўсе бакі, і адказаў яму Брачыслаў, не чакаючы, пакуль перакладзе талмач:

— Дзень добры, дзень добры, Абдурахманбек!

І — пачакаў крыху. Ведаў — зараз пачне купец пытацца, ці здаровы ён, ці добра сябе адчувае, якія навіны ў хаце. Хаця, канешне, усё ведаў хітры Абдурахманбек, але так рабіць патрабуе ягоны звычай. Толькі самы апошні невук адразу пачне са справы, не распытаўшы гаспадара, як справы, не паказаўшы яму, што цікавяць госьця ўсе

ягонья клопаты. Таму князь цярпліва адказаў на ўсе ростыты і тут жа сам пацікавіўся:

— Няўжо ты не баішся такіх далёкіх шляхоў?

— Гаспадзін мой,— схіліўся ў паклоне Абдурахманбек,— канешне, баюся. Але...

— Шмат прыбытку, праўда?

— Не, не так многа. Мы гандлюем ледзь не ва ўбытак сабе, павер...

— Не кажы! — махнуў рукою Брачыслаў.— Каб не было прыбытку, не загнаць бы вас так далека!

— Ну, хай сабе ёсць, але ж самы маленькі...

— Я не хачу падлічваць, колькі ты маеш, павер! — Брачыслаў зняважліва скрывіўся.— Мiane цікавіць, што ты прывёз нам цяпер.

«Ну, што за варвар,— думаў, схіляючыся ў нізкім паклоне, Абдурахманбек.— Ён не разумев асалоды доўгай, няспешнай бяседы, калі словы служаць, каб песціць слых і захіляць нас у джалабу мудрасці, каб мы, бедныя людзі, не адчувалі дыханне бархута, куды, у рэшце рэшт, адправяцца душы многіх з нас... Але ж ён затое сапраўды Джалут - Галіаф... Нічога, трэба пацярпець. Можна, гэта дапаможа мне ў справе...»

А назаўтра княгіня і дочкі адправіліся на купецкі струг, каб паглядзець тавары, а заадно і дзівосы, якімі поўны той струг — іншаземны посуд, тканіны, якімі абцягнутыя маленькія, ледзь над зямлёю, канакі, тоўстыя коўдры, на якіх сядзяць гэтыя людзі, замест таго, як гэта вядзецца ва ўсіх іншых народаў, сядзець на крэслах, каб не прадзьмула...

А вяртаючыся са струга, аступілася княгіня на лясвіцы, што праляжылі паміж стругам і прыстанню, аступілася і цяжка ўнала ў ваду. І амаль тут жа вялікая хваля — не іначай, надаслаў яе нячысцік! — скалыхнула струг, і ён бы, пэўна, раздавіў княгіню, каб не кінуўся ўслед за ёю купец — у тым, чым стаяў, і, не ўпёршыся тоўстымі, жылістымі рукамі — адною ў прыстань, а другою у струг, не ўтрымаў яго на тыя некалькі хвілін, праз якія сыпанулі ў ваду дружыннікі і варта...

Белую, як мука, у непрытомнасці, княгіню выцягнулі і тут жа, паклаўшы на насікі, падбегам папеслі, ў церам, а наперадзе бег от-рак, каб папярэдзіць лекара. Купец жа сам вылез на бераг, цяжка крэхчучы, а акрываўленья яго рукі слугі тут жа памазалі жоўтаю мазго, якую купец, як і зброю, заўсёды вазіў з сабою.

Назаўтра Абдурахманбек быў званы на ўрачысты прыём да полацкага князя.

Нізка пакланіўся яму князь Брачыслаў, пасадзіў побач з сабою. Распытваў пра дом і жыццё, пра незнаёмыя землі, адкуль прыехаў купец. Дзякаваў за дапамогу і дзівіўся, адкуль у яго ўзялася такая сіла, каб спыніць струт?

— На дапамогу мне, я мяркую, прыйшоў мудры Джырджыс,— кланяючыся, адказваў Абдурахман і пачаў ціха мармытаць нешта.

Талмач растлумачыў:

— Джырджыс — гэта Георгій-Перамаганосец. І яшчэ слаўны бек моліцца, каб прыйшлі на дапамогу мудры Георгій і Джыбрыл, ці, як кажуць арабы, Рух-ал-Кудс, бо яны вельмі часта дапамагаюць яму... Епіскап, які стаяў каля Брачыслава, насцярожыўся:

— Каб не было якой бяды... Добра, што кліча купец на дапамогу святога Георгія, але другі, як там яго... Джыбрыл? Ці не злы гэта дух?

— У вас Руха-ал-Кудса пазываюць святым Гаўрыілам,— талмач позіркам пашукаў іконы.

— Што ж гэта — у іх тыя ж святыя, што і ў нас? А мы ж іх нячыстымі лічым? — звярнуўся Брачыслаў да епіскапа.

— Затое ў нас гавораць пра вас — няверныя,— не вытрымаў талмач.— А я так думаю, што ўсе людзі пайшлі ад Кабіла і Хабіла, ці Каіна і Авеля па-вашаму, і розніца толькі ў тым, што жывуць яны ў розных мясцінах, ад таго і звычай сталі розныя...

— Я папрашу аб дапамозе яшчэ і Бібі-фаціму і Амбарону абедзве яны дапамагаюць жанчынам. Хай жонка хакана хугчэй выздараўлівае.

І сядзеў Абдурахманбек на піры, і многа еў, адно толькі не мог узяць — марынаваных грыбоў, якія шпваў захмялеўшы, слізкімі, як піяўкі. Дзівіліся людзі полацкія таму, але жажнуліся, калі сказаў купец, што ў сябе дома пачастуе ёя гасцей вачамі барана, варанымі ў малацэ.

— У кожнай зямлі свае звычкі,— сказаў князь суро́ва; усе змоўклі. І доўга яшчэ — праз талмача — раска́зваў ара́б пра далёкія землі, адкуль прыехаў.

Маленькая Гардзіслава глядзела вялікімі спалоханымі вачыма на смуглявы шырокі твар з чорнай барадой, на пульхны палец і на дзівосны камень. Не ведала яна, а пра гэта таксама раска́зваў пасля Абдурахман, што рабіў пярсцёнак вялікі майстра, думаючы пра недаступную яму дзяўчыну, і заклаў камень-гранат словамі паэта Абу Ахмеда Мансура ібн Мухамеда, судзі горада Герата, што памёр ад каханья: «Як ты прыцягнула мае сэрца, так не змог бы прыцягнуць гранат саломіну». Валодае гранат таямнічай сілай прыцягваць да сябе прадметы і гэтак жа прыцягваць сэрца каханай. Але не хапіла ў

ювеліра грошай на калым, і жаніўся ён толькі ў сталья гады — на другой. А пярсцёнак, які ён зрабіў для каханай, пайшоў гуляць па свеце, і вось ён на руцэ Абдурахмана, а дасюль ззяў сваім таямнічым святлом пад іншым сонцам, перад іншымі вачыма...

А ў канцы піру сказаў Брачыслаў:

— Аддару цябе шчодрa за маю княгіню!

Прынеслі ў палаты багацці вялікія: мядзведжыя, воўчыя і вавёрчыны шкуркі, і сабалёў, і вострую зброю. Але Абдурахманбек адмовіўся і папрасіў аднаго — маладую дзяўчыну, што нядаўна прадстаўляла на свяце маладога славянскага бога — Ярылу.

— Хто гэта? — зашапталіся вакол.

— Дачка ўдавы Катуніхі,— адказаў Абдурахман. Не адкрыў ён князю, што быў на паганскім свяце, дзе ўгледзеў прыгожую славянку з празрыстым тварам і сінімі вачыма — сінімі, як бадахшанскі лазурит. Узгарэлася ў ім сэрца. Ведаў купец толк у жанчынах, а перад ім была жамчужына, вартая гарэма самога султана! Дорага можна было і прадаць яе, калі надакучыць. Але не ўдалося яму купіць дзяўчыну.

Хаця і бедная была ўдава, прадаць дачку адмовілася і яшчэ ў дадатак абняславіла гасцей брудным венікам выганяла з хаты Абдурахманбека і ягонага талмача, бо былі яны настойлівыя і нізавошта не хацелі адьходзіць проста так, не дамовіўшыся, не купіўшы. А як іначай узяць прыгажуню? Абвянчацца з ёю не мог купец, бо, калі б стала вядома, што хаця на момант аддаў ён душу няверным, пайшоў у царкву, адмовіўся ад волі алаха і прарока яго — Мухамеда, не жыць бы яму ў сваім утульным, вялізным доме з садзікам, дзе вясною так казачна прыгожа цвітуць персікі і абрыкосы, а шматлікая гайня абслужніц гатовая выканаць кожны ягоны рух... Гандляваць з нявернымі можна, але кожны раз, прыехаўшы ад іх, трэба ісці да мулы, каб наклаў ён ачышчальныя абрады і добра адмаліў грахі. А тут мулы — няма. Дый ёсць у яго ўжо чатыры жонкі і колькі наложніц. Прасіў ён, нізка кланяючыся, аддаць яму тую дзяўчыну.

Брачыслаў павагаўся крыху, але згадзіўся паслаць да Катуніхі людзей з наказам — купіць дзяўчыну для яго, князя Брачыслава.

Повагаўся — таму што хаця і цяпер яшчэ ездзілі і ў Кіеў, і ў Ноўгарад, і ў Полацк «дзеўкі купці»,— і свейскія купцы, і купцы з Доні (Даніі), з зямель мусульманах, і самі купцы полацкія адвозілі яшчэ, разам з мехам сабалёў і куніц, у булгарскую сталіцу на Іцілі (Волзе) дзяўчат з навакольных зямель, рабілі гэта ўжо патаемна: епіскап кіеўскі і полацкі і свяшчэннікі ў сваіх казанях гнеўна супраціўляліся паганскаму звычаю, вучылі, што ёсць ва ўсякай істоты жы-

вая душа і нікому не дазволена распараджацца ёю, апроч гаспадзіна зямнога — князя ды ўладара нябеснага. Наўрад ці ўдалося б цяпер Абдурахману ўзяць якую дзяўчыну баярскую ці дачок людзей імянітых ці старцаў градскіх — не стаў бы Брачыслаў крыўдзіць так сваіх людзей, хаця ўладарыў у Полацаку шмат гадоў самаўладна. Але як адмовіць госцю, што выратаваў жонку, калі хочацца яму простую дзяўчыну, дачку беднай удавы? А між тым удава гэтая, хаця і была беднаю, не мела нідзе пазыкі, не пазычала ні кун, ні іншай маёмасці, і нельга было прадаць яе ў рабства за доўг, як рабілі гэта паўсюдна са сваімі непакорнымі людзьмі баяры і тысячкія. Затое за ганьбу павінна будзе заплаціць Катуніха госцю заморскаму грыўнію серабром. І з тым наказам памчаўся на Вадзяную вуліцу пасаднік Лось, а праз нейкі час ён прывёз дзяўчыну, але ў падранай сарочцы і з распушчанымі валасамі, таму што ўдава Катуніха не толькі не аддала пасадніку грыўню, але абазвала яго ўсялякімі словамі і плюнула ў твар, а дзяўчына вырывалася ад яго і не жадала слухаць ніякіх загадаў, хаця і паслаў за ёю сам вялікі князь. Моцна разгневаўся Брачыслаў, загадаў, каб высеклі добра ўдаву, але адказаў яму пасаднік, што ўсё гэта ўжо зроблена і цяпер сядзіць яна ў пограбе княжацкім, як рабыня, а маёмасць яе скудная ўся забраная ў казну як плата за ганьбу купцу іншаземнаму. Хацеў князь учыніць добрую навуку і дачцэ удавы, але чакаў узрадаваны Абдурахманбек, і таму было загадана толькі як след адмыць яе і апрануць у добрае адзенне, і калі зайшла прыгажуня ў горніцу, усе застылі і пазайздросцілі-такі купцу, які выглядзеў яе — і дзе, на Дзівінай горцы, куды ходзяць людзі чорныя, простыя!

Позна вярнуўся з палюддзя малады князь Усяслаў з малодшаю сваёй дружынаю. Пакуль мыліся ў лазні, пакінуўшы Лазніку мятлу, ваду ды чорную курыцу ў ахвяру, каб не палохаў пасля слабых духам, пакуль пілі квас ды садзіліся ў сенніцы вячэраць — адна за адной згаслі жоўтыя, цьмяныя агеньчыкі ў полацкіх хатах і дварах. Смеючыся, жартуючы, садзіліся потныя, расчырванелья грыдні за вячэру, з маладою прагнасцю аглядалі стол, дзе ляжалі на вялікіх драўляных талерах кавалкі свежаніны і рыбы, пасмажанай, пакуль дружыннікі мыліся ў лазні, белыя трохкутнікі сыру, мочаны гарох, карычневыя боханы хлеба, булкі, памазаныя перад выпечкай яйкам — так блішчалі іх жоўтыя бакі. А між талерамі стаялі каляровыя, распісаныя кінаварам, шафранам ці сажай драўляныя сасуды з квасам, пенілася брага, востра пахнучы мёдам і духмянымі зёлкамі, і пустыя жоўтыя браціны з разьбянымі ручкамі стаялі ўздоўж сталаў.

Тады і нахіліўся над Алексам стольнік Мікіта і сказаў ціха:

— Ці не тваю гэта красуню ўчора купцу басурманскаму аддалі?

— Што? — не зразумеў адразу Алекса, але ўсё схаладнела ў яго ўнутры і як чорная маланка ў вачах успыхнула.

— Кажу табе — тваю, відаць, дзеўку аддаў учора князь як адплату за выратаванне жонкі. Няўжо нічога не ведаеш?

А калі Алекса адмоўна хітнуў галавою, ціха дадаў:

— Пасля раскажу, а то вунь, бачыш, ужо няўсцерп ім!

Сапраўды, некалькі грыдняў ужо крычалі, патрабуючы пітва, і стольнік хуценька паставіў на стол бочак, пабег за другім.

Алекса ж усю вячэру праседзеў, не кранаючы нічога з ежы, толькі піў і піў адну за адной бражніцы прахалоднага квасу. А пасля вячэры, калі пачуў, як усё адбылося, пахіснуўся, сеў на лаву, ашчаперыўшы галаву рукамі.

— Дзе яна? — глуха спытаў у стольніка, моцна сціснуўшы ягоную руку. Той, стоячы насупраць, паправіў рукаў сіняга суконнага каптана, страсянуў доўгімі русымі кудзерамі:

— Браце ты мой, нашто табе тое ведаць? Для цябе ўсё роўна што той купец, што Карачун забраў яе.

— Дзе яна, кажу! — закрычаў хлопец і, ускочыўшы, аберуч схпіў стольніка за плечы.— Кажы, а то адразу дух вон!

— Не раві, бык ты,— злосна ашчэрыўся Мікіта.— Дабра чалавеку хочаш, а ён вунь табе — новы каптан ледзь не парваў. Ну, скажу я, дык што з гэтага? На тым падвор'і яна, што каля самага вымалу. Заўтра карабель ладзяць, заўтра той Абдурахман ад'язджае. Куды ты! — закрычаў ён ужо ў спіну Алексу. — Цябе ж усё роўна не выгіусцяць ноччу, шаленец ты, бешанец!

Але Алекса ўжо выслізнуў за дзверы, пабег па двары, хапаючы ротам астуджанае к начы паветра. Але не паспеў ён прабегчы некалькіх соцен метраў, як пачуў голас начальніка каравула Адзінца:

— Гэй, хто там? Стой!

Алекса спыніўся, каравульня наблізіліся да яго.

— Ты гэта, хлопец? — здзіўлена сказаў Адзінец.— Чаго і куды ляціш, як на злом галавы?

— Маці... маці ў мяне... захварэла...— ледзь выціснуў з сябе Алекса. Нешта душыла яго, не давала сказаць ні слова, але гаварыць трэба было, трэба было прасіць, каб выпусцілі яго адсюль, бо іначай... Іначай ён скочыць наперад і разаб'е сабе галаву аб вострыя канцы агароджы, акаваныя жалезам.

— Маці? — яшчэ болей здзіўўся Адзінец.— Хто ж табе сказаў пра гэта? Ніхто сюды не заходзіў з чужых, мы нічога не ведаем.

— Хто? — разгублена перапытаў Алекса, спрабуючы ўцяміць, што адказаць. Не быў гатовы ён да пытанняў, наогул не быў гатовы з кім-небудзь гаварыць. Адна думка нясцерпна калала яго, свідравала сэрца: «Хутчэй! Туды, пакуль не позна! Пакуль не позна!»

— Э-э, отрак, нешта ты блытаеш,— недаверліва працягнуў Адзінец, і другі каравульны згодна кіўнуў галавой. Нешта тут не так. А я вось зараз затрымаю цябе і назад адвяду. А то ты, можа, зладзейства якое ў двары учын.у Вунь у цябе вочы як бегуюць і твар пабялеў

Ён блізка паднёс смаляк да твару Алексы.

— Не! Я не рабіў... ніякага зладзейства... Мне трэба трэба выйсці, разумееце? Трэба!

— Не, даражэнькі, нікуды ты не выйдзеш, а пойдзеш з намі. назад. Калі ні ў чым не вінны — насядзіш трохі, ахалонеш. Можа, задумаў што нядобрае. Пайшлі!

Ён паправіў меч у ножах, штурхануў Алексу.

— Пайшлі!

Усё было скончана. Яго не выпусцілі, адводзяць назад, а заўтра з самага ранку карабель распусціць белыя ветразі і нанясе некуды ў невядомую далеч, на здэк, можа, на смерць — Яе... Ён неяк бачыў купца, і думка, што сёння яна там, можа, у абдымках гэтага ільсня-нага, чорнабародага таўстуна, выклікала ў ім пякучы боль. І шаленства. Ён, воін, які ўмее валодаць зброяй лепей за многіх, ён, х го не раз біўся ў крываваых сечах, не можа абараніць тое, што яму стала — цяпер ён зразумеў гэта! — даражэй за жыццё! Які ж ён воін? Які ж ён мужчына? Так, сапраўды, отрак, усяго толькі слабы отрак ён, калі не зможа вызваліць яе, узабрацца па тоўстых сценах, абхітрыць альбо перамагчы варту.

І, ужо падыходзячы да ганка, ён раптоўна вывернуўся, скачыў убок, затым са страшнай сілай нанёс удар Адзінцу — ён цэліў у самы ніз падбародка, туды, дзе ўдар такой сілы выклікае непрытомнасць і страту памяці на невялікі час, а пасля, калі Адзінец упаў, кінуўся на другога каравульнага. Той, ашаломлены нечаканасцю, усё ж змог падабрацца, адскочыць ад Алексы, а той, раз'ятраны і амаль сляпы ад ярасці, выхапіў у каравульнага дзіду і з такой сілай уваткнуў яе ў нагу, што нібы вялізным цвіком прыбіў свайго ворага да зямлі. Той заенчыў, схапіўшыся абэрuch за дзіду, а Алекса некалькімі. Агромністымі скачкамі дабег да агароджы, перамахнуў праз яе, падцягнуўшыся да самага верху спрытна, як вялізная кошка, і начная цемра схавала яго. Дарэмна наскакалі амаль услед па вуліцах дзядзінца коннікі з дзідамі напярэс, нібы гонячыся за небяспечным злачышцам — збраяносца не было нідзе.

Але глыбокай ноччу пасадніка полацкага разбудзілі нечаканым паведамленнем: дружыпнік княжыгча Усяслава напаў на гасцей полацкіх, немцаў з Дони, і задумаў, відаць, нядобрае, бо заўтра збіраліся яны вяртацца дадому з вялікім набыткам серабра і золата, добра нагандляваўшы ў слаўным Полацаку. Але злачынец той Алекса ні ў чым не прызнаецца, чаму пасаджаны ў поруб і закаваны ў жалеза. Сказаў моцна разгневаны пасаднік прадстаўніку купцоў, што заўтра ж выплацяць ім за бясчэсце і страх паложаны штраф, а злопамысніка будзе судзіць князь, і судзіць строга, бо не бывала яшчэ такога, каб дружыпнік займаўся разбоем.

На світанні, толькі расплюшчыў вочы княжыч, перадалі яму вестку аб учынку Алексы, і тады, не верачы ўсяму, што адбылося ноччу на Купецкім падвор'і, сабраў ён чаляднікаў і варту і ўчыніў ім допыт. Данеслі перапалоханя чалядзінцы пра нядоўтую размову Алексы і стольніка Мікіты, і тады зразумеў Усяслаў, што не разбоем займаўся на Купецкім падвор і яго збраяносец. Але віна яго ад таго не змяншалася: смерцю павінен быў пакараць Брачыслаў калі не за разбой на Купецкім двары, дык за тое, што запырэчыў Алекса ягонаму рашэнню. І ўсё ж наважыўся Усяслаў прасіць за свайго дружыпніка, для чаго загадаў падаць яму разьбяны ларэц і задумаўся, гледзячы ў яго. Разумеў, што наўрад ці ўступіць арабскі купец дзяўчыну, якую ўпадабаў, але ж усё-ткі гандляр ён, прывык усяму ведаць і назначаць цану... Таму, не чакаючы, пакуль прачнецца бацька, паскакаў Усяслаў разам з трыма грыднямі на Купецкае падвор'е — прасіць Абдурахманбека.

Сонны, нявыспаны купец, паспешліва папраўляючы наспех завязаную чалму, кланяўся да зямлі, паказваючы тлустую спіну ў бліскучым халаце, выказваў княжыгчу навагу і пашану, але аддаваць назад дзяўчыну адмовіўся наадрэз.

— Хай мудры і вялікі Усяслаў і яго бацька тут жа ахутаюць мяне покрывам смерці, але тады траплю я ў Джанна, рай, — таропка перакладаў талмач.— А калі аддам жанчыну, чые вусны могуць падарыць мне асалоду раю, чые вейкі пранізалі мне сэрца тысячай стрэлаў — паганым сабакам я стану, і душу маю адправяць прама ў Джаханнам — пекла.

— Ты ведаеш: мы, крывічы, упарты народ, і таму я прашу цябе яшчэ раз — вярні нам дзяўчыну. З-за яе чалавек, якому я абавязаны жыццём, зняславіў сябе, набыў кляймо злодзея. Мы заплацім вам за ганьбу, але ведай — ён не рабаваць сюды прыйшоў уначы, ён хацеў яе забраць і біцца з табою як воін з воінам, бо ты, Абдурахман як вядома мне, яшчэ і добры воін, добра валодаеш нажом, - гнуў сваё

Усяслаў, спрабуючы гаварыць ветліва, але лоб яго ўсё моршчыла вялікая складка.— Лепей бы вы тут забілі яго, бо воіну набыць славу рабаўніка — усё роўна што памерці. Прадай яе мне! Мне, княжыч! Назначай любую цану! У нас многа дзяўчат, мы знойдзем яшчэ лепшую за яе!

Але Абдурахманбек адмоўна заківаў галавой, і княжыч упершыню ўбачыў у ягоных зрэнках сталёвы бляск.

— Калі б ты прыйшоў да мяне там,— ён торкнуў галавой некуды назад,— і стаў прасіць аддаць жонку або любую жанчыну, якую люблю, я адплаціў бы за ганьбу толькі адным — тваёй крывёю. Але я тут, у цябе ў гасцях, і ты можаш паказаць сябе добрым гаспадаром толькі так — не патрабуй у гасця таго, што ён не можа табе даць. Калі яна надакучыць мне — я аддам яе першаму, хто трапіць на дарозе. Калі яна страціць прыгажосць — яна стане мыць ногі ў маёй наступнай наложніцы. Але заўсёды мужчына распараджаецца жанчынай па сваёй ахвоце, па свайму жаданню. Да таго ж — ці не пакрыўджу я твайго бацьку,— хай надоўга зберажэ яго Алах! — тым, што адмоўлюся ад ягонага падарунка? Як ты думаеш, мудры княжыч Усяслаў?

На імгненне ў княжыча ўзнікла жаданне — выхапіць кароткі меч і... Але ён тут жа апусціў вочы, і гарачая чырвань заліла твар: нават падумаць недастойна, што можна пакрыўдзіць гасця, які да таго ж дапамог ім, выратаваў маці. Адплаціць няўдзячнасцю за дабрывню, адабраць назад падараваную бацькам дзеўку-агнішчанку, нават проста прасіць яе назад — ганьба! Ах, гарачая кроў закіпела ў ім, забурліла, калі рашыўся сюды ехаць! Навошта? І так калі даведаецца бацька пра ягоны ўчынак, то не пахваліць, а сурова суне бровы, кіне: «Нягожа такое рабіць князям полацкім!» Але ж хацелася выручыць Алексу, адзінага са сваіх равеснікаў, якога бачыў роўным сабе. На кароткі момант уявіў невысокую каржакаватую постаць юнака, яго чыстыя сінія вочы, доўгія русыя пасмы — што за шаленства ахаліла яго, калі рашыўся на такое — сілай адбіваць падараваную самім князем дзяўчыну? Пярун, відаць, азмрочыў ягоны розум ці, можа, разгневаліся старыя багі, што не за сваёй справай, не за тым, што наканавана лесам, пайшоў ён? Таму што кожны павшён рабіць тое, на што сама здатны — хто араць поле, хто разводзіць фарбы і асцярожна маляваць на сценах загадкавыя твары святых, хто сядзець дома і гандляваць... Алекса быў воем, яго можна было ўявіць толькі на полі сечы, толькі з здідан ці мячом у руцэ, і нават кальчуга абвівала яго цела асабліва ладна і зграбна. Але Пярун пазбавіў хлопца розуму — і цяпер трэба было ратаваць яго, несці ахвяру багам, асабліва ёй — вечна зменлівай і нядобрай Мары, якая губіць людзей прывідам

нязбытнага, якая насылае на іх морак зусім гэтак жа, як насылаюць зман і вабяць цяплом далёкага ачага страшныя балотныя агні, зацягваючы падарожнікаў у багну...

Ён узняўся з мяккага дывана, на якім сядзеў — каляровыя падушкі разляцеліся ва ўсе бакі, талмач кінуўся іх падбіраць — і сказаў, стараючыся, каб голас яго гучаў весела:

— Ну што ж, гандлёвы госць Абдурахманбек! Не хочаш — справа твая. Але ў знак сяброўства і як просьбу забьць мае словы я хачу падарыць табе тое, чаго ты не ўзяў за дзяўчыну. Вазьмі ж гэта проста ў знак пашаны!

Ён абярнуўся. Дружыннік пачціва нахіліўся, выбег за дзверы. Пасля вярнуўся з вялікім стосам пушыстых лісьняных і сабалёвых шкур, страсянуў, падаў князю. Мякка зазьяў у аконным святле ільняны мех, пераліваючыся чорным, шэрым, белым. Абдурахманбек не змог схаваць задаволенасці, ён нахіліўся ў наклоне, пагладзіў чорную баряду, з годнасцю прыняў падарунак. І тут жа шчоўкнуў пальцамі, а калі з суседняга пакоя выбег смуглявы слуга ў паласатым халаце і чорнай пляскатай шапачцы з вышыванымі ўзорамі, нешта сказаў яму, і той, спяшаючыся, таксама пабег назад і вярнуўся з сіняватай чашай, на якой былі намаляваныя золатам прыхаматлівыя звяры і птушкі. У чашы ляжалі сярэбраныя, з чарнёнымі ўзорамі маністы.

— Гэта — фарфаравая чаша з далёкага Чына, дзе на палях расце жамчужнае зерне, што дае людзям сілу, і дзе ёсць многа іншых дзівосаў, якім не знаходзіць тлумачэння чалавечы розум,— пераклаў талмач.

Чаша была нечакана лёгкай. Тонкім рабром адной з манет, што былі ў маністах, гандлёвы госць стукнуў па ёй, і сіняватая празрыстая паверхня нібы заспявала, тоненькі меладычны гук панёсся па пакоі, пасля, як даткнуўшыся да нечага, змоўк.

— А гэта вось,— дастаў купец маністы,— перадай свайму сябру ці слуге — хай не заклісне яго горла пятыя тугі! — каб ён сучешыўся і выбраў сабе іншую перы, бо ён, як ты казаў, малады і дужы, і ён сустрэне нямала прыгажунь. Я ж чалавек ужо немалады, і таму асабліва да ражу ўсім, што хоць трохі саграе сэрца ці душу, усім, што дае асалоду. Таму пачціва прашу мяне дараваць і за тое прыпадаю да тваіх ног, прашу, каб ты выцер мой твар крысом тваёй міласэрнасці, а іменна — не чакаючы суда князя, хачу выехаць у мой далёкі край. Зараз у вашай царкве Багародзіцы ў прысутнасці сведкаў — купцоў з Фрысландыі і Англіі, а таксама з Рыгі — я запэўню цябе, што не маю нічога да беднага маладога джыгіта, чые вочы затуманіла каханне. О,

мы, арабы, умеем цаніць каханне, нездарма нашы паэты так многа пішуць пра яго!

Прахалодная чаша ў руках Усяслава цяплела, нібы кроў, што бушавала ў ім, перадавала сваё цяпло ў тонкую празрыстую паверхню. Дзе, у якіх краях рабілі яе, як маглі дзевы гэтае дзіва, што здаецца, пульсавала і спявала ў ягоных руках, да далёкіх суровых берагоў Полаччыны? Не разбіўшы, не паламаўшы, не знішчыўшы тонкага сярэбранага спеву? На імгненне тута сціснула яму горла — тута па далёкіх, нязведаных землях, якія ён хутчэй за ўсё ніколі не ўбачыць, таму што лес наканавы яму жыць тут, абараняючы гэтую зямлю, аберагаючы яе, ён вучыцца гэтаму змалку і да скону будзе рабіць гэта. Можна, давядзецца калі паехаць ў Цар-горад, у Візантыю, але наўрад ці ўбачыць яму калі-небудзь той загадкавы Чын і той край, дзе дасюль сядзяць, зачыненыя Аляксандрам, страшныя Гогі і Магогі! Але апамятаўся, падзякаваў купцу, толькі не згадзіўся выслухаць разам з фрысландскімі і рыжскімі гандлёвымі людзьмі адмову ад судовага праследвання Алексы. Сказаў, што займаецца гэтым сам бацька, і можна зрабіць гэта зараз жа, паехаўшы ў княжацкі царам, дзе, напэўна, яшчэ снедае князь...

Раніца толькі ўставала, калі ён выйшаў з драўлянага дома Купецкага падвор'я, але насустрач ужо везлі і неслі тавары, кіруючыся на рынак, што знаходзіўся ля дзядзінца. Рыжскія і гатланскія купцы ў кароткіх шчыльных штанах і мехавых каптанах, апаясаныя ўзорнымі паясамі, наўгародцы і кіяўляне ў корзнах, з-пад якіх выглядаюць белыя сарочки, у высокіх шапках, чорныя клябукі ў сініх халатах, ляхі ў кароткіх кальчугах спяшаліся наперад, — і ў кожнага за поясам тырчыць меч альбо ў похвах — кінжал. Нялёгкае жыццё купецкае, вечно трывожыцца гандлёвы чалавек за маёмасць сваю, адтаго і не расстаецца са зброяй, хаця паўсюдна ў славянскіх гарадах — Кіеве, Ноўгарадзе, Полацаку, Менеску, Віцьбеску — аберагаюць гасцей заморскіх суровыя законы і дагаворы. Ведаюць купцы: калі і хто пакрыўдзіць іх словам — заплаціць грыўню серабром, калі ж дойдзе справа да рукабіцця — за кожны выбіты зуб тры грыўні, за пашкодзанае цела — ажно да пяці. Калі ж заб'е сам купец вольнага полацкага чалавека — заплаціць дзесяць і болей грыўняў, за халопа — усяго адну... Калі ж юр разбярэ купца іншаземнага і застане муж полацкі яго ў жонкі сваёй — возьме за крыўду і ганьбу таксама дзесяць грыўняў серабра, а калі той звязва мужа разгневанага — заплаціць дванаццаць грыўняў старымі кунамі... Усё дамоўлена дагаворам, нават калі над хмелем сарве купец іншаземны з галавы якой мілай дзяўчыны ці жанчыны хустку ці павойнік...

Кожную раніцу ажывае купецкае падвор'е — і вязуць мёд і палотны, дзёгаць і мяхі, воск і рыбу, а прывозяць таксама безліч тавараў. Таму ляжаць у княжацкай казне дэнарыі і пфенінгі, пенні і дыржэмы, а яшчэ зліткі срэбра, пярсцёнкі, крыштальныя каралі — кожная з іх гіа цане адпавядае адной куне, альбо тром нагатам, альбо кіеўскаму меднаму срэбраніку.

Ехаў малады Усяслаў да поруба, дзе сядзеў Алекса, і бачыў, як паступова напаўняюцца полацкія вуліцы народам. І кожны ідзе ці едзе на справе, а каля паўзямлянак, якія выразае простая чадзь прама ў зямлі і дзе сцены абшытыя дрэвам ці абмазаныя глінай, туды-сюды бегаюць жанчыны, несучы ў хату то бярэмы дроў, то вядро з сырадоём, то лучыну. Далей, дзе пачнецца дзядзінец, хаты большыя, багацейшыя — рубленыя з бярэвення, з істопкамі, з клецю, і вокны ў іх не валаковыя, што завалокваюцца ў халады дошкамі, а слядзяныя, а то і шкляныя, а каля іх мітусяцца ўжо не самі гасмадыні, а тая ж простая чадзь — халопы, і калі мільгане ў аконцы, расчыненым насцеж, жаночая галоўка, то не-не ды і выблісне на сонцы то залаты абручык, то сярэбраны бранзалет, а то шкляныя пацеркі на стройнай шыі. Едзе, не спяшаючыся, Усяслаў, і нібы ўпершыню бачыць свой горад, і глядзіць на дзяўчат, што выглядаюць у вокны, і дзівіцца ўсё болей смеласці маладога дружынніка, пачуццю, якое штурхнула на адчайны, незвычайны для яго ўчынак.

Калі вывелі з іоруба Алексу, княжыч не адразу пазнаў яго — русыя валасы зліпліся на галаве ў крываваы камяк, адзенне парванае, з-пад карзна выглядае голае цела. Парваныя і порты, а на целе пісягі і сляды зубоў сабачых. Перахапіў Алекса позірк, засаромеўся, паспрабаваў нацягчыць порты на барвовыя пісягі.

— Сабакі парвалі?

— Яны,— панура адказаў Алекса.

— Дурань!- ускіпеў Усяслаў.- Мне не мог сказаць хаця б слова адно!

— Позна ўжо было.

— А раней што? Раней не мог! Бабнік ты, дзярмо сабачае! А калі ўзяўся красці дзяўчыну, то трэба было з розумам рабіць тое! Гэта каб лепшы мой лучнік такім валацугам стаяў перад сваім князем? Ды цябе і сапраўды варта да смерці лазінамі засячы!

— Сячыце.

— І засёк бы, клянуся Перуном, засёк бы! Сам, сваімі рукамі! Але ж цябе і так вунь як парвалі. Ну, а ты?

— Трое кнехтаў я палажыў,— гэтак жа панура адказаў Алекса.— Ды там яшчэ чацвёрта ганчакоў было.. Я спачатку выглядзеў — адзін быў відзён, я яго і прышыў стралой, думаў — усё, цяпер прайду...

Ён ужо, відаць, падрыхтаваўся да смерці, таму што сінія яго вочы былі цьмяныя і голас быў адрачоны, нібыта гаварыў не сваім голасам, а голасам аднекуль здалёку. І Усяслаў, успомніўшы, як слаўна валодаў мячом хлопец пад Ноўгарадам, яшчэ раз падзівіўся магутнай сіле невядомага яму пачуцця...

Заступніцтва князевага сына і клятва не трымаць на Полацак крыўды, якую ў прысутнасці іншаземных гасцей усё-ткі даў купец Абдурахманбек, выратаваў Алексу. Яго секлі лазінамі на гарадской плошчы, але не засекалі да смерці, а пасля, як зажалі раны, зноў узялі на княжацкі двор у малодшую дружыну княжыча. Ён прыняў падарунак купца — сярэбраныя маністы, заўсёды насіў іх на шыі, і часам сярэбраныя дырхемы ціхенька пазвоньвалі, калі нёс яго па вуліцах разам з іншымі дружыннікамі магутны віхор маладосці.

Усяслаў неяк пажартаваў:

— Не знайшоў сабе ладу, на якую надзенеш маністы?

Алекса, адводзячы вочы ўбок, глуха сказаў:

— Я на купца сам яго надзену.

— А можа, ён ніколі болей не прыедзе ў Полацак

— Прыедзе. Вятры яго сюды прынесуць...— загадкава, усё адводзячы позірк убок, прамармытаў Алекса і болей, як ні жартаваў Усяслаў, выведваючы, што ў яго на душы, не сказаў нічога.

Падыходзіла лета, гарачае, вогненнае. Прывозілі ў Полацак весткі, што, як некалькі дзесяцігоддзяў назад, засуха высушыла стэпы, што новыя ворагі з'явіліся на паўднёвых граніцах княстваў, ворагаў тых фрызцы і рыжане называюць каманамі, а кіяўляне завуць іх за светлы колер валасоў полаўцамі, і ідзе тое слова ад паловы — рубленай саломы, да якой падобныя галовы тых полаўцаў. Ужо прыходзілі яны ў Прыдняпроўе, рубіліся моцна і воінамі паказалі сябе добрымі. Амяцежаныя тымі весткамі кіяўляне.

Спелі буйныя ягады суніцы ў навакольных лясах і кадоўбцамі неслі іх у горад; цёплы вецер уздымаў пыл на далніх вуліцах Полацака, нёс яго па брукаванцы, варушыў косы дзяўчат. Па начах успыхвалі далека над Дзвіною заранкі, цвіло жыта і вызвоньвала за сценамі горада, дзе-нідзе надступаючы над бервяныя сцены, проса. Хадзілі па хатах, зрываючы з паліц паганскіх багоў і сякерамі рубячы іх у дварах, дружыннікі разам з соцкімі. Там-сям плакалі людзі пры гэтым, а мужчыны падчас лаяліся — дрэнныя, слабыя тыя багі, калі не могуць яны абараніць сябе — ні Пярун, ні ахоўнік свойскай жывёлы

Волас, ні Макоша, ні Мара, ні сам Род з парадзіхамі... Але ўсё роўна заставаліся па хатах і дамавік — старэнькі дзядуля з чырвонымі вочкамі, якому штогод трэба было ахвяраваць чорную курыцу, і Анчутка — лятун-чарцяня, што любіць падражніць гаспадароў, паздэкавацца з іх, і таму ніколі не называюць яго прама, а клічуць «рагавым» і «бяспятым», а ў рэчцы ці возеры не пераводзіліся берагіні, а ў лесе жьў лесавік. І колькі ні свянцілі нячыстыя мясціны, колькі ні чытана было малітваў-закляццяў, усё роўна прыносілі палачане і на бераг, і на Валоўю гару пірагі, стужкі, сыр і мёд. Стужкі вешалі на галіны дубоў, што шырока раскінулі свае стогадовыя галіны над гарою, а ўнізе клалі падарункі і ахвяры.

У Ноўгарадзе прымяраліся будаваць каменную Сафію, купцы сварыліся з-за падрадаў, ва ўсіх цэрквах ішоў збор ахвяраванняў. У Кіеве Яраслаў раздумваў, як наладзіць адносіны з непакорным Брачыславам, і, аддаючы яму Віцьбеск і Усвят, утрымаў вярхоўе Дзвіны і Таропу, дзе пасля ўзнікла княства Тарапецкае, што прымыкала да Смаленскага. Полацак рос і пашыраўся, у прадмесці — Бельчыцах — толькі што адкрылі новы манастыр, і здзіўлена перадавалі з вуснаў у вусны, што драўляная царква манастыра прыўкрашана «вельмі пышна», і золатам свецяцца зусім новенькія, прывезеныя з Царграда кадзільніцы, і вадаасвятная чаша, і панагія, і ладаніца; што князь Брачыслаў ахвяраваў манастыру перламутравы крыж з жамчугом і розным і дарагімі каменнямі, а княгіня — ікону з каштоўным акладам.

Аднойчы, калі добра сцямнела на полацкіх вуліцах і пах начных кветак стаў асабліва адчувальным, у хату да ўдавы Катуніхі ціха пастукалі. Катуніха адклала ўбок лусту чорнага хлеба і цыбуліну, якімі вячэрала, нетаропка пабрыла да дзвярэй. Яна адкінула засаўку і прапусціла нечаканага гасця ў хату, наднёшы да яго нага твару лучыну, што выняла з зажыма ля бэлькі. Доўга ўглядалася ў яго.

— Чый ты, гаспадзіне? Не прызнаю.

У голасе яе не было ні страху, ні цікавасці. Алекса з болям глядзеў у некалі вясёлы, круглы, а цяпер змучаны і пастарэлы твар жанчыны, на яе цямняныя вочы, дзе, здаецца, навек застыгла абьякаваць. Гаварылі, што перастараліся княжацкія цівуны, што памірала пад лазінамі ўдава, ды пасля, калі кінулі яе з поруба як мёртвую, падабралі жанчыну знаёмыя і адвезлі некуды ў лес — да жрацоў падземнага капішча Перуна. Але і там падаячымі ёй толькі цела, а нешта ўнутры зламалася ды так і не зажыло...

— Алекса я, Алекса. Ці помніш? Прыходзіў некалі да цябе, каб заручыны справіць. З дачкой тваёй. З Бярозай...

— Бярозай...— як рэха, паўтарыла Катуніха, і раптам ногі яе падкасіліся, яна ледзь не ўпала.— Няма яе. Забілі. Забралі. На смерць павезлі. Не ўбачу я болей дзіцятка роднага свайго ніколі. Ой-ёй, горачка!

Слёзы пацяклі па яе твары, але быў ён па-ранейшаму застыглы і невыразны.

— Я прывязу яе назад,— сціснуўшы зубы, прашаптаў Алекса.— Прывязу назад, і мы пойдзем жыць далека адсюль, у Латгалію. А можа, у Кіеўскае княства. Я воін. Мне заўсёды знойдзецца гаспадзін. Воіны патрэбны заўсёды, бо, відаць, ніколі не перастануць знішчаць людзі адзін аднаго.

— Ты прывязеш назад Бярозу? Ты вернеш яе? Маю дачку, прыгажуню, адзіную надзею маю? — пільна ўглядаючыся ў яго, як вар'ятка, ускрыкнула кабета.— Тады едзь. Хутчэй едзь! Пакуль яна жывая, пакуль яе не заглынулі там басурманы-жываголыты. Едзь, чуеш? Зараз едзь!

Яна трэслася як у ліхаманцы. Ад абыякавасці не засталася і следу. Яна насілася па хаце, бязмэтна шукала нечага на паліцах, адчыніла скрыню. Але там было пуста, толькі на самым дне адзінока ляжаў сувоўчык палатна. Удава схапіла яго, разгарнула.

— Вазьмі яго. Прадасі. Табе ж трэба на дарогу. А болей нічога няма ў мяне. О гора, гора! Няма нічога. Усё забралі, забралі, а мяне, мяне...

Яна зноў захлынулася слязьмі. Пасля выпрасталася, задумалася. Вочы яе загарэліся ліхаманкавым агнём:

— Ты хто? Нашто прыйшоў сюды? Няма, няма Бярозы, няма... А ты... Цябе падаслалі да мяне, ага, падаслалі! Каб ты выведаў, ці ёсць што ў мяне, каб забраць апошняе.

Яна выхапіла з ягоных рук скрутак, наспешліва наклала яго ў скрыню, замкнула яе і села на скрыню, дрыжучы ўсім целам.

— Не, не! Нічога не дам табе! Няма ў мяне нічога. Прэч ідзі, ідзі адсюль! Хто ты? Я не ведаю цябе. Не мучай. О, няхай заб е цябе Род і парадзіхі за тое, што ты мучыш бедную жанчыну. У мяне забралі ўсё. Усё, чуеш?

Ён успомніў, як аднойчы пад Ноўгарадам такая ж худая, змучаная жанчына цягнулася за ім, павішы на кані, халала скрутак палатна, які ён забраў з хаты. Яна гаварыла гэтак жа, тыя ж словы былі ў яе, таму, відаць, што і сапраўды забраў ён апошняе. Але ж тады была вайна, тады ўсё гарэла, палымнела, і відовішча агню толькі весяліла іх, маладых. Яны рагаталі, гледзячы на тую бедную жанчыну, іх смяшылі яе пустыя грудзі, што, насычаныя сінімі жыламі, выглядалі ў

выразе сарочкі. «Як у старой сукі», — насміхаючыся, крыкнуў дружыннік Мядзведзь, і яны, смеючыся, падхапілі. Нікога не закрунула яе гора, яе слёзы. Можа, таму, што ведалі — прыйдуць наўтародцы, і гэтак жа будуць плакаць і цягнуцца за імі ў пыле дарог палачанкі, і тыя гэтак жа будуць рагатаць і паказваць на старыя грудзі, перавітыя сінімі жыламі... А летапісцы запішуць гэта проста: «прыйшоў Брачыслаў і павёў у Полацак мужоў і жонак без чысла мноства».

Яго ахапіў жаль да яе, і ён паспрабаваў растлумачыць:

— Я прывяду Бярозу, чуеш, маці? Я люблю яе. І мне нічога ад цябе не трэба.

— Тыя грошы... тыя грошы, што я атрымала, ад яе, ад яго, басурмана... іх забралі, так-так, забралі... Цівун і соцкі... Няма ў мяне нічога, хлопчык... І Бярозы няма...

Яна зноў заплакала, а ён апусціўся на калені:

— Блаславі мяне, маці... Ты блаславі, таму што праклянуць мяне свае, родныя. Прывыклі яны раскашаваць на мае грошы, прывыклі да цёплага жыцця. А ў мяне свой шлях. У мяне свая дарога, і яна ідзе ўбок. Можа, мяне смерць чакае там. Але, калі буду жывы, прывязу яе адтуль надзену маністы на ягоную шыю!

Яна заміргала, відаць, не зразумеўшы сказанага, але нечакана паклаала хлопцу на галаву далонь. Далонь была цяжкаю, халоднаю, і ён з раптоўным страхам зразумеў, што не жылец яна на белым свеце, што станчылася недзе нітка, якую пралі для яе з кудзелі жыцця старыя парадзіхі.

— Дзякуй, маці... Дзякуй табе. Мне цяпер лягчэй будзе ісці. Туды, дзе канчаецца зямля. Куды Бярозу павезлі. Знайду яе там. Альбо памру, чуеш?

Яна заківала галавой, і ён пашукаў вачамі вакол. Ubачыў маленькую постаць Сварога, што стаілася ў куце. Можа, не заўважылі яе дружыннікі, а можа, не было ім часу важдатца ў хаце ўдавы. Ён узяў Сварога.

— Хай ён дапаможа мне. Хай адшукае яе. У пыле дарог, у чэраве Хвальнскага мора, у бездані стэпаў, на вуліцах далёкіх гарадоў. Я цяпер ведаю, дзе яе шукаць. Я слухаў, пытаўся купцоў. Я знаю, дзе тая далёкая Бухара. Дзякуй табе яшчэ раз, маці!

Раніцай ён ужо плыў на гандлёвым судне булгар, што кіраваліся з Полацака дадому, нагружаныя карой дрэва халандж — бярозы. Тры дні перад тым захварэў і памёр ад агнявіцы адзін з весляроў, і начальнік каравана не надта прычыў, што замест яго сядзе за вёсла малады дужы палачанін, ды яшчэ воін. А што за віна гоніць яго з горада. Пра тое начальнік не пытаўся — сярэбраная грыўня згасіла

яго цікаўнасць, а людзі былі яму патрэбныя. Хай палачане шукаюць самі вінаватага, не ягоная справа сачыць, што ды як! Абы не злавілі перад адпраўкай, не пазналі, не затрымалі. Але ніхто не шукаў Алексу, таму што ўсе ў дружыне ведалі, што адпрасіўся ён на адзін дзень дадому па важнай справе.

Калі ж спахапіліся і пачалі яго шукаць, далека ужо плыў хлопец на болгарскім караблі, так далека, што сінія хвал і Дзвіны ўжо не кра-наліся ягоных вёслаў. Там апошні раз ён азірнуўся назад. Вось яна, радзіма... Зялёныя сосны з мядзянымі стваламі стройна цягнуцца ўвысь, гудуць у разгалістых кронах вятры. Пахне хвойй і жытам, бяжыць да ракі дзяўчынка ў белай сарочцы і з вянкком на галаве, босая, махае весела рукамі, нібыта збіраецца паляецць. І белы бусел павольна кружыць над ракою, быццам выглядае каго ці развітацца хоча... Сціснулася сэрца ў Алексы, ды так балюча, што думаў — задыхнецца. Захацелася выскачыць з карабля, пабегчы назад, да роднага Полацака. Але тут бізун агрэў плечы...

Насмешлівы голас наглядчыка прагучаў на ўвесь карабель:

— Што, вярнуцца хочаш назад, крывічанін? Як баба, заплачаш зараз, га?

Весляры захікалі. Алекса сцяў зубы і запрацаваў вяслом. І паплылі назад, незваротна паплылі родныя далягляды, і знікла з вачэй дзяўчынка ў белай сарочцы, а вакол — чужыя, насмешлівыя твары, і смуглявы наглядчык скаліць белыя, як у ваўка, клыкі ды ўсё пасміхаецца:

— Вы, крывічы, надта прывязаныя да бабскіх падалоў. У вас баба гаспадыня ў хаце. Ці не так? Яна ў вас хутка зброю ў рукі возьме, а вы за яе будзеце хавацца.

— У Полацаку ты не асмеліўся б так вякнуць, а тут, калі я адзін, скуголіш такое? Давай біцца чым хочаш — мячом, сякерай, кулакам і — я пакажу табе, подлы сабака, што такое палачанін! — крыкнуў Алекса і прыўзняўся, каб кінуцца на наглядчыка. Але ззаду яго крануў за плячо высокі русявы хлопец з рыжымі брывамі і белай, як малочнаю, скурай, шапнуў:

— Не задзірайся з ім. Ён і праўда подлы, і калі хочаш жывым адсюль пайсці, маўчы.

Назад сеў Алекса, схапіўся зноў за вясло. Наглядчык насмешліва зарагатаў, хацеў зноў агрэць яго бізуном, але сустрэў зацяты, шаленствам наліты позірк, стрымаўся, шчоўкнуў бізуном па палубе.

Калі грабцоў змянілі іншыя, і Алекса, пахістваючыся, разам са спрацаванымі за дзень людзьмі спусціўся ўніз, каб паесці і трохі паспаць, русявы хлопец зноў падышоў да яго, стукнуў па плячы:

— А ты разумны хлопец. Адразу паслухаўся. Другі кінуўся б усё роўна, і дабром бы гэта не скончылася. Але і так для цябе тут — капец.

— Чаму?

— Ты ж вольны чалавек, палачанін?

— Вольны. І я, і дзеды мае спрадвеку былі вольныя.

— То чаму ў рабы наняўся?

— Гэта пакуль. Пакуль не даеду да Понцкага мора. Адтуль мне трэба ехаць далей.

— Ты зрабіў у сваім Полацаку нешта такое, што табе трэба ўцякаць ажно за мора Русаў?

— Я нічога не зрабіў. Не забіваў, не рабаваў. У мяне свая патрэба.

— Якая б ні была ў цябе патрэба, далей Іціля ты сам не наедзеш. Хіба толькі павязуць.

Ім кінулі ў місы варанага проса і трохі тлушчу і павялі спаць — у цемным куце былі расцелены брудныя сеннікі

Алекса працягнуў размову, калі ўлягся.

— Чаму гэта? Чаму я не паеду сам?

— Таму што цябе хочуць пакінуць тут за раба. Я сам чуў, як Хасан гаварыў начальніку каравана, што за цябе можна ўзяць нямала. Ты ж воін, да таго ж малады і здаровы.

— Я заплаціў ім за тое, каб яны ўзялі мяне на карабель. Я працую за харч, якога ў нас не стане есці і сабака. І яны, як ненаедныя ваўкі, хочуць забраць у мяне свабоду?

Алекса сціснуў кулак, твар яго пацямнеў. Але беласкуры чалавек не адставаў:

— Калі ты думаеш, што заўтра ж ці нават зараз зможаш адсюль сысці, то памыляешся. За намі, веслярамі, устаноўлены добры нагляд. Думаеш, мы, рабы, не хочам адсюль збегчы ці вызваліцца?

— Але ж я воін!

— Думаеш, я пасвіў кароў на радзіме? Я з племя аланаў і таксама быў воем, але мяне захапілі ў палон, і вось чацвёрты год я не магу вызваліцца, хаця мару пра гэта з першай хвіліны. Я быў на радзіме не проста воем, а начальнікам атрада, ды толькі малодшы брат, які хацеў устаць на мае месца, тайна сказаў лазутчыку, як і куды пойдзе атрад, і мяне захапілі знянацку, аблыталі сеткай. Мне нават не змог памагчы меч, які дастаўся яшчэ ад прадзеда! За гэты меч я мог бы аддаць усё, чым валодаў, яшчэ тады, калі было чым валодаць. Яго забралі сабе пераможцы. А я стаў грабцом і сяджу з сапраўднымі рабам і, якія толькі і думаюць пра тое, каб пажэрці ды заваліцца снаць!

— Вы што гам шэпчацеся? — падышоў да іх аднавокі каржакаваты стражнік, стукнуў дзідай аб падлогу.— Спаць, і каб болей ні слова не было чутна!

Усё змоўкла. Алекса ляжаў з заплюшчанымі вачыма. абдумваў тое, што пачуў ад хлопца. «Значыць, яго хочуць прадаць у рабства на рынку, прадаць, як скаціну, каб нейкі тоўсты гандляр мацаў яго плечы і заглядваў у рот, лічачы зубы! Не, гэтаму не бываць!» Ён прашаптаў ціха, павярнуўшыся да хлопца, які ляжаў побач:

— Як жа хоць завуць цябе?

— Бібо.

— Адкуль ты? Дзе гэтае племя — аланы?

— Я — горац. Там, дзе горы дакранаюцца да нябёс, мая радзіма. Але я даўно не бачыў гор, не бачыў радзімы. Сні, палачанін, заўтра пагаворым яшчэ, а то і так мне развярэдзіў душу...

У цесным труме пахла ванючай рыбай і прагорклым тлушчам, надсадна хрыпеў у куце нехта з грабцоў, нехта стагнаў, а адзін скуголіў у сне — відаць, таксама бачыў сны аб радзіме. І на момант Алексу стала страшна: а што, як сапраўды не вырвецца ён з гэтага пекла? Што, калі на ўсё сваё жыццё застанецца веслярком? Можна, і не варта было наймацца на карабель? Але ж плыць вольным чалавекам ён не мог: полацкая варта перад адпльщцём правярае ўсе караблі, таму што бывае такое — захопяць тайна купцы вольных людзей ці халопаў, а пасля адвозяць іх і прадаюць у рабства. Жывы чалавек — самы выгадны тавар, бойка гандлююць рабамі ў сталіцы булгар! А то і чужы тавар могуць прыхапіць знянацку ад'язджаючыя — вялікія і доўгія гандлёвыя дарогі, ці давядзецца калі сустрэцца!

Ён намацаў нож, які насіў заўсёды з сабою, для чаго пашыў у портах патаемную кішэню. Не, з нажом супраць ахоўнікаў не пойдзеш.

Добра, што грабцоў мімаходзь аглядае варта. Яны — навідавоку. Запісалі колькасць іх на прыстані, прымаючы струг — столькі і адпусцілі, забыўшыся на памерлага. За магчымасць вырвацца з Полацака, паехаць, а не прабірацца ляснымі дарогамі, кіруючыся на далёкую, страшэнна далёкую сталіцу булгар, і заплаціў ён такую вялікую цану: згадзіўся стаць грабцом. Можна было купіць каня і паспрабаваць узабрацца на які карабель далека ад Полацака, забрацца госцем, заплаціць за праезд... Але ж усё роўна ён адзін, усё роўна ўсюды могуць яго забраць у рабства! Трэба нешта рабіць, трэба добра пакумекаць, пакруціць галавой, каб усё-такі дабрацца да сталіцы булгар, ал[^] застацца вольным чалавекам. Можна, гэта Род і парадзікі памагаюць яму, што так пацягнуўся да яго гэты невядомы

чалавек, гэты Бібо з такой дзіўна белай скурай і вачамі, у якіх свецяцца спагада і бясстрашша?

Міналі дні. Нямала валокаў адолеў карабель, нямала серабра перайшло ў рукі цівуноў, якія жывуць на валоках, каб першымі адправілі на колах карабель. Цягнулі насустрач тавары ў Полацкую зямлю: персідскія тканіны, сірыйскія вазы, візантыйскую парчу, кіеўскае шкло. Лоўкі трапіўся на Алексамым струзе начальнік каравана: заўсёды жэрабя выпадала на ягоны карабель, і не было яму асаблівых затрымак ні на Эсе, ні на Друці.

Вось ужо і магутны Днепр, які нясе свае хвалі ў Понцкае мора, празвапае Рускім таму, што шмат ездзіць па ім рускіх караблёў. Шырокі Днепр, страшныя яго хвалі ў непагадзь, таму і спяшаіся булгары, каб адолець яго да восені. Але яшчэ сграшнейшыя дняпроўскія парогі. Даўно чуў пра іх Алекса: кажуць, што разбіваецца штогод на іх мноства караблёў, і нават самы вопытны лоцман бялее і моліцца сваім багам, калі набліжаецца да дняпроўскіх парогаў. Першы з іх называецца «Не спі», і іншаземцы ўслед за русамі гавораць: «Эс супі». Ён вузкі, але пасярэдзіне яго выступаюць абрывістыя і высокія скалы, што падобны да астраўкоў. А адтуль вада ліецца з шумам вялікім з вышыні, ад чаго сэрца спіскаецца страхам. Праз кожны парог трэба валачы судна, а падчас, кажуць, нават выцягваюць з ладзі пкладзь і цягнуць усё па беразе. І тут, на Крарыйскай пераправе, усё яшчэ разбойнічаюць печанегі, і неаднойчы падчас ніроў расказваюць гусляры аб гераічнай смерці кіеўскага Святаслава ад печанегаў, што заспелі князя тут, на дняпроўскіх парогах. І недзе ў скарбніцы печанежскага хана ляжыць акаваны золатам чэрап Святаслава, з якога семдзесят гадоў назад піў печанег, як з чашы... І ўсё яшчэ палююць разбойнікі на берагах супраць гасцей гандлёвых. Таму не спыняецца карабель ні ўдзень ні ўначы, толькі мяняюцца весляры, і ўсё болей наліваюцца цяжкім свінцом іх рукі, і хутчэй клоняцца на брудныя, затхлыя сеннікі іхнія галовы. За гэты час добра нагледзеўся Алекса на паднявольнае жыццё рабоў: білі іх за кожны ненавісны позірк, за кожнае слова супраць. Раны ад бізуна зажывалі не скоро: у хвост яго была ўпраўлена свінчатка, і такое таксама бачыў хлопец упершыню. Іншая справа — баявы цэп: на яго канцы матляецца жалезны калючы шар. Але гэта — зброя. А бізун быў страшнейшым, таму што тыя, на каго ён уздымаўся, не мелі чым адказаць.

Алексу краталі пасля першай сутычкі з начальнікам стражы рэдка: відаць, зразумеў той, што не ўдасца іначай давезці да сталіцы непакорнага. Да таго ж насустрач увесь час плылі караблі з наўгародскімі, кіеўскімі, полацкімі купцамі, і, калі б дазналіся тыя, што вольнага

чалавека ўзялі булгары за раба, то маглі б і кінуцца ў бойку — не, не каб Алексу бараніць, а мець добры повад памацаць, што там ляжыць у купецкіх скрынях. Гандляр гандляром, але ж каалі ў цябе нешта бясконца адбіраюць на гандлёвых дарогах, то ці такі грэх забраць нешта і сабе пры паходзе! Тым болей што кожны купец мае зброі ці не болей, як любы дружыннік, і бачыў ён многае такое, чаго не ўбачаць людзі аседлыя, таму падчас душа ў яго зачарсцвелая, як хлеб, што доўга ляжаў на складзе сярод тавараў.

Ішлі тыдні, і, хаця лета павінна было канчацца ў Полацаку, тут, бліжэй да стэпаў, яно па-ранейшаму раскашавала: густа ўздымалася трава на берагах, праўда, крыху пабялкла яна ад гарачыні, выглядалі з-за дрэў ці ішлі на вадапой, не зважаючы на карабель, дзіўныя, не бачаныя ніколі звяры, і на стаянках прыносілі мясцовыя людзі на абмен не бачаныя Алексам ягады і прыпасы. Кашуля на плячах палачаніна парвалася, і яму далі новую, але папярэдзілі, што грошы за яе трэба аддаць начальніку каравана. Бібо аднойчы выменяў за медны грош, дадзены яму Алексам, кавалак грубай тканіны, падобнай на лямец, толькі танчэйшай, і лоўка скроіў новаму сябру нешта падобнае на кабат. Цяпер, калі карабель насцігала непагадзь, Алекса не курчыўся так ад холаду, нібыта грэшнік, якога насцігае нячысцік,— так намалявана на карціне, што аднойчы бачыў у царкве Сарака пакутнікаў на Кажэвеннай вуліцы. Але болей ён не патраціў ні куны, ні веверыцы, і ніхто не ведаў, што ляжыць у невялікім скураным мяшэчку, якіх хаваўся, як і нож, у портах. А ляжалі там сярэбраныя маністы, і аднаго дырхема з іх было дастаткова, каб апрануць і абуць чалавека, а яшчэ ляжала некалькі медных грыўняў, якія Алекса бярог для пераезду за Хваліскае, або Хвалынскае мора, туды, адкуль ідзе дарога на старажытную Бухару. Можна, не спатрэбяцца там грабцы, там, на тых чужаземных караблях, тады трэба пляць гасцем, бо не станеш пехатой пераходзіць мора. Што такое мора, Алекса не ведаў, але ўсе, разказваючы аб ім, уздымалі вочы ўгару і ўздыхалі, і пры гэтым не забывалі падзякаваць багам за тое, што жывымі выбраліся з ягонай бездані. Мора было загадкавае і страшнае, але Алекса верыў, што застанецца жывы, што не возьмуць яго ні хваробаагнявіца, ні трасавіца, не захопяць людзі ліхія, таму што там, за морам, чакае збаўлення ад палону бялавая дзяўчына з сінімі, глыбокімі вачамі, апушанымі доўгімі цёмнымі вейкамі. Тонкі, чуць кірпаты нос, шэрыя бровы і нясмелая захмельваючая галаву усмешка. Ці ведала Бяроза, што красуня яна? Мабыць, ведала, але сарамліва адпрэчвала ад сябе хлонцаў, не дамаўлялася ні з кім ісці ў лес у вірлівую купальскую ноч. А можна, проста чакала суджанага? Яго

чакала, каб абудзіў ён у маладым сэрцы такое ж шчаслівае чаканне незвычайнага, прагу шчасця, няхай сабе кароткага, таму што кароткі чалавечы век, асабліва ў воіна. Ды кожнаму хочацца пражыць свой век без гора, без нядолі, паспытаць слодычы, што дае жыццё.

Вяла Алексу і помста. Заўсёды ведаў ён, што безліч дзяўчат прыгожых і паланёных маладзіц вывозяць з княства, але тое не тычыла яго. Не раз, збіраючы палюддзе, разам з маладой дружынай забіраў ён дачок у смердаў, што не мелі чым заплаціць даніну, разам з дружыннікамі прыводзіў на княжы двор, дзе іх рабілі халопкамі. Але ні разу, бадай што, не задумваўся над тым, ці маюць права адны людзі рабіць рабамі і халопамі другіх. Толькі цяпер, у тыя хвіліны, калі рукі яго прывычна і натруджана паднімаіся і апускаліся разам з магутным вяслom, ён мог, забываючыся на ўсё, думаць аб тым, што на працягу дваццаці гадоў рабіў бяздумна і ахвотна, атрымліваючы за гэта пахвальбу і ўзнагароду.

Але ж і іншыя, сталыя дружыннікі, вірнікі, мечнікі — усе яны прывозілі, збіраючы даніну, мяхі і воск, лён і мёд. А магчыма, гэтыя карцы мёду ці сувоі палатна былі апошнімі ў беднай хаце? Хто думаў над гэтым?

Ноч і дзень цяпер бачыліся яму вочы ўдавы, асірацелай і як бы зламанай нечаканай крыўдай. За што, у чым яна вінаватая? Гаварылі ў царкве, што трэба быць пакорлівым і смірэнным. Але на княжым двары, калі і ў вольны час вучылі іх трымаць меч і валодаць сякерай, настойліва ўбівалі ў галаву, што воін павінен быць бязлітасным і жорсткім, што адзіна патрэбная справа мужчыны — ваяваць, умець абараніць сябе і заханіць леншае. Каго ж слухаць?

Ды, закрываючы сабой усе развагі, жыла ў ім крыўда: у яго, мужчыны, воя, забралі дзяўчыну! Хіба можна жыць далей з такой ганьбай? Хіба можа ён праглынуць гэта? Не, забраць яе, вырваць, кінуць у ненавісны твар купца падорання маністы! І тады можна будзе легка дыхаць, хадзіць па зямлі.

— Раю табе, палачанін, не чакаць Понцкага мора, а пастарацца знікнуць у Кіеве,- аднойчы, калі яны з Бібо ляжалі без сну побач, сказаў Алексу белатвары алан.— Ад Кіева лягчэй ісці альбо ехаць да Булгар. Я ведаю гэтыя пераходы. Там усяго 20 станцый, і калі скакаць ад адной станцыі да другой, кожны пераход займае дзень. А без каня ісці туды два месяцы. Затое там часта па рацэ Іціль да самай сталіцы ходзяць караваны. Адтуль, з Іціля, ты паедзеш па Хваліскім моры да Бухары, а я... там не так далека да маіх зямель.

— Ты... Ты хочаш ісці са мной? — ціха запытаў Алекса.

— Хачу, і чым хутчэй мы прыедзем у Кіеў, тым лягчэй нам будзе ўцякаць. Блізіцца восень, а мы амаль голыя. Рабам не выдаюць добрага адзення, а калі мы працуем, мы і так мокрыя ад поту і вады.

— Удвух нам будзе ўцякаць цяжэй.

— Лягчэй! Я бачыў цябе, ты сапраўды храбры воін. А я... Паглядзіш на мяне, калі што якое... Ты толькі дапаможаш разагнуць ланцуг на назе і, калі ўзнікне такая патрэба, захіліш маю спіну.

— Чаму ж ты не ўцякаў раней?

— Я ўцякаў ужо два разы. І абодва разы мяне лавілі і збівалі так, што я не мог пасля нават рухацца. Апошні раз мне пераламалі дзве рабрыны. Трэці раз мне ўжо не ўстаць. Я і так амаль ашукаў наглядчыка, ён думае, што ўва мне не засталася ні іскрынка жыцця,— толькі трымаць вясло. І сам я так думаў раней. Аж не — ачуняў. А тут ты...

Яны асцярожна шапталіся, ажно пакуль не абмеркавалі ўсё самае важнае, і тое, што наглядчык заснуў, дапамагло ім. Нідзе не схавалі рабу — то падслухае іх наглядчык, то данясе свой жа, той самы раб, які за данос атрымае хіба што лішнюю жменю варанага проса. Але нават і гэтая нікчэмная ўзнагарода спакушала некаторых. Былі і такія, каго штурхала на здраду зайздрасць,— звычайна яны з тых, чые сілы змарнелі ў шматгадовым рабстве, хто страціў надзею калі-небудзь убачыць родныя мясціны.

У цёплы, па-летняму ясны і пагодны дзень яны прыплылі ў Любеч.

Тут, на беразе дняпроўскага затона, каля прыстані, было шматлюдна — нібы так жа, як і ў іншых гарадах. Ды тут асабліва адчувалася блізкасць Кіева, стольнага горада вялікай дзяржавы русаў: непадалёк ад прыстані, ва ўрочышчы, звонка стукалі сякеры і з гулам падалі сосны. Там, было відно, будавалі ладдзі, ці, як іх называлі візантыйцы, што стаял і побач,— манакілы, іх выдзёўбвалі з аднаго ствала вялізнай сасны. За ўзгоркам, на гары, адзеленай падёмным мостам, будаваўся замак, далека бачны адусюль. Ён быў яшчэ малы, толькі ўнізе моцна трымалі будучыя сцены вялізныя дубовыя бярэвенні, імі ж была ўсцеіная да рога, якая вяла да галоўных варотаў будучай крэпасці. Вакол замка была ўжо пабудаваная сцяна і мноства складаў — відаць, для гатавізны. Злева ад замка будавалася высокая вежа.

Для прыстані выгружаліся тавары, і булгары хутка знайшлі знаёмых, завязалі з імі гаворку. Услед прыплылі візантыйцы, пыталіся, ці ўсё спакойна ў імперыі? Адказы былі добрыя: у імперыі спакойна. Бог літасцівы да базілеўса Канстанціна IX Манамаха, ураджай сабралі багаты. Гэта не тое, што пры папярэдніку, Раману III Аргіру. Тады

адны звады жонкі базілеўса, парфірароднай Зоі, з яе малодшай сястрой, Феадорай, чаго каштавалі імперыі.

А ў Ітылі? Спакойна, толькі вось рабоў паменшала, яны падняліся ў цане. Патрэбныя набегі, патрэбная здабыча, бо царства небагатае на зямлю, многа ў ім стэпаў, дзе расце толькі кавыль...

Весляроў і воінаў адвялі на падвор'е і рабоў запёрлі ў вялікае драўлянае гумно, а каля дзвярэй паставілі стражнікаў. Саміх жа купцоў павялі далей, дзе на падвор'і стаяў вялікі дом з бярвення — там звычайна спыняюцца багатыя купцы. У візантыйцаў тут асобныя харомы, і абстаўлена ўнутры так, як прывычна для іх — пад іконамі гарыць кадзільніца са сціракай — блавагоннай смалой, абітыя аксамітам табурэты з візантыйскай залатой каймой, сцены абабіты таксама аксамітам. Гэтак жа, як у самім Цар-горадзе на рускім падвор'і ўсё звычайнае для русаў, і нават стравы гатуюць іх любімыя, і дзічыну для таго спецыяльна прывозяць у Візантыю.

Булгарам такой раскошы не было — завялі, дзе было вольна. Рабам жа, дзеля таго каб сэрцы іх трохі ачысціліся ад злосці і распачы, падчас вячэры далі віна — самага таннага, з астаткамі вінаградзін, трохі ўжо забрадзелага — таго, што сапсавалася ў любецкіх мядушах і што аддавалі амаль задарма. І ўсё ж нават такое віпо было рэдкасцю, рабы прагна хапалі яго і, захмялелыя, начыналі спяваць песні родных мясцін. Іншыя плакалі, а другія хутчэй клаася спаць, каб хаця ў сне ўбачыць свой даўно пакінуты край.

Цёпла было на двары, і, калі сцямнела, вартаўнікі таксама прыкляліся да біклагі з віном, угодліва прынесенай ім хлопчыкам, што служыў тут на пасылках і зарабіў на гэтым цэлую куну. Пасля яны паслалі хлопчыка за новай біклагай і, зусім забыўшыся на сваю службу, яшчэ пілі за блізкую ўжо Булгар, за яе стэпы, пілі за здароўе кагана. Некалькі візантыйцаў з бяднейшых падселі да іх.

— Я ўспамінаю часы бажэсцвеннай Зоі,— захмялеўшы, пачаў спавядацца адзін са стражнікаў.— Яна ведала смак у жыцці! Ужо за пяць дзесяткаў, а яе яшчэ за маладую прымеш. Мужчын мяняла ледзь не штомесяц.

— Цьфу! — сплюнуў другі.— Што за цела можа быць у жанчыны, якой за паўвека?

— Але калі б табе прапанавалі быць фаварытам у парфірароднай, ты не глядзеў бы на яе цела. Улада — хаця б раз пакаштаваць яе! А то сцеражэш брудных рабоў!

— Мы! Мы з табой затое будзем мець маладых, стройных, са скурай мяккай і пшчотнай, як шоўк, якая пахне ружай і лавандай!

Булгары ж глыталі мяса і марылі аб сакавітых кавунах, што прачышчаюць живот. Пасля яны пілі за знаёмых блудніц, якія, мабыць, час ад часу ўспамінаюць іх у вясёлым квартале на Мядзянай вуліцы, куды яны пойдучь зараз жа, як толькі атрымаюць грошы за увесь гэты неймаверна доўгі шлях у краіну русаў. І яны заспявалі таксама, папярэдне добра грукнуўшы ў сцяну, дзе весяліліся рабы, ад чаго там усё змоўкла — але ж на кароткі час.

А пасля стражнікі разышліся, засталася ля пуні толькі двое.

— Цяпер ужо час! — шапнуў Бібо. Ён ціха падышоў да дзвярэй і настукаў.

— Чаго табе? — раздаўся голас стражніка.

— У мяне завялася медная манета — намісма, і, калі ваша міласць дазволіць, я патрачу яе на тое, каб зрабіць лішні глыток віна за здароўе кагана. Але гэта пасля таго, як за яго здароўе вып еце вы.

— Адкуль у яго намісма? Мабыць, кінуў нехта з румійцаў? А мо ўкраў? Га-га-га,— зарагатаў адзін з вартаўнікоў, а другі п'яна загадаў:

— Добра, адчыні трохі дзверы, вазьмі ў яго манету. Але калі ён салгаў, сабака...

— Можна, не трэба? Адкуль у яго грошы? Украў? А раптам гаспадар заўтра запатрабуе іх назад? — асмеліўся запырачыць другі, але першы стражнік зноў п'яна рассямяўся:

— Калі ён зробіць лішні крок, сын блудніцы, я праткну яго наскрозь! Ідзі!

Дзверы адчыніліся. Стражнік працягнуў руку ў цемру і ў тон жа момант моцныя рукі Бібо схапілі яго за галаву і ўцягнулі ў хлеў. Не паспеў той узмахнуць рукою, як гібка і па-звярынаму імгненна схапіў ягоную руку Алекса і з размаху ўсадзіў у мяккае, сытае цела стражніка востры нож, ад чаго той абмяк і ціха, без крыку паваліўся ўніз.

Другі вартаўнік, сханіўшы здіду, кінуўся да дзвярэй, але сілы яго забрала віно. Кароткая барацьба ў цемры — і ўсё змоўкла.

— Усё! — па-звярынаму ціха шапнуў Бібо.

— Іх возьмем?— Алекса ледзь прыкметна ў цемры кінуў у бок рабоў.

— Не! — адрэзаў Бібо.— Яны п'яныя, апроч таго, многія з іх згубілі сябе, страцілі волю, а бязвольны чалавек — усё роўна што труп. Куды яго пакладзеш, там ён будзе ляжаць. Не думай пра іх!

Алекса адмоўна хітнуў галавой, хутка, навобмацак, знайшоў на старым месцы лучыну, запаліў яе. Чырвоны нясмелы агеньчык асвятліў постаці рабоў, што, захмялеўшы, ляжалі навокал хто як мог — раскінуўшыся, паклаўшы галовы проста на брудную падлогу.

Некаторыя глядзелі цьмянымі вачамі на сяброў, відаць, не разумеючы, што адбываецца навокал.

— Вы вольныя цяпер! — нягучна крыкнуў Алекса. Ён падышоў да аднаго з бліжэйшых рабоў.

— Ты вольны, чуеш? Уцякай!

Але той прыўзняўся і тут жа апусціў галаву зноў:

— Няма сіл. Я не дабягу. А пасля — мукі? О не! Не спакушай мяне.

— Няма ахвоты ні на што. А жыць можна і тут,— загаварыў другі.

— Я пайду з вамі! — раздаўся голас з цемры. Прыгледзеўшыся, Алекса і Бібо ўбачылі ля самых дзвярэй чорную постаць аднаго з грабцоў, маўклівага, панурага Мікалая, які трымаўся заўсёды асобна і рэдка гаварыў з іншымі грабцамі. Але было вядома, што Мікалай — візантыец, вырас ён у заможнай сям'і, і нават дзёрзкі і драпежны капітан ніколі не біў яго ілёткай: было ў ш нешта такое, што стрымлівала гнеўную і бязлітасную руку начальніка.

— Ты не піў? — здзівіўся Алекса.

— Я ведаў усё,— Мікалай аддзяліўся ад сцяны і працягнуў руку, паказваючы. Пры слабым святле лучыны бліснуў кінжал.— Калі б вам не ўдалося самім справіцца, я б дапамог,— працягваў ён.— Я з вамі.

— Куды? — здзівіўся Бібо, падазрона гледзячы на высокага, з магутнай бычынай шыяй Мікалая.— У Царгорад?

— Не! — коротка адрэзаў Мікалай.— Навошта? Я там жыў і стаў рабом. Там няма мне жыцця і будучага. Я пайду з вамі. Пакуль. А там...

— Можна, пойдзеш адзін? — усё яшчэ падазрона прагаварыў Бібо.— Ты рамей. Ці можна вам давяраць?

— А што ён будзе мець з нас? — здзівіўся Алекса.— Няхай ідзе. Утрох лягчэй.

— Сапраўды, хутчэй адсюль! — сурова загадаў Мікалай.— Там разбірацца будзеце. А не хочаце мяне — ну што ж, абыдуся і без вас. Але вам будзе без мяне цяжэй.

Яны ціха дзьмухнулі на лучыну і нячутна растварыліся ў цемры...

Але выйсці да ракі было не так проста. Прайшло колькі хвілін, і калі на панылае «эгей!»,— якое рэгулярна даносілася ад вежы, стражнікі не адказалі, адтуль хутка данёсся тупат цяжкіх ботаў. У Любечы пільна сачылі за парадкам, з Любеча паходзіў сам дзед вялікага Уладзіміра Чырвонае Сонейка, бацька Дабрыні і Малушы, Малк Любечанін! А пасля ўзняўся вэрхал — шматлікія смалякі асвяцілі двор, тунель з дзвюма вежамі, што ля варотаў, мост і моставую вежу. Але троіца даўно сядзела ў адной з вялізных ямаў, прызначаных для

захавання зерня. Яма мясцілася ля аднаго з падземных хадоў, якія вялі да ракі.

— Не паспелі! — прашаптаў Бібо, урываючыся ў груды мяккага, нядаўна сабранага зерня.

— Цішэй! — прашыпеў Мікалай.

І сапраўды — стражнікі дабеглі ўжо і да ямаў. Пільна аглядалі яны кожную, нават кінулі камень у адну з ям, ужо запоўненую вадой на выпадак асады. Падышлі і да той, дзе хавалі зерне. Але непадалёку стаяў ахоўнік, глядзеў адданымі вачыма на начальніка стражнікаў, і нельга было падумаць на яго, што ён задрамаў — можа, толькі на адну хвіліну, але на тую якраз хвіліну, што была патрэбна смельчакам, каб забрацца ў яму.

Грукнула покрыўка над галовамі Бібо, Мікалая і Алексы, і зноў стала цёмна і ціха. Алекса з цяжкасцю высунуў галаву з зерня, выцер пот, што праступіў на твары, страсянуў галавой.

Толькі пад ранак удалося ім выбрацца з ямы і дабрацца да ракі, а пасля, перайльўшы яе на ўкрадзенай у раз'явакі-гаспадара лодцы, выйшлі на дарогу, што ішла ўніз да Кіева. Трэба было абысці Кіеў, далей — Пераяслаў і выйшлі на дарогу, якая напярэкі паварочвала на ўсход. Там, прайшоўшы праз стэпы, яна набліжалася да ракі Дон, а далей, дайшоўшы да Волгі, крута паварочвала на поўдзень, у самае рэчышча Волгі. Можна было ісці на Тмутаракань — там бліжэй да ясаў і аланаў. Але самае галоўнае — абысці

Кіеў і Пераяслаў. Там, далей, больш небяспечна, але і свабодней.

Толькі праз паўтара месяца яны выйшлі на вялікую дарогу. Дарога была добра наезджаная, ажыўленая, па якой першы час яны ішлі толькі ў цемры, баючыся пагоні.

Дарога і сапраўды была добра наезджанай — насустрач ім рухаліся бясконцыя караваны купцоў. Везлі ў сталіцу русаў — Кіеў — дарагія тканіны, шклянныя вырабы, віно арабскія, персідскія, індыйскія купцы. Ехалі і славянскія купцы. У іншаземных абновах, смуглявыя ад загару, нібы яшчэ пакрытыя пылам далёкіх краін, яны выглядалі як заморскія госці, але трое хлопцаў стараніліся ўсіх. Усё ж аднойчы яны заначавалі на адной са станцый разам з полацкім купцом Раждзенам, якога Алекса ведаў, бо той часта гандляваў на княжым двары. Раждзен быў адным з тых вясёлых, няўрымслівых малойчыкаў, які з аднолькавай лёгкасцю мог бы добра малаціць баявым цэпам у бітве і гандляваць усім, што толькі пашле яму Сварог. Выс'окі, мажны, круглатвары, ён выйшаў раніцай па патрэбе і сутыкнуўся з Алексам, які разам з Бібо выходзіў з будынка двухпавярховай, з гліны лепленай і пабеленай станцыі. Сам Раждзен начаваў наверху — там

масціліся на адпачынак багатых людзі і важная чадзь, а таксама княжацкія пасланцы. Коні ж Раждзена, яго вартаўнікі і дружыннікі, а таксама вазы з дабром начавалі асобна, за высокай агароджай станцыі ў спецыяльна адведзеным для таго месцы. Раждзен быў у чырвонай вастраверхай шапачцы з кутасікам наверху, у мяккіх саф'янавых пантофлях і нязвычайнай, таксама чырвонага колеру бліскучай кашулі, і таму Алекса, пачуўшы сваё імя, спалохана і адразу імгненна падабраўшыся, утаропіўся ў купца, які весела смяяўся яму насустрач:

— Ты што гэта, зямляк, таксама ў купцы падаўся.

Некалькі імгненняў Алекса раздумаў, а пасля, азірнуўшыся і супакоіўшыся — не пастеюць дабегчы да іх Раждзенавы малайцы! — адказаў панура:

— Ды не. Якія там купцы. Па справе я.

— Па справе? — шырока раскрыў блакітныя, яшчэ заспаныя вочы Раждзен.— І куды ж гэта ты, малайча, і па якой справе? Ты прабач за цікаўнасць, але ж мы, купцы, столькі неверагоднага бачым навокал сябе, што сталі цікаўнымі як тыя сарокі, што, убачыўшы яшчэ здалёку спадарожніка, лятуць за ім і крычаць на ўвесь стэп... Ды ты не бойся мяне, хлопча! — яшчэ шырэй заўсміхаўся ён, бачачы, як шыраканлечы Бібо асцярожна сунуў руку ў кішэню, бы незнарок мацачы там.— Кім не быў Раждзен, але падлюкам — ніколі!

— Зямляк пачынае з таго, што прапануе паесці, асабліва ў дарозе,— прабурчаў сабе над нос Бібо, але, нягледзячы на тое, што сказаў ён гэта на сваёй гаворцы, Раждзен зразумеў яго — хутчэй, відаць, па выразу твару і па позірку.

— Дык пайшлі да мяне! — ён прыветна крануў Алексу за руку.— Княжацкаму дружынніку нягожа галадаць.

Яны падняліся на галерэю, і купец загадаў отраку, што нячутна падышоў да іх з-за калоны, падаць паесці, што знойдзецца лепшага ў гэты час у гасцініцы. Знайшлося шмат чаго — гаспадар, хітры хазарын Паўша, утрымліваў сваю гасцініцу як мае быць. Гаварылі, што грабе ён куні рыдлёўкай, што ўжо трэці клад схаваў і закапаў у патаемным, яму аднаму вядомым месцы, якое не змагі заўважыць двое ягоных сыноў, хаця сочаць за ім дзень і ноч, што трымае ён іх у чорным целе. Прынёс отрак на металічным падносе, чаканеным мудрагелістымі накладнымі ўзорамі, дзічыны і часнаку, сыру і кавалкі пірага з зайчацінай. Раждзен сядзеў і нецярпліва чакаў, пакуль яго нечаканыя госці пад ядуць. Каалі ж у магутнай руцэ Бібо знік апошні кавалак, ён уздыхнуў і зноў перайытаў:

— Дык што за справы пагналі цябе, княжацкага дружынніка, у гэтыя мясціны і куды ты далей трымаеш кірунак?

— А ты сам адкажы, ці сустракаў ты па дарозе ці як-небудзь арабскага купца Абдурахманбека, што жыве ў далёкай Бухары? — пытаннем адказаў Алекса.

— Абдурахмана? Не прыпомню,— задумаўся Раждзеп.— Звілістыя шляхі купецкія, многіх людзей ведаю я, але ж і ты ведаеш — гадамі падарожнічаю я па свеце, столькі імёнаў і твараў перакручваецца ў памяці. А што ен зрабіў табе, гэты купец Абдурахман?

А калі выслухаў усю гісторыю, пасур'ёзнеў усмешлівым тварам, задумаўся.

— Купец атрымаў тваю дзяўчыну ў падарунак, ён невінаваты ні ў чым,- сказаў нарэшце.- І ты павядзеш сябе як рабаўнік і чалавек без гонару, калі паспрабуеш адабраць яе сілай. Іншая справа — адкупіць яе.

— Спрабавалі! — з горыччу ўсклікнуў Алекса.— Сам княжыч Усяслаў — хай зберагуць яго Род і парадзікі! — ездзіў да злыдня прасіць за Бярозу. Але...

— І ты не мог і не можаш у Полацаку знайсці сабе дзяўчыну лепшую за тваю Бярозу? — здзіўлена запытаўся Раждзеп.— Ну, хаця б тут, на гэтых прасторах, дзе столькі дзяўчат у кожнай хаце?

Алекса апусціў вочы.

— Няйначай прычаравала яна цябе,— раздумваў далей Раждзеп.— Такое чую ў першы раз. Праўда, у далёкай Хвалісе і Багдадзе расказваюць пра каханне хлопца-стэпняка і дзяўчыны, ад гэтага кахання хлапец стаў вар ятам і пісаў вершы, якія пасля распявалі на кірмашах і пастаялых дварах старадаўніх Согда і Бактрыі. Але ж гэта казкі...

— Чаму ты дзівішся, палачанін? — Бібо гнеўна глядзеў на купца. Ён нават ускочыў.— У нас, у гарах, таксама ёсць казкі пра каханне. І людзі вучацца на іх, і плачуць ад тых казак, і шукаюць у сваіх сэрцах іскрынкі, якія высыкалі словы песень.

— Дзіўлюся таму, што гэта вы, людзі поўдня, такія гарачыя сэрцам. Мы ж жывём на няласкавай зямлі, яна патрабуе ад нас столькі сіл, каб выжыць! Таму душы нашыя занятыя не каханнем, а барацьбой — за жыццё, за волю, за зямлю. Урэшце, гэта твая справа. Я ж было падумаў, што ты забіў каго і цяпер уцякаеш ад расплаты. Праўда, ты зрабіў большае — пакінуў свой край дзеля дзяўчыны, хай сабе самай прыгожай на свеце. Я гэтага не разумею. Але... мы ўсе любім слухаць чароўныя казкі. Асабліва іх любяць слухаць там, куды ты ідзеш. Але ж як ты ідзеш, не маючы грошай?

— У мяне моцныя рукі і шырокія грудзі, я зараблю сабе на жыццё, хаця на такое беднае, якое ты бачыш,— Алекса агледзеў свае

палатняныя, шмат разоў латаныя порты, кашулю, амаль празрыстую ад старасці — толькі на гэтае рыззе хапіла ў яго манет!

— Калі ты ахвотна слухаеш казкі, купец, то падары свайму земляку некалькі манет,— уставіў сваё Бібо.— Яму яны вельмі спатрэбяцца.

— Грошы і нам, купцам, не дастаюцца задарма,— пачасаў патыліцу Раждзен.— Тым болей мы прывыклі даваць іх з аддачай. А тут... Не, грошай я не дам табе,— нарэшце сказаў ён.— Але я паспрыяю табе — як земляку. І другое — апантаным трэба дапамагаць, яны над ахоўніцтвам... каго, толькі не ведаю? Сатаны, можа?

Ён прышчоўкнуў пальцамі, і знаёмы гасцям отрак наблізіўся да іх нячутнай хадай. Купец сказаў яму некалькі слоў, і отрак знік за дзвярыма.

Неўзабаве пачуліся цяжкія крокі, і на веранду зайшоў тоўсты чалядзін з кароткім кінжалам, заткнутым за шырокі жоўты пояс. Кінжал блішчэў на простаі кашулі чалядзіна, як дарагая заплаці на сярмязе.

— Як, Арслан? — ціха запытаўся ў яго Раждзен.

— Далей ён не пойдзе. А гаспадар адмаўляецца браць: дарага просіце, кажа, за гэтую паду...

— Добра,— гэтак жа паўшэптаў адказаў купец. Паглядзіўшы доўгую русую бараду, ён весела ўсклікнуў, глядзячы на Алексу:

— Царскі падарунак хачу я табе зрабіць, зямляк! Для князя і яго дружыны вязу я некалькі коней. Але адзін з іх трохі знямогся. Я дару табе Арслана. Вылечыш — цаны яму не будзе.

Алекса не ўсё пачуў, пра што шапталіся паміж сабой купец і яго чалядзін. Але горац з яго чуйным, як у ваўка, сыхам, усё зразумеў і сіхіліўся ў насмешлівым паклоне:

— Дзякуй табе, палачанін! Зямляк, бачыш, ашаломлены тваёй шчодрасцю. Кланяйся! — ён сілай прыгнуў Алексу да зямлі.

— Ну што ж,— Раждзен устаў.— Ідзіце, глядзіце каня. А нам таксама час збірацца. Забавіўся я з вамі... Ці падрыхтаваў ты зеле для ахвярніка? — строга запытаўся ён чалядзіна.

— Усё зроблена, гаспадыне,— таропка загаварыў той.— Цім ян, чабор, яшчэ на апошні раз яго засталася...

— Давай вось. Паснедаем, ахвяру прынясём багам і — у дарогу. А яна немалая! Калі яшчэ ў Полацаку будзем!

Алекса і Бібо выйшлі ўслед за чалядзінам, спусціліся па адшліфаваных да бляску прыступках уніз.

— Лоўка прыдумаў твой купец! — ціха зашаптаў горац.— Цяпер слава аб ягонай шчодрасці пакоціцца наперадзе яго! Нават калі тая здыхляціна, якую аддаў нам, праз гадзіну ўпадзе і не паднімецца, гэта

ўжо не будзе мець значэння. Галоўнае — каб яна была жывая, пакуль атрымаеш яе!

Да Алексы толькі цяпер пачаў даходзіць сэнс падарунка. Ён спыніўся:

— Калі конь не можа ісці, то навошта ён?

— Я і кажу — нашто такі падарунак? Жывы шакал лепей за мёртвага ільва. Няхай бы зямляк даў табе трохі кунаў ці хаця адзін сярэбраны дырхем. Пайшлі лепей, пакуль твой шчодры купец не шапнуў гаспадару, хто ты! І сапраўды — калі ён прывязе цябе ў Полацк, князь шчодра адорыць яго дзеля задавальнення пакараць цябе на вашай галоўнай плошчы.

Алекса ўздыхнуў — так, цяпер нават заступніцтва Усяслава не выратавала б яго!

Ён не ведаў, што Брачыслава якраз у гэты час хавалі на вялізным кургане, і, нягледзячы на пратэсты епіскапа, быў забіты і пакладзены ў магілу белы конь, на якім любіў вяртацца ў Полацк князь, перамогшы ў чарговай бітве...

Калі прывялі каня, нечакана да іх ззаду падышоў Мікалай. Ён заўсёды падыходзіў, як падкрадаўся — мякка і нячутна. Нават сухі апалы ліст, які шалясцеў пад лёгкім ветрам, не выдаваў крокаў візантыйца.

Ён доўга аглядаў каня — адкрываў храпу, мацаў белья зубы, гладзіў, як прамацваючы, бакі.

— Яго трэба выхадзіць, а гэта амаль немагчыма, — сказаў нарэшце.

— Бачыш? Я ж казаў табе — падлюга твой зямляк! — штурхануў Бібо Алексу ў бок.

— Але я вазьму яго, — як ні ў чым не бывала, працягваў Мікалай. — Можа, мне дапаможа Марыя Аранта.

— Ты... умееш лячыць коней? — вырачыўся на яго Бібо.

— І коней... і яшчэ тое-сёе... Адпраўляць на той свет без крыку і шуму, — раўнадушна ўсміхнуўся Мікалай.

Ён аднекуль з лахманаў, што страшным рыззем віселі на стройным смуглявым целе, дастаў тры сярэбраныя намісмы.

— На, трымай! перадаў Алексу. Я бяру гэтую здыхлю недарма. Гэта добрая цана, спытай любога купца. Конь у вас усё роўна здожне. А мне ен прынясе добрыя грошы. Я застаюся тут.

Алекса павагаўся.

— Ён і праўда добры конь, толькі хворы. Можа, я і сам яго вылечу?

— Як хочаш,— гэтак жа раўнадушна працягнуў Мікалай.— Заставайся і ты. Я займуся іншым — буду дапамагаць гаспадару варыць ежу. Такого повара ён не знойдзе нідзе.

— Чаму ты хочаш тут застацца? — недаверліва перапытаў Бібо. Ён глядзеў на Мікалая з адкрытай непрыязнасцю, а той нібыта не заўважаў нічога, толькі падчас тонкія вусны яго на смуглявым худым твары складваліся ў насмешлівую грывасу.

— Буду чакаць. Буду збіраць грошы. Што ехаць на радзіму жабраком? А можа, і не паеду туды. Багатаму добра ўсюды. Я пабуду тут год — і пастаялы гэты двор стане маім. Не-не, без усякіх глупстваў! Я не атручу гаспадара — толькі перамагу яго.— Ён яшчэ больш насмешліва скрывіў вусны.— Ну дык як?

Алекса вагаўся. Конь глядзеў міма замучаным ліовым вокам, бакі яго, мокрыя і дрыжачыя, сутаргава паднімаіся і апускаліся.

— Ададай! — шапнуў Бібо.— Я падару табе лепшага, хаця і гэты — карабахскай народы. Ну!

— Добра,— сказаў нарэшце Алекса.— Бяры яго. Нам і праўда трэба ісці. Да Хвальнскага мора...

Назаўтра рана яны з Бібо рушылі далей. Караванны шлях ішоў налева, яны ж пайшлі направа — туды, дзе чакалі Бібо горы і адкуль, як абяцаў ён, шлях да мора будзе карацейшым.

Дзень за днём ішлі і ішлі хлопцы па дарогах, што перапляталіся, разыходзіліся і зноў сыходзіліся то ў шырокі ўтаптаны шлях, то ў амаль непрыкметную сцяжынку скрозь зараснікі калючага кустоўя. Алекса быў паляўнічым, і гэта прыдалося ім: у сілкі, зробленыя ім, абавязкова трапяў то малады заяц, то перапёлка, і, згаладнелыя на былых харчах рабоў, хлопцы ад'ядаліся смажаным на гарачым вуголлі мясам, палітым кіслай поліўкай з ягад. Трохі мяса яны прадавалі па дарозе — і катомкі за іх плячымі павялічваліся. Да таго ж Бібо ў час аднаго з начлегаў наткнуўся на гняздоўе горнага крышталю, з якога робяць кубкі для пітва і каралі для жанчын. Яны прадалі яго, а ўзамен набылі медны кумган, у якім грэлі чай. З'явіліся у іх і абутак, і аўчыны, бо ночы рабіліся ўсё даўжэйшымі яны цяпер былі і часам з шэранню, што сярэбранымі ўзорамі клалася на чорную аўчыну, што сагравала іх ноччу. З адной скуры, пакуль яны мацавалі каменнем і глінай агароджу ў адным селішчы, пашыла ім маладая ўдава дзве папахі — каб не студзіла галовы.

Дарога мянялася — ішоў стэп, пасля сталі горбіцца вакол жоўтыя ўзгоркі, усё вышэйшыя і вышэйшыя, пасля камяністыя высіы... А ногі ўсё болей адчувалі вышыню. І вось аднойчы Бібо паказаў наперад, вочы яго ўспыхнулі, твар засвяціўся:

— Горы!

Алекса спачатку не ўбачыў нічога такога,— аблокі тоўпіліся над краем неба, аблокі з дзіўнымі вострымі абрысамі. Але Бібо, абхапіўшы яго за плечы, тыкаў рукой наперад, паказваў абрысы гор, называў іх,— і тады Алекса сапраўды ўбачыў, што гэта вяршыні не бачаных дасюль гор, а белае — снег, які ніколі не растае, бо так высока тыя вяршыні.

— Я думаў, што яны бліжэй да сонца і там цёпла, а тут, бач ты — наадварот! — прызнаўся ён, пачасаўшы патыліцу.

— Ты ж сам бачыш, што ў гарах халадней! — рассяяўся Бібо. Ён быў сам не свой ад радасці — узбуджаны, ледзь не прытанцоўваў і ўсё парываўся абняць Алексу.

Але к вечару яго радасць нібыта згасла. Пераломваючы ў магутных руках хварасціны, ён падоўгу, застываючы, глядзеў на агонь і пра нешта думаў.

— Аб чым ты тут марыш?— неўзабаве запытаўся Алекса, з нецярпеннем выхапіўшы сухастоіну, бо вогнішча пачало трашчаць і паціху згасаць, не атрымаўшы чарговай порцыі паліва.— Дома ж ужо вось-вось будзеш!

— Таму і думаю,— глуха адказаў Бібо.

Ён моўчкі пaeў варанай фасолі (тут, у гарах, ім прапаноўвалі востры сыр альбо скудныя прыпасы тутэйшай зямлі — фасолю, боб, гарох), захутаўшыся ў аўчыну, лёг непадалёку ад Алексы.

Палачанін не стаў турбаваць спадарожніка, памыў місы, зрабіў сабе ложка з галінак маладой хвойкі.

Цемра ахутала іх адразу, як толькі схавалася за ўзгоркі сонца, і амаль адразу пачало рэзка халаднець. Малінава-шэрым свяцілася вогнішча, шэры попел хутка зацягваў яго. Пранізліва пераклікаліся між сабой птушкі.

— Мне ж трэба забіць яго,— сказаў раптам Бібо.

Алекса не адгукнуўся, толькі павярнуўся на бок, гатовы слухаць. І Бібо зразумеў гэта, загаварыў глуха і перарывіста.

— Усе чатыры гады... жыў гэтым. Кінжал у грудзі здрадніку,— і ўсё! А толькі цяпер задумаўся — як жыць пасля? Брат жа гэта родны... меншы!

— Дык ён жа... ён прадаў цябе. Успомпі, колькі перажыта ў рабстве. А мог бы там і застацца навечна! — Алекса не вытрымаў, сеў.

— А ты — забіў бы?

— Забіў бы! — цвёрда сказаў Алекса.— А што брат — гэта яшчэ горш. Такога першым, каб на зямлі не смуродзіў.

— Правільна...— уздыхнуў, кладучыся, Бібо.— І я так думаю. А вось горла нешта перацінае, не прадыхнуць...

А горы ўздымаліся ўсё вышэй і вышэй. Скуднела расліннасць, і больш каменнай рабілася зямля. Яна не ўбірала ў сябе чалавечы крок, а нібы выштурхоўвала, адштурхоўвала яго, і ён гулка адгукнуўся ў нярадасных, таксама варожых вышынях. Прынамсі, так здавалася Алексу. Ішлі яны, стараючыся меней трапляць на вочы, хаваліся, калі ехалі насустрач то селянін на ішаку — маленькіх гэтых, трохі смешных, але вынослівых жывёлін Алекса ўбачыў упершыню, то воіны ў высокіх папах, у чорных плашчах, перацягненых сярэбранымі паясамі з вялізнымі бляхамі, на холеных, любоўна дагледжаных конях.

Бібо глядзеў услед воінам пацямнелымі вачамі, гартанна прыцмокваў:

— На каня сяду! Пагладжу яго, вах! У добрага каня скура атласная, мяккая, як у жанчыны! Сядло закажу — горы скалануцца!

— Ты і праўда пра коней, як пра жанчын, гаворыш,— не вытрымаў Алекса.

— Жанчына — нічога, але ж яе дастаць лягчэй, чым добрага каня. Конь — сябар, ён не прадасць, не будзе хныкаць і піліць сэрца!

Алексу не крыўдзілі такія размовы. Кожнаму з іх — сваё. За гэтымі агромністымі, непрыветнымі, небяспечнымі гарамі — Хвальнскае мора, а за ім... Там усё пойдзе лягчэй, ён дабярэцца і да Джургеня, і да Бухары...

Дыхаць рабілася цяжэй, паветра, рэзкае, нібы з лядоўні, рэзала ў грудзях. Ламіла зубы ад рачной вады, што шалёна бегла па коўзкіх каменнях.

У харчэўнях падавалі кіслае густое малако, сотавы мёд, кавалкі бараніны, густа пасыпанай пякучай чырвонай мукой-перцам. Бібо еў, хаваючы твар, зарослы густой рыжай барадою. Яны з Алексам набылі, як усе тут, шырокія плашчы з валянай воўны, шчыльныя і цёплыя, якія не прапусkali ні дажджу, ні сцюжы.

Аднойчы хлопцы непрыкметна сядзелі ў куце харчэўні. Дзверы шырока расчыніліся, у цесны, складзены з грубага камення дом уваліўся невялікі атрад. Наперадзе ішоў немалады ўжо, статны горац, у белым шарсцяным плашчы, у цёмна-сінім суконным каптане, густа расшытым серабрыстымі ўзорамі. Похвы, абсыпаныя бліскучымі, як тоўчанымі, каменьчыкамі, ярка заззялі пры свеце факелаў, з якімі ішлі яго спадарожнікі.

Ён нешта выкрыкнуў хрыпла і загадна, і тут замітусіліся гаспадар і яго сын. На вуліцы таксама ўсчалася мітульга.

Прыезджыя расселіся вакол ачага, грэючыся, гучна гамонячы між сабой. Бібо, глянуўшы на іх, яшчэ больш сціснуўся, унурыўся ў плашч, хаваючыся за Алексу.

Праз кароткі час на шырокі стол, вынесены да ачага, пачалі стаўляць місы з варанай фасолляй, сыр, арэховыя каўбаскі, вяленья гронкі вінаграду. Запахла маладым віном, якое лілі ў невялікія шыракагорлыя збанкі са скуранаго меха. Зноў нешта каратка сказаў старэйшы, і гаспадар пабег да двух падарожнікаў, паказаў на стол, запрашаючы.

Алекса глянуў на Бібо, той шапнуў яму:

— Я — хворы, скажы ім, растлумач!

Алекса, як мог, паспрабаваў тлумачыць, але старэйшы абурана ўсклікнуў нешта, і астатнія кінуліся ў кут, спрабуючы выгнаць адтуль невукаў, што асмеліліся адмовіцца ад запрашэння.

Але тут Бібо ўскочыў, выхапіў з-за пояса шырокі нож, аскаліўшы зубы, зароў абурана і дзіка. Алекса ўскочыў таксама, ліхаманкава рвучы нож з похваў. Загрымелі, падаючы і разбіваючыся, чорныя гліняныя місы...

Воіны таксама залязгалі кінжаламі і нажамі, але тут старэйшы даў ім знак — сныніцца.

Падышоў да двух спадарожнікаў, доўга ўглядаўся ў Бібо — той стаяў, не апускаючы пагляд.

— Біболат? — спытаў каратка.

Бібо гэтак жа каратка кіўнуў. Нечакана для ўсіх абняліся, пасля загаварылі хутка-хутка, перабіваючы адзін аднаго.

Алекса ўбачыў, што светлыя вочы сябра наліліся слязьмі, ён схіліў галаву і доўга маўчаў, а пасля падняў яе і стаў гучна чытаць невядомую Алексу малітву. Астатнія скінулі шапкі і пачалі паўтараць за Бібо незнаёмыя, але напоўненыя смуткам, болем і шчасцем словы...

Сустрэты імі ў харчэўні чалавек аказаўся родзічам Бібо — жанаты ён быў на адной з ягоных стрыечных сяцёр. Ён і расказаў хлопцу аб тым, што мінулай зімой, калі ў аўл прыехаў начальнік князевай варты — той самы малодшы брат Бібо — здарыўся абвал. Каменнем засыпаны быў увесь край аўла — і дом Бібо таксама. І пад тым каменным абвалам загінулі бацька і маці Біболата, як клікалі тут Бібо, а таксама сястра, самая малодшая, якую не паспелі выдаць замуж... «Боская кара на ім, але нашто загінулі іншыя?» — падумаў Алекса.

Цэлы тыдзень з аўла ў аўл вазілі Бібо і яго гасця. Родзічаў — блізкіх і далёкіх — аказалася процьма, і ўсе яны адзін перад адным стараліся аказаць пашану цудам уцалеламу патомку паважанай тут, у гарах, сям'і.

— Я не сказаў ім праўду,— прызнаўся Бібо Алексу.— Раз загінуў Бекбулат, нашто яго бэсціць? Я сказаў, што зляцеў у бездань і разбіўся, а выратавалі мяне купцы і сілай, беспрытомнага, вывезлі адгэтуль...

У гарах ляжала зіма, калі Алекса выбіраўся з гасціннага аўла. Трашчаў снег пад буркамі, блакітныя цені скакалі па асяпяляльна белай дарозе, зеленаватыя шапкі гор нерухома і велічна высіліся навокал. Бібо стрымаў слова — падарыў сябру гнедага, у белых яблыках і з белай зорчак на лбе скакуна.

Цяжкія перамётныя сумы віселі па яго баках. Ляжаў там доўгі і пляскаты хлеб, які пякуць у тутэйшых ачагах, цвёрдыя, як камень, сыры, мясціліся скураныя чобаты і падцілка з воўны.

— А можа, застанешся тут? Красунь і ў нас хапае, Пілігрым Каханя! — апошні раз прагаварыў Бібо. І, як заўсёды на гэтае прозвішча і словы, адмоўна пахітаў галавою Алекса.

Ён павёз з сабою пласцінку з халцэдона, на якой быў выразаны грыф — як знак роду Бібо, каб тут, у гарах, абаранілі яго законы гасціннасці.

Бібо даў яму праважатага — хлогіца-падлетка, які павінен быў правесці нязвыклага да гор палачаніна міма схаваных у снезе безданяў, Лядовых трэшчын, уберагчы яго ад камення, што магло ў любую хвілю скаціцца на дарогу. Не, хутчэй гэта была сцяжына, пратапаная ў снезе коньмі і людзьмі, і колькі дзён трэба было ехаць па ёй, пакуль яна выведзе ўніз, да цёплай і ўзімку даліны, дзе вечна-зялёныя дрэвы палошчуць у сінім тумане лістоту? Аб гэтай ласкавай, магутна пладаноснай зямлі Бібо расказваў з захапленнем юнака, калі той гаворыць аб каханай. Сам ён там, унізе, не бываў — адтуль прыходзілі адважныя купцы за золагам, якое тут, у гарах, лавілі на кааматыя скуры баранаў, апускаючы іх у імкліва-празрыстыя рэчкі, багатыя залатымі россыпамі. У патайным вузельчыку ў хурджыне ляжала амаль жменя тусклых жоўтых драбінак — яшчэ адзін дарунак шчодрата алана Бібо.

Тут, у гарах, навіны перадаваліся з незвычайнай, неспасцігальнай хуткасцю. «Пілігрыма Каханя», як празваў яго Бібо, сустракалі гасцінна, як блізкага чалавека, а ў адной з харчэўняў малады паэт, падыгрываючы сабе на барабане, спяваў песню пра каханне, якое паклікала на край свету і за якім ідзе, як на смерць, русы юнак з блакітнымі вачамі.

Хлопец-праважаты пераклаў яго словы, і Алекса са здзіўленнем падумаў, што чалавечае ўяўленне шырэй, чым простае, звычайнае жыццё. Можа, Бяроза падалася б тут, між смуглявых цёмнавалосых

жанчын з гарачьмі чорнымі вачыма, занадта халоднай, бледнатва-рай, але фантазія спевака і паэта зрабіла яе асяняляльнай прыгажун-няй, чые вочы прымушаюць згасаць на небе зоркі... Няпраўда гэта, зоркі халодныя і ледзяныя, як і горы вакол, і няма ім справы ні да чалавечага жыцця, ні да клопатаў людскіх! І ён, Алекса, ніякі не слаўны віцязь і не герой. Але... Ён пойдзе, а песня застанецца. Заста-нецца тут, у гэтых гарах, сярод людзей — як часціна ягонага жыцця, яго душы...

У той вечар ён як другімі вачыма зірнуў навокал. І белая, з мноствам барвовых, ружовых, сініх адценняў цяснiна стала бліжэй-шай, а гукі, што чуліся то справа, то злева — таксама раней чужыя, варожыя — набылі таямнічы сэнс. Гэта гаварылі горы. Аб чым гаварылі між сабой магутныя, вострыя, як шаблі, вяршыні? Што яны ведаюць пра людзей, пра вечнасць? Ён ніколі не дазнаецца. Але затое знаюць — яны. Знаюць і пра яго, пра ягоны лес, яго дарогу...

Аднойчы, пасля таго як яны прайшлі перавал, праважаты разві-таўся з Алексам. Далека ўнізе ляжала даліна. Здавалася, горы нарэш-це разамкнулі сваю каменную пашчу, набраўшыся золкага, непры-ветна агромністага камення.

Даліна ўнізе ляжала сінявата-шэрая, абрысы яе размываліся ўдалечыні. Вільготным, духмяным цяплом дыхала адтуль.

— Вось яна,— коротка сказаў праважаты і, не азіраючыся, паскакаў назад, у белы туман, што сцяліўся над сцяжынай.

Зіма была і ў даліне — там-сям на палях пад раніцу выпадаў снег і замярзалі лужыны, але бліжэй да палудня ўсё раставала, і звонкія ручаіны размывалі дарогу так, што даводзілася збіраць ламачча і рабіць гаць, каб перабрацца разам з канём.

Алекса заплаціў паложаную нарубежную мыту і ехаў спакойна — дарога тут была ажыўленай, мноства народу соўгалася туды-назад. Часта праязджала дарожная варта, правярала — ці мае падарожны скураную адзнаку аб уплаце мыты, ці не здарылася якога ліха.

Цёплы дождж абмываў зеляніну — яе спраўды было тут многа, агароджы ажно ламаліся ад кустоў з гладкімі бліскучымі лістамі, ад маладых цёмназялёных дрэваў, дзе яшчэ віселі — на самай вершаліне — забытыя аранжавыя плады. Усё вакол нібыта толькі чакала трохі цяпла, каб рынуцца насустрач сонцу, расці, налівацца салодкім со-кам... Тут Алекса ўпершыню пакаштаваў лімон — сок яго з вадой напалам сцішае ліхаманку, загойвае раны, паеў нейкія салодкія ягады ў костачках з вострым пахам мяты — ніяк не мог ён запомніць, як іх называлі вакол. Дзівіўся, што ягады перажылі зіму, а пасля ўспомніў брусніцы, што ў бочцы з вадой стаяць аж да бярозазолу — сакавіка,—

і ўсміхнуўся: дзівосы ёсць усюды, толькі вось на звыклае не звяртаюць асаблівай увагі!

Ён ехаў, і вясна ўсё болей заяўляла аб сабе: тонкая, пушыстая, вылазіла на ўзбочынах трава, жаўцелі першыя нясмелыя кветкі, віліся над імі руплівіцы-пчолы. Ужо стэп ляжаў перад ім, гулкі, як бубен, стэп, што хацеў, як усё жывое, красавацца над агромністым небам, радавацца святлу і сонцу.

Усё сушэй і сушэй было вакол, і трэба было набіраць вады ў скураны мех, дзе раней пляскалася віно, і, адыходзячы ад дарогі на начлег, класці побач з сабой кінжал. Усё больш звераватымі рабіліся позіркі сустрэчных малайцоў — не то воінаў, не то ваяўнічых качэўнікаў.

Дыханне пустыні, яшчэ далёкай, ужо, аднак, адчувалася ва ўсім — усё радзей сустракаліся селішчы і гарады, радзелі куны дрэў на гарызонце, жоўтая, гліністая зямля дзе-нідзе, як плешынамі, чарнела пустэльнасцю, трэшчыны разбягаліся на ёй, нібы па глінянай чашы пасля ўдару каменем. А галоўнае — вецер.

Сухі, калючы, ён налятаў спадцішка, вырываў з-пад каня жменю прывялай травы, высока ўскідваў хурджыны, заляпляў вочы пылам, а валасы рабіў жорсткімі, нібы вымачанымі ў гліне.

Алекса ехаў у Бакунэ — яго назвал і так з-за ветру, — у горад, адкуль адпраўляюцца караблі праз Хвалынскае мора.

Там, за морам, пачыналіся гарады, пра якія ўжо тут, у гарах, га ва рыл і з пашанай — Мерв, Ургенч, Нішапурі Газна. Там ляжала і Бухара, Бухара свяшчэнная, а ў ёй, калі дабраўся жывцом, жыў купец Абдурахманбек, і сярод многіх яго жонак і наложніц жыла, паланянкаю, — яна... Ужо тут, сярод гэтых стэпаў, не было нідзе відно бярозы. Ці ж змога яна, ціхая, задуменная прыгажуня, прыжыцца там, у гарачай і няласкавай чужой зямлі?

Конь — Алекса назваў яго Волатам — таксама нібыта слабеў тут, у нязвыклым сухавеі, што часам дзьмуў і ноччу і днём. Цяпер, праскакаўшы паўдня, ён, змораны, з потнымі лсьнянымі бакамі, доўга не кранаў ежы, ляжаў, сцярожка гледзячы на гаспадара разумнымі ліловымі вачыма. Вялікі караванны шлях даўно адхіліўся на ноўнач, таму харчэўні ля дарогі сустракаліся не часта: у ханстве было неспакойна.

Часцей за ўсё ноч заставала Алексу знянацку, ён ніяк не мог звикнуцца з тым, што сонца, ледзь зайшоўшы за які далёкі ўзгорак, нібыта правальвалася некуды ў падзямелле, і імгненна на цёмным, як аксамітавым, небе высыпалі буйныя, іскрыстыя зоры. Адразу ж і халаднела.

І, задыхаючыся днём ад пылу і гарачыні, Алекса ноччу шчыльней хутаўся ў аўчыну і туліўся да вогнішча, якое стараўся раскласці ў лагчыне, каб не запрыкмеціла агонь якое ліхое вока.

Аднойчы, калі чорная, гулкая цішыня ночы здалася яму арканам, што зацягнуў горла і не дае ўздыхнуць, ён пачуў крык. Нешта адбылася на дарозе, адкуль ён нядаўна сышоў. Схапіўшы лук і стрэлы, Алекса неўпрыкметку пакраўся на шум і валтузню, што не сціхалі, а, наадварот, узмацняліся. Крыкі, стогны, глухія ўдары... Пастуіова, напружваючы зрок, ён разгледзеў два чалавек. таўклі з усіх сіл трэцяга, які качаўся па зямлі, бездапаможна і ярасна ўскідваючыся і зноў валячыся назад, бо быў, верагодна, звязаны. Яшчэ адна нерухомае постаць стаяла, панурыўшыся, каля двух коней.

Алекса хацеў нячутна адысціся, але тут зноў пачуўся стогн — не, гэта ўжо быў хрып, перадсмяротны, адчайны. І хлопец не вытрымаў,— хуценька намацаў стралу, паклаў яе ў знаёмы латачок, моцна адкінуўся, выбіраючы ўстойлівае месца.

Страла коратка зацяла, пасля пачуўся ўскрык. Адзін з нападаўшых сагнуўся, зароў, тузаючы стралу з грудзей, пасля цяжка рухнуў на дарогу. Другі спалохана адскочыў, кінуўся да каня.

Другая страла з кароткім свістам вырвалася з лука. Але на гэты раз Алекса прамахнуўся: коннік імкліва паскакаў прэч і, знянацку ўдарыўшыся аб дарогу, з пранізлівым крыкам пацягнуўся за ім, прывязаны, відаць, тоўстаю вяроўкай, яшчэ адзін палонны. Так і зніклі яны ўначы, невядомы коннік і чалавек, якому не суджана дажыць свой век спакойна і ці суджана ўвогуле дажыць да раніцы. Другі конь спалохана кінуўся па пустэльнай дарозе і таксама хутка растварыўся ў цемры.

Алекса паслухаў трохі, пасля таропка падышоў да чалавека, які ліхаманкава рваў пумы на нагах, спрабуючы вызваліцца. Другі, паранены стралой, ляжаў нерухома.

Так Алекса пазнаёміўся з маладым самаркандцам Нігматам, якога разам з другімі разьбярамі і каменшчыкамі наняў для ўпрыгожання Джума-мячэці адзін з шырванскіх ханаў. Два гады працаваў у Бакунэ разьбяр, а калі скончана была мячэць, выпрасіў двух разьбяроў родзіч хана, каб упрыгожылі яны і маўзалеі для ягонага бацькі. Але Нігмат уцёк — па дагаворы ён павінен быў вярнуцца паўгода назад.

Пасля першага пабегу яго злавілі і не надта каралі. Але зараз былі ўжо трэція ўцёкі, і раз'ятраны хан адправіў за ім варту з наказам — забіць неслухмянага!

— Жыццё маё хан хацеў забраць сабе і спатоліць нянавісць,— аднойчы, ужо праз многа дзён, неяк прызнаўся Нігмат.— А ты вярнуў яго мне, брат!

Круглатвары, чорнавалосы, рухавы, як сонечны зайчык на вадзе, Нігмат з першага ж дня ўзяў на сябе прыгатаванне ежы і няхітрыя гаспадарчыя клопаты. Яны, дрэнна разумеючы адзін аднаго, усё ж дамовіліся — да Харэзма ісці разам, так больш надзейна і спакойна.

У Вакунэ Алекса ўпершыню ўбачыў мора. Шэра-зялёныя хвалі набягалі і пабягалі на камяністы, слізкі ад калматых раслін бераг; доўгі, несканчоны вецер, што салату вусны, дзьмуў з неабдымных прастораў, і белыя грабенчыкі пены скрозь уздымаліся на зменлівай, сліпучай ад сонца паверхні вады.

Цэлых тры тыдні яны чакалі, пакуль які карабель пойдзе ў Чырвоны бераг — адтуль ішла дарога на Харэзм і Бухару. Нігмат хацеў адправіцца ўздоўж мора, на поўнач, бо, як сказаў ён, ніводнай манеты не звінць у яго хурджуне, ды і яго, хурджуна, няма таксама.

— Я не хачу вісець камнем на тваёй шыі, няхай паможа табе Алах вялікі, міласэрны! — сказаў ён, збіраючыся развітацца.

Але Алекса настойваў на тым, каб ехалі яны разам. Каня давялося прадаць, і грошай на праезд хапала.

— Мае жыццё — тваё жыццё! — сказаў расчулены Нігмат.— Можна, давядзецца аддзякаваць табе як мае быць!

Ён не ведаў, а можа, забыўся, што слова валодае таямнічай сілай — бывае хвіліна ці імгненне, калі яно, кінутае ў свет, як каменьчык, выклікае абвал — нябачны, нячутны, які доўжыцца гады...

І было мора, і былі дні і тыдні адчаю, калі, здавалася, няма ратунку, калі чорныя валы кідаліся на ладзю і спрабавалі ўтапіць яе ў страшнай бездані, над якую то ляцела, то заціхала ў бязветраныя дні слабое стварэнне рук чалавечых. І кончыліся прыпасы ежы і пітва, і не засталася ў Алексы ніводнай залатой драбінкі, што даў яму Бібо. І калі, здавалася, трэба было толькі легчы і памерці, убачылі яны доўгачаканы бераг.

Але і на гэтым шляху не канчаўся. Наадварот: самае страшнае ляжала перад імі — Пустыня.

Упершыню Алекса бачыў пустыню. Яна сапраўды ашаламляла нязвычайнага чалавека. Агромністая прастора. Пад нагамі — шэрая, расколатая трэшчынамі, бялесая йляцоўка, якая блішчыць пад сонцам, нібы адпаліраваная. І так — намнога вёрст наперад.

— Гэта — такыр, — паказваючы навокал, растлумачыў Нігмат.— А гэта — барханы, — ён яшчэ раз паказаў на вялізныя і трохі меншыя кучы пяску, што аж да самага краю пустыні, што ляжала перад імі.

— Захавай мяне Пярун, гэта — нібы блін. Што ж тут - ні ўзвышша, ні даліны, толькі вось гэта пад нагамі? — паказаў уніз Алекса.

— Так, колькі будзем ісці — толькі пустыня. Але чым далей, тым страшнейшая яна. Добра, што мы пачалі свой шлях цяпер, ранняя вясной, таму тут няма такой гарачыні. Бачыш, вунь саксаўлы — яны нам дадуць паліва для кастра, каб абагрэцца. Чалавек жыве і тут. Ён, чалавек, усюды жыве, — па-філасофску заключыў Нігмат.

За імі заставалася мора — яно было непрыветным, на сініх хвалях пеніліся грабянцы, белыя і зеленаватыя. Глуха шумела навокал, цёрся пясок аб гліняную плячоўку, і Алекса зразумеў, чаму тутэйшая зямля такая адпаліраваная. Дзе-нідзе блішчалі круглыя ямінкі — там таксама яшчэ была вада. Мусіць, і яна была такой жа горкай, непрыдатнай для піцця, як і вада гэтага непрыветнага мора — Алексу ўвесь час здавалася, што зараз яно нагоніць іх і з ровам абрушыцца, праглыне навекі. Але яны з Нігматам ішлі і ішлі па пустэльнай зямлі, па якой слізгацелі ногі, а мора заставалася ў берагах, толькі шум яго рабіўся цішэйшым, і ўжо не пагроза чулася ў ім, а нейкая скарга, як у звера, якога заключылі ў вялізную клетку...

Усё з большай цікавасцю Алекса глядзеў навокал.

Незвычайна празрыстым, нейкім нібы святланосным было дзівоснае паветра, і ад гэтага ўсё нібыта ціха свяцілася — зямля, расліны. Вось збоку паказаўся будынак — чатыры калоны адзінока абкружалі правалены купал. На сцяне асяпяляльна заблішчалі каляровыя пліткі. Калі падышлі бліжэй, Алекса ўбачыў — гэта ўзоры. Прыхаматлівыя, яны нібы луналі ў паветры. Было асабліва журботна, што гэтая прыгажосць жыве толькі для яшчарак і змей, якія з шлохам папаўзлі прэч, калі хлопцы зайшлі ў разваліны, каб трохі адпачыць.

— Гэта мазар — могілкі, тут некалі быў пахаваны знатны чалавек, магчыма, нават хан, — растлумачыў Нігмат. — Хан — гэта як ваш каган, ваш князь.

— А што з ім здарылася? — пацікавіўся Алекса, цяжка здымаючы палатняны мех з сушанымі фруктамі і ляпёшкамі, якія яны зарабілі, тры дні месячы гліну і навоз для цаглін у адным з рэдкіх селішчаў.

— Хто ж ведае? Тут многае было, — задумліва адказаў Нігмат, збіраючы тонкія былінкі для вогнішча і крэсівам высякаючы агонь. — Вось паг'ём чаю, пойдзем далей.

Сцяна адкідала на пясок касы трохкутнік ценю, і яны селі пад ёю. Высока-высока, у празрыстым небе, праплылі касякі журавоў.

— Першыя птушкі. Хутка ажыве пустыня, пабачыш тады, як тут усё расцвіце, — сказаў Нігмат, клапатліва кідаючы ў чорны, закопчаны кумган шчопаць чорнага чаю.

Алекса доўга праводзіў паглядам журавоў. Дык вось дзе кружаць яны, перш чым прыляцяць на Дзвіну на Полаччыну. Вось што ляжыць пад іх крыламі — бяско'нцы блін пустыні, старыя, закінутыя крэпасці і могілкі былых уладароў! Папіўшы чаю, ён не вытрымаў, пайшоў унутр, за сцены. Там, апроч маўзалея, узвышаліся астанкі былога палаца — высокая некалі вежа, да яе прымыкалі доўгія калідоры. Байніцы, прыступкі лесвіц, аркі — усё зроблена з сырцовай цэглы, ужо пашчэрбленай часам. У нішы каля высокага разбуранага акна — фігуркі з цэглы. Ён падышоў, пакратаў — жанчына корміць дзіця, твар у яе ледзь намечаны, але формы пукатыя, нібы налітыя сілай. Далей, у змроку галерэі, відны разбітыя сасуды.

У такіх прывозілі віно ў Полацак замежныя купцы. Был і бачны косці жывёл, кучы попелу. Ён пакрочыў наперад.

— Куды ты? Такія месцы любяць злыя духі — джыны! — закрычаў знізу Нігмат. Сапраўды, Алекса, разглядаючы сляды даўняга, нязвыклага жытла, непрыкметна паднімаўся ўвысь. І цяпер ён стаяў між сцен, у якіх не было даху, сцен, ад якіх захаваліся толькі рэшткі.

Сярод чорнага запусцення з'ялі нечакана яркімі, жывымі фарбамі роспісы на сценах. Старадаўнія людзі ў незвычайных сукнях, плашчах ехалі на дзіўных звярах, нацягвалі лукі, танцавалі. Твары мужчын і жанчын, моцна пацёртыя вятрамі і сонцам, часам былі надзіва выразнымі, і Алекса прагна глядзеў навокал, як бы хочучы навекі ўвабраць у сябе ўбачанае. Толькі ў царкве бачыў ён дасюль такія малюнкi, але ў царкве былі намаляваны святыя, а людзей з лукамі і стрэламі, танцоўшчыц там не было ніколі. У кутку ляжала скураныя скруткі — гэта, відаць, былі нейкія запісы, але яны таксама амаль сатлелі. Што спыніла тут жыццё — хвароба, вайна альбо гнеў багоў нечакана абрушыўся на тых, што некалі жылі ў гэтых сценах, елі, спявалі і смяяліся?

Раздаліся крокі. Гэта, трохі палахліва азіраючыся па баках, спяшаўся наверх Нігмат. Ён, можа, сапраўды чакаў, што ўбачыць тут джына, ці аднаго з нячысцікаўіфрытаў, або мёртвага ўжо спадарожніка, бо твар яго, калі ён убачыў Алексу, асвятліўся радаснай усмешкай.

— Чаму ж ты не адгукаешся? — з папрокам сказаў ен.

— Паглядзі,— Алекса замест адказу павёў рукой навокал.

— Вай-вай, вось гэта цуд! — захоплена пацокаў языкам Нігмат.— Я чуў, што некалі даўно каля гэтага караваннага шляху быў горад. Можна, гэта частка яго?

Алекса ўбачыў непадалёк вылепленую з нейкага белага матэрыялу галаву танцора: вузкатвары, танканосы чалавек з чорнай кучаравай

барадой у шапачцы. А над шапачкай — казліныя вушы. Алексу толькі цяпер стала жудасна — якраз такім малявалі полацкія іканапісцы чорта, які прыходзіць па душу чалавека, што многа грашыў.

Пойдзем адсюль,— ён пацягнуў за сабой Нігмата, і яны хутка выйшлі з палаца. На ўзгорку каля іх пагаслага касцярка ляжала змяя, яна ляніва падняла галаву і неахвотна папаўзла ў недалёкую шчыліну, каля вялікага кавалка бірузовай палівы — відаць, ветрам сюды занесла адну з пліт палаца.

Яны моўчкі праводзілі яе паглядамі і пачалі збірацца. Уласна, зборы былі нядоўгія — запіхнулі ў мяшок астаткі ляпёшкі, беражліва загарнулі ў некалькі столак пляцёнку з чаем, паклалі наверх кумган — і зноў у дарогу.

Уначы Алекса ўскочыў. Нейкі гул пранёсся над пустыняй, гул гэты ўсё ўзмацняўся, ён нёс трывогу, нібыта недзе нараджаўся вялізны смерч. Нідзе нікога не было відно, агромністыя зоры нізка віселі над зямлёю, а цёплы пясок пад імі быў нерухомы, толькі ўдалечыні як бы скрыгацела — злёгка, варушачыся, нібы змяя.

— Гэта бархан спявае,— сонна сказаў Нігмат.

— Што? — не зразумеў Алекса.

— Пясок сійвае. Вецер падняўся, і тады, калі паднімаецца вецер, бархан — ёсць тут такі ў Каракумах — спявае. Я чуў ужо яго. Спі.

Нігмат павярнуўся на другі бок і тут жа соладка заснуў. Сапраўды, яны ляглі спаць зусім нядаўна, стаміліся. Уначы ісці было лягчэй, паветра не стала прахалодным, не, яно толькі страціла сваю невыносную пякучую гарачыню, і караванны шлях цвёрда лажыўся пад ногі. Яны збочылі, калі пачулі наперадзе званочкі — гэта значыць, наперадзе ішоў караван. Яны баяліся караванаў, хаця ісці разам было б лягчэй. Але чалавека варта было баяцца болей, чым смяротнай гарачыні ці нячутнай у пяску змяі, якая слізгаціць імкліва і напоена атрутай у сотні разоў большай, чым гадзюкі ў полацкіх лясах — цяпер Алекса ведаў гэта.

Яны ішлі не так доўга, але наваколле змянілася да непазнавальнасці. У пустыню прыйшла вясна, зацвіло ўсё у чым хаця трохі цеплілася жыццё: цвілі калючкі, каравыя саксаўлы — дрэўцы, скрыўленыя пастаяннай непагадзю цвілі акацыі каля юртаў качэўнікаў, куды хлопцы сыходзілі з дарогі.

Нігмат вучыў Алексу мове фарсі — надзіва лёгка даваіся палачаніну словы чужой мовы, і ён вучыў іх ярасна, пібы гэта абяцала нейкае ўратаванне на будучае. А Нігмат быў рады таму і многае гаварыў пра родныя мясціны, пра слаўтыя гарады Бухару і Самарканд, пра звычкі народаў, якія засялялі старадаўні Согд і

Бактрыю. Ён расказваў пра тое, што персы ў яго родных мясцінах некалі пакланяліся Агню і богам іх быў Заратуштр. Але вось ужо некалькі пакаленняў, як захапілі землі персаў качэўнікі — бедзіны, і гэта яны прынеслі лепшага бога — Алаха і яго намесніка на зямлі — Магамета.

Сам Нігмат, як праведны мусульманін, старанна выконваў абрады. Нягледзячы на далёкі шлях, нёс ён у мяшку маленькі, як толькі паставіць калені, дыванок, сплечены з чаратоў, і старанна маліўся па некалькі разоў на дзень. Гэтак жа старанна ён рабіў абрад абмывання, стараючыся адысціся на той час ад Алексы і пабыць аднаму. Аднаго разу гэта ледзь не прывяло да вялікай бяды. Толькі адышоўся Нігмат за невысокі бархан, трымаючы ў руцэ малюсенькі кумганчык, як падзьмуў — спачатку не надта моцна, але з кожным імгненнем усё больш магутна — сухі, рыпучы вецер. Проста на вачах Алексы ўсё навокал завалакло клубамі пылу, пяску, заімглілася, папалыло... Ён кінуўся на зямлю, схапіў з сябе аўчыну, каб неяк схаваць вочы ад пякучай, рэзкай, як град, сумесі, накрыў галаву, упаўшы на калені. Варта было яму хаця на імгненне высунуць галаву, як нос і рот забівала сухім, калючым пылам, і ён туліўся, стараючыся закрыцца ад гэтага нечаканага, нябачанага, смяротнага ветру. Па целе яго з шоргатам, да крыві, праносіўся пясок, але ён закрыў галаву, таму што пакута, якую нёс з сабой вецер, была несцерпнай з-за рота і вачэй, забітых пылам. Час не цягнуўся, не, ён проста спыніўся з-за гэтай пясчанай завірухі, і здавалася — гэта будзе вечна, заўсёды. Заўсёды ён будзе вось так ляжаць, задыхаючыся, заўсёды, аж да Страшнага Суда, будзе вось так не хапаць паветра, і нават сляза не можа прабіцца скрозь гэты страшны шквал... А можа, гэта і ёсць Страшны Суд, можа, за ўсе яго грам занесла яго на край свету і вось так бязлітасна малоціць і знішчае? Ён успомніў, — казаў Нігмат, што ў пустыні ёсць смерчы і ў кожным з іх пасяляецца джын. Мабыць, сапраўды гэтыя джыны, гэтыя нячысцікі, абрушыліся на яго, але ён усё яшчэ жывы, усё яшчэ тахкае, шалёна грукаціць сэрца...

Нарэшце навокал нібы пачало аціхаць. Ён сеў, праціраючы кулакамі вочы і пальцамі дастаючы з рота пясок і пыл. Язык распух, цяжка было сказаць хоць слова, але ён, азіраючыся, не бачыў нідэ Нігмата, і страх ахапіў яго, страх застацца аднаму ў гэтай бяскрайняй пустыні, у пясках, дзе бяклае неба ў часы такіх пясчаных завірух нібы зліваецца з зямлёй... І ён паспрабаваў закрычаць:

— Нігмат!

Крык быў амаль бязгучным, ён згубіўся тут жа, ля Алексы. Трохі прачысціўшы горла, закрычаў ізноў. На гэты раз нешта спалохана

мільганула прэч. Можна, якая яшчарка таксама хавалася ў час бурану побач? Але ніхто не азваўся. Тады зноў закрываў — безнадзейна і доўга. І ніхто не адгукнуўся ў адказ...

Падышла ноч. Ён усё нерухома сядзеў на адным месцы. Баяўся адысціся ад дарогі — тады не зможа вярнуцца на яе. Барханы ўсюды аднолькавыя. Пайсці наперад — значыць, заблудзіцца ў іх і ніколі не выбрацца назад. Да таго ж ён спадзяваўся, што Нігмату лягчэй будзе шукаць. Яму больш звыклія тутэйшыя мясціны, ён неяк адрознівае нават гэтыя барханы, для Алексы зусім аднолькавыя, па звону бомаў адчувае, які ідзе караван. Добры памочнік яму гэты чарнавокі хлапец, заўсёды вясёлы і ўслужлівы!

Імгненна апусцілася на зямлю ноч, буйныя зоркі высыпалі на небе. Алекса неахвотна распаліў касцярок, зламаўшы для гэтага вузлаватае, амаль распластанае па зямлі дрэўца, што расло непадалёку. Крэмень высякаў іскры за іскрой, але вогнішча не хацела распальвацца, нібыта без Нігмата яно згубіла сілу. Але нарэшце агеньчык разгарэўся. Алекса закіпяціў ваду, чуйна слухаючы ноч і паклаўшы каля сябе кінжал. Агонь быў цяпер ворагам — відны здалёку, і хто ведае, каму ён прыглянецца! Але той жа агонь мог убачыць і Нігмат, і для яго рызыкаваў Алекса, таму што не хацеў верыць, што пустыня паглынула спадарожніка, да якога ён сапраўды прывязаўся, нібыта да роднага.

Ноч ішла, а Алекса ўсё паліў касцярок, і, мабыць, усе сухія быліны вакол былі спаленыя, таму што шукаць большг і тонкія галінкі ўначы рабілася ўсё цяжэй. І толькі калі трохі пабялела неба на ўсходзе, да Алексы данёсся слабы к рык:

— Эй-вай!

Падалося ці сапраўды нехта крычаў? Алекса ўскочыў загалейкаў што было моцы. Крык праз нейкі час вярнуўся, а пасля наблізіўся. За бархана выступіла нейкая постаць, і гэта быў Нігмат, ягоны голас быў радасны і адначасна стомлены.

— Э-гей-а-а!

Алекса, забыўшыся на ўсё, кінуўся насустрач яму:

— Братка, братка ты мой!

Ён абхапіў Нігмата за плечы, трос іх з усяе сілы, і слёзы каціліся па твары, падалі на грудзі, на плечы Нігмата.

— Знайшоўся!

Ён гаварыў па-свойму, але Нігмат разумеў яго, і ён таксама абхапіў Алексу за плечы, а пасля сказаў са сваёй заўсёднай усмешкай:

— Піць дай, а то прапаў зусім Нігмат!

Яны пайшлі да вогнішча, і там Нігмат перш за ўсё загасіў кволенькі агенчык, памацаў кумган.

— Гарачы!

Ён хлябтаў чай прагнѣмі, вялікімі глыткамі, пасля спыніўся:

— Калодзеж не хутка, берагчы трэба!

Беражна заткнуў драўлянай пробкай карчагу, дзе яны захоўвалі ваду, падняў на плечы мяшок.

— Айда, пакуль можна! Саратан пачынаецца, саратан! Трэба прайсці да якога селішча, там пажывём да восені.

— Саратан?

Алекса прагна лавіў незнаёмае слова.

— Пайшлі, у дарозе раскажу.

Неба святлела імкліва, і ўжо адчувалася гарачыня, якой напоўніцца дзень. Сапраўды, ісці было ўсё цяжэй, і, відаць, блізка ён быў, гэты саратан, які спальвае расліны і дрэвы, вогненным акіянам абрушваецца на зямлю. Гора чалавеку, які не можа напаць свой ураджай! Сонца расплавіць усё жывое, што не абараняе вада, таму так дорага каштуе яна ў гэтых мясцінах. Але сонца хітрае, яно выпальвае нават ваду, пакідаючы ў ёй соль, і тады зямля засольваецца, яна робіцца белаю, і жыццё пакідае яе. Каб вярнуць такую зямлю да жыцця, трэба вада — ёю прамываюць засолены ўчастак, ён зноў набірае сілу і можа нараджаць расліны. Тут жа, у пустыні, дзе вады няма, няма і сапраўднага жыцця. Праўда, калісьці вада тут была, пра гэта сведчаць старадаўнія крэпасці і гарады. Вада прыходзіла да іх па каналах, якія карміла рака. Але рака капрызная, яна мяняе рэчышча, і даводзіцца пракладаць каналы зноў і зноў...

Яшчэ расказваў Нігмат, як, засцігнуты пясчанай бурай, ён страціў напрамак і, спадзеючыся дабегчы да Алексы, пайшоў у другім кірунку, але, зразумеўшы, што заблудзіўся, хутка спыніўся і чакаў, пакуль можна будзе шукаць дарогу.

Яшчэ дзве ночы ішлі яны, а ўдзень шукалі хаця якога ценю і кляліся спаць, разганяючы на месцы начлегу ядавітых скарпіёнаў і змей, капаючы пад чэзлым дрэўцам яміну і зацяняючы яе ўсім, што было ў іх,— дыванком, чатырохкутнікамі мяшкоў, абвешваючыся з усіх бакоў і палкамі замацоўваючы свае няхітрыя нажыткі, каб не сарваў іх нечаканы віхор. Кляліся спаць проста на зямлю, у цёилы яшчэ з начы пясок, а вакол Нігмат абавязкова сцяліў валасяны аркан, силецены ім па дарозе з астаткаў вярблюджых і конскіх валасоў, які час ад часу, зачаніўшыся за бэльнэг, калыхаўся па ўзбочынах.

— Простую вяроўку змяя ці скарпіён перапаўзе,— тлумачыў ён,— а волас жорсткі, яна пачне паўзці, паколецца — і назад!

З кожным днём як бы выгарала пустыня, і аднойчы днём, калі яны, захіліўшыся ад сонца, моўчкі сядзелі ў лагчыне, Нігмат паказаў рукою:

— Каракурт!

Алекса глянуў на зямлю, але не ўбачыў нічога.

— Вось жа! Павуцінне!

Сапраўды, у цяністай мышынай норды ледзь чутна ўздрыгвала пругкае павуцінне. Яркая стракатая муха, пралятаючы міма, зачаліла нітку павуціны. Імгненна з глыбіні норкі выкаціўся чорны аксамітавы шарык. Павук тузануў за павуцінне — муха забілася ў ім, ірванула крыльцамі, але ў гэты момант яе абляпіла кропелька празрыстай, ліпкай вадкасці. Павук, абрываючы адны ніткі і падцягваючы другія, хутка завалок муху ў глыбіню лагава.

— Сцеражыся! — паказаў Нігмат.— Укусіць, і твой Пярун не ўратуе цябе ад смерці!

— Можа, твой Магамет уратуе цябе?

Нігмат ускочыў, ноздры яго раздзьмуліся, дыханне стала хуткім і цяжкім.

— Калі скажаш яшчэ слова пра прарока зарэжу!

Алекса ўскочыў таксама, вочы яго загарэліся гневамі

— Ты першы пачаў!

Яны колькі часу стаялі адзін перад адным, сціскаючы кулакі. Сонца паліла іх галовы.

Нарэшце Нігмат абмяк, апусціўся на зямлю, накрыўся дыванком. Алекса выцер даюнна спацелы, узмакрэлы твар. Хацеў глынуць вады, але падумаў: «Нядобра, мала яе»>— і цяжка мучыўся смагай аж да вечара.

Пасля яны памірыліся і пайшлі далей.

Аднойчы пад раніцу, стомлена шукаючы, дзе б усталявацца на адпачынак, яны ўбачылі сцены. Уласна, іх убачыў сваім вострым зрокам Нігмат, ён ўзрадавана ўсклікнуў:

— Людзі! Юрты!

Ім сапраўды трэба было шукаць прыпынку: апошні дзень яны так і не маглі заснуць ад спёкі, а калодзеж, да якога дабрывілі, аказаўся салёным, і вакол яго ляжалі два шкілеты, а воддаль, нібы яшчэ спрабуючы дайсці некуды, ляжалі косці вярблюда — палову іх расцягалі ўжо дзікія звяры. Нігмат абышоў шкілеты, шукаючы, ці не знойдзецца ля іх чаго-небудзь карыснага, але не знайшоў і, пакапаўшыся трохі ля калодзежа, паспрабаваўшы ваду і злосна плюнуўшы, закамандаваў ісці далей. Яны ішлі, і абодвух свідравала адна думка — вада ізноў канчалася, і што, калі наступны калодзеж таксама

акажацца непрыгсдным? Алекса некалі паспрабаваў піць нясцерпна салёную ваду, але і паміраючы ад смагі, яе нельга было нават браць у рот, таму што пасля яшчэ страшней, яшчэ больш пагрозліва хацелася піць. Яны і так зберагалі кожную кроплю вады, і Нігмат цяпер пры малітвах абмываўся пяском, а не вадою. Відаць, хацеў паказаць алаху, што ён па-ранейшаму выконвае ўсе заветы.

Убачыўшы сцены, яны дадалі хуткасці, але жытло нібы ўвесь час аддалялася, а сонца, паднімаючыся вышэй, неміласэрна паліла іх. Ішлі і ішлі, абліваючыся потам, і з ім, здавалася Алексу, выпякала з іх сіла і жаданне рухацца далей.

Ля дувалаў — гліняных агароджаў селішча — вогненная лавіна скасіла-такі іх. Алекса ўпаў, трацячы прытомнасць. Апошняе, што мільганула ў ім, была думка пра авечак, якія, лежачы каля гліняных хіжын, спалохана бляялі, гледзячы на прышэльцаў, і спадзяванне на тое, што Нігмат, можа, акажацца мацнейшым і дапаўзе да гэтага селішча, якое дражніла іх паўдмя і вось цяпер пагружаецца ў цемру...

Калі ён адкрыў вочы, трохі ачوماўся, то ўбачыў, што ляжыць на скуры і ў рот яму паціху льецца нешта кіслае, церпкае. Не ведаў, што даюць піць, але прагна лавіў белую вадкасць распухлым ротам, аж пакуль смуглявая рука, што трымала гліняную чашу, не адняла яе ад Алексы. Тады ён убачыў маладую жанчыну ў круглай чорнай, вышытай шоўкам, шапачцы, на якой там і сям былі ўмацаваны белыя пёркі. Ніжэй, на тонкай смуглявай шыі, бразгацелі манеты і каралі, але сукенка на ёй была амаль да празрыстасці пацёртая часам і, відаць, не здымалася ўжо шмат месяцаў. У юрце, апрача маладой жанчыны, была старэйшая, з маршчынстым, як бы патрэсканым тварам, у такой жа заскарузлай сукенцы, але з галавой, абкручанай вялікім цурбаном. Яна бразгацела посудам, і смачны пах смажанага мяса пльў знадворку.

Алекса азірнуўся — Нігмата нідзе не было відно. Ён паспрабаваў падняцца, маладая жанчына нешта строга загаварыла, ён зразумеў адно слова — «там», гаварыла, відаць, яна пра Нігмата, паказваючы некуды ўбок. Зноў наказала рукой — кладзіся, але ён не паслухаўся, падняўся, выйшаў з хаціны.

Нігмат наляцеў на яго адразу. Ён схопіў Алексу за руку, закрычаў спалохана:

— Ідзём, ідзём адсюль!

Алекса азірнуўся. Непадалёку ад іх гарэла невялікае вогнішча. Сядзелі ў гуртку мужчыны. Іх было нямнога, але ніхто не варушыўся, яны толькі глядзелі на хлопцаў, седзячы з расстаўленьмі каленямі, на кавалку паласатай тканіны, у цяні ад растрэсканай хіжыны. Чым жа

так устрывожаны Нігмат? Ён паўтарыў: «Хадзем! Хутчэй!» — і дадаў незразумелае:

— Махаў-хана!

Што такое «хана», Алекса ўжо ведаў. «Хана» азначала памяшканне, дом, хаціну. «Мехмонхана» — месца, дзе ядуць. Гэтак гаварылі яшчэ за морам. Але «махаў»? Нігмат тузануў яго за руку:

— Глядзі!

У асляпляльным святле Алекса прыжмурыўся, больш пільна паглядзеў туды, куды паказвала рука Нігмата, і жахнуўся — мужчыны амаль усе былі як бы аб'едзены нечым. Барвовыя, у ранах твары, целы, усе ў бутрах, у многіх не хапала рук альбо ног.

- Махаў! - паўтарыў Нігмат, цягнучы яго прэч. Ён з жахам паказаў на сябе, на Алексу, пасля на мужчын ля хаціны.

Алекса ніколі не бачыў пракажонных, але пасля сустракаў іх нямала на базарах, дарогах. І заўсёды яны выклікалі ў ім такі ж жах, які ахапіў у першы раз. Ён пабег было за Нігматам, але ўспомніў — мяшок застаўся ў хаціне, а там няхітрыя пажыткі, без якіх так цяжка падарожніку. Ён вярнуўся, падаў знак Нігмату, забег у хаціну. Старая жанчына павярнулася да яго, і ён убачыў на яе твары сляды той жа страшнай хваробы. Схапіўшы мяшок, задам, не зводзячы вачэй з жанчын, як бы баючыся, што хто-небудзь дакранецца да яго, выскачыў з хаціны. Сонца вогненным колам стаяла над іх галовамі, калі яны ішлі назад. Але сіл усё ж прыбавілася, і яны крочылі наперад, пакуль не зваліліся ў нейкую яміну і не прыляглі там, як заўсёды, цесна прытуліўшыся адзін да аднаго.

Праз дзень, убачыўшы зноў далёку жылло, яны пайшлі да яго і набрылі на невялікі караван-сарай. Ляпёшак у мяшку ўжо не было, не было і вады. Заставалася альбо памерці з голаду, альбо паспрабаваць набраць хаця б вады. Вада ў караван-сараі таксама каштавала грошы, але што было рабіць? Будзе дзень — будзе хлеб.

...Над высокім вузкім уваходам караван-сарая, зробленага з жаўтаватага каменю, высечаны фігуры ільвоў — Алекса ўжо не раз бачыў такіх звяроў на манетах і на фрэсках старых вежаў. Яны ўвайшлі ў двор, чыста вымецены. Барадаты мужчына ў калматай шапцы і хааце, падперазаным чырвонай хусткай, паспешліва вылецеў насустрач, але, разгледзеўшы іх, запаволіў крок і незадаволена нахмурыўся. Мабыць, ён чакаў багатых гасцей, і гэтыя два маладыя абадранцы навялі яго на думку, што яны прыйшлі прасіць ежы і вады, а тут, у пустыні, і тое і другое каштуе нямала. Але не падаць жабраку хаця б кавалак ляпёшкі — будзеш абняслаўлены на ўсёй караваннай дарозе, і імя тваё стануць успамінаць з насмешкай.

Маленькая працёртая манетка на далоні Нігмата трохі супакоіла гаспадара. Ён узяў яе, падкінуў на далоні, нешта крыкнуў гартанным голасам, і адразу ж у дзвях з явіўся худзенькі хлопчык.

— Ён дасць нам піць? — шэптам запытаў Алекса.

Нігмат кінуў, і яны следам за хлогічыкам ў кут караван-сарая. Там, за агароджай-дувалам, стаялі вярблюды, былі і нават два кані, што смачна хрумсталі аўсом. Хлончык падвёў іх да вялікай, зробленай з апаленай гліны, яміны, накрытай цяжкай глінянай плітой. У яміну, з другога боку, уваходзіў тонкі жолаб з гліны, які ішоў аднекуль зверху. Хлончык па прыступках палез у яміну, дастаў адтуль вялікую гліняную біклагу вады, падаў падарожнікам. Пасля ўзяў у іх кумган і сасуды, таксама напоўніў усё гэта вадой. Нігмат і Алекса прагна выпілі вады, пасля Нігмат нешта сказаў хлопчыку, той азірнуўся па баках, спачатку адмоўна пахітаў галавой, а пасля зпоў палез у яміну і напоўніў іх пустыя ўжо біклагі.

— Я сказаў, што ў нас болей няма грошай. Але я прадкажу ягоны лес, калі ён дасць нам трохі вады,— растлумачыў Нігмат.

Амаль у той жа момант з'явіўся гаспадар, ён падазрона наглядзеў на іх і прыдзіраіва пачаў пазіраць, як закрывав хлопчык цяжкай крышкай каштоўную ёмкасць. У руках гаспадара былі дзве ляпёшкі. Свежыя, белыя, трохі пакрытыя макама, яны падаліся Алексу нейкім выратаваннем. Яму захачелася выхапіць іх з рук гаспадара, уплішчыцца ў цёплую белую мякаць зубамі і есці, есці... Але ён стрымаўся, асцярожна прыняў ляпёшкі і следам за хлопчыкам пайшоў у маленькі пакойчык — худжар.

Яны добра выспаліся і адпачылі на тонкай высцеганай падсцілцы. Калі Алекса прагнуўся, Нігмата не было. Не было яго і на двары. Алекса падышоў да жалабка, які зацікавіў яго раней, і ўважліва разгледзеў, адкуль жа цячэ вада. Жалабок вёў да вялікай роўнай глінянай пляцоўкі, дзе, відаць, збіралася дажджавая вада ці раса, што пасля сцякала ў ёмкасці ўнізе. «Проста і разумна»,— падумаў ён. Цікава, што чалавечы розум заўсёды прыстасуецца для сваіх патрэб. Зверху, з лесвіцы, ён убачыў нечаканую карціну: на драўляным узвышшы-супе, падкурчыўшы ногі, сядзеў Нігмат, вакол яго стаялі кубкі, кумганы, блюда. Сгіусціўшыся, ён застаў сябра заклапочаным: Нігмат асцярожна трымаў чашу з тонкай белай гліны з чырвонай палівай, разглядаючы яе.

Аказалася, Нігмат склеіў амаль нябачна для пастаронняга вока любімую чашу гаспадара. Чаша каштавала вялікія грошы і належала яшчэ дзеду, а таму ўдзячны гаспадар прапанаваў Нігмату застацца тут, пакуль спёка затрымлівае падарожных, каб заадно пачыніць

увесь посуд, які залежаўся ў кладоўцы за многа гадоў, але не выкідаўся, таму што посуд гэты — каштоўны, з яго пілі толькі багатыя госці. У чашы была адарваная ручка. Нігмат глядзеў на яе.

— І ты гэта зробіш? — са здзіўленнем запытаўся Алекса.— Але як?

— Пры дапамозе Алаха і вось гэтага,— Нігмат паказаў на вузельчык.— Я заўсёды нашу яго на грудзях як аоярог-талісман, бо нарашок гэты — сакрэт нашай сям'і Можа, ім валодаюць майстры Чына, завоблачнай краіны але ў нашых землях я нідзе не сустракаў чалавека, які мог бы так аднавіць парцэлянавы посуд.

— А калі б хто выкраў гэты парашок?

— Нічога не будзе,— весела рассмяўся Нігмат.— Трэба яшчэ ведаць сакрэт, як і колькі яго класці. І скажу табе яшчэ, як брату — дастаць гарачае малако вярблюдзіцы, а калі няма вярблюдзіцы, проста гарачае малако. Калі-небудзь я пакажу табе сакрэт, але цяпер будзем зарабляць грошы на дарогу. Я ж твой даўжнік!

— А я нічога не ўмею, акрамя таго, што валодаю мячом, доўбняй альбо нажом. Яшчэ ўмею ўпраўляцца з коньмі, магу, калі трэба, рабіць памочнікам каваля, але толькі памочнікам, бо сакрэтаў ягоных таксама не ведаю...— уздыхнуў Алекса.

— Нічога, брат. Я вось не ўмею трымаць меч, бо я ўсяго толькі рамеснік. Калі б быў купцом, то, пэўна, навучыўся б біцца, бо купцы — людзі рызыкаўныя, ім трэба абараняць сваё дабро. А што мне абараняць? На мае інструменты ніхто не паквапіцца, усім будуць патрэбны мае рукі і мая галава.

— А іх што, не трэба абараняць?

— А нашто тады воіны? Кароткі чалавечы век, усяго не зведаеш. Вучыўся б я гуляць з мячом, не навучыўся б іншаму. А цябе я вазьму як падручнага, будзеш паціху насіць мне ваду ды размешваць парашок альбо проста рабіць выгляд, што памагаеш. Наш гаспадар, ён за так нічога не дае. Дык за работу, брат! Нам яшчэ трэба зарабіць трохі грошай да Бухары. Там мае родзічы, яны дапамогуць. А пасля, калі ты знойдзеш сваю прыгажуню, я вярнуся ў Самарканд!

Скончыўся саратан, і ў іх сапраўды былі грошы, каб купіць месца ў караване і сесці на вярблюдаў. Усё ж ехаць лепей, чым цягнуцца пешшу: прайшлі тыдні — і яны дабраліся да Бухары.

Хлопцы ішлі па горадзе, запоўненым крыкамі гандляроў і воклічамі ваданосаў. Алекса азіраўся па баках і адтаго часта спатыкаўся. Вочы яго прагна упіваліся у акружаючае, але зрок ад мностваў уражанняў стамляўся. Мільгацелі гліняныя агароджы з разьбянымі дзвярамі, высокія, на тонкіх драўляных калонах гандлёвыя двары,

рынкі, дзе чырванелі, сінелі, стракацелі нябачанья гародніна і садавіна.

— Маўзалеі Самані,— з гонарам паказаў Нігмат на чатырохкутны будынак, багата ўпрыгожаны блакітнымі пліткамі і залатым узорам роспісаў.

Маўзалеі ззяў у промнях ранішняга сонца, як дзівосная цацка. Алекса ажно заплюшчыў вочы.

— Маўзалеі — гэта што? — запытаўся ён.

— У гэтым маўзалеі пахаваны хан і яго блізкія,— растлумачыў Нігмат.

— Пахаваны? Тут, у палацы? — здзівіўся Алекса. Спыніўся, паглядзеў яшчэ раз на вялізны будынак, уздыхнуў:

— Цяжка яму тут ляжаць. Каменне нябось на грудзі лягло. У нас валатоўкі, курганы. Там нябожчыку лёгка дыхаецца. А то бывае, у нас паляць мёртвага, але ўжо радзей. Апошнім часам болей хаваюць у зямлі.

— У нас таксама паляць. Тыя, хто пакланяецца Агню, але яны — няверныя, такія, як і ты,— сказаў Нігмат.— Я думаю, ты яшчэ ўбачыш сілу Алаха і зразумееш, што твая вера няправільная. Але ты мой пабрацім, і сілай не буду цябе прымушаць, хаця тут,— наглядзеў па баках,— тут мне гэта было б зрабіць лягчэй, чым там,— ён кінуў галавой назад.

— Дык ты што... пагражаеш мне? — Алекса натапырыўся, рука яго сціснулася ў кулак.

— Ты мой госць,— ухіліўся ад адказу Нігмат.— Я ж не Айшма, не злыдзень, які крыўдзіць падарожных. Не бойся.

— Я і не баюся,— Алекса расціснуў кулакі, пайшоў далей.

Неўзабаве яны скіраваліся ў ціхую вулачку, дзе моцна запахла кветкамі, яшчэ нечым, падобным да ругы. Яны ішлі да бухарскага ўмельца, што калісьці сябраваў з бацькам Нігмата і разам працаваў з ім.

Зеляніна прабівалася на дрэўцах, што выглядалі-з-за дворыка, каля невялічкай глінянай сценкі цвілі ружовыя кветкі. Нігмат пастукаў у дзверы.

Яны расчыніліся не адразу — нехта паглядзеў у шчыліну, пасля доўга шаптаўся, і тады Нігмат гучна ўсклікнуў:

— У імя Алаха, ці ёсць тут гаспадар?

Тады дзверы імгненна адчыніліся, і высокі сівы мужчына ў паласатым цёплым халаце і пляскатай вышытай шапачцы на галаве паказаўся ў праёме.

— Я надумаў, што гэта злы дэман Аждарха ператварыўся ў сына майго сябра і стаіць на парозе. У імя Алаха вялікага, міласэрнага, скажы — гэта ты, Нігмат?

— Клянуся светлым Алахам і прарокам яго Магаметам, паважаны Атаджан, што я не Аждарха і не іншы дэман, і не дух азаткы, што збівае з дарогі падарожных. Вялікая і незвычайная гісторыя здарылася са мной, і яна сапраўды можа служыць прытчай, якую запісваюць для сыноў і ўнукаў! склаўшы рукі на грудзях, загаварыў Нігмат,— Мы з сябрам ідзём з вялікай і цяжкай дарогі, на якой пакуль дапамагае лёс. Дапамажыце і вы, бацька іначай самыя апошнія крокі да дому стануць самымі цяжкімі.

— Уваходзьце!— сказаў гаспадар, і госці ўвайшлі на маленькі дворык, густа засаджаны кветкамі. Невялікая тэраса была ўся, да апошняга кавалка чырванаватага дрэва, упрыгожана разбой і роспісамі. Алекса загледзеўся на бліжэйшую калону: прыхаматлівыя кветкі нібы абвівалі яе, а чырвоная фарба ўнутры кветак рабіла іх жывымі.

Гаспадар убачыў яго захапленне, але нічога не сказаў, павёў іх далей, у пакой.

Малады хлопец з такім рукамі і даўгагорлым сасудам з вадой узнік на парозе амаль імгненна.

У пакоі была тая ж адмысловая разьба — на дзвярах, на невысокім століку на шырме, што закрывала ўваход у другое памяшканне.

На сценах віселі яркія вышытыя палотны, і сонца па-асабліваму святочна лашчыла ўзоры і пералівы нітаў. Многа цярпення, многа дзён і начэй каштавала некаму гэтая работа, і Алекса падумаў пра дзяўчат — тоненькіх і палахлівых, чые кволья рукі тварылі дзівы: нібыта ўбачыў сярод іх тую, за якой пайшоў у гэты далёкі, заліты вогненным пякельным сонцам край. Як ёй тут-дыхаецца, як живецца, ці не скалола яна свае амаль празрыстыя, далікатныя пальцы гэтай работай, вышываючы свайму чорнабародаму ўладару такія ж палотны?

— Чойшаб,— наказаў гаспадар на адно з покрываў, што хавала ўваход, прыўзняў яго. У другім пакоі гарой ляжалі ля сцен падушкі, на доўгім, вялікім дыване таксама стаяў маленькі столік. Алекса засармеўся: відаць, задумаўся, пазіраючы на адмысловую жаночую работу праявіў залішнюю цікаўнасць. Нігмат, заўважыўшы яго збянтэжанаць, паляпаў яго па плячы, саступіў месца ля таза. Смуглявы хлопец адразу ж стаў паліваць на рукі. Алекса міжволі скурчыў далоні: рукі былі парэпанья, з чорнымі шнарамі. Так, не вельмі пачэснага госця прымаў гаспадар Атаджан! Але нядоўга затрымаюцца яны тут. Ды,—

тут жа кальнула думка,— могуць застацца і назаўжды. Небяспечная і няправедная, па меркаваннях людзей гэтай зямлі, ягоная справа! Можна, таму і Нігмат нічога не кажа гаспадару пра іх намеры, можна, Алекса сам, без нікога, зробіць тое, для чаго дабіраўся сюды? Калі нават гэта будзе апошнім у жыцці! Пасля ачوماўся. Нельга рашаць з разгону як хочацца, як прагне сэрца. Не, трэба цярпенне і яшчэ раз цярпенне!

Гаспадар запрасіў іх у суседні пакой, і Алекса зноў здзівіўся — на абрусе, пасланым на нізенькім століку, ляжалі мяккія ляпёшкі, на медных падносах чырванелі ўжо знаёмыя плады, сок якіх, кіславаты і вязкі, спатольвае прагу і прымушае кроў хутчэй бегчы па жылах, а таксама лечыць пры паслабленні ўнутры. Здавалася, што і плады гэтыя, і арэхі, і белыя, няроўныя, нібы кавалкі ссохлай мукі, салодкія прысмакі, і кавалкі мяса ўзніклі тут па волі чараўніка, бо не чуваць было ні крокаў, ні руху — нічога, што выдавала б прысутнасць каго іншага.

Яны селі за стол, і да самага вечара Нігмат расказваў гаспадару і двум яго верным сябрам, за якімі было паслана, пра сваё падарожжа. Тыя пілі салодкае, густое, вязкае віно, са смакам елі і з такім жа смакам слухалі, час ад часу ўздымаючы ўверх рукі і цокаючы ў знак вялікага здзіўлення. Алекса заўважыў — дзверы суседняга пакоя былі прыадчынены, і нешта каляровае, з белымі тонкімі павевамі мільгацела там. Аднаго разу ён нават убачыў чорныя, вясёлыя і трохі здзіўленыя дзявочыя вочы і маршчыністую руку, якая адцягвала вінаватую далей ад чужых мужчынскіх позіркаў. Несумненна, жанчыны, якія жылі ў гэтым доме, таксама слухалі прыгоды Нігмата і Алексы, бо аднаго разу, калі хлопец расказваў, як уцякалі ад пракажонных, адтуль данеслася выразнае: «Вай-вай!» Гаспадар павярнуў галаву ў бок воклічу, твар яго нахмурыўся, і ўсё адразу сціхла.

Слухаць тут любілі — даўно сонца страціла сваю сілу і садзілася за вялізнае дрэва на двары, а прысутныя ўсё сядзелі і пыталіся. А хіба полацкі князь не любіў гаворкі з прыезджымі людзьмі, не цікавіўся, як і што адбываецца ў далёкіх краях, не здзіўляўся незнамым звычкам і парадкам?

Алекса слухаў аб сваіх прыгодах, але ўласнае, тое, дзея чаго ён прабраўся сюды, рызыкуючы жыццём, падступала да горла, патрабавала неадкладнасці і яснасці. Што з Бярозай, дзе яна? А можна, перавёз яе купец у шшае месца, можна, і ў жывых няма ўжо яе, і, магчыма, самога Абдурахманбека?!

Нігмат не сказаў аднаго — што прывяло сюды Алексу. І ніхто не йытаўся пра тое. Захоча госць — скажа. Не — такое яго жаданне. І так шмат цікавага расказвае малады майстра Нігмат!

Госці разыходзіліся за ноўнач, расчырванелья ад віна і вясёлья. Хлопцаў жа адвялі ў пакой, і там, на тоўстых коўдрах, разасланых уздоўж сцяны, Алекса заснуў амаль ужо на досвітку, хаця стомленае цела прасіла сну. Ляжаў, гледзячы на акно, дзе паволі рухаліся зоркі, адкуль дзьмуў цёплы вецярок. Можна, гэты вецер калыша і над Бярозай цяжкія, вышытыя шаўковымі і залатымі нітамі палотны, кранаецца яе вуснаў, варушыць мяккія валасы. Ён ледзь стрымліваўся, каб не падняцца, не выйсці на сонныя вуліцы гэтага вялікага незнаёмага горада з блакітным маўзалеем і глінянымі агароджамі, з ружовымі кветкамі ў дворыках і нямоўклымі рэчачкамі ўздоўж дарог, і не пайсці шукаць двор купца — шукаць па біццю сэрца, па той невядомай сіле, якая штурхае і кліча чалавека туды, куды рвецца яго душа. Ён быў упэўнены, што знайшоў бы той дом. Але розум прырэчыў, і Алекса думаў, што сапраўды нельга рызыкаваць сабою і Нігматам зараз, калі так блізка мэта. Можна, і сапраўды лепей ісці аднаму? Але Нігмат не адпускаў яго. Цяпер ён спаў моцна, часам мармытаў у сне. Нешта цёплае паднялося ў душы Алексы — гэты хлопец таксама хацеў дадому, ён жа дыхаў роднай зямлёй, паветрам! І ўсё ж не пайшоў адразу да сям'і, да братоў і маці, а дапамагае Алексу — дапамагае насуперак усяму, да чаго прывык з дзяцінства...

Ён нарэшце заснуў, і Нігмат расштурхаў яго з цяжкасцю.

— Хопіць спаць! — сказаў весела, і чорныя вочы яго смяяліся. — Калі б шах закаханы Меджнун спаў так, як ты, пра яго ніколі б не склалі столькі песень! Магу ўзрадаваць цябе: паважаны Абдурахман тут, у горадзе, і яго любімая жонка Бадзія таксама.

— Бадзія? — няўпэўнена перапытаў Алекса.

— Ну так, яна, твая белалосая прыгажуня! Пра якую варта было б напісаць цудоўную газель! Але падзішах паэтаў Рудакі даўно памёр, ды і мы, нявольнікі Алаха, далека стаім ад знакамітых людзей, і не пра нас пішуцца бейты і рубай!

— Хіба ты бачыў Бярозу? — недаверліва запытаўся Алекса, спадыба глянуўшы на Нігмата.

— О не! Чужая жонка — гэта запаветны сад, куды іншым уваход забаронены! Гэта гурья, да якой можна прабрацца толькі абраннік!

— Калі мы пойдзем туды? — глуха сказаў Алекса, і Нігмат пасурэзнеў, адказаў коротка:

— Заўтра на дасвецці. Бадзія любіць гуляць па садзе рана, калі хатнія яшчэ спяць. Ubачыць яе можна толькі там, у садзе. Дом купца

добра ахоўваюць, і нездарма: склад у яго тут жа, за домам, і кажуць, што ён перапоўнены таварамі!

Алексу здалася, што Нігмат нешта недагаворвае, але не стаў дапытвацца ні пра што: калі трэба, скажа, калі ж не гаворыць, нашто выцягваць душу?

Пасля абеду — смачнай кашы з белых празрыстых зярнятак, як бы напоеных жоўтым духмяным лоем, гаспадар загаварыў з Алексам.

— У цябе сэрца, чуйнае да прыгажосці,— сказаў ён.— Я зразумеў гэта, калі ты глядзеў на разьбу на сценах, калі аглядаў сабаяк і сузанэ. Можна, ты руміец, візантыец, а не мусульманін — што з таго? Калі надумаешся застацца і будзеш шукаць занятка, прыходзь да мяне. Я навучу цябе ажурнай разьбе агароджы — панджара, ты навучышся рабіць разьбу багдадзі, ісламі і паргоры — кожная з іх мае свой рытм, малюнак і ўласцівасць. Сам я найболей люблю ісламі — ты бачыш, колькі ў гэтай разьбе кветак і раслін. Але калі табе даспадобы суровасць і строгасць лініі, ты хутка авалодаеш разьбой паргоры.

— Я воін, а не рамеснік! — гарача ўсклікнуў Алекса і замоўк — не хацелася пакрыўдзіць гаспадара, а давялося. Але той усміхаўся.

— Хто ведае, якія мы? Што дрэмле там? — ён паказаў на грудзі. Памаўчаў, пасля загаварыў:

— Бывае, што чалавек усё жьццё шукае сябе, а знаходзіць толькі к старасці альбо зусім не знаходзіць. І тады душа яго непрыкаяна бадзяецца па свеце, і ўсюды ёй блага, і ўсюды нешта зганяе яе з месца, альбо, калі належыць яна рабу, то зрушваюцца ў ёй усе аковы, і тады чалавек вар'ячэе, злы дух авалодвае ім поўнасцю і зацямяе святло розуму. Ты можаш лічыць сябе кім хочаш, але ў цябе душа чуйная да прыгажосці, і ты — не воін, павер мне, хаця я ўсяго толькі просты разьбяр, які зарабляе хлеб сваім інструментам і трохі душою.

— Я не воін?! — Алекса ажно ўскочыў.— Ды я забіў столькі ворагаў, колькі вы кветак не выразалі на сваіх слупах і сценах!

Нігмат трывожна тузануў яго за рукаў, шапнуў:

— Маўчы!

Сказаў пачціва і цвёрда, як неразумнаму:

— Лепшага майстра, чым Атаджан, няма ў слаўным горадзе Бухары! Але зайздраснікі ганяць яго работу, таму што Атаджан не так нізка згінае спіну перад моцнымі, як таго хацелася б падліпалам.

— Таму што чалавек — не лісіца, што сцелецца па зямлі, зліваючыся з глінай, абы насычаць свае вантробы,— ціха дадаў Атаджан.

— Даруйце яму, маўляна, можна, ён і праўда толькі воін,— дадаў Нігмат. Ён устрывожыўся, час ад часу тузаў Алексу.

Але той не мог супакоіцца:

— Канешне, я воін, і сам князь хваліў мяне і гаварыў, што сэрца яго радуецца, калі бачыць, як я лячу ў бой, абганяючы сталых воінаў, і як ззяе мой меч на сонцы!

— Але не меч прывёў цябе сюды,— ціха сказаў гаспадар, і Алекса ўстрапянуўся, сцярожка глянуў на абодвух.

— Чаму вы так думаеце?

— Таму што я — мастак, многае адчуваю сэрцам, а не розумам. Але ў госця ніколі не пытаюць, што ў яго на душы. Не хочацца казаць, што мучыць і прыгнятае — твая воля. Ды нешта ж гняце вас абодвух.

— О дамула, я скажу, і няхай мая галава паслужыць залогам маёй праўдзівасці! — усклікнуў Нігмат,— Я раскажу, чаму стаў дапамагаць чужаземцу, гяўру — нявернаму! Можа, гэта вялікі грэх перад Алахам, але няўжо я павінен быў паступіць іначай?!

І ён раскажаў майстру Атаджану пра тое, што прывяло ў гэтую зямлю чужаземца-палачаніна.

Атаджан доўга маўчаў — так доўга, што ў абодвух хлопцаў пахаладзелі сэрцы і трывожна загрузкала ў скроні кроў.

— Каран гаворыць, што жанчына створана дзеля таго, каб аблегчыць суровы шлях мужчыны, і не болей таго.

Алекса маўчаў. Маўчанне пагрозліва павісла ў пакоі.

— Ну што ж, я пайду,— сказаў нарэшце Алекса.—

Дзякуй гаспадару за дабрыню. Я пайду.

Ён падняўся і пайшоў да выхаду.

— Пастой! — аклікнуў яго гаспадар.— Сядзь! — загадаў ён хлопцу, і той паслухмяна вярнуўся, сеў.

— Я дапамагу табе, таму што ты — мой госць. А галоўнае — я сам перажыў падобнае. Ды калі маю Зулейху аддалі багацею, яна памерла для мяне. Памерла і мае сэрца. Засталася душа. Душа падказвае мне той ці іншы ўзор, бо яна патрабуе нейкага выйсця.

Але магу я дапамагчы нямамога. Памагу коньмі, каб ты мог разам з жанчынай скакаць у пустыню, дзе згубяцца ўсе сляды. Памагу табе прыпасамі і вадою. Можа, ты не загінеш на зваротным шляху. Разам з ёю. Пустыня не для жанчын.

— З ёю не прападу. Нашы дзяўчаты і жанчыны выдубленыя суровымі паўночнымі вятрамі, пра якія вы не ведаеце, іх кроў гарыць на такім марозе, ад якога перацінае дыханне ў самага моцнага мужчыны! — з гарачнасцю ўсклікнуў Алекса.— Мне б толькі вырваць яе адтуль, яна пойдзе за мной хоць у пекла, і калі суджана загінуць, я загіну разам з ёю!

І зноў гаспадар доўга маўчаў. Пасля падняўся, і ў голасе яго прагучала нейкая бы зайздрасць:

— Шлях, па якім ты хочаш прайсці, нагадвае мне шлях ас-сіраталь-мустакім, дзе крочыць кожны мусульманін у дзень Страшнага Суда, калі анёл смерці Ісрафіл кліча яго. Шырынёй з лязо мяча той шлях, і ўтрымацца на ім можа толькі праведнік. Але лічы, што палову ты ўжо прайшоў, дабраўшыся сюды. Хай паможа табе Джырджыс.

— А вам і жонцы вашай — святы Даўд і Бібі-фаціма, нашы памагатыя! — пакланіўся яму, склаўшы рукі на грудзях, Нігмат.

Пакланіўся гаспадару і Алекса,— нізка, да зямлі, крануўшыся рукою цёплай глінянай падлогі. І таксама сказаў:

— Хай усім нам дапамогуць багі, што адварочваюць ад людзей няшчасці, як бы тых багоў ні клікалі...

Сонца яшчэ не ўставала, але ўсход быў як апаясаны ружовай стужкай зары, і тонка пахла ў паветры вільготнай травой, якая нагадвала пах чабору.

Яны ўтрох ляжалі ў густых зарасніках пад самай глінянай агароджай, за якой пачынаўся сад купца Абдурахмана. Трэцім быў чарнаскуры нявольнік, якога звалі Юсуф і які жьў у доме Атаджана. Ён ляжаў спакойна, толькі чатырохвугольныя сківіцы яго ўвесь час варушыліся — ён смактаў насвой, сумесь гашышу і попелу, час ад часу вымаючы яго з табакеркі наскавок, маленькага круглага гарбузіка, афарбаванага чырвонымі колерамі.

Алекса ўжо ведаў, што такое насвой — адна шчопця прымусіла яго пахіснуцца, лэгчы на цёплую сцяжыну і хвіл іну-дру гу ю ляжаць, адчуваючы, як адчайна кружыцца галава. Але людзі навокал, відаць, прывыклі да насвою — яго смакталі і клалі пад язык сівыя старцы і нават жанчыны — бачыў ён у доме Атаджана жанчыну, што нагадвала зморшчаны яблык. Ад старасці яна ўжо не насіла на галаве цёмныя покрыў і таму хадзіла па доме свабодна, прыбіраючы ў пакоях і трымаючыся з асаблівым гонарам, бо некалі няньчыла бацьку Атаджана, а пасля і самога гаспадара. Яна таксама жавала насвой і прапанавала такі ж наскавок Алексу, але ён спалохана адмовіўся. Цяпер жа, раніцай, ляжачы на прахалоднай яшчэ зямлі і адчуваючы, як марозам па скуры прадзірае яго хваляванне, ён думаў, што сягоння ніякі насвой не закружыў бы яму галаву, а можа, трохі супакоіў бы.

Невялікія бойкія птушкі з чорнымі крыльцамі раснявалі свае вяселья песні, скачучы па агароджы, і хлопец пазайздросціў ім — ускочыць бы, зірнуць, што там, у садзе! Але гліняны дувал быў шчыльным і непадступным, а адзіны выхад быў праз двор, дзе сядзеў нехта з нявольнікаў купца. Прайсці там было немагчыма — на ноч дзверы, падбітыя жалезам, зачыняліся, і па баках гарэла мноства свяцільнікаў. Дый нават калі прабрацца ў пакоі, дзе там шукаць Бярозу?

Нігмат, відаць, меў рацыю — толькі тут, у садзе, яна будзе пад наглядам адной-дзвюх служанак, а з імі, жанчынамі, яны справяцца.

Грукнулі дзверы, і ў садзе пачуліся нягучныя жаночыя галасы. Нігмат, прыгнуўшыся, папоўз да дувала, як кошка, лоўка ўскараскаўся на яго ў тым адзіным месцы, дзе малады, ужо зялёны клён мог захіліць нечаканага госця галінамі. Алекса назіраў за ім са здзіўленнем: гнуткая ностаць маладога мусульманіна мільганула ў лістоце і знікла, нібы растварыўшыся ў ёй, галінкі былі здрыгануліся, але тут жа ўсё стала такім, як хвіліну назад. Толькі цяпер ён успомніў — на сябру была светла-зялёная кашуля — такая ж, як лісце дуба. Нігмат, відаць, ляжаў на дувале і назіраў. Яшчэ раз пачуўся жаночы смех — і з лістоты высунулася рука Нігмата, павабіла іх, але жэст быў перасцерагальны, і яны з чарнаскурым нявольнікам навалі папаўзлі да сцяны і гэтак жа лоўка ўскараскаліся па ёй. Два канцы вяроўкі ўжо былі спушчаны ўніз, і Алекса зноў здзівіўся — не бачыў ён ніякай вяроўкі ў Нігмата, нічога, здаецца, не было ў таго, апроч вострага нажа з тонкім лязом, схаванага ў скуруны футлярчык, упрыгожаны вышыўкай і распісам — самаркандзец любоўна насіў яго з сабой, — ды мяча ў іохвах на баку. Такі ж меч быў і ў яго, разам куплялі іх у лаўцы каля мячэці.

Ускараскаўшыся на дувал, ён убачыў дзвюх жанчын. Адна з іх, тоўстая, мажная, накрывала невялічкі столік чырвона-карычывым абрусам, другая, у доўгай зялёнай сукенцы і чырвонай аксамітавай безрукаўцы, у шапачцы з белым пукам пер я, стаяла да іх спіной. Нігмат нешта прашаптаў Юсуфу, той саслізнуў з дувала і пачаў падкрадацца да служанкі — таўсташчокі твар яе з насурмленымі чорнымі брывамі быў заспаным, яна пазяхала, шырока адкрываючы рот. Сам Нігмат гэтакім жа нячутным крокам падыходзіў да танклявай жанчыны, і ў Алексы як абарвалася сэрца — няўжо гэта сапраўды Бяроза?

Чарнаскуры нявольнік, відаць, выдатна ведаў, што робіць: служанка не паспела вохнуць, як рот яе быў шчыльна забіты клятам. Жанчына ў зялёным таксама не паспела крыкнуць: Нігмат пагражальна шапнуў колькі слоў, і яна застыла на месцы, павярнуўшыся да дувала.

Тое кароткае імгненне, калі Алекса набліжаўся да Бярозы, ён перажыў як у страшным сне: незнаемы твар з ненаaturalнымі чорнымі брывамі, пад чырвонай пляскатай шапачкай, нема глядзеў на яго шырока раскрытымі вачыма, якія таксама падаліся яму чорнымі. Ён ужо стаяў, углядаючыся ў яе, як раптам твар гэты змяніўся, і знаёмая, пасвятлелыя ўраз ад невыказнага здзіўлення вочы засвяціліся.

— Гэта... ты?!

Крык вырваўся з яе грудзей нечакана, і голас канчаткова вярнуў знаёмае аблічча: чорныя, намаляваныя да пераносіцы бровы, начорненыя вейкі ўжо не перашкаджалі яму. І ён сказаў проста, хаця крык таксама рваўся з яго грудзей:

— Гэта я. За табой.

Яна спачатку як бы не пачула: вочы прагна аббягалі ягоны твар, постаць, упіваліся ў яго вочы, а рукі міжволі цягнуліся наперад, і ён заўважыў, не гледзячы на яе далоні, што яны, як у тутэйшых жанчын, бура-карычняватыя, фарбаваныя нейкай расліннай фарбай, ад якой — ён таксама няўцямна заўважыў гэта і пасля аднавіў у памяці больш выразна — парыжэлі і яе бялявыя валасы, заплеченыя ў тонкія коскі, што струменіліся па аксамітавым кабаце.

— Няма часу,— коратка і хрыпла сказаў Нігмат.— Бяжым!

Яна перавяла вочы на Нігмата, пасля зноў на яго, Алёксу, і ён паўтарыў, нібы пераклаў:

— Я за табой. Бяжым. Дадому. Дадому!

Гады яна працяжна перапытала:

— Дадому?

— Ну так, дадому, у Полацак! Да маці! — ён гаварыў і бачыў, што вочы яе нібы цьмянелі, нешта прачыналася ў іх — не то здзіўленне, не то адчай.

Алекса схпіў яе за руку, пацягнуў за сабой, да агароджы, дзе вісела вяроўка, а чарнаскуры нявольнік ужо даўно абвязаў і, як нерухомую ляльку, паставіў да дувала тлустую служанку, вочы якой варочаліся, нібы ў злоўленага звера.

Але тут здранцвенне нібы пакінула Бярозу. Яна спынілася:

— Мансур!

Ён не зразумеў, і тады яна паўтарыла гучна, а Нігмат адразу запытаўся:

— Сын?

Яна кінула галавой, і ў кароткае імгненне Алекса чамусьці адзначыў, што яна і Нігмат лепей разумеюць адзін аднаго.

Яна спынілася, вырвала руку, вочы яе пашпырыліся, заіскрыліся гневаам.

— Не! Мой дом тут!

— Тут? Твой дом? — ашаломлена перапытаў Алекса.— Што ты гаворыш? Тут?!

Ён з горыччу матлянў галавой вакол. Які злы дух зачараваў яе, што яна кажа?! Але жанчына авалодала сабою і, хаця рукі яе дробна дрыжалі, адказала яму гэтак жа гнеўна:

— Ён любіць мяне! І сына!

— Хутчэй! Хутчэй! — ускрыкнуў Нігмат.— Пакінь яе, яна...

Ён не паспеў дагаварыць: проста ў смуглявае, тонкае яго горла ўпілася шырокая чорная страла з раздвоеным драўляным канцом. І, павярнуўшыся ў бок садовай дзверцы, Алекса ўбачыў, як па дарожцы бягуць людзі. Яшчэ адна страла прагудзела побач, ён паспеў прыгнуцца і скочыў да Нігмата, краем вока паспеўшы заўважыць, як агромністымі скачкамі набліжаецца да дувала Юсуф.

Алекса схапіў ужо бязвольнае, цяжкае цела сябра, кінуўся таксама да агароджы, але не паспеў дабежы да яе і зразумеў, што застаецца толькі адно — дастойна прыняць смерць. Нігмат быў ужо мёртвы — кроў заліла яго горла, і Алекса ведаў, што ад такой раны няма ратунку. Ён апусціў цела на зялёную шчотку травы, выхапіў меч. Знаёмы шал авалодаў ім, і ён нічога не бачыў вакол — ні таго, як некалькі слуг падхапілі беспрытомную БярозуБадзію і панеслі яе ў дом, ні рассечанага амаль напалам Юсуфа. Хлопец біўся, спрактыкаваным позіркам воіна заўважаючы блізкае лязо мяча, і паспяваў амаль няўлоўным рухам нагі выбіць з чужых рук тонкі нож, які падбіраўся да ягонага сэрца. Ён ведаў — нядоўгай будзе гэтая бойка, яму не дадуць уцячы, і ўцячы ён не зможа — але хацелася смерці пачэснай, смерці сапраўднага воіна, і ён біўся, акрываўлены і страшны, аж пакуль з глінянага дувала не прасвісцела тонкая валасяная вярхоўка і не захліснула горла, адразу абарваўшы і святло, і мёртвы твар Нігмата з шырока адкрытымі, дакорлівымі вачамі, і чырвоны, ужо зніклы аксаміт жаночага кабата...

Ён ачнуўся ў цёмным сцяпенні начы, прастагнаў, паспрабаваў павярнуцца і адразу ж страціў прытомнасць.

Другі раз, калі зноў адкрыў вочы, ярка білася ў закратаванае акно сонца, блішчала жалезная спражка на скураным поясе вартаўніка, які сядзеў непадалёку з другім воем і быў заняты нейкай гульні. З намаганнем Алекса ўспомніў, што з ім, толькі не мог зразумець, дзе ён. Ныла і торгалася левае плячо — яно было тута абкручана нечым белым. Белым былі абкручаны і грудзі.

Адзін з вояў, голы, у каляровых шараварах, у ботах з сырамятнай скуры, павярнуў галаву і ўбачыў, што Алекса ачунаў. Ён коратка цмокнуў. Вартаўнікі ўскочылі, з цікаўнасцю разглядаючы палоннага.

Пасля адзін з іх выбег з пакоя і амаль адразу ж вярнуўся з чорнабародым мужчынам у парчовым халаце, перавязаным шаўковай хустай. Галава ў мужчыны была гладка паголеная, мясісты падбародак ільсніўся, на кароткіх, чатырохвугольных, цвёрдых пальцах ззялі і пераліваліся пярсцёнкі з чырвонымі, блакітнымі і зялёнымі каменьчыкамі. Мужчына спыніўся перад ляжачым, стаў, шырока

расставіўшы ногі ў ботах з тонкага каляровага саф'яну, і Алекса імгненна, нават не свядомасцю, а толькі памяццю пазнаў яго. І мужчына ўсміхнуўся, адчуўшы, што яго пазналі. Усмешка яго была не падобная да той, якая запомнілася некалі Алексу — яна не была ўгодлівай, яна была спакойнай, жорсткай, і, пакуль ён так стаяў і разглядаў свайго палонніка, на твары Абдурахманбека шырылася яшчэ і задавальненне. Пасля ён дастаў маністы, што былі на Алексу, кінуў пад ногі.

Алекса адчуў ярасць і тузануўся, каб устаць, але плячо пранізаў такі востры, ніколі яшчэ ім не адчуты боль, што ён міжволі застагнаў скрозь сціснутыя зубы. Ubачыў, што задавальненне на твары купца стала яшчэ больш заўважным, і адразу сціх. Той нешта скрозь зубы прагаварыў аднаму з нявольнікаў, якія былі у доўгіх сініх кашулях, і адзін з іх прывёў у пакой жанчыну. Твару яе не было відно — на галаве жанчыны пачыналася і амаль да падлогі, закрываючы твар і постаць, цягнулася чорная, падобная на сетку альбо на мяшок тканіна. Тады Алекса, перамагаючы боль, сеў.

— Калі ты замоўчыш хаця адно яго слова, я кіну цябе разам з сынамі ў зіндан, — сказаў ёй Абдурахманбек, і Алекса зразумеў: Бярозу прывялі, каб дапрошваць яго. Гаспадар, відаць, купляў талмача недзе блізка ля краіны русаў, і цяпер няма каму дапамагчы яму, апроч жонкі.

— Я... сам адкажу... скажу табе, што трэба, — слаба сказаў ён на фарсі, і вочы купца здзіўлена пашырыліся.

— Ты... ты знаеш нашу мову? — хутчэй сцвярджална, чым запытальна сказаў ён. — Тады скажы мне, колькі часу ты правёў з ёю, — ён паказаў на Бярозу, — сам-насам?

— Мала, — Алекса з цяжкасцю падбіраў словы, з цяжкасцю вымаўляў іх, — зусім мала. Але даволі, каб яна сказала, што любіць цябе і сына і не хоча, не хоча... ехаць са мною...

— Ехаць? У Полацкае княства? — Абдурахманбек перапытаў гэта, звузіўшы вочы. Бровы яго сышліся ў адну шырокую паласу. — Ты хацеў забраць яе? Пасля таго як яна была жонкай другога? Нарадзіла сына?

— Хацеў. Але пра сына я не ведаў.

Купец прайшоў па пакоі, сеў на мяккія, агромністыя падушкі, паслужліва прынесеныя ўслед за ім. Перад ім адразу ж паставілі разб'яны столік, паклалі на яго паднос з лущчаным міндалем і сасуд з пітвом.

— Як ты трапіў у мой сад? — запытаўся ён.

— Яна пра гэта не ведала, не!..— зноў, напружваючы ўсе сілы, прашаптаў Алекса.— Я прасіў яе бегчы са мною, але... Але яна не захацела...

Імгненне яны глядзелі прама ў вочы адзін аднаму — і, затуманены болем, пакутаю, погляд палачаніна быў цвёрдым. Адно заставалася яму — памерці, і ён хацеў памерці дастойна, але і смерцю сваёй выраптаваць яе... няхай ужо чужую. Чужую...

Твар Абдурахманбека памякчэў, мужчынская самазадаволенасць адбілася ў ім.

— Яна праўда не захацела цябе?— ён паказаў на захутаную постаць, якая па-ранейшаму моўчкі стаяла ля дзвярэй, не выказваючы ні болю, ні хвалявання.

— Не.

Хаця Алекса хацеў сказаць гэта абьякавым голасам, але нешта ў ім самім здрыганулася, і голас на імгненне нібы пераламаўся, зазвінеў горыччу. І гэта, відаць, сапраўды пераканала Абдурахманбека.

— Што ж, калі яна невінавата, то... Ідзі! — сказаў ён жонцы, і тая гэтак жа моўчкі слізганула ў дзверы і знікла. Купец прышчоўкнуў пальцамі, і адзін са стражнікаў тут жа наліў у тонкую белую чашу карычняватага пітва, якое купец прагна выпіў.

— Хто табе памагаў?

— Гэтага не скажу!

— Скажаш!

— Не, купец, не скажу. І ты гэта знаеш.

— Адсюль... дабірацца ўдваіх да Полацака... Без грошай, без каравана... Ты — вар'ят!

Алекса не зразумеў гэтага па-арабску сказанага слова. Купец паўтарыў яго на мове русаў.

— Вашы Меджнун і Лейла — з гэтага ж племені, з племені вар'ятаў,— з цяжкасцю выгаварыў ён нязвыклыя імёны.

— Не, ты... О, ты нарадзіўся пад зоркай Бахрам! Я бачу, ты многае паспеў за той час, пакуль ехаў сюды за Бадзіёй. Мне шкада цябе. Я загадаў забіць служанку, якая не ўгледзела за маёй жонкай. Цябе ж я пакінуў, каб дазнацца, што было між вамі. Хто дапамог, хто ў гэтым горадзе мае ворагі. Але ты і праўда памрэш, ды не скажаш. Ну што ж. Пакуль — жыві.

Ён выпіў яшчэ кубак і падняўся, нешта ціха сказаў вартаўнікам і выйшаў, а Алекса знясілена паваліўся на жорсткі выцвілы дыванок, на якім ляжаў, і ў вачах яго паплылі бляклыя плямы, замільгалі

шалёна і рэзка — мёртвы твар Нігмата, чырвоная камізэлька і сіняя кашуля таго з вартаўнікоў, хто стаяў да яго бліжэй за ўсіх...

А ўначы яго разбудзілі мяккія, пахкія жаночыя далоні што прыкрылі яму рот, і голас Бярозы-Бадзіі прашантаў:

— Уцякай! Зараз жа. Вартаўнікі адураныя пітвом, яны сняць. Заўтра іх паставяць на дыванок крыві, але няхай гэта будзе ахвярай Перуну, які давядзе цябе да айчыны, Алекса! Уцякай, бо заўтра прыедзе брат мужа, і ты станеш еўнухам у ягоным гарэме.

— Еўнухам?

Алекса ведаў, што гэта такое. Нігмат гаварыў яму пра еўнуха, які ёсць і ў доме Абдурахманбека. Менавіта еўнух павінен быў ісці за Бярозай у сад, але ён захварэў. Можна, гэта якраз і выратавала яму жыццё. Але яму... Алексу... Дык вось што падрыхтаваў яму купец, вось на якіх умовах даруе жыццё! Жыццё, што страшней за смерць, таму што памерці трэба адзін раз, а яму давядзецца паміраць шмат разоў, змагаючыся за жыццё подлае, рабскае, зневажаючае!

— Цябе заб'юць,— прашаптаў ён, але не падняў рук, каб крануць яе. Чужой была ўжо яна, і чужым, хаця і салодка-пахкім, было цела, такое блізкае. Чужая тканіна была на ёй і другім быў круглявы твар з гэтымі наведзенымі чорнымі брывамі. Тая, Бяроза, нібы памерла для яго, а гэтая... нібы яе сястра стаяла перад ім, сваячка, і было ў яго пачуццё прыязнасці і ўдзячнасці, але душа... душа як быццам перагарэла. І не душа, а розум ці гэтае пачуццё ўдзячнасці прымусіла яго сказаць:

— Цябе ж заб'юць. І на што табе было дапамагаць мне?

— Ціха! — яна закрыла яму рот, але тут жа хуценька адняла рукі.— Вось... Вазьмі.

Яна нешта ўціснула яму ў руку, ён адчуў у пальцах вышыты мяшэчак, ледзь чутна звякнулі манеты.

— Падкупі варту... Ідзі прэч з горада... Ужо шукаюць родзічаў забітых, і кадзі — суддзя — знойдзе іх. А я... Я зараз вярнуся ў лажніцу. Ён спіць...

І вымаўляла словы яна, хаця гаварыла на роднай гаворцы і называла спальню па-свойму — лажніцай, нібы з нейкай чужой гарганнасцю, ужо як бы і мова становілася цяжкай для яе...

— І гаспадару дала дурману? — ён прыўзняўся, але боль перашкаджаў, хвалямі біў у галаву, і хацелася гаварыць дзёрзкасці, хацелася рабіць ёй балюча. Навошта. Ён не змог бы адказаць сабе на гэта, але ў душы была пустэча, і ніхто ў цэлым свеце цяпер не змог бы зразумець і суцешыць хлопца...

Жанчына дапамагла Алексу падняцца, але ён адштурхнуў яе, хістаючыся, выйшаў з пакоя.

Чарнаскуры нявольнік, амаль такі ж, як Юсуф, трымаў пад плашчом свяцільнік, каб асвятляць прыступкі глінянага дворыка. Хісткія цені скакалі па дворыку, багатым упрыгожаным бліскучай блакітнай палівай.

Каля маленькай дзверкі яна спынілася.

— Хай зберажэ цябе Велес і Мокаш, хай абароніць ад усяго злога Амбар-она — багіня тутэйшых ачагоў! Пакланіся роднай зямлі і не пакідай маю маці ў бядзе! Калі выжывеш...

Апошні раз у няпэўным святле, што слабым светлячком выглядала з-пад адзення нявольніка, мільгануў бледны твар, чорная валасяная накідка, прымацаваная да лёгкіх бялявых кос залатой спражкай. Накідка празрыстымі цяжкімі складкамі ападала ёй на плечы, лажылася вакол галавы. Цёмна блішчала багатая вышыўка на цёмна-сіняй доўгай сукенцы з чырвонымі рукавамі. Святло згасла.

— Далей ідзіце самі,— шапнула яна.

Нячутна расчыніліся дзверы, яны выйшлі на шырокі двор з ледзь бачнымі ў цемры калонамі, пайшлі ўздоўж тэрасы.

Вартаўнікі ля ўвахода таксама моцна спалі, паклаўшы галаву адзін на аднаго. Нявольнік асцярожна адкрыў цяжкую металічную засаўку.

Сабака падбег да іх, зарыкаў, але раб, відаць, сунуў яму кавалак мяса, і сабака замалаціў хвостом, прапускаючы іх.

— Трымай мяне! — шапнуў нявольнік, і не паспеў Алекса апамятацца, як той лоўка ўскочыў на агароджу і звесіўся з яе ўніз, стараючыся знутры зноў закрыць засаўку. Алекса зразумеў, што ён хоча зрабіць, вялікімі намаганнямі прымусіў сябе ўтрымаць нявольніка за голю тлустую нагу.

Але калі выпусціў яе, адчуў, што нешта цёплае паплыло па ім, і, правёўшы рукой па плячы, зразумеў, што гэта кроў. Нявольнік, саскочыўшы з агароджы, хутка пайшоў па вуліцы, амаль зліваючыся з цемрай, час ад часу вяртаючыся і тузаючы за руку Алексу, які плёўся за ім, як у тумане, стараючыся, каб падыходзячая пад сэрца мюснасць не затуманіла галаву, не прымусіла яго зваліцца вось тут, на гэтай вуліцы, непадалёку ад сядзібы купца.

Спераду пачуліся галасы, нявольнік ледзь паспеў тузануць за рукаў Алексу, і яны паваліліся проста ў зараснікі тутаўніку, які рос ля арыка, што весела струменіўся ўздоўж вуліцы. Гэта ішла гарадская варта, і малады воін у скураным нагрудніку неў у абедзвюх руках гліняныя свяцільнікі, вялікія, як дубіны. Астатнія ішлі і весела рагаталі,

штурхаючы адзін аднаго ў бакі. Похвы, адкуль выглядалі рукаці мячоў, матляліся на паясах, Алекса зайздросна глядзеў на зброю.

Вартаўнікі прайшлі міма, нявольнік падняўся, спыніўся, спрабуючы разгледзець руку, запэцканую крывёй Алексы. З ягонага акрываўленага пляча лілася кроў, намачыўшы спадарожніку руку. Той хвіліну раздумваў, пасля рашуча падцягнуў хлопца да арыка і стаў у цемнаце абмываць яго. Зняў з сябе паясную хустку-белбог, тута перавязаў плячо, пасля, трохі павагаўшыся, зняў цёмны плашч, застаўшыся ў кашулі і шараварах. Алекса ціха сказаў «дзякуй», хаця ва ўсіх рухах нявольніка адчувалася не душэўная заклапочанасць, а хутчэй пачуццё абавязку. Здавалася, нявольніку не церпіцца хутчэй як-небудзь адасобіцца ад Алексы, але зрабіць гэта ён мог, відаць, толькі выйшаўшы за межы горада або вывеўшы туды нядаўняга палонніка.

Ля вялікіх варотаў, што былі зачыненыя на тоўстую, у чалавечую руку засаўку, самотна сядзелі два стражнікі з пікамі наперавес.

Быў той час, калі асабліва хіліць да сну, і з вежы, куды вяла тонкая металічная дзверка, чуўся магутны храп — астатнія стражнікі, відаць, моцна спалі.

Убачыўшы постаці двух мужчын, стражнікі ўсталі, адзін з іх хрыпла прагаварыў:

— Хто і па якой справе?

Чарнаскуры нявольнік шагінуў Алексу:

— Трымайся за мной, каб святло не падала на цябе!

Ён упэўнена пайшоў да варты, дастаючы мяшэчак з манетамі, і, працягваючы горстку фельсаў старэйшаму з вартаўнікоў, ціха прашаптаў:

— Купец Абдурахманбек хоча прадаць гэтага нявольніка ў другі горад, але каб таго не ведала любімая жонка Бадзія, бо гэты юнак вырас на яе радзіме, і яна шкадуе яго. Таму мы робім гэта тайна. Я — раб купца. Вось таўро Абдурахманбека, — ён адхінуў адзенне, каб можна было разгледзець запаяны на яго шыі ашыўнік з метай купца, і вартаўнікі нахіліліся, каб разгледзець таўро. — А вось гэта вам, — ён усунуў грошы ў руку аднаго і, ціха звякнуўшы манетамі ў мяшэчку, даў такую ж жменю другому.

— Можа, трэба было б сказаць памочніку валі ён якраз тут, — пра-мармытаў адзін з мужчын, густа, ледзь не да самых вачэй аброслы барадой, — мы ж, як табе вядома не маем права нікога выпускаць з горада да ўсходу сонца!

— Ну што ж, клічце памочніка валі, — спакойна сказаў нявольнік, — але ж тады вам давядзецца дзяліць усе фельсы паміж страж-

нікамі. Я і так даў вам нямала. А чым меней людзей ведае пра нешта, тым большай будзе пячатка маўчання на вуснах астатніх.

Вартаўнікі задумаліся, нарэшце, апасліва паглядзеўшы ў бок вежы, адкуль па-ранейшаму раздаваўся магутны храп, адзін з іх прагаварыў:

— Ідзіце, толькі няхай і вам замкне Алах вусны на сто замкоў!

Удвух яны паспешліва адсунулі магутную засаўку, і нявольнік, не прыкметна прыкрываючы сабой Алексу, каб не было відаць ран, выслізнуў разам з ім за вароты, у цемру, што пахла маладой травой, цвітучым міндалём і гаркотай начнога вогнішча, якое гарэла і трапятала на гарызонце, як чырвоная хустка.

Больш нічога не было відаць вакол. Цемра прыняла іх і гатова была растварыць у сваіх неаглядных прасторах. А можа, так толькі падалося Алексу? Ноч тут кароткая, а бязлітасны дзень пакажа, што занадта цесныя для ўцекача гэтыя прасторы з іх старанна абробленымі і агромністай працай узнятымі палеткамі. І куды, у якія вароты вялікай Бухары яны выйшлі?

Ён адчуў, што кроў зноў намачыла павязкі. Слабасць усё болей авалодвала ім, слабасць і раўнадушша да ўсяго на свеце. Ногі спатыкаліся ў цёплым пыле, аднаго разу ён ледзь не паляцеў, зачапіўшыся аб камень. Ён ужо не ішоў, а валокся за нявольнікам, а той прыспешваў хаду, нібы і сам імкнуўся ўцячы прэч ад горада, яго сцярожкіх вежаў, нібы баяўся, што вось-вось раздасца крык і іх наноў вернуць да гаспадара.

Яны ішлі доўга. Але калі сышлі ўбок, Алекса зняможана апусціўся ля дарогі. Тады нявольнік вярнуўся. Хвіліну пастаяў над Алексам, а потым раптоўным рэзкім рухам сарваў з яго плашч, жорсткія, лоўкія рукі яго абшукалі спадарожніка, знайшлі на ім мяшэчак з грашыма, дадзены Бадзіей. Нявольнік ірвануў мяшэчак, Алекса адказаў прыдушаным, звярыным стогнам болю і згубіў прытомнасць. Ён ужо не чуў, як нявольнік дзелавіта зняў з яго боты, падумаў імгненне, пасля піхнуў яго абьякавае да ўсяго цела з абочыны ў прыдарожную канаву і таропка пайшоў па дарозе наперад, раз-пораз з нецяргеннем кратуючы нявольніцкі абруч на шыі і любоўна гладзячы на баку два вышытыя мяшэчкі, дзе ледзь чутна звінелі серабро і медзь. Але яшчэ больш любоўна гладзіў ён скрутак пергаменту з адпушчальнай: яна рабіла яго вольным і за яе ён згадзіўся дапамагчы жонцы купца ў небяспечнай справе!

...Ноч кідалася на Алексу гарачай разяўленай пашчай вялікага паласатага звера з магутнай шыяй і шоўкавай поўсцю, якога яны некалі бачылі ў пустыні, ахінала яго полымем вогнішча, якое раздзьмуваў

бясконцы мёртвы вецер, што ўжо аднёс у невядомую, чорную бездань твары Нігмата, Бярозы, Юсуфа, дні і ночы, спапялёныя пустыняй, сінюю пльнь Дзвіны... Алекса ведаў — вецер, што наслаў на яго морак, хоча, каб ён стаў чорнай жменькай попелу, якую так лёгка рассыпаць над цвёрдай сухой зямлёй... І ён не жахаўся, не рваўся прэч — ён падстаўляў сваё цела злой, гарачай сіле д'ябальскага вогнішча, цёмна прагнучы забыцця і збавення...

У тое імгненне, калі і сапраўды падхапіла яго і нанесла цёмная прорва вялізнага шляху, у самым канцы якога — ён чамусьці ведаў гэта — чакае лёгкасць і свабода, нешта халоднае абрынулася на яго гаючае, зямное. Але ён ірваўся туды, па шляху небыцця, і сіла, якая пацягнула яго назад, была такой пакутлівай і непатрэбнай, што ён застагнаў і забіўся, імкнучыся ўцячы — туды, дзе збавенне! Але нехта тармасіў яго, крычаў на вуха незразумелыя словы — і Алекса расплаўшчыў вочы.

Свята асяпіла яго, ударыла, ён паспеў толькі выхапіць зрокам сівабароды твар, незнаёмыя дапытлівыя вочы, слаба забіўся ў бездапаможным плачы:

— Пакіньце мяне, мне было так добра! Што вам трэба? Што каму на гэтай зямлі ад мяне трэба? Я нікому не вінны, нікому, чуеце?

Здавалася — ён крычыць тыя словы на ўвесь свет.

А той, хто стаяў над ім, бачыў толькі, як тузаецца бездапаможнае цела і слаба, нібы з-пад зямлі, шэпча незразумелыя словы маады, страшэнна схуднелы, з тварам белым, як рысавае мука, чужаземец, заліты крывёю і запэцканы глінай.

Вопытным вокам стары чалавек бачыў, што жыцця ў тым схуднелым целе засталася зусім нямнога, але твар чужаземца спадабаўся яму на ім быў выразны адбітак накуты і адрачонасці, і нечым нагадаваў ён прарока Ісу, якога стары бачыў аднойчы на старадаўняй фрэсцы ў разбураным храме, куды звычайна не заглядала вока мусульманіна, а толькі, відаць, на чавалі джыны. Ён шмат змагаўся са смерцю, стары лекар з далёкай горнай мясцовасці, але бадай што ніколі не шкадаваў кагосьці так, як юнака чужаземца, што ляжаў перад ім, упарта спрабуючы перацягнуць вагі жыцця і выйсці з гэтага свету. А што хлошчу не хочацца жыць, лекар адчуў гэтак жа беспамылкова, як і тое, што, калі ён праедзе міма на сваім маленькім осліку, душа чужаземца яшчэ паспее ўбачыць яго з вышыні, імкнучыся да ўсявышняга.

— Паслухай, Сатар,— звярнуўся ён да асла, што мірна шчыпаў калячкі, пакуль гаспадар думаў.— Ты, канешне, нас двух не вытрымаеш. Але ці зможаш ты перажыць на сваёй спіне кагосьці, апроч мяне? Бачыш, ён няглы і непрытомны. Давай, дружа, зробім

добраю справу і, хаця гэты хлопец, хутчэй за ўсё, хрысціянін, а мы з табой прававерныя мусульмане, дапаможам яму канчаткова перасяліцца назад, у гэты свет. Ён даволі прывабны, ці не так?

І з цяжкасцю, вохкаючы і натужваючыся, падняў непрытомнае цела, перакінуў яго на осліка, уліў у рот незнаёмца некалькі кропель вадкасці.

— Зараз лячыць яго мы не будзем — вось-вось расчыняцца вароты Бухары, і ад людзей нават тут ужо не прадыхнуць. Сонца ж таксама вось-вось уздызе — і раптам нехта стане шукаць малайца? Ясна ж, што не з радасці ён ляжыць тут, абрабаваны ледзь не да ніткі.

— А што,— спыніўся ён раптам,— што, калі мяне ж і абвінавацяць у ягонай смерці? У рабаванні? Бухарскі суддзя не стане надта слухаць прыезджага. Але ж што рабіць, Сатар?

Асёл роўна пайшоў па дарозе.

— А што, Сатар,— зноў запытаўся ў яго стары,— што, калі мы падабралі з табой злодзея, якога ашукаў другі злодзей? Ты матляеш галавою, гаворыш мне: «Не!» Але з чаго ты ўзяў, што ён не злодзей? Мы пражылі з табою доўгае жыццё і ведаем, што анельскае аблічча бывав часам у такога нягодніка, чыя душа чарней за калодзеж Бархут, куды трапляюць пасля смерці няверныя. Але душы гэтага чужаземца, як і нам з табой, усе роўна жыць у гэтым калодзежы. Так ці не, Сатар?

Чырвонае, як вогненны цюльпан, узыходзіла сонца, і ўсё часцей трапляліся на шляху то нешпыя, то конныя людзі, якія імкнуліся ў Бухару — хто шукаць справядлівасці, хто рвучыся да рамяства, а хто і ўцякаючы ад непасільнай працы на полі, марачы аб лёгкім і сытым кавалку нахлебніка, таму што ў багатай Бухары ўсім знаходзілася месца, абы пашчасціла чалавеку знайсці сабе апекуна, да якога можна прыстаць і жыць, няхай і зносячы яго прыхамаці і капрызы. А калі не пашанцуе — што ж, можна пайсці ў смеццярэ, альбо баншчыкі, альбо цырульнікі. Шмат ёсць у горадзе заняткаў. Праўда, каб стаць майстрам па разьбе, альбо вышывальшчыкам, альбо ганчаром, або гарбаром, трэба прайсці шматгадовае вучнёўства ў майстроў, якія раўніва сочаць за тым, каб у іх цэхі не надта траплялі староннія. А ёсць заняткі, якія толькі пераходзяць ад бацькі да сына альбо родзіча; абвеяныя яны ганьбаю і нянавісцю. Гэта — каты ды абмывальшчыкі нябожчыкаў.

Нарадзіцца ў такой сямі — гора, пракляцце, бо з'яўляюцца абмывальшчыкі трупаў толькі тады, калі ў сям'і гора. А пераносычы вакол сябе столькі смерцяў, ці не станеш у рэшце рэшт і сам памагатым смерці, яе страшнай світы?

Да такога доміка і павярнуў аднойчы стары Нармурад, каб схавацца ад назойлівага сонца ды цікаўных вачэй.

Шмат гадоў назад, праходзячы гэтай дарогай, ён пачуў крыкі ды плач. А калі хацеў завярнуць у домік, спынілі яго мясцовыя жыхары і растлумачылі, хто тут жыве. Даведаўся тады яшчэ нестары лекар і пра тое, што здарылася ў доміку — памірае жанчына, маладая маці, пакідае на свет пецярых дзетак. Прыгожая кабета і ціхая, заўсёды пакорлівая і набожная — але ж яна жонка абмывальшчыка, сама прыходзіць на пахаванні і носіць адзенне, што засталася ад мерцвякоў. Хто ж увойдзе ў такі дом? Вось і галосяць дзеці, і муж яе, і стары бацька. Шкада іх, ды толькі і прыезджаму лекару не след ісці ў такі дом, гаварылі людзі, хай смерць сама разбіраецца са сваімі...

Паслухаў ён тады ўсё гэта і сабраўся ісці далей. Але якраз у той момант адна з дзяўчынак выскачыла з хаты і жаласліва заплакала, седзячы на парозе і абхапіўшы галаву рукамі. Дзяўчынка была ў дранай зялёнай кашульцы, яе коскі бездапаможна матаяліся па худзенькіх плечыках... І лекар не вытрымаў. Ён увайшоў у дом і тры дні сядзеў ля хворай, поячы яе адварам аеру і бадзахру — проціатрутнага сродку. Сам рыхтаваў галіз — духмяную сумесь мускату і амбры, раствараў у цёплай вадзе, сам расціраў ёй рукі і ногі. І хворая ачуняла, устала, а ён пайшоў далей, у Бухару, куды раз у дзесяць — восем гадоў рабіў доўгія і знясільваючыя пераходы, каб купіць новых лекаў і трапіць у дом да даўняга сябра маладосці, які перабраўся ў Бухару і лячыў прыдворнага музыканта і спевака, чые песні разносіліся па гарадах і кішлаках, як разносіцца слякотным летам нястрымнае вогнішча, коцячыся па сухой траве...

Але сябра маладосці не хацеў прызнаваць беднага табіба Нармурада, нібы сама яго прысутнасць была небяспечнай, нібы беднасць магла, як зараза, прыліпнуць да адзення і наноў ператварыць яго ў гаротніка, які нацёр сабе хрыбет, падлашчваючыся, дагаджаючы, выкручваючыся з усіх сіл. Не надта моцны ён быў лекар, але змог спадабацца музыканту Ісхаку, калі той быў маладым, нікому не вядомым. Ісхак не забываў таго, хто прыграваў яго калісьці. Вясёлы і дураслівы, ён не здагадваўся, што лекар Ахваз, няўдачнік, калісьці выглядзеў, вылічыў яго талент, яго бескарыслінасць і даверлівасць. Пры двары любілі гэтага музыканта, але той быў хваравіты і капрызлівы, лекару Ахвазу было з ім нялёгка, ды затое ён меў добрыя грошы. Можна было, маючы такога знаёмага, як Ахваз, трапіць у бібліятэку эміра, а там захоўваліся кнігі Арыстоцеля і нават рукапіс «Канона» самога Ібн-Сіны, які памёр зусім нядаўна і пахаваны ў Хамадане, а пасля перавезены ў Ісфahan. Стары лекар Нармурад з далёкага кішлака на

самым канцы дзяржавы ніколі не змог бы нават здаля ўбачыць такі каштоўны рукапіс, і таму ён не шкадаваў ні сіл, ні часу, каб збіраць грошы на наездку ў Бухару і верыць, што дзверы Ахваза нарэшце расчыняцца. Ён сцвярджаў, што рэчы маюць дзіўную ўласцівасць — яны як бы ўбіраюць дух, дыханне свайго ўладара і могуць захоўваць яго надоўга. Ён верыў, што калі патрымае ў руках рукапіс Ібн-Сіны, то адчуе прасвятленне. Можна, тады ён адшукае, чым хварэе адзін з яго пацыентаў, чью хваробу ён ніяк не мог разгадаць. Можна, стане лячыць лепей.

Вяртаючыся на той раз з Бухары, Нармурад зноў праходзіў міма глінянага дамка і ўспомніў пра жанчыну. Калі ж павярнуў свайго ослака на сцяжынку, што вяла да іх, насустрач яму выскачыў малады мужчына. Ён заступіў дарогу аслу і пачціва пакланіўся Нармураду:

— Дамула (настаўнік) ты зрабіў гэтаму дому ласку. Хворая Пацімат вярнулася да сямі. Нашто табе ізноў ехаць да адрачоных і праклятых Алахам? Лепей заедзь у мой дом, усе мы прымем цябе як родзіча.

Але Нармурад не паслухаўся, абмінуў мужчыну, што ззаду слаў яму праклёны, пагражаючы кулаком, і заехаў у знаёмую хаціну. І з таго часу зрэдзь заязджаў туды і заўсёды сустракаў самую шчырую ласку і гасціну, хаця цяпер абмывальшчыцай стала былая дзяўчынка ў зялёнай кашульцы, а старая ўжо Пацімат нячутна слізгацела па доме, робячы хатнюю работу. Мужчыны ў гэтым доме неяк не прыжываліся, — яны паміралі, жанчыны зноў заставаліся адзінокімі.

...І на гэты раз Нармурад скіраваў да старэнькай глінянай хаціны ў зарасніках чароту і тутайніку, везучы параненага Алексу, шчыльна захутанага ў балінпуш — выцвілае накрывала, што выцягнуў Нармурад з дарожнай сумкі-хурджына.

Таропка прывітаўшыся і спытаўшы пра здароўе блізкіх і знаёмых, лекар папрасіў:

— Занясіце гэтага чалавека ў самы дальні пакой, каб чужое вока не ўбачыла яго, і папярэдзьце хатніх, каб навесілі на язык замок маўчання! Дарога прынесла мне знаёмца, як падарунак, і я не хачу, каб яна зноў забрала яго!

Ён даў гаспадыні сярэбраны дырхем, і тая паспешліва паслала некага з хатніх на недалёкі рынак, дзе для адвергнутых — смецяроў, лазеншчыкаў і іншых — быў свой асобны рад. А Алексу ўнеслі ў хату моцная, каржакаватая, як малады дубок, гаспадыня і старая Пацімат.

Сям'я прытрымлівалася знешне мусульманскіх звычаяў, але ў сябе дома жанчыны хадзілі з адкрытымі тварамі і адзіны мужчына наведваў тайныя зборышчы магаў-вогнепаклоннікаў. Гэта таксама было адной з прычын, чаму Нармурад прыезджаў сюды. Параненага

накла! на караткаворсавы дыванок — з павагі да высокага госця, абмылі лоб, твар.

Нармурад, увайшоўшы ў пакой, з непрыемным пачуццём убачыў гэта і адагнаў жанчын:

— Вось калі памрэ, тады і абмыце. Але рана яму яшчэ паміраць. Можна, дасць рады вялікі Зардушт, злітасцівіцца над ім — і нада мною таксама!

— Мы бачылі многа хворых і памёрлых, і думаецца мне, што і гэты юнак не дажыве да раніцы, сказала Пацімат.— Нават ваша ўменне не наможа, паважаны настаўнік.

— Канешне, калі прадвечны калам напісаў яму заўтра ці сёння сустрэчу з Азраілам — анёлам смерці,— я нічога не зраблю. Нават улюбёнец Алаха Ён-Сіна не змог развязаць вузла смерці, хаця апроч гэтага не было для яго таямніц на зямлі...

Нармурад, гаворачы ўсё гэта, лоўка пераварочваў Алексу, уважліва разглядаў раны.

— Пульс вялы, падобны земляному чарвяку,— сказаў нарэшце,— трэба было б зашыць вась гэтую разарваную звязку мышцаў, але на гэта ў мяне ўмення ўжо няма. Надта дрыжаць рукі. Затое можна спыніць разлажэнне тканкі, прамыць яе і супакоіць боль опіумам.

Ён дастаў з сумкі скрутачак, падаў яго жанчынам:

— Заліце варам адзін міскаль травы і, астудзіўшы, нясіце хутчэй сюды. Таксама дайце мне дзве піялы і дастаньце вады са студні, не з арыка. А яшчэ — чыстыя сухія анучкі. Купіце кварту набіда-фінікавага віна. Віно — для мяне...

...Відаць, не хапіла б старому Нармураду сабраных ім яшчэ ў горным кішлаку грошай, каб час ад часу, пакуль сядзеў ён у доміку абмывальшчыцы нябожчыкаў, не прыходзілі да яго жыхары кішлака з просьбай паглядзець хворага. Прыходзіў аднойчы і памочнік мясцовага кадзісудзі, меўся ўзяць хабар, пагражаючы, што данясе ён каму трэба аб тым, што трымаюць у хаце невядомых людзей. Але Нармурад, які ўпэўніўся, што не шукаюць як быццам бялявага юнака ахоўнікі закону, накрычаў на памочніка кадзі, пагражаючы, што ён звернецца да славутага сиевака Бухары — Ісхака, чые песні падабаюцца высакародным, і тады не здабравець і самому кадзі за тое, што ўмешваецца не ў свае справы. Мабыць, лісліва-злавесны памочнік нядрэнна ведаў людзей, бо болей ніхто не турбаваў Нармурада і сям'ю абмывальшчыкаў, а можа, і сапраўды паверыў, што мае праезджы лекар моцную падтрымку ў Бухары.

Часам, глядзячы на бездапаможнае цела юнака, слухаючы, як трызніць ён, у гарачцы гаворыць і гаворыць нешта на незразумелай

мове, дзівіўся з сябе самога стары Нармурад: навошта важдаецца з незнамым чалавекам, павошта выхаджае яго як роднага? Не таму ж, каб займець вучня, як марыў некалі? Так, хацеў ён пакінуць пасля сябе тое, што набыў і вопытам і дапытлівасцю, шукаў сярод маладых людзей і хлопчыкаў цікаўны позірк і душу, якая б шкадавала людзей. І знаходзіў. Чатырох вучняў вывеў ён у лекары за сваё доўгае жыццё. Аддаваў ім і душу, і свой час, і ўменне. Але трое з іх, авалодаўшы навукай лячэння, атлусцелі і дбалі толькі пра грошы і дабрабыт, выціскаючы з беднякоў апошняе. Чацвёрты ж, бачачы вакол сябе гэтулькі гора і няшчасцяў, не вытрымаў, душа яго сарвалася з прывязі і пачала блукаць між тым і гэтым светам. Так, ён гаварыў, што на яго ўпаў цень казачнай птушкі Хумай, а, як усім вядома, той, на каго ўпаў яе цень, робіцца царом. Яшчэ гаварыў ён, што падчас вандровак душа яго зазірае ў чароўную чашу Джамшыда, у якой адлюстроўваецца ўсё, што робіцца на зямлі. Людзі шкадавалі яго і баяліся, таму што не раз прадказваў ён тое, што збывалася пасля. Жыў ён непадалёк ад Нармурада, але лячыць ужо не мог, толькі прыходзіў да яго і гадзінамі моўчкі сядзеў, гледзячы вакол сябе туманымі вачыма. Шкадаваў яго лекар, моцна шкадаваў — але на ўсё воля Ахурамазды, толькі яго!

У сёлетніх жа хлопчыках не бачыў стары Нармурад апантанасці і захаплення. З гадамі ён стаў асабліва чуйна адчуваць на спакутанасць душы. Стараўся сцішыць, як мог, боль, які бачыў і чытаў у вачах чалавека ці жывёлы. Сам ён пражыў доўгае жыццё і ведаў, што там, дзе няма болю за другога, спагады, там няма сапраўднай чалавечнасці. А як тады нахіляцца над гнойнай і смярдзючай ранай ці корпацца ў аслізлых вантробах? Ён шкадаваў тых, каму вяртаў жыццё. Часам нават думаў — ці не лепей бедалагу застацца там, у вечнасці, навошта вяртацца на зямлю, па новыя накуты? Ох, як многа іх у чалавека — пакут і болю, нібы і сапраўды пасланы сюды чалавек на іспыты — ці вынесе гэтулькі? Ён сам стаміўся і ад жыцця, і ад людскіх нягод, але недзе, як вугельчык, тлела надзея ўсё-ткі знайсці і вырасціць вучня, каб пакінуць пасля сябе на зямлі чалавека, які б пераўзышоў яго ўменнем і ведамі. Пакутліва перажываў ён, што пасля яго не застанецца нікога — ні дзіцяці, ні колькі-небудзь велічнай справы. Воіны пакідаюць пасля сябе зруйнаваныя гарады ці груды чарапоў. Цары запісваюць свае дзеі на каменных слупах і плітах. Бывае, прыходзяць на зямлю людзі, якіх пры нараджэнні адарылі багі ці дэманамі веданнем людскіх таямніц і здольнасцю спасцігаць самае патаемнае... А што рабіць простым, зусім простым людзям, тым, чый розум нагадвае цьмяны свяцільнік у параўнанні з

сонечным ззяннем адораных богам. Адзінае і паміраючы верыць, што недарэмна пражыў сваё, што прыйшоў сюды, каб палепшыць у нечым жыцце і паслужыць хаця б гноем, зямлёй, глінай на якой уыздзе іншае насенне...

Можна, ад таго, што ў апошні час гэтыя думкі адольвалі яго усе болей і болей, і спыніўся ён каля паміраючага Алексы?

Адпалала лета з яго невыносна доўгімі спякотнымі днямі, з саратанам, які высмоктаў з зямлі жыццёвыя сокі, насычаючы яе солью горычы і бясплоддзя.

Алекса ўжо хадзіў, і сілы вярнуліся да яго настолькі, што ён мог ехаць у далёкае, доўгае падарожжа. Праўда, бок і рука ўсё яшчэ паджывалі, раны яшчэ балелі і левая рука амаль не рухалася — відаць, жылы і мышцы на ёй засталіся перакручанымі. Трохі дапамагаў масаж, які Нармурад рабіў сам, у душы кленучы сябе за тое, што не асмеліўся аперываваць параненую руку і сшыць як след яе сасуды. Таму ён без стомы масіраваў пруткае маладое цела чужаземца і нават прымяніў адзін са спосабаў, якім вучыў яго некалі самы стары жыхар кішлака, гаворачы, што паказаў людзям той спосаб сам Харут. Нармурад запальваў нучкі горнага палыну, якія заўсёды насіў з сабой, і прыпякаў хвораму кропкі, вядомыя тым, што ўздзеянне на іх ажыўляе жыццёвую сілу чалавека.

Штодзённа ён паіў яго таксама адварам родных траў цім яну, сатару, для чаго хадзіў сам збіраць іх, бо ведаў час і стаянне месяца, і замовы, з якімі бяруць траву.

Пакуль Алекса яшчэ ляжаў у забыцці, душа яго, ма быць, усё старалася вярнуцца на Полаччыну, таму што трызніў ён і бачыў перад сабой ў вогненнай чырвані не стэпы, не падзеі нядаўняга часу, а Полацк, княжыча Усяслава, першую сустрэчу з Бярозай у вясновым пушым лесе, пад бэльмі, як снег, бярозамі.

Бачыў ён напоены салодкім ліпнёвым пахам пасад у Запалоцці, магутныя абаронныя валы са светла-жоўтай зямлі, па якой залётнае насенне дрэў ці травы так ахвотна пускала карэнне. З поўначы вал умацоўвалі магутнымі каменнямі — у тутэйшай зямлі так многа магутных валуноў, нібы сапраўды некалі прынеслі іх на гэтую зямлю волаты, якія пасяя пераваяліся ці загінулі... А вось бацька, Таміла, сядзіць вечарам на калодзе, пляце-выплятае лапцэйкі ды баць:

«Колісь яшчэ свет толькі зачынаўся, дык нічога нідзе не было, адна вада вакол мёртвая. Дый пасяродку гэтай вады камень адно стаяў, валун. Адзін раз пярун разыграўся ды давай пыляць стрэламі ў гэты камень... Ад яго стрэлаў выскачылі тры іскаркі — белая, жоўтая і

чырвоная... І ад белай ад іскаркі пайшла расці-шырыцца зямелька, дзе крывічы пасля ўрадзіліся...»

Ляжыць Алекса нерухома, а душа яго блукае недзе між зямлёю і небам, і сустракае яна першага крывіча — Бая, а з ім сын яго Белалоль — той самы, якому пасля смерці бацькі нічога не дасталася ў спадчыну, таму пусціў ён у свет дзвюх птушак, каб абляцелі яны за дзень зямлю — колькі яму застанеца?

Ходзіць Бай па сцяне —

Ці кране, ці не?

А гэта ўжо маці спявае — ціхенька-ціхенька, тоненькатоненька, і ад зрэбнай яе кашулі, вышытай чорнымі і чырвонымі нітамі, пахне хлебам і аерам...

І двор княжы бачыцца Алексу, ды так выразна. Сядзяць па пакоях людзі, працуюць — і апоннікі, што ткуць дарагія тканіны і завесы, і ручачнікі, што ткуць ручнікі, якія пасля выбельваюць у ранішніх росах. Мігусяцца розныя ключнікі, слугі — міласнікі... А ім, дружыне, мала клопату пра гэта. Яны з гіканнем ды галёканнем бягуць з дзідамі ды шаблямі па полі, вучацца сячы ворага ды калоць яго... Прыпыніцца на полі селянін, паглядзіць з-пад рукі ды, зноў уздохнуўшы, возьмецца за работу — некаму ж трэба карміць і апранаць вояў ды княжую дружыну. Пашанцавала, што не ў сям'і смерда нарадзіўся, не ў полі гібець усё жыццё — так думаў некалі Алекса, гледзячы на чыю згорбленую постаць. Ну што ж, і праўда — горай за ўсё селяніну, смерду. Не выплаціць падатак — у рабства. А памрэ, не маючы сына, — уся ягоная маёмасць пераходзіць да князя па «праву мёртвай рукі». Не раз бунтавалі смерды супраць гэтага права, у лясы далёкія ўцякалі. Але ж куды ты ўцячэш ад суровага Брачыслава, з якім нават сам Яраслаў кіеўскі стараўся жыць абыходліва і мірна? І лілася кроў смердаў, лілася на тых жа высокіх пясчаных валах, высокіх, — каб народ, якога збіралі на кару, бачыў і вучыўся быць паслужмяным. Цякла кроў густа, і, можа, не ад гліны, а ад той крыві паверхня валаў чырвоная?!

А яшчэ тырчаць часам пасля дажджоў з вала то абгарэлыя галаўні, то косці нейчыя — не го чалавечыя, не то жывельы; а то нож іржавы ці дзіда вылезе. Чужое, былое невядомае жыццё кіпела некалі тут, а паспрабуй здагадайся — што было? Якія людзі жылі, куды пайшлі?

І кружыць, кружыць чырвоная каламуць, такая ж чырвоная, як кроў смердаў на полацкіх валах, як гліна на дарогах у асенні імжысты час, калі ідуць, мясачы яе, воіны...

...А ў Бярозы на галаве вянок з пралесак, вянок беларужовы, і сама яна — як краска. Як многа даюць чалавеку багі — ляцець па

крутой горцы, узяўшыся за рукі, гайдацца на арэлях і скакаць вакол кастрышча, налітаму маладой, дзёрзкай сілай! Цела гнуткае, падатлівае, гарачыня б'е ў галаву, туманіць яе хмелем і надзеяй... Яшчэ трохі — і ўзяціць ён у сінюю вышыню, дастане Дажбога за крысо каптана, раскажа аб радасці — праз тры месяцы высеље.

Праз тры месяцы — калі пройдуць дажынкi, калі жыта ляжа снапамі ў адрыну, авёс і ячмень запоўняць дубовыя бочкі і скрыні. Калі бацька дакуе ўсе мячы для будучага паходу. Калі... калі...

Чырвоным моракам зацягваецца ўсё навокал...

...Калі ён адкрыў вочы і зноў убачыў старога, ён падумаў, што, мабыць, апынуўся на тым свеце і гэта сам пасланец багіні Мары, што адурманьвае людзей пітвом з макавага зерня і забірае нябожчыкаў. Але чужаземная вопратка і гаворка, якую ён ледзь разумее, пакой і рэчы — усё ўпэўнівала Алексу ў тым, што ён на гэтым свеце і што ўсё навокал — рэальнае і сапраўднае. Але ён не хацеў гэтай сапраўднасці — душа яго была змятая і скручаная, як старое рыззё. Можна, і ад таго не зацягваліся раны, нягледзячы на клапатлівы догляд?

Але даўжэлі ночы, прахалода раніцай клалася на выпаленую жоўтую траву, буйнелі і як наліваліся сілай зоркі — на доўгія асеннія вечары, каб асвятляць смертным іх забытаньня і горкія дарогі,— і душа юнака нібы таксама налівалася жыццём і крэпасцю. Перасталася прыходзіць у гарачачныя сны Бяроза, пустата і холад замяніліся жывой цікаўнасцю да ўсяго навокал. Асабліва палюбіў ён хадзіць у дальні канец запыленага, запушчанага садзіка, дзе пад кустамі, падобнымі на вербавыя, струменіўся ручаёк, які тут называлі арыкам. Гадзінамі ён сядзеў на цёплым, мяккім узлобку, апусціўшы босыя ногі ў ваду, і бяздумна слухаў, як струменіцца і ціха шапоча аб нечыМ вада. Падыходзіла Пацімат, ціха звонячы металічнымі бранзалетамі, ставіла побач далі — паднос з ежай, часцей за ўсё гэта быў хабіс — любімае тут блюда з фінікаў, мукі і масла — і нячутна адыходзіла прэч. Ён без смаку еў прыгарнае, нялюбае яму варыва, зноў моўчкі сядзеў, ляніва варушачы нагамі ў вадзе. Чужы твар глядзеў на яго з люстра вады. Пасяя нехаця кльпаў па зарослай сцяжынцы да тэрасы, у адведзены ім з лекарам пакой, падаў на жорсткія, выцвілыя падушкі і засынаў неспакойным, пакутлівым сном.

Але аднойчы — гэта было ўжо на зыходзе лета — Алекса нібы ачуняў. Ён імкліва падняўся, нялоўка захінаючы халат, патупаў у дом. Жанчыны, што сядзелі на тэрасе і дзялілі рэчы — відаць, зноў абмывалі і хавалі нябожчыка,— з цікавасцю паглядалі на яго, калі ішоў насустрач — доўгі, худы, ён здаваўся яшчэ болей бялявым і бледным і быў падобны на здань. Хуткай паходкай ён прайшоў міма і

ўварвайся ў пакой, дзе Нармурад раскладваў па торбах засушаную траву.

— Скажы мне, бацька,— запытаўся Алекса адразу ад парога,— скажы, навошта я табе? Навошта ты столькі лечыш, корміш мяне і не патрабуеш узамен нічога?

— Сядай, сыноч,— Нармурад пасунуўся яму насустрач, уступіў месца на паласе.— Я рад, што ты сапраўды ачуняў і душа вярнулася да цябе.

— Вярнулася, і настолькі, што я гатовы аддзячыць за ўсё, што для мяне зроблена, хаця я і не прасіў цябе ні аб чым, і, можа, было б лепей, каб ты не падбіраў мяне на дарозе. Што ты ад мяне хочаш?

— А што хочаш ты? Ці вярнуцца на сваю далёкую радзіму, ці шукаць шчасця тут, на нашай зямлі? Адно магу сказаць — ты не вытрымаеш падарожжа назад. Сілы вярнуліся да цябе, але іх хопіць ненадоўга. І ведай — калі чалавек няшчасны, калі яго фарр — а ў кожнага ёсць свой фарр, слабы ці моцны,— мае цёмны колер, яму нельга нічога пачынаць. Ты ўсё роўна загінеш.

Алекса нейкі час моўчкі ўзіраўся ў маршчыністы, загарэлы да чарнаты, з моцнымі сківіцамі і нечакана блакітнымі, амаль празрыстымі вачамі твар. Пасля махнуў рукой:

— Так, на радзіме, бадай што, мне няма месца. Я аслухаўся князя. Але шукаць другога князя мне таксама не хочацца. Эх, знайсці б такое месца, дзе няма ўладароў!

— Тады едзь са мной,— усміхнуўся Нармурад, і жорсткія зморшчыны каля яго вуснаў нібы разгладзіліся. Вочы глядзелі з пяшчотай.

— Уладары, праўда, ёсць і ў нас, але іх меней чым дзе Мы жывём у глухім месцы.

— А куды? — Алекса сеў, вохнуў, але выпрастаўся і ўпіўся позіркам у Нармурада.

— Са мной — у кішлак Шырс. Гэта далека, над самы Балх, у вярхоўі Джэйхуна.

Я жыву там вось ужо сорок пяць гадоў і ведаю кожнага ў трэцім пакаленні. Я навучу цябе таму, чым валодаю сам. Раскажу пра людзей, раскрыю многа таямніц, і ты зможаш спасцігнуць болей, чым я.

— Лячыць людзей? — усклікнуў Алекса і адмоўна пахітаў галавой.— Я воін! Не, воінам я быў. А цяпер... Я і сам не ведаю, хто я такі. Я хачу спакою і нічога болей. А можа, і спакою не хачу. Мне здаецца, што нехта ўзяў мяне, нехта вялізны і жорсткі, і скамячыў у руцэ, як камечыць маленькую птушку сокал. І мне здаецца, што гэта к жа, як у малой птушкі, ляцела з мяне пер'е, і цяпер я голы перад

светам. А як птушцы, нават самай малой, жыць без пер'яў, без надзеі, што' яна ўзляціць?

— Можа, я дапамагу табе? — Нармурад задуменна паглядзіў бараду, у якой засталася зусім мала цёмных валасоў.— Ты нездарма падобны да прарока Ісы, ды і імя ў цябе — Аль-Іса.

— Аль-Іса? — Алекса засмяўся.— Хай будзе так.

— А яму, ты гэтага можаш і не ведаць, была дадзена здольнасць нават гліняных птушак ператвараць у жывых. Людзі — тая ж гліна,— сур'ёзна дадаў Нармурад.

Алекса думаў, глядзячы на каляровае сюзанэ, якое злёгка калыхалася ад ветрыку. Так, сіл у яго прыбыло, але ці дастаткова іх для стамляючага, ашаламляльнага падарожжа назад? Такое падарожжа яму зараз не па сілах. І другое...

— Тваё жыццё доўгае, яго хопіць, каб вярнуцца,— перарваў ягоныя думкі Нармурад.— Ты паглядзіш нашу старадаўнюю Бактрыю. Ты яшчэ ўбачыш шмат такога, што не бачылася нават у сне. Павер, ты не пашкадуеш.

Алекса нясмела дакрануўся да рукава лекара:

— Я ўсё чакаў, бацька, што ты загорыш пра ўдзячнасць альбо пра тое, што дастаткова аднаго твайго кіўка, і мяне схопяць і кінуць у вашы страшныя камяніцы. Але ты нічога такога не кажаш, а просіш і ўтаворваеш мяне, як малога. Я паеду з табою. Паеду і пастараюся, каб ты не надта шкадаваў, што падабраў нябогу і ратаваў яго. І скажы яшчэ адно: навошта табе было спыняцца ў хаціне абмывальшчыка, самага нізкага і нікчэмнага з усіх навокал? Мне крыўдна, што людзі ганяць цябе за гэта. Можа, з-за мяне? Але я не з нізкага звання, я быў некалі княжым збраюнсцам, сам князь не раз даваў мне піць віно з ягоных рук. Хто табе гэтыя людзі? Ты павінен быў бы праходзіць міма іх, як міма кучы смецця.

— Дзіця мае,— ціха сказаў Нармурад,— я хачу прачытаць табе радкі самога Ібн-Сіны — а ягоная мудрасць яшчэ будзе насычаць не адно пакаленне. Паслухай:

Тым, чый розум расцвітае з маладосці буйным квотам, Я кажу, што ёсць у існага прыкмета, Неаспрэчная прыкмета, што заўжды сцвярджае гэта — Роднасць душ усіх з дня утварэння света.

— «Роднасць душ»? Гэтыя скручаныя жабрацтвам жанчыны родныя мне? І што такое гэтая душа, пра якую ты так пранікнёна гаворыш?

— У нас будзе многа часу, каб пагаварыць пра ўсё,— Нармурад паклаў руку на плячо юнака, і той нават скрозь тканіну адчуў цяпло і асаблівую сілу, што зыходзіла ад лекара.— Давай думаць пра дарогу.

У той тыдзень яны гадалі на лапатцы барана, якую кладуць у агонь, каб па трэшчынах сказаць, ці халоднымі будуць восень і зіма. Нармурад вырашыў — зіма не перахопіць іх у дарозе.

Праз некалькі дзён яны выязджалі з дому гасцінных гаспадароў. Нармурад, выгаворваючы словы пажаданняў і ўдзячнасці, заўважыў бліскучыя чорныя вочы, што іскрыліся слязьмі. Вочы належалі ўнучцы Пацімат, дзесяцігадовай Аміне. Я на церла ў зерняцёрцы рыс і сачыла за ад язджаючымі, і на круглым смуглявым яе тварыку з чуйнымі брывамі і велікаватым ротам была відна такая пакута, што Нармурад не вытрымаў, папрасіў Алексу:

— З ёю развітайся таксама.

Дзяўчына была ў халаце, штоніках з дзіравай тканіны. Яна засаромелася, прыкрылася рукавом, яшчэ больш нясцерпна заблішчалі вочы.

— Хай, воры-воры! — сказала ціха.

Лекар з сумаў падумаў, што, мабыць, ніколі не ўбачацца гэтыя дзеці і што жыццё — суцэльныя згубы... «Але і набыццё», — падумаў ён, зірнуўшы на Алексу, і, павесялелы, першым пайшоў са двара, ведучы за сабою ослака, які весела стукаў капыткамі, радуючыся дарозе і ўсяму новаму. Асёл жа, якога купілі Алексу, тупаў панура і зацята, нібы яму перадаўся настрой і смутак новага гаспадара, які ішоў, звесіўшы галаву і думаючы пра то, што нешта скончылася назаўсёды, а наперадзе невядомае

На Алексу цяпер быў паласаты халат, падпаясаны белбогам-хусткай, на брытай галаве ў яго, як і ў Нармурада, тырчаў кулах — высокая вострая шапка з лямцу Глянүү у арык, што бег ля дарогі, — не пазнаў сябе. Чужы скуласты твар глядзеў адтуль.

— Нягледзячы ні на што, ад мяне чужаземцам пахне за вярсту! — усё-ткі засумняваўся.

— У нас, у гарах, ёсць многа такіх, з блакітнымі вачамі, — запярэчыў Нармурад. — Ты — парс, запомніў? Цябе стануць шукаць як румійца, як хрысціяніна. Купец Абдурахманбек — багаты, ён знойдзе цябе паўсюдна, ведай гэта, Аль-Іса!

Яны ішлі і ехалі па да рогах, уздоўж якіх час ад часу з'яўляліся і знікалі тонкія ручайкі вады, што паілі нябачаныя Алексам расліны з пажоўклымі ўжо каробачкамі, з якіх выглядаў белы пух. На некаторых палетках ужо хадзілі жанчыны ў доўгіх жорсткіх фартухах, куды яны складвалі пух, і здалёку бачны былі агромністыя кучы, падобныя да снегавых горак. Алекса сышоў на адзін з палеткаў, паглядзеў на каробачку, пацягнуў за белую пасму і тут жа войкнуў — укалоў палец.

— Гэта трэба ўмець! — засмяўся Нармурад і лоўка, аднымі пальцамі, выцягнуў некалькі пасмачак і паказаў іх Алексу.— Твая кашуля з гэтага і халат таксама!

Алекса памацаў мякенькія, падатлівыя ў пальцах пасмачкі. Падумаў, як усё тут нібы спрачаецца паміж сабой: зямля цвёрдая, як мёртвая, з белымі пацёкамі солі, а нараджае плады такія сакавітыя, што з іх духмяная вільгаць аж пырскае. З калючай каробачкі — і такая амаль нячутная для пальцаў прыгажосць! І людзі, падумаў ён, людзі таксама розныя. Вось адзін з іх усміхаецца, але ў вачах яго насцярога і холад. Другі ж, як Нармурад, маўклівы і пануры, а вочы яго добрыя-добрыя. Як жа навучыцца разбірацца ў людзях?

Перад гэтым да іх прыстаў пажылы паломнік, што вяртаўся з Мекі. Ён расказваў дзівосы пра чорны камень Каабы, які быццам бы вісіць між небам і зямлёй і вакол якога сяміжды праходзяць падарожнікі. Доўгімі гадзінамі, пакуль у прыдарожным вогнішчы варылася мяса альбо пякліся ляпёшкі, слухалі Нармурад і Алекса расказы пра ўрачыстае брыццё галавы перад рытуальным бегам між пагоркамі Сафа і Марва, пра лёгкасць і свята душы, што прыходзіць, калі чалавек зрабіў усё патрэбнае для наломніцтва і прыйшоў на «свята ахвяры», альбо галоўнае свята. І яны елі і спалі з паломнікам, а пасля ён знік уначы, прыхапіўшы з сабою апошні дзінар з перамётнай сумы Нармурада і панурага осліка Алексы.

— Хустка сумлення ўсё-ткі трохі ахінула яго галаву,— сказаў Нармурад раніцай.— Узяў твайго осліка. Ну а дзінар... Можна, яму і сапраўды надакучыла карміцца сухімі ляпёшкамі і ён хоча хутчэй дайсці да свайго селішча.

— А мы? Мы што, падыхаць з голаду будзем? — гнеўна запытаўся Алекса, гатовы па следзе бегчы за паломнікам, як паляўнічы за зверам, каб бязлітасна адпомсціць яму.

— Ты малады, значыць, заўсёды зможаш паставіць пастку на зайца або адрабіць за хлеб гаспадару. Я ж валодаю лекарскай справай. Значыць, і сапраўды не прападзем з голаду. Яму цяжэй дабываць сабе ежу.

— Я ўжо бачыў, што тут заўсёды падаюць міласціну чалавеку, які хадзіў у Меку, і лічаць яго ледзь не святым! Хай бы пабіраўся. Не прапаў бы!

— Нашага дзінара хопіць яму надоўга. А падаваць тут будуць усё бядней. Чым бліжэй да гор, тым меней у нас мусульман. А многія толькі для выгляду ходзяць як мусульмане, на самай жа справе пакланяюцца Зердушга — Заратуштры і ходзяць да храма Азаргушаспа. Яго

некалі заснаваў цар Гушасп, а калі гэта было — пакрылася пылам стагоддзяў. Тут спрэс — вогнепаклоннікі.

— Бацька, вы і праўда верыце ў агонь? Агонь жа — гэта толькі агонь. Яго можа распаліць любы, нават я. Ён магутны, калі яго возьме ў рукі чалавек ці бог — ну скажам, у нас Сварожыч, Ілля-Прарок. Але сам агонь?

— Пра важныя рэчы не гавораць вось так, мімаходзь,— Нармурад падсунуў свайму маладому снадарожніку кавалак чэрствай ляпёшкі.— На вось, еш. Але я скажу табе, што агонь — толькі водбліск святла, толькі частка сілы, якая дала свету паняцце аб дабрыві і праведным жыцці. Усе добрыя справы на зямлі — ад святла Агурамазды, усе цёмныя — ад Арымана, што валадарыць над злымі духамі. Няпраўда, зайздасць і злосць — стварэнні Арымана, яны ідуць супраць усяго існага, і чалавек павінен сваімі справамі надтрымліваць дабро на зямлі. «Добрыя думкі, добрыя словы, добрыя справы» — бачыш, пра што напамінаюць вось гэтыя тры шнуры на свяшчэнным поясе, якім я заўсёды апаясваюся нябачна для іншых? — і ен расхінуў халат, паказаў свяшчэнны пояс надзеты прама на голае цела.— І табе я падару такі пояс, але прыняць яго ты зможаш толькі пасля абраду ачышчэння... Ты еш, еш! — супакоіў ён Алексу

— А вы, бацька?

— Я сёння пагадаю. Гэта ўмацоўвае думкі і ачышчае цела. Павер, я многае раскажу табе, сын мой. Так, сын, таму што ты ўратаваны мною і мною вернуты да святла, а гэта, бадай, тое ж самае, што і кроўнае сваяцтва. І самае першае, што я хацеў бы перадаць табе, гэта — радасць ад таго, што абкружае нас. Паглядзі навокал, сын мой. Калі ў тваім сэрцы варухнецца нешта светлае, ты гадуі гэтае пачуццё, як кwoлы парастак, і яно вырасце пасля агромністым дрэвам, пад якім ты заўсёды можаш схавачь сваю душу ад занадта пякучага сонца звычайнасці ці ад смяротнага холаду няўдач.— І стары лекар павёў рукою навокал, нібы не давяраў яшчэ зроку і сэрцу Алексы.

Яны сядзелі на схіле гары, адкуль адкрывалася відовішча, якое і сапраўды нешта варухнула ў скамянелым сэрцы Алексы: блакітныя горы наводдаль нібы плылі ў крышталёна-чыстым паветры, таксама блакітным, але з ружовым водбліскам будучай раніцы. Бялелі спакойныя, недасяжныя вяршыні, нібыта цягнуць ся ўвысь, і было відно, што на бліжэйшай гары тоненькімі, як на руцэ чаавека, жыкамі збягалі ўніз бурапенныя ручайкі, і ясна, як павялічаная, была відна зеляніна лесу, што суровай зубчастай сцяною нібы апаясвала гару. Алекса зірнуў вакол — відаць, на той гары раслі такія ж каржакаватыя, падобныя да полацкіх соснаў магутныя дрэвы з пушыстымі

мяцёлкамі светла-зялёных іголак. Ён нават адчуў смалісты пах гэтых іголак і шэра-мядзяных ствалоў і нібы заламіла ў зубах ад сцюдзёнага холаду вунь тых крынічак, якія, ён ведаў ужо гэта, не награюцца і ўлетку. Урэшце, відаць, лета тут было суровым, таму што ўнізе было горача, наліваліся ліловай мякаццю вінаграднікі і пышна жаўцелі на невялічкіх палетках агромністыя сакаўныя дыні, а тут, у гарах, ужо было холадна, і Алекса па начах некалькі разоў ірачынаўся ад таго, што стары Нармурад беражна накрываў яго ўласным халатам. Пасля Алекса дзівіўся, што ён, малады, вынослівы воін, мерзне, а стары ўжо чалавек спіць на голай зямлі як на печы, хаця не далей як учора бачыў на ўласныя вочы, што тонкая тканіна кашулі на грудзях Нармурада пакрылася далікатным налётам шэрані, а той спаў сабе і нават не кашлянуў раніцай.

Нармурад уважліва сачыў за гварам маладога чалавека.

— Кранула сэрца, але пасля зноў адпусціла? — запытаўся ён, і Алекса толькі кіўнуў галавою: так, праўда, радасць нібы толькі дакранулася да яго і тут жа пакінула, ён задумаўся пра другое, забыўся на прыгажосць вакол.

— Нічога. Галоўнае, што сэрца тваё жывое, — сказаў Нармурад і падняўся. — А я дык колькі жыву на свеце, а ўсё роўна радуюся, што свет такі прыгожы. Што кожнае стварэнне ў ім для нечага прыдуманана...

— А гады — змеі і іншая брыдота — таксама для радасці прыдумананыя? А злыя ненавіснікі, а нечысць, што мучае людзей і штурхае іх на згубу?

Нармурад затрос галавой.

— Ты пасля мне гэта перакладзеш, Аль-Іса, — сказаў ён.

Алекса апамятаўся. Ён жа загаварыў на сваёй мове, забыўся! Але — як спатолю на імгненне душу... Ён перакінуў праз плячо хурджун, пакуль Нармурад з намаганнем садзіўся на свайго осліка. Той пагнаў лапавухага наперад, і толькі калі яны прайшлі па прахалоднай, камяністай сцежачцы колькі часу, адказаў, нібы зразумеў, пра што казаў яго малады памагаты:

— У жыцці многа цёмнага і страшнага. А каму ж, як не чалавеку, змагацца супраць зла? Каб ён мог сябе па-сапраўднаму адчуваць шчаслівым. Пасля ночы сустракаць сонца вунь як радасна, так?

Алекса нічога не сказаў, і яны пайшлі далей. А сонца сапраўды імкліва ўзыходзіла над гэтымі маўклівымі гарамі, над камяністай сцяжынай, якая вяла наперад у вышыню, ад якой трохі пачало захлынацца неакрэплае сэрца Алексы. Сонца выпальвала начны холад з цяснін і зіхотна ззяла на чырванаватым, ружовым і цёмна-

карычневым каменні скалаў, ад чаго здавалася, што падарожнікі трапілі ў нейкую зачараваную краіну. Крыкні — і ўсё наўкол адгукнецца, ажыве, зазья пералівамі!

І хаця Алекса ішоў унурыўшыся, ён і праз многія гады ўспамінаў тую раніцу, калі сэрца яго ўпершыню пасля цяжкай хваробы зноў, хай і на імгненне, затрымцела радасцю быцця і святла. Ён запомніў гэтае сонца і буйныя ліловыя ягады, што абсыпалі вільготны куст, які цудам затрымаўся на краёчку каменнай скалы, дзе, здаецца, нішто жывое не магло б уцалець. Пазней добра наспытаў, што такое горны вецер, які тыднямі шліфуе каменне, і яно, непадатлівае, прымае самыя нечаканыя формы — такш, якш выдзьмуваюць у ім упартыя, бязлітасныя вятры. Праз многія гады ўспамінаў тую хвіліну таму што, незаўважна для яго, ён як бы нанова начынаў свой круг жыцця. Тут, у гарах, нібыта прабіўся скрозь холад першы лісточак бярозы, першы ў халодным, яшчэ, можа зімовым свеце. І ён сам, Алекса, быў ужо іншым, новым чалавекам, які перажыў многае, але не даў змагчы сябе цёмнай, злоснай сіле, што гатова была сцерці яго на муку, перамалоць і развезць над гэтымі скаламі, каменнем, над гэтым асяпяляльна ружовым мроівам, што залівала свет...

Аблокі цяпер ляжалі блізка да іх, яны былі цяжкія, вільготныя, і ўсё часцей ішлі дажджы, і слізготна было на вузенькіх сцяжынах, якімі яны забіраліся вышэй і вышэй у горы. Зіма даганяла іх, а яны хацелі абхітрыць яе, дабрацца да цёплага жытла раней.

Страшна было глядзець уніз — такімі маленькімі здаваліся рэчкі, што імкліва пеніліся, падаючы з вяршыняў. І ўсюды — каменне. Яно вільготна пералівалася чырвоным, зялёным, але найбольш было шэрага колеру. І Алекса адчуваў, што горы валодаюць нейкай сілай, яны нібы захопліваюць у свой палон, прымушаюць думаць па-свойму.

І то ідучы ўслед за Нармурадам, які ехаў на асле, то, у сваю чаргу, едучы самому, каб даць спачынак стомленым нагам, бо на другога асла грошай у іх ужо не было, хлопец успамінаў мінулае са здзіўленнем. Што ёсць жыццё? Яно круціць чалавека ці чалавек падпарадкоўвае яго сабе? Свая воля, свая ахвота была ў яго ці так накінавалі яму багі? Наканавалі і наклікалі ў дарогу, якую змераць вокам — і то робіцца балюча. Маці казала, што, калі насіла яго, надта ж часта снілася ёй дарога — чамусьці толькі цяпер успомнілася гэта, амаль забытае... Малога яго часта вадзілі ў храм Перуна — быў такі ля возера Валюўга. Каменныя сцены, каменне таксама вялізнае, нябачанае — і свяшчэннае вогнішча, і барадаты жрэц, і таемныя словы, і духмяны дым, і чаканне цуду... Жрэц часта прадказваў будучае. Многае збывалася, а многае — не, і дзе ж дазнацца праўду?

Аднойчы яго равеснік, Няжыла, тайком, каб не ўбачылі, дакрануўся-такі да свяшчэннага змея, які абвіваў драўляны разьбяны слуп. Змей тады быў вялы, як сонны — мусіць, была зіма. Але ён зашыпеў, падняў змяіную галаву з вострымі зубамі, і жрэц гнеўна сказаў, што Няжылу доўга не жыць. У тую ж зіму, катаючыся на санках, схапіў Няжыла агнявіцу, і праз колькі дзен яна яго згрызла, спаліла, як лучыну. А можа, то не змей быў вінны.

Няўжо ж такая была для яго абраза — калі хлапечы палец ткнуўся ў яго, каб пераканацца — а ці жывы той змей, ці гэта толькі морак, бо не бывае на Полаччыне такіх вялікіх гадаў? Можа, было наканавана Няжылу пражыць так мала?

Ведаць бы, калі і на чым закончыцца ягонае жыццё. Ды толькі нікому гэтага ведаць не дадзена.

І пад мернае тупаценне асла набрыдалі словы бацькавых казак:

«Даўней людзі ведалі той час, калі да іх смерць прыйдзе, а цяпер ніхто таго не знае, акрамя багоў. А было гэта тады, калі Ілля-Прарок разам з Перуном ішлі па зямельцы. Ажно глядзяць — чалавек плот саломай гародзіць. Задзівіліся Ілля-Прарок і Пярун, пытаюцца, нашто ён так робіць.

— Дык жа памру хутка,— кажа ім той чалавек.— Нашто ж мне высіьвацца?

Падумалі-падумалі багі дый рашылі: «Калі ж гэта кожны пачне абы-як рабіць, што будзе? Нядобра гэтак. Хай робіць чалавек не толькі на свой век, а й на чужы, няхай верыць, што жыць яму — вечна. Так яно і пайшло — кожны верыць, што жыць будзе доўга...»

Кішлак Шырс быў невялічкі, увесь ён як бы прыляпіўся, як і той невядомы Алексу куст з ліловымі ягадамі, на краёчку камяністай выспы і гэтак жа ўрос у яе, асвоіў і абжыў. Спачатку, калі яны нарэшце выехалі з глыбокай, ужо замярцвелай ад холаду цясніны і Нармурад паказаў хлопцу на амаль непрыкметныя дамкі, што рассыпаліся на схіле адной з гор, той адчуў як укол у грудзях — дык вось куды занесла яго, вось дзе пражыве ён наступныя гады, і якімі яны будуць, гэтыя невядомыя для яго гады? Ён глядзеў на хаткі з плоскімі дахамі, з тэрасамі і раптам адчуў, што ногі яго, ужо акрэплены ад хады і свежага паветра, раптам саслабелі. Няўжо тут край зямлі? Няўжо за гэтымі хаткамі і ёсць тая чорная бездань або сінь-Акіян, пра які расказваюць бывалыя людзі? Чуў не раз Алекса, што зямля пад нагамі — гэта спіна велізарнай кіт-рыбы. Бывае, што стогне і варочаецца той кіт, і тады ляцяць з яго ў бездань ці ў сінь-Акіян цэлыя гарады і паселішчы. Тут, на самым краёчку зямлі, чутно ўжо было аднойчы, як здрыгануўся кіт. Тады зямля захадзіла пад

нагамі, а з гор паляцелі агромністыя каменні — яны з Нармурадам ледзь паспел! схавацца ў пячору. Але Нармурад сказаў, што бываюць калыханні зямлі яшчэ мацнейшыя, а на словы Алексы, што гэта кіт-рыба варочаецца, здзівіўся і сказаў што гэта д'ябал Ахрыман хоча вырвацца з векавечнай цемры. Вось і паспрабуй разбярыся, дзе праўда!

І можа, суджана яму назаўсёды застацца тут і калісьці разам з гэтымі дамкамі зляцець у бездань. А можа суджана нешта іншае, чаго ён не знае і знаць не хоча? Не хоча, нягледзячы на тое, што душа яго паціху як бы аджывала — зусім патроху, і маладосць, відаць, не хацела мірыцца з тым, што наканавана на гэтым свеце толькі бяда...

Зблізку гліняныя з прывычнымі ўжо для Алексы тоўстымі сценамі дамы не здаваліся такімі маленькімі і ненадзейнымі. А хата Нармурада з плоскім дахам, на якім можна было, як аказалася пасля, спаць і ўлетку, з каменнымі калонамі, што падтрымлівалі дах і ўтваралі за домам як бы крытую тэраску, і ўвогуле здалася Алексу прасторнай — можа, адтаго, што ў пакоях, апроч вялікай скрыні ды нішаў для лыжак і посуду, нічога не было. Не паспелі яны зайсці ў дом, як дворык напоўніўся людзьмі. І па тым, як віталіся немаладыя ўжо людзі з Нармурадам, як пачціва кланяліся яму сталага ўжо веку мужчыны, Алекса зразумеў, што прыход лекара — радасць для жыхароў. У іх адразу ж забралі асла, каб накармаць. У некалькі імгненняў накрылі на падлозе дастархан — чыстую белую тканіну, заставілі глінянымі блюдамі, на якіх ляжалі арэхі, сухі вінаград, сушаныя — відаць, ужо з сёлетняга ўраджаю — дыні і кавуны, а таксама кіслае малако і яшчэ нябачаныя Алексам белыя шарыкі. Калі ж, памыўшыся з дарогі і прайшоўшы ачышчэнне свяшчэнным агнём, спецыяльна прынесеным некалі з далёкага храма ў вялікай глінянай місе, напоўненай аліўкавым маслам, яны селі паабাপал стала разам са старэйшымі мужчынамі — маладзейшыя да стала дапушчаны не былі — Алекса пасмакаваў шарыкі і адчуў, што яны салёна-кіслыя.

— Еш! — строга сказаў яму Нармурад, заўважаўшы, што Алекса ледзь не выплонуў назад і спрабуе неўпрыкмет выкінуць шарык. — Еш, гэта ачышчае кроў і асвятляе з далёкай дарогі.

Хлопец мусіў раскусіць шарык і са здзіўленнем адчуў, што смак трохі знаёмы. Ці не такі ж смак быў у кіслага малака, што падносіла яму маці ў высокім, таксама гліняным глечыку, толькі там і глечык быў іншы, і паліў у яго зусім не падобны да таго, што нанесены на тутэйшыя збаны і чашы? Такія чашы — шырокія, без ручак, якія трымаюць на далонях, Алекса ўжо бачыў, але яшчэ не прызвычаіўся да іх. Ці ж параўнаць іх з кружкай, за якую ўчэпіцца ўсімі пальцамі і

ўтрымаеш; гэтую кружку падае маці — твар яе заклапочаны, але вось, злавіўшы сынаў позірк, яна ўсміхаецца, і вочы яе святлеюць, наліваюцца шчырасцю і адданасцю...

Чужым, адрачоным нозіркам паглядзеў на прысутных Алекса. Хацеў ён падняцца і пайсці прэч ад стала, за якім нясцерпна забалела душа ўспамінам пра родны дом, але стрымаўся — нядобра так будзе.

— Можаш ісці, сыноч,— усміхнуўся яму Нармурад, і ўсе старыя, з сівымі бародамі і высокімі белымі, накручанымі вакол галоў цурбанамі паглядзелі на яго. У вачах старых была цікаўнасць, але ж Алекса ведаў ужо мясцовы звычай — ніколі не пытацца першаму ў госця, што да чаго. І нічога не пытаіся ў Нармурада — адкуль і чаму прывёў ён сюды, у далёкі горны кішлак, маладога іншаземца. Алекса адчуў удзячнасць — як жа разумев яго лекар, як без асаблівай цяжкасці чытае самае, здавалася б, патаемнае! Можа, і боль па маці адчуў, бо так ласкава ды спагадна ўсміхнуўся. Але ж нічым не памогуць гэтыя спагада ды дабрыня — толькі трохі дадуць спатолі набалеламу сэрцу... І ён застаўся ля стала. Неўзабаве з двара пацягнула спакуслівым пахам свежых ляпёшак — іх, відаць, пяклі на суседнім двары і хутка прынеслі ў пакой, дзе сядзелі госці.

Алекса еў свежае, з незнамым пахам вострых зярнятак печыва, глядзеў на агеньчык, што слаба трапятаўся ў глінянай чашы, асвятляючы яе чырвонымі каснічкамі, уцягваў у сябе водар, што наплываў ад духмяных зёлак, якія па сцяблінцы падкідвала ў чашу маленькая, у дранай кашульцы дзяўчынка. У дзяўчынкі былі вялізныя блакітныя вочы, а валасы белыя, як лён, і Алекса нарэшце загледзеўся на яе — каб не мноства танючкіх, па мышыным хвосціку, косак, яна была б амаль да драбніц падобная да полацкіх дзяўчатак. Адкуль тут, сярод смуглявых, чорнавалосых, з абветранай вятрамі скурай людзей гэтае дзеўчанё? Яно трымалася ўпэўнена, відаць, было, што малой звыкла сядзець у гэтым дамку, хадзіць па глінянай падлозе, шукаць на паліцы зёлкі... Загледзеўшыся на светлы, з бруднаватымі плямамі на ружовых шчоках тварык дзяўчынкі, што так нечакана — у другі раз за сённяшняе сядзенне! — напамніў радзіму, Алекса не пачуў, як яму падалі празрысты жбан з нейкім жаўтаватым пітвом. Ён ачомаўся, азірнуўся — усе мужчыны трымалі ў руках сасуды і глядзелі на яго, нібы чакалі нечага.

— Устань, мой сын, і трошкі папырскай на свяшчэнны агонь з сасуда,— ласкава папрасіў яго Нармурад.— Гэтае пітво — з пладоў хаомы, ім робяць ахвяры Агню. Толькі асцярожна, не згасі агню, іначай... ну, не буду цябе палохаць. Зрабі гэта для мяне. Няхай мой дом будзе для цябе светлым!

Алекса ўстаў, падышоў да чорнай паліванай чашы, унутры якой трапятаў агенчык. Мурзатая дзяўчынка пасунулася, пасля падала яму некалькі галінак — здаецца, такія былі на дрэве, на якім раслі рубінавыя плады з малюсенькімі кіслымі зярняткамі, што знішчалі смагу. Ён узяў пучок галінак, зразумеў — трэба папырсаць іменна гэтым венічкам. Асцярожна памачыў кончыкі галінак, пырснуў на агонь. Той затрапятаў, пасля зноў паспакайнеў, толькі моцным, зноў жа нечаканым, але магутным подыхам стаў разыходзіцца па хаце водар.

— А цяпер — выпі,— пачуў Алекса.

Асцярожна пасмакаваў пітво. Нешта вострае, духмянае, прыемнае. Выпіў. Хмель амаль адразу ж атуманіў голаў, хлопец прысеў, адчуваючы, як паплыло ўсё вакол.

Ён глядзеў, як госці — а засталіся толькі сівыя, барадатыя старцы,— выпіўшы напітку, пасталі перад глінянай чашай і, склаўшы рукі перад сабою, заспявалі песню. Слоў не мог разабраць Алекса, пасля, калі ён шмат разоў чуў маленне Анахіце — вялікай багіні, маці ўсяго існага, ён даведаўся, пра што спявалі. А спявалі старцы старадаўні гімн-заклінанне, прысвечаны багіні жыцця Адвісуры Анахіце:

Яна творыць семя ўсіх мужоў,
Падрыхтоўвае для родаў
Мацярынскае ўлонне ўсіх жанок,
Напаўняе ў пэўны час
Малаком мацярынскія грудзі...

Паступова хаома, відаць, аказвала сваё ўздзеянне. Старцы спявалі ўсё грамчэй і грамчэй:

І вось, о Заратуштра, яна прыйшла да нас,
Адвісура Анахіта.
Ад Мазды, стваральніка свайго.
О, сапраўды прыгожыя яе рукі,—
Белья, магутнейшыя за клубы коней...
...Думка адна займае яе:
«Хто уславіць мяне,
Хто узвялічыць малаком, напіткам Хаомы,
Ачышчаным, праэджаным Зараострай?»

Алекса адчуў, як няўмольны, несцыхальны рытм падпарадкоўвае і яго. Цела стала лёгкаім, і хочацца вось гэтак жа кружыцца, выкрыкваць незразумелыя словы...

— Што, таўраскіф, упершыню бачыш гэткае? — прагучаў каля яго голас. Алекса павярнуўся. Тоўсты, з чырвоным загарэлым тварам і маленькімі хітрымі вочкамі чалавек глядзеў на яго, прызна

ўсміхаючыся. Усмешка ў яго была дзіўная — на яе адразу ж хацелася адказаць.

— Я палачанін, — на мове фарсі адказаў Алекса.

— Ну, гэта ўсё роўна. Так вас называюць візантыйцы, я ведаю. Давай лепей вып'ем, палачанін, сапраўднага віна. Дальбог, я заўсёды баюся, калі яны п'юць хаому — як вар'яты робяцца...

Алекса паглядзеў — і яму стала смешна. Праўда, трохі падобна да вар'яцтва.

Таўстун працягнуў Алексу чашу з чырвоным віном. Але адзін са старцаў — і калі толькі заўважыў? — каршуном кінуўся да іх, выхапіў чашу.

— Не апаганьвай светлага малення! — закрычаў ён. — Пракляты Ашавазда!

І ўсе ўзбурыліся, сталі выштурхоўваць таўстуна. Ён засмяяўся, пайшоў прэч, пахістваючыся.

— Мы яшчэ вып'ем з табою, праўда? — сказаў на развітанне Алексу.

Моцная кашчавая рука Нармурада мякка ўзяла за плячо, адвяла ў суседні пакой. Ён яшчэ помніў, як мурзатае дзеўчанё спалохана пасцяліла ля самых ног вузкую тоўсценную коўдру, як пад голаў яму падсунулі падушку... А пасля забыўся сном — надзіва спакойным і добрым, як быццам нарэшце знайшлося месца, дзе можа ўволю пасмакаваць спатолі і цішыні.

Тады ішоў абан, восьмы месяц па іранскім сонечным календары, па-славянску ён бы называўся кастрычнік. Тут, у гарах, ён быў то ясна-сонечным, калі празрыстым рабілася неба і лёгкія перыстыя аблокі толькі зрэдку прапльвалі ў недасяжнай вышыні, то хмурным, як бы зласлівым. У гэты месяц наліваліся тлушчам алені, зайцы і дзікабразы, якіх тут ніхто не чапаў, бо вялікім грэхам для кожнага, хто пакланяецца Заратуштры, было б спажыванне мяснога. Непадалёку, за суседняй гарой, жылі ўжо мусульмане, якія, наадварот, лічылі, што мужчына, які не паесць мяса, годны толькі на тое, каб замест жанчыны займацца прадзівам. Бывала, што іх паляўнічыя, гонячыся за горным казлом ці сернай, дабіраліся да самага кішлака, але людзі з Шырса не чапалі прышэльцаў, бо, як-ніяк! султан Шыхаб ад-даўла Маўдуд, які валадарыў у краіне! быў уладалюбным, ён не хацеў цярпець старадаўняй, але досыць варожай для мусульманства рэлігіі, і варта было прававерным мусульманам накіраваць скаргу на няверных... Але і самі суседзі-мусульмане добра ведалі, што, хаця султан Маўдуд выража маленькі кішлак Шырс гэтак жа проста, як выказаў бы ён сваім слаўным кінжалам галінку аргувана з куста, ад

іх уласнага кішлака таксама застанецца толькі попел і тло, бо мужчыны з Шырса былі, як на падбор, высокія і статныя, як сапраўдныя воіны, а жанчыны славіліся нетутэйшай прыгажосцю. Шапталіся мусульмане — ці не ад паходаў Іскандэра Двухрогага засталіся ў шырсаўцаў не падобныя да акружаючых асаблівасці?

Гэты месяц Алекса таксама заномніў назаўсёды. Запомніў, як назаўтра, калі прачнуўся, выйшаў на тэрасу і, нацягваючыся, паглядзеў навокал, нязвычайнае пачуццё сваёй мізэрнасці перад велічымі гарамі і адначасна радасці ад таго, што ён жыве і бачыць такое хараство, ізноў ахапіла яго. Ліловыя цені ў цяснінах, фіялетавыя і зялёныя плямы расліннасці і траў, вяршаліны магутных платанаў былі афарбаваны ружова-залацістым святлом, яно імкліва прыбывала, як прыбывала вада ў паводку — і раптам сонца ўстала з-за белых шапак гор, заліло гліняны ўтаптаны дворык, сточаныя часам калоны дома, цьмяна-жоўты дувал... Алексу захацелася ўстаць на калені, каб маліцца сонцу і ўсяму наўкол, і нешта падступіла да яго вачэй шчымлывае, пякучае. Халаднаватадухмянае паветра, што запоўніла грудзі, як бы выцясніла ўсе ўспаміны аб тым, што з ім было, настройвала на тое, што яшчэ будзе...

А ў далёкім Полацаку, хутаючыся ў старую адзежыну, пазіраючы на халодны дождж, што, не перастаючы, уперамешку са снегам сыпаўся і шаргацеў па сценах келлі, выводзіў начыста летапісец, чарнарызец Нікан, слова за словам, перапісваючы шчэ з лета напісанае з бяросты на пергамент, што захаваецца навечна:

«У се жа лета памрэ Брачыслаў, сын Ізяслаў, унук Валадзімер, і Усяслаў, сын яго, сядзе на стале яго. Яго ж нарадзі маці ад валхвання: мацеры бо нарадзішы яго, бысць яму язва на галаве яго. І сказалі валхвы маці яго: «се язвенно навяжы на яго, насіць е да жывата свайго». І носіць яго Усяслаў да сённяшняга дня».

Тое ж пісаў і кіеўскі летапісец Нестар, толькі дадаў у канцы: «Таму нелітасцівы ёсць на кровапраліцце...»

Памерла ўдава Катуніха, таму што не даваў ёй нячысцік, які ўсяліўся ў яе, ніякага продыху. Мучыў і мучыў жаласцо да згінуўшай дачкі, тачыў і тачыў сэрца. А сэрца чалавечае — яно мацнейшым бывае за валун, а і слабейшым за кацяня, якое легка прыдушыць пальцам... Раілі добрыя людзі ўдаве пайсці на далёкае капішча Перуна, што завялі выгнаньня з Полацака валхвы далека ў лясах, называлі падзейныя людзі тое месца, але не слухала нікога жанчына, глядзела тусклымі вачыма і маўчаа. І перасталі людзі да яе хадзіць, таму што калі не можа сама яна пазбавіцца хваробы і нечысці, ці ж можа дапамагаць іншым? Да таго ж закінула ўдава ўсю сваю

няхітрую гаспадарку, карова зімою пала з галадухі, а ўраджай жа пшаніцы ў тым годзе моцна вышпекла гарачыня. І згасла кабета ў сваёй курнай чорнай хаце, а знайшлі яе праз доўгі час і хутчэй пахавалі — так страшна мучыў бедную жанчыну нячысцік. Доўга яшчэ хадзілі па вуліцы чуткі, што разгулялася нячыстая сіла не на жарт, і ўсё прылятае душа Катуніхі на старое месца, шукае, а хто ж разнёс пасля па бярвенцы яе хатку. Скуголіць па начах каля двароў... Хрысціліся людзі, каляіся, што паквапіліся на тое бярвенца, бо давялося-такі ставіць свечкі ў царкве за ўпакой душы, а свечкі, як вядома, каштуюць грошы. А дзе возьмеш лішнія? Ну а ўсё-ткі, відаць, адмалілі душу — перастала лётаць па людзях ды і па селішчы. Можна, стамілася і на тым свеце...

Ды пра гэта чарнарызец не напісаў. Каму цікава пра чорную чадзь ведаць? Каму патрэбна?

Ішлі тыдні, і кожны з іх адкрываў для Алексы нешта новае. Ён навучыўся караскацца па кручах, якія здаваліся зусім непадступнымі, вісець над халоднай і nepřыветнай цяснінай, трымаючыся чэпкімі і гнуткімі пальцамі за выступы скалы, а другой рукой зразаючы галінкі кустоўя, якое прасіў яго прынесці Нармурад. Навучыўся знаходзіць у пячорах горны воск, па колькасці і колеры траў, што раслі вакол пячоры, вызначаць, якія хваробы лечыць той воск. Ішлі месяцы, спачатку снежны і галаднаваты дэй, калі завеі глуха выюць цэлымі днямі і замятаюць тэрасу да самых вокнаў, падточваюць агромністыя скалы і дапамагаюць злым духам нізрынуць процьму снегу і камення ўніз, ад чаго па гарах доўга ідуць гул і трасяніна. У такія дні Алекса ўспамінаў, як расказваў яму дзед пра Лядашчыка — злога духа, што насылае на людзей хваробу і псуту. Мусіць, злыя духі тут былі і свае, тутэйшыя, бо хвароба ні разу не кранула Алексу, наадварот — ён пачуваў сябе як ніколі добра. Ныла часам рука, адклікалася на змену надвор'я плячо, але затое цяпер ён спаў на падлозе, нячуйны да холаду, і цела яго нібы задубянела, бо колькі разоў выходзіў ён за дровамі для ачага басаноў у той час, як пякучы мароз прыганяў да двара нават дзікіх жывёлін. Адночы да іх на падворак зайшла аленіха. Пярэдня нага ў яе была скрываўленая, залаціста-рыжая поўсць на спіне звалялася і вісела збітымі пасмамі, як каўтун. Алекса, убачыўшы яе, страпянуўся — у ім ажыў паляўнічы, але Нармурад, коратка зірнуўшы на яго, падышоў да аленіхі, павёў яе ў зацішнае месца, напаіў, пасля ўмела перавязаў нагу доўгай пасмай кары, змочанай горным воскам.

Аленіха прыжылася ў іх і нават вясной, вярнуўшыся ў нейкія адной ёй вядомыя мясціны, прыходзіла колькі разоў, а зімой не

з'явилася — можа, усё-ткі падстрэлілі яе дзе-небудзь у гарах ці сама змаглася, уцякаючы ад леапарда або ваўка.

Месяц спандармузд, адпаведны лютаму, запомніўся Алексу тым, што сеялі тут ячмень. Мабед — жрэц храма агню, якога з вялікай пашанай прывезлі старэйшыны, у каляровай кабе-кашুলі, абвязаны свяшчэнным поясам, у лямцавым каўпаку, тройчы абышоў поле, трымаючы чашу з агнём. Рот яго быў завязаны — для таго, каб ніхто не апаганіў сваім нячыстым дыханнем бажаства. Жоўтай кашчавай рукой ён узяў з сьвенькі жменю зерня, і Алекса задзівіўся — столькі пяшчотнай ласкі было ў гэтай руцэ, нібы хацеў стары перадаць зярнятам сваю надзею, хацеў даць ім сілы вырасці на гэтай камяністай, няласкавай зямлі.

Алекса напярэдадні адмовіўся араць кавалачак поля, што належаў ім.

— Я не смерд, я воін,— сказаў ён Нармураду.— лочаш, прынясу табе барана ці казла, бо вочы мне яшчэ добра служаць. Але араць зямлю? Я быў княжы збраяносца!

Нармурад задуменна паглядзеў на яго, ды не стаў пярэчыць. Раніцай, яшчэ да прыезду мабеда, ён устаў на досвітку і пайшоў са двара. Алекса прагнуўся разам з ім і ўсё ж упарта ляжаў, стараючыся не дыхаць. Але пасля нешта стала як тачыць яго.

«Нармурад, разумны, спакойны і добры Нармурад, працуе на мяне, а я, здаровы і дужы, ляжу тут! — думаў ён.— Але ж араць зямлю... Гэта прыстойна толькі чорнай чадзі!»

Ён успомніў, што ўжо даўно не каштаваў мяса, і так нясцерпна захацелася дзічыны, смажанай, гарчай з агню, пахуткай! Як слаўна было, калі сам князь, падобрыўшыся, даваў яму са сваіх рук такі велізарны, чырвоны, з пякучай падсмажанай скарынкай кавал! З толькі што забітага і асвежаванага вепрука! Але тут, хаця дзічыны, непалоханай, рознай, мноства — усё для яго забаронена. Не, прынесці сюды забітага звера — значыць абразіць усіх, хто жыве ў гэтым кішлаку і хто прыняў яго гэтак жа ласкава і добра, як і сам Нармурад. Праўда, неяк праз колькі тыдняў пасля прыезду Алекса нечакана пачуў, вяртаючыся з поля, адкуль нёс мяшок з зернем, размову. Гаварылі старыя, што нерухома сядзелі, падкурчыўшы пад сябе ногі, на адкрытай тэрасе-айване:

— Гэты прыезджы... ён усяго толькі гулям, раб, а наш лекар абыходзіцца з ім, як з сынам.

— Яму відней,— сказаў другі голас.— Ды і рабоў у нас няма, яны толькі пры храме. І раб не зробіць тое, што зр'біць сын, хай сабе і названы.

Алекса зразумеў іх, хаця гаварылі яны на старадаўняй мове, на якой усе гаварылі тут. Сам ён часам дзівіўся з гэтай сваёй здольнасці разумець другіх і хутка схопіваць тонкасці чужой гаворкі. Але тады нешта як укалола яго, і ён стаў задумацца — ці не таму назваў яго Нармурад сваім сынам, што адчуў у ім, Алексу, здольнасць падпарадкавацца толькі дабрыні і ласцы, але не сіле? Быў бы тут рабом — уцёк бы праз тыдзень, але лепей, чым тоўстай вяроўкай, прывязаны ўдзячнасцю і павагай. Дык ці не пастка гэта? Ён пільна прыглядаўся да лекара, і часам яго ахопліваў сорам — нічым і ніколі не даў зразумець Нармурад, што ён тут чужак, наадварот, быў ласкавым з ім і добрым, як з сапраўдным сынам. І Алекса не вытрымаў — устаў і пабег на поле, і ўжо разам з гаспадаром яны араі маленькі кавалачак свайго поля, рыхлячы непадатлівую зямлю нарогам з металічнай акоўкай на вастрыі.

І калі жрэц тройчы абышоў зямлю, сыпануў зернем і спыніўся, глядзячы, каму перадаць сявеньку, Алекса выступіў наперад.

— А цяпер — я.

Жрэц запыніў руку, доўга ўглядаўся ў яго запалымі вачыма, вострымі і цікаўнымі, пасля запытаўся:

— Саклаб?

— Мой сын,— сказаў Нармурад, узяў з рук жраца сявеньку, перадаў яе хлопцу і лаўтарыў:

— Сын.

Месяц урдзібіхішт, калі ўжо буе на палетках зеляніна і белым цветам абсыпаны персікавыя дрэвы, таксама запомніўся Алексу. Тады нечакана захварэла дзяўчынка, тая самая, што падтрымлівала агонь у чашы ў дзень прыезду гаспадара. Яны жыла ў лекара пасля смерці маці, прышлай жанчыны, якая не то ўцякла ад гаспадара, не то сам ён адпусціў яе перад смерцю дадому. Жанчына прабіралася на радзіму, у далёкі Іран і, трацячы апошнія сілы, яшчэ прыплялася да парога Нармурада, дзе і памерла. Цела яе двое ўдзячных лекару людзей аднеслі да дахмы, каменнай вежы ў выглядзе высокай пляцоўкі, куды звычайна калі трупы, каб раздзяўблі іх драпежных птушкі, бо нельга атручваць мёртвым целам ні зямлі, ні свяшчэннага агню; дзяўчынка ж засталася ў лекара. Маці клікала дачку Гульнарай, але Нармурад стаў зваць яе Апак — бялянчаккай, бо ад самага свайго нараджэння была яна белавалосай і светлай,— такімі бываюць толькі патомкі старадаўніх персаў альбо людзі з чужых, туманых і далёкіх краін, дзе мала сонца, а многа вады. Апак была ціхмянай чатырохгадовай істотай, яка я, кавыляючы на квольх яшчэ ножках, старанна рабіла ўсё, аб чым прасіў Нармурад: берагла агонь, мыла

чашкі, сцяліла мужчынам падушкі. Калі ж Нармурад адязджаў, то за дзяўчынкай прыглядалі суседкі, бралі яе да сябе доўгімі асеннімі начамі, але, падросшы, Апак неахвотна ішла з дому, часцей, захутаўшыся ў дзіравую коўдру, моўчкі сядзела ля ачага і глядзела на цяпельца, на кволья, а часам магутныя языкі агню. Тут, ля агню, і ўбачыў яе Нармурад, калі разам з Алексам вярнуўся з поля: дзеўчанё ляжала, закаціўшы вочкі, на шчочках яе злавеснымі чырвонымі макамі расцвіла сьпэлка, лоб пажайцеў. Яна прыадчыніла засмучаныя вочкі, але не пазнала нікога, толькі жалобна прамармытала нешта на невядомай мове.

— Маці кліча,— змрочна сказаў стары лекар, і сухія, ужо трохі вялыя вусны яго задрыжалі.

Ён узяў дзяўчынку за руку, стаў слухаць пульс, пасля агледзеў яе, прыціскаючыся вухам да крохкай, як у верабейчыка, грудкі, з выпіраючымі пад скурай костачкамі.

— Там, на паліцы, вазьмі джуляб,— сказаў ён.

Алекса ўзяў гліняны слоік з сіропам, звараным з пялёсткаў руж, падаў лекару, а сам памкнуўся прэч з хаты, каб не перашкаджаць. Дасюль ён толькі збіраў лекі для хворых якія часта прыходзілі да лекара з суседніх, нават далёкіх кішлакоў. Але Нармурад спыніў яго:

— Не, ты пасядзі побач.

Алексу было шкада дзяўчынкі, якая часта нагадвала яму пра радзіму, хлопец ніколі не крыўдзіў яе, быў ласкавы, але яна дзічылася яго,— саромелася, ці што? — і сам ён першы ніколі не загаворваў з ёю, жыў, пакутуючы ад сваіх думак, як не звяртаў бы без патрэбы асаблівую ўвагу на звераня, якое прыжылося ў доме. Ён падышоў, прысеў на кукішкі перад Нармурадам і Апак, якая, глытнуўшы колькі лыжак сіропу, зноў ляжала ўсё такая ж вялая, абыякавая да навакольнага.

— Патрымай руку, паглядзі, які ў яе пульс,— сказаў Нармурад.— У здаровага чалавека павінны быць пяць удараў на адно тваё дыханне — гэта значыць, пакуль удыхнеш і выдыхнеш паветра.

Алекса ўжо ведаў, што пульс паказвае, чым і як хворы чалавек, неаднойчы ён нават крадком мацаў запясеце і лавіў гэтыя таямнічыя стукі, якімі кроў-руда штурхалася ў жылы і аклікалася, ці здаровы гаспадар. Але другога чалавека ён слухаў упершыню, і гэтыя павольныя, бы нехаця, штуршкі, якія ледзь прамцаваліся на тонкай, як у маленькага звярка, лапцы, раіпам выклікалі ў ім вострае пачуццё шкадавання.

— Што з ёю, бацька? — спытаўся ён.

— Пакуль не ведаю. Падобна да гарачкі, але ад чаго яна?

Дзверы рантоўна расчыніліся, у пакой уляцеў худы, такі худы, нібыта рэбры зараз праткнуць сіняватую скуру, абадраны чалавек, падскочыў да дзяўчынкі, утаропіўся ў яе:

— Гора, гора! Усюды гора, чорная рака затанляе нас! Сцеражыцеся, бяжыце! Няўжо вы не бачыце, як чорная рака падступае да дома? Яна тут, яна илешчацца ли дзвярэй!

Алекса быў ускочыў ад нечаканасці, але Нармурад супакоіў яго:

— Гэта Спітагд. Ён не пакрыўдзіць нікога. Не бойся.

Алекса ўжо чуў пра бедалагу Спітагда, аднаго з вучняў

Нармурада, якога пакінула святло розуму. Ён заўсёды, як вечная журботная птушка Шэбавіз, адчуваў, дзе няшчасце, і прыходзіў у гэты дом плакаць па чалавеку. Ведаў Алекса, што Спітагда спачатку выганялі з дамоў, але цяпер усе яго ведаюць і не чапаюць. Нават да мусульман прыходзіць ён і плача разам з усімі, і ўсе лічаць, што Суруш аберагае няшчаснага вар'ята і ад камняпадаў, і ад няшчасця...

Яны сядзелі, глядзелі на дзяўчынку. Ізноў адчыніліся дзверы — і таўстун Ашавазда бокам праціснуўся ў дзверы:

— Аль-Іса, выпі са мной!

У руках яго быў вузкагорлы металічны глянк, у кішэні абадранага каптана звінелі піялы.

— Тут хворае дзіця, а вы... — з дакорам сказаў Нармурад.

— Ну і што — хворае дзіця! Яшчэ невядома, дзе ёй лепш, тут альбо там, — ён паказаў на неба. — А, і ты тут, воран смерці! — ён павітаўся са Спітагдам. — Усё каркаеш?

— Змеі цябе абвіваюць. Змеі похаці і парокаў! — Спітагд працягнуў руку наперад, уткнуўся кашчавым пальцам у Ашавазду.

— Змеі? Дзе гэта? — Ашавазда дзелавіта абгледзеў сябе, але вочы яго смяяліся. Ён падышоў да вар'ята, працягнуў яму крысо адзення:

— Дык на, абтрасі іх. Ты ж у нас святы, пра гэта сам дастур казаў.

Спітагд баязліва адсунуўся, глядзеў на Ашавазду, які наліў віна ў адну з піял, працягнуў Алексу:

— Выпі, лягчэй будзе!

Алекса разгубіўся, паглядзеў на Нармурада, вышў некалькі глыткоў.

— Вось і добра! Будзе лягчэй! — узрадаваўся Ашавазда.

І ён пайшоў з пакоя, напяваючы:

Я п'ю таму, што свет напоўнены журбою,

Я п'ю, і мне здаецца — мілая са мною...

— Зараз яго «мілая» добра агрэе яго! саркастычна заўважыў Нармурад. Усе ягонья жонкі збягалі ад п'яніцы, і ён стаў бедным, як апошні бядняк, таму што плаціў жончынай радні вялікія грошы.

Засталася апошняя — але яна такая, што мне хочацца падчас папрасіць у яе атруты, у гэтай змяі!

Погляд яго ўпаў на Апак, і ён зноў нахмурыўся.

Устаў, папрасіў:

— Перанясі яе ў цёмны пакой. Бываюць хваробы, якія не любяць святла. Паглядзім, паназіраем за ёю. А ты мне паможаш. Пара табе ўжо вучыцца большаму. Час. Але баюся, што мы не дапаможам. Я глядзеў, што ёй наканавана. Лес у яе нядобры, бо нарадзілася яна пад зоркай Дзенеб, а гэта заўсёды абяцае няшчасце...

Алекса бачыў, што стары лекар часта глядзіць на неба. І перад тым як паправіць сцяну, што асела ад моцнага падземнага штуршка, і перад дарогай. Ён бачыў таксама, што на даху іх стаіць вялікая труба на калёсах і гаспадар у асабліва ясныя ночы сядзіць там аж да раніцы. Упершыню ўглядзеўшы, як глядзіць на неба праз тую трубу Нармурад, жахнуўся — ці не чарадзея той? Але ж людзі вакол не здзіўляюцца і не баяцца таго, але самі вечна таўкуцца ў доме, каб спытацца пра лес блізкіх, пра добры і нядобры час для пачынання спраў. Ды Нармурад, які ахвотна дапамагаў хворым, нехаця гаварыў пра будучае.

— Майго жыцця на гэта не хапіла,— сказаў ён неяк,— я магу нямногае. Я так мала ведаю, што адчай ахінае маю галаву! Але ты... калі ты захочаш, твайго жыцця павінна хапіць на ўсё тое, што не зроблена мною.

Алекса тады няпэўна паціснуў плячыма — ён і хацеў бы даведацца, што там робіць на даху Нармурад, і разам з тым яго не цягнула да сядзення ўначы пад зоркамі. Ён знаходзіў супакаенне толькі тады, калі ішоў далёка ў горы, шукаў карнявішчы і травы, здабываў паліва для іх сціплага ачага. А Нармурад не настойваў, відаць, чакаў свае пары.

Яны лячылі дзяўчынку ўдвух, і ніколі яшчэ не хадзіў па травы Алекса ў такім нецярпенні, ніколі яшчэ не сачыў ён з такім шкадаваннем і надзеяй за самымі маленькімі зменамі ў чалавечым твары. Кожная жылка на гэтым бледным, худзенькім дзіцячым тварыку напаўняла душу любасцю і спадзяваннем, і ён упершыню зразумеў усю велізарную цану жыцця. Прыходзіла сталасць. Думаў, што мог бы сам мець такую вось дачку... мог бы. А можа, нават і сына наслала б багіня Мокаш, якая дапамагае парадзіхам, ці лепей бы адразу і сына, і дачку? І Алекса глядзеў за дзяўчынкай, як глядзела б толькі хіба клапатлівая маці Нават у сне слухаў яе соннае дыханне, на памяць вывучыў слабенькі пульс, які праз колькі тыдняў трывогі стаў напаўняцца жыццёвай сілай. Спачатку быў як тонкая нітка, гатовая

вось-вось абарвацца, у апошнія дні нагадваў маленькую, ледзь прыкметную ў густой лясной траве крынічку, якая ціха, але настойліва б'ецца на паверхні з'млі.

Апак па-сапраўднаму ачуныла пазней, не ведаючы, што, каб не яе хвароба, ніколі б не зацікавіўся лекарствам малады воін. Зрэшты, не пакідаў Алекса і сваіх заняткаў па мове. Ён ужо трохі ведаў і арабскую — мову заваёўнікаў. Дапамагаў стары таўстун Ашавазда, які шмат паездзіў па свеце, пабываў і буддыстам, і мусульманінам, а цяпер вось зноў вярнуўся да веры сваіх бацькоў. Ашавазда меў у хаце некалькі рукапісаў. Гэта было вялікае багацце, але ляжалі кнігі ў старым сундуку з пашарпанымі бакамі.

Выпадкова Алекса наткнуўся на іх. Ён здзівіўся, папрасіў вучыць яго чытаць па-арабску. Ашавазда спачатку адмовіўся, а пасля як загарэўся:

— Чытай! Чытай іх, дарагі, папаўняй сваю галаву чужым розумам. Я іх прачытаў неаднойчы, але мая галава — як сіта, усё працякае скрозь. Дый стары я ўжо, нямоглы... А ты... Ты цярплівы і цягавіты, як... як вярблюд!

Алексу не надта спадабалася такое нараўнанне. Але ён махнуў рукой. Што крыўдзіцца на веселуна Ашавазду?

А сапраўды, менавіта цярпенне Алексы, відаць, выратавала Апак. Гэта ён прачнуўся, калі дзяўчынцы стала блага і яна сцінела, не могучы дыхаць. Стары Нармурад тады спаў, варушачы ў сне вуснамі, твар яго быў светлым і лёгкім. А ён, Алекса, пачуў хрыпенне, і разам яны варушылі, церлі кволае цела, палілі ля скроняў дзяўчынкі горкі горны палын. Раніцай ёй стала лягчэй, а потым і зусім пайшло на папраўку. І калі ўпершыню Алекса вынес Апак на паветра, стаў з ёю на тэрасе, глядзячы, на ўжо звыклых горы ў іх адзінокай і гордай велічы, а цёплы, напоены кветкамі вецер ласкава абвьяваў іх твары,— ён зноў раскрыўся насустрач усяму навокал...

І усё гэта патроху вяртала яго да жыцця,— жыцця, якое струменіць гарачай крывёй у жылах і напаўняе нязведаным шчасцем кожную клетачку цела.

А пасля месяцы пайшлі адзін за адным, так што Алекса ўжо і не памятаў, калі што было, ён жыў, як малады звер, не зазіраючы ў будучае і стараючыся забыцца на мінулае.

У свабодны ад работы час ён хадзіў да Ашавазды, памагаў таму на гаспадарцы. І хаця лекар Нармурад часта бурчаў на яго за гэта, не пераставаў гутарыць з чалавекам, які шмат чаго бачыў на свеце, ведаў на памяць столькі вершаў, што Алекса здзіўляўся — як умяшчаюцца яны ў галаве? Але Ашавазда толькі смяяўся:

— Што я? Вось вялікі Ібн-Сіна мог прачытаць кнігу і адразу вывучыць яе на памяць. А я нейкіх пару тысяч касыд ведаю — што з таго? Мяне яны не зрабілі ні багатым, ні паважаным. Наадварот — нашы старэйшыны касавурацца, што не адмаўляюся ад адзінай уцехі — піялы з віном. Мусульмане — суфії, ап янеўшы, яднаюцца з Алахам. А я проста забываюся на тое, што свет такі паганы, і мне лягчэй жыць... Давай вып'ем!

І ён сапраўды ставіў перад Алексам вялікі фіял з чырвоным, як камень лал, віном. Хлопец адмоўна хітаў галавой, але пасля трохі выпіваў. Аната шыпела, як змяя, кідала падушкамі ў сцяну. Але, пакуль не наступаў яе час, змоўчвала, цярпела. Затое час ад часу як сатанела, і тады Ашавазду даводзілася туга. Пасля ён набіраўся сілы — і адводзіў душу. І доўга пасля таго расцірала пісягі Аната, скардзілася ўсім і кожнаму ў кішлаку...

Алекса браў у кладоўцы чарговы пергаментны скрутак — тым і канчаліся звычайна іх размовы. Але аднойчы Ашавазда з таямнічым выглядам дастаў аднекуль тоўстую, цяжкую, нібы камень, кнігу.

— Там было напісана пра другія краіны, пра вандраванні,— сказаў ён.— А тут сабраная мудрасць, якую я так і не адолеў. Мне ўступіў гэтыя запісы купец, што паміраў ад смагі ў пустыні і апошні застаўся ад каравана... Я даў яму вады, але і яна не магла ўратаваць гэтага чалавека. Ён памёр, бласлаўляючы мяне за гэтыя колькі глыткоў, хаця хацеў, відаць, за кнігу атрымаць нямала залатых дзінараў. І яна таго варта!

— То чаму ж не прадалі іх, калі не думалі выкарыстаць? — наіўна запытаўся Алекса.

— Я не думаў? Думаў! Прачытаю ўсё, казаў сабе, стану разумным, як Рудакі ці Мані, і, хаця не буду так пісаць, як яны, спасцігну, што ж за стварэнне чалавек, што трымае яго на зямлі і куды ён нойдзе пасля смерці. Але... Хацелася жыць, проста жыць. Маладому — дзеля кахання і прыгажунь, стаў старым — захацелася мець здароуе, а дзе ты яго захаваеш, гібеючы над покрывам мудрасці, якое дадзена адкрыць нямногім? Так і пражыў, а прадаваць гэтае...

Ён паказаў на кнігу.

— Не было як. Усё здавалася, што вось пройдзе час зноў збягу ў белы свет. Там спатрэбіцца. Вось толькі сілы набяру. А яе не прыбаўлялася, а рабілася ўсё меней... Чытай, можа, табе давядзецца стаць абраннікам Алаха, бо нездарма стары Нармурад выбраў цябе ў вучні. І не кажы нічога Анаце. Гэта — адзінае, што я змог зберагчы!

— Я... не магу. Гэта каштуе грошы,— прамармытаў Алекса.

— Глупства! Ты і так мне памагаеш...

І ён амаль выпхнуў Алексу з двара, дзе густа раслі райхон і ружы, якія ён беражліва захутваў на зіму.

Нармурад сустракаў яго пасля гасціны не надта прыхільна.

— Стары пяніца гатовы прапіць увесь свет! — казаў ён. — Мог бы прыносіць людзям столькі карысці, дапамагаць ім. А што атрымалася? Думае толькі пра асалоду!

— Можна, праўда якраз у гэтым? — запытаўся Алекса. — Ну, каб жыць для сябе і асалоду атрымліваць таксама толькі для сябе?

— Калі так, то табе застанецца недаступнай найвялікшая радасць даваць, аддаваць сябе. Вось ты выратаваў Апак, і хіба гэта не дало табе радасці?

— Можна, не так належыць рабіць сапраўднаму мужчыне? Можна, вялікі Пярун, ці, як тут кажуць, Зардушт, сам хоча распараджацца сваімі дзецьмі? Мая справа — змагацца. А я стаў падобны да слабой жанчыны і дазволіў дэману шкадавання ўвайсці ў сваю душу. Хіба гэта добра?

— Тое, што ты называеш дэманам — добры дух. Але табе многае яшчэ павінна адкрыцца. Я толькі маю, каб заўсёды гарэла над тваёй галавой зорка Муштарп!

Калі і ж Алекса прынёс кнігу, якую даў яму Ашавазда, Нармурад упершыню ўзрадаваўся:

— Хай мне даруе вялікі Зардушт, але заўсёды, калі я думаў пра суседа, язык мой рыхтаваўся да брыдкага слова. Цяпер жа я гатовы сказаць, што шчодрасць яго падобная да суседняй гары Тахамтан — гэтка ж магутная. Чытай, мой сын, чытай і думай! Я ўсяго толькі сціплы лекар, мае здольнасці малыя. Але я жыў як мог. Я не рабіў благага, стараўся жыць добрымі думкамі і ўчынкамі. Можна, я траплю зноў на зямлю пасля нараджэння?

Калі не было якой пільнай работы і не трэба было ісці па карэнні і травы альбо даць казу (пальчыкі Апак быў і яшчэ слабыя для такой работы), Алекса садзіўся на невялічкае глінянае ўзвышша — супу і, беражліва разгарнуўшы світак на белым дастархане, як самае каштоўнае з усяго, што меў, асцярожна разбіраў слова за словам, упітваючы ў сябе старадаўнюю мудрасць адышоўшых з зямлі людзей. Многае было ў кнізе яму незразумельым. Гады ён чытаў па многу разоў, пытаючыся пра незнаёмыя словы ў Нармурада, і нават хадзіў некалькі разоў у далёкі кішлак, дзе стары настаўнік перакладаў яму асобныя арабскія словы, але ўсё роўна не мог растлумачыць, што значаць яны, сабраныя ў адным сказе. Даводзілася здагадацца, доўга ламаць галаву. Гэтую кнігу не вывезці адсюль — такая яна цяжкая. Першы раз, як падумаў пра вываз — злавіў сябе на тым.

Значыць, жыве ў ім усё-ткі надзея на вяртанне. Але вярнуцца трэба не воінам — іх многа. Тое, што возьме тут — ведаюць нямногія. Ён вернецца лекарам. Сваім! Не чужаземным. І будзе лячыць усіх. Тады, можа, вылечыць Катуніху. Дапаможа маці і бацьку!

Вельмі хутка Алекса зразумеў, што прачытанае трэба запісваць. Таямнічыя лініі, знойдзеныя даўнімі лекарамі Паднябеснай краіны на чалавечым целе, упраўляючы якімі можна вылечваць хваробы і адганяць злых духаў, патроху рабіліся зразумелымі. Ды зменлівая чалавечая памяць, ці захавае яна праз нейкі час усё гэта? І ён стаў думаць, што і як у Полацаку, пры двары епіскапа і пры манастыры рабілі перапісчыкі. Адноўчы бачыў, зазірнуўшы ўслед за князем, як, схіліўшыся над высокім пастаўцом, рыпеў гусіным пяром стары, з рэдзенькай сівой барадой і выцвілымі вачамі, нямоглы дзядок у высокай шапцы. Вялікая, аблямаваная скурай вокладка кнігі ляжала асобна, пажайцельны лісты пергаменту, здаецца, пахлі тлом і нылам. Ён тады здрыгануўся — далоў адсюль, да свежага паветра, да сонца і веснавой травы! Нішто тады не падказала яму, што ён захоча быць некалі на месцы гэтага старога. Што сам будзе пакутліва думаць, з чаго пачынаць. На чым пісаць, чым пісаць? Як зрабіць пяро такім, каб яно магло правесці хаця б нешта падобнае да літары? Ды і забылася тая, даўняя, яшчэ ў кароткі год у школцы пры манастыры засвоеная, а пасля добра забытая навука — выводзіць літары, каб яны былі роўныя, не налезілі адна на адну і нешта гаварылі. Ён ужо спрабаваў нісаць — пакуль што на пяску, на свежай гліне, але літары выходзілі крывыя, а некаторыя зусім непадобныя да знаёмых, нібы рука, звыклая да мяча, ніяк не хацела прывыкаць да пісьма.

— Так у вас пішуць? — адноўчы, зазірнуўшы праз плячо Алексы на мяккую гліяную таблічку, што ляжала на каленях хлопца, запытаўся Нармурад.

Алекса зірнуў у вочы Нармурада і пачырванеў. Так, ён думае вярнуцца назад, на далёкую сваю зямлю, і значыць, не за мен і ця Нармураду сына, на якога той так снадзяваўся. Застаўшыся адзін, нейкі час сядзеў у здранцвенні. Пасля шпурнуў таблічку прэч. Яна шмякнулася аб зямлю і сплюшчылася ў вялікі, бясформенны кавалак.

Ноччу, калі недзе над стромай жалобна стагнала птушка Шэбавіз, яка я штоночы плача па мінулым дні, ён думаў пра старога лекара. Як яго пакінуць? Няможна пакінуць і дзяўчынку Апак — яна так прывязалася да яго, што хадзіла ўслед, называючы Алексу ата — бацькам — і першаю выбягаа насустрач, калі вяртаўся з бярэмам галінак і сукоў, каб было што запаліць у ачагу. Апроч таго, прыносіў ёй дзікія плады, арэхі ці ягады.

Абавязак яго — закрыць вочы Нармураду і самому адвезці яго да каменная вежы. Так хоча стары лекар — толькі так. Самому ж Алексу было ўсё роўна, дзе будзе ляжаць пасля смерці,— можа, таму, што смерць была так далека, што і не думалася пра яе. Калі тое будзе! Ён павшей зрабіць так многа — прачытаць вялізны светак, перададзены яму Ашаваздам, запісаць самае важнае, каб пасля, некалі, перадаць, прынесці ў Полацк, навучыць людзей таму, што за многа-многа гадоў да іх нараджэння ўжо в еда л і старадаўнія мудрацы. Нямнога іх на зямлі, але і тое, што ведаюць яны, можа згубіцца ў страшным кругавароце часу...

— Чалавек — трэска на вяршыні хвал і, і хваля круціць гэтую трэску так, як захоча,— неяк сказаў яму Ашавазда, калі яны ўдвух сядзелі на прасторнай тэрасе яго дома пасля гарачага, поўнага клопатаў і тлуму дня.

Алекса ўспомніў велізарныя, злавесныя, з шалёнымі белым і кончыкамі ўверсе валы Хвальнскага мора. Іх карабель стагнаў, трашчаў так, што валасы на галаве ўздымаліся і стаялі тырчма, заходзілася сэрца... але ж яны, трэскі, неяк выжылі. Ці самі яны, іх умненне, уратавала, шч мора зліталася над імі дзеля таго, каб ен страцуся, згубіўся ў другім, агромністым, чужым свеце, што таксама падобны да мора! Закрыў вочы далонямі, паклаў галаву на цёплую яшчэ парэнчу тэрасы. І нечакана расказаў пра Бярозу і пра тое, што прывяло яго сюды, у дзікі, пустэльны край гор і снегу, што не растае нават летам.

Пасля яны доўга маўчалі. Ашавазда ўстаў, прынёс вузкагорлы збан, дзве піплы. Наліў віна, і адразу запахла ружовымі пялёсткамі, шафранам. Працягнуў адну піялу госцю.

Было ўжо зусім цёмна, неба, як заўсёды, засвяцілася безліччу светлых плямак, шурпата лягло над самымі іх галоўамі радно Млечнага Шляху. Адзінокая зеленаватая зорка самотна ўстала на гарызонце.

— Зухра,— паказаў на яе Ашавазда.Некалі з-за гэтай прыгажуні два анёлы, Харут і Марут, саграшылі і панеслі страшную кару. Кінутыя ў бяздонны каłodзеж у Вавілоне, яны стогнуць вось ужо колькі вякоў. Яе ж багі ўзялі на неба, каб ахоўвала на зямлі прыгажосць і музыку.

— Чаму ж яна, яна... што спакусіла нават анёлаў, не панесла за гэта кары? — Алекса падняў ацяжэную галаву.

— А ў чым яе віна? — паціснуў плячыма Ашавазда.— Чараваць прыгажосцю не грэх. Грэх павялічваць зло на зямлі. Але Зухра была не вінаватая. Гэта яны, анёлы, смяяліся над людзьмі і патрабавалі, каб род чалавечы за грахі быў змецены або знішчаны. За Тобэ і адправілі іх

сюды ў чалавечым абліччы. Але выкрываць могуць многія, ды як вынесці цяжар гэтага грэшнага свету? Як пражыць у ім дастойна? Бачыш, гэтага те вытрымаі нават анёлы...

І ён паволі, з асалодай, выпіў яшчэ піялу смачнага, цяжкага віна, што хваляй пракочвалася па целе. Пасля, хістаючыся, пайшоў у дом; Алекса доўга сядзеў адзін, слухаючы, як стракочуць тутэйшыя конікі, і гледзячы на зорку. Уявіў, як недзе, у бездані, надрыўна і нязмоўчна стогнуць грэшныя анёлы, што не змаглі супрацьстаяць жаночай прыгажосці і навек загубілі сябе. Мабыць, і ён, Алекса, пакараны за гэта ж. Ды ёп думаў не толькі пра сябе, але і пра дзяўчыну. А яна... О, каб ведаць ранен, чым усё скончыцца! І чаму было дадзена такое каханне, якое павяло на край зямлі, а пасля бязлітасна ашукала, скамячыла, менавіта яму? Жывуць жа іншыя і жылі як людзі. Ён гатовы быў закрычаць, запытацца ў гэта і маўклівай зямлі, у зоркі, што адзінока трымцела над гараМі: «За што?!» Але навокал толькі стракаталі конікі, востра пахла ажыўшай ад гарачыні спякотнага дня травой, і тая хваля, можа, тая самая хваля, якая не дабіла яго там, на моры Хвалынскім, цяпер моцна і ўладарна стукала ў грудзі, і ён, як ніколі за апошнія месяцы, адчуваў сябе трэскай... Так, так, маленькая, непрыкметная трэска, але навошта жыццю гэтак мучыць яе? І ён заплакаў, заскрыпеў зубамі, заматаў цяжкай галавой. І добра, што нішто не бачыў яго, не чуў, не спачуваў...

Успомніўся Брачыславаў суд у грыдніцы, калі перад братчынай збіраліся на пасад старая чадзь, дваране і людзі меншыя — гараджане, запрошаныя да князя.

У той дзень стаялі перад усімі худы, русавалосы, з шалёнымі блакітнымі вачамі рамеснік і жонка яго — танклявая, пяшчотна-русыявая, круглатварая кабета. Стаяла — і не маглі яны, маладыя дружыннікі, адвесці вачэй ад наставы яе, ад белай-белай шыі і вуснаў, што, як вішні, пунсавелі на гэтым спалоханым, але і адчужана-рашучым твары. І казалі муж і жонка рознае:

— А што мне, княжа, твой суд? — страсна гаварыў ён. — Я сам суджу сябе кожны дзень. Не! Кожную ноч. Ці ведаеш ты такія ночы, калі цемра згущаецца да каменнасці і цела здаецца сасудам зла, выразаным у гэтым каменні, сасудам, які вось-вось зломіцца ад непамернага цяжару, што з усіх бакоў гняце яго? Я суджу сябе за Адамаў грэх, які з мяне зрабіў грэшніка, бо сказана: «Пакінь блізкіх сваіх, ускінь крыж свой і ідзі за мною». А я прыляпіўся душою да яе, доўгавалосай сястры змеевай — і бяссьлыны перад ёю! Царства духу прамяняў я на зямную ўцеху — але, божа міласэрны, ты бачыш, якія казні егіпецкія я цярню за яе, блудніцу вавілонскую!

І вочы яе таксама ўсняхнулі і як асвятлілі змрочным святлом жанчыну — танклявую, гнуткую, у скураных лапціках. Здавалася, успыхнулі медныя ўпрыгожанні — колты — на скронях, заіскрыліся ў іх блакітныя каменьчыкі.

— А што мне твой суд, княжа? — сказала і яна. — Я добрая хрысціянка і ў царкву хаджу кожную нядзелю, і ў хаце нашай вісіць абраз старадаўні — цэлы ураджаі лёну аддалі за яго! Але я выплакала сабе вочы, княжа, і каб не баялася загубіць сваю душу і гарэць у пекле, я б атруціла паганым грыбам гэтага чалавека або сама кінулася б у Палату.

Ці я не шкадавала яго? Ці я не гаспадыня у хаце.

Ці палатно мае горшае за чыё ў горадзе?

За што ж блудніцай мяне ганіць? За што рукі мне выкручвае па начах і цела жывога не пакідае? Хай бы ішоў ад мяне і ратаваў сваю душу ў схіме, га? Дзяцей бы сама гадавала і подаць плаціла як за жывога гаспадара, Усё роўна яго няма ў мяне. Усё бегае ў манастыр ды кнігі бажэсценныя чытае. Але, відаць, не ратуюць яны ад нячысціка.

Абдыме мяне — а пасля грэх замольвае і іначай, як блудніцай, не заве. За тое блудніца, што цягне яго да мяне і нічога з сабою не зробіць. І вінаваціць, што не даю яму вол і, што свет без мяне нямілы.

Дык забі нас за гэта, княжа, забі і вызвалі тым.

А іначай — што мне твой суд?

...Доўга думаў князь, а пасля загадаў, каб епіскап, супраць усіх правіл, разлучыў іх перад богам і заключыў мужчыну ў манастыр — навечна.

— Не мучыць муж і жонка павінны адзін аднаго, а разам жыць, і несці сужыцэнне другім, і моцна трымаць крыж свой...

Незадаволены быў епіскап, а людзі полацкія ўхвалілі рашэнне Брачыслава. І аб'явілі жанчыну як бы ўдавой, толькі не дазволілі ёй другі раз выходзіць замуж.

Не адзін уздыхнуў, калі пайшла яна прэч — лёгка, спружыніста, як расамаха.

А мужчына ўпаў ніцма, дзякуючы князю, і раптам захлынуўся смехам-плачам, і слязы цяклі па яго худых шчоках...

І, успомніўшы пра гэта, Алекса патроху супакоіўся. Вялікая гэта таямніца, непасцігальная — так гаварылася ў Бібліі. Так і ён зараз мучыцца, думае — але адказу няма і не будзе. Значыць, трэба жыць, жыць, нягледзячы ні на што.

...Ён працаваў з асалодай, са стараннем, каб у цяжкай рабоце забыцца на ўсё, што мучыла і не давала спакою. Панова абмазаў глінай і ўмацаваў каменнем сцены хаты, здалёку прывалок бярэмя

ядлоўцавых карэнняў і адшліфаваў тоўстыя каржакаватыя наросты, каб атрымаўся моцныя парэнчы на тэрасе, пералажыў трысняговы дах, каб халодныя зімовыя вятры не прадзьмувалі жылло, абгарадзіў двор. Камення вакол было дастаткова, а з дрэвам было цяжкавата, сучча даводзілася шукаць у гарах, валачы цяжкія ахагікі. Вельмі дапамагаў асёл — звыклы да крутых сцежак, ён цярпліва тунаў па слізкіх ад халоднага ранініняга туману каменнях, і Алекса толькі здзіўляўся часамі, як можа жывёліна, такая маленькая ў параўнанні з вялізнай ношай, нагужанай на сніну, снакойна ступаць на камень, што, здаецца, вось-вось абрынецца ў бездань і пацягне за сабой? Як адчуваў, ці можна ступіць на той, ці іншы валун?

Ішлі гады. Нармурад, у большасці маўклівы, ажыўляўся, калі і казаў Алексу пра тое, што адкрываў сам, што знаходзіў у навакольным. Не пераставаў ён радавацца і здзіўляцца свету. Адночы, калі хлопец акучваў ля сцяны вінаградную лазу, стары ўсхвалявана паклікаў яго:

— Ідзі сюды!

І калі той падышоў, далоньй выціраючы пот на лбе, паказаў на зямлю:

— Бачыш?

Алекса не ўбачыў нічога, але, ведаючы, што стары ніколі не стане гаварыць пра дробязь, нахіліўся над тым месцам, куды ўказваў палец. Але нічога, апроч двух мурашоў, што валтузіліся на глінянай дарожцы, не ўбачыў.

— Мурашы?

— Ты думаеш, яны б'юць адзін аднаго? А прыгледзься! Сапраўды, было падобна, што гэтыя два рыжыя, буйныя мурашы змагаюцца адзін з адным: адзін з іх наваліўся на другога, а той адчайна абараняўся.

— Ён адгрызае яму нагу! — Нармурад паказаў на верхняга, амаль чырвонага мураша.— Вось зараз усё скончыцца.

І сапраўды, праз некалькі імгненняў верхні мураш адваліўся ад ніжняга, які ляжаў, слаба варушачыся; счакаў, а пасля таропка папоўз па мурашынай сцяжынцы, якая вяла ў глыб саду. Другі, без нагі, таксама наважыўся паўзці, але Нармурад лоўка схопіў яго заскарузлымі сухімі пальцамі.

— Прынясі павелічальнае шкло!

Зацікаўлены Алекса мігам пабег у хату, хутка знайшоў шкліну, перадаў старому. Той паглядзеў на мураша, якога трымаў у руцэ, і ўрачыста перадаў круглячок хлопцу.

— Вось табе аперацыя! Нага была паламаная, а цяпер хутка адрасце. Іначай бы валачылася, перашкаджала ісці, і, магчыма, ён хутка загінуў бы.

Адпусціў мураша на дарожку, і той, больш павольна, чым яго лекар, але даволі жвава патрусіў па дарожцы.

— Ідзі, і хан паможа табе Ачышчальны!

А пасля павярнуўся да Алексы:

— Заратуштра сатварыў свет больш разумным, чым мы думаем. Я сам бачыў, як курапатка наносіла на паламаную лапку гліну, якая, высыхаючы, рабілася цвёрдай, як камень, і трымала паламаную костку мацней, чым нават палка, да якой я прывязваю паламаныя косці людзей. А пасля аднойчы задумаўся, чаму буйвалы часта кладуцца ў канаву там, унізе, пад тарой, і зразумеў гэта толькі тады, калі майго ўласнага буйвала неяк абелі сляпні і ён упарта клаўся ў канаву кожны раз, калі я праязджаў па той дарозе, а аднойчы ўначы збег, і толькі праз два дні мне перадалі, што ён ляжыць там жа. Я забраў яго адтуль, і што б ты думаў? — болькі і ранкі зажылі. І тады я паспрабаваў накладваць на такія ж ранкі людзей тую грязь, толькі рабіў гэта ў тайне ад іншых, бо майстэрства табіба не толькі ў яго руках і галаве. Заслоны ягонай мудрасці — гэта ўменне маўчаць, бо невук гатовы ўсё растлумачыць проста, бо бачыць толькі яўнае.

Аднойчы ён доўга сядзеў, гледзячы на ступку, у якой пераціраў зярняты міндаля, пасля, горка ўздыхнуўшы, пажаліўся:

— О, як хацелася б мне узяць у рукі рукапіс вялікага Ён-Сіны! Калі б не хворыя вочы, я б запісаў усё, чым лячыў і вылечваў людзей, што каму памагала. Трэба запісваць, усё запісваць, бо памяць чалавечая — рака, што перабліскае на сонцы ўсё новымі і новымі струменямі і ніколі не паўтараецца!

— Чаму ж, настаўнік, вы не пойдзеце зноў у Бухару? Хаця шлях і немалы, але вы не раз гаварылі, што патрымаць у руках «Канон» Ён-Сіны — найвялікшая мара вашага жыцця? Няўжо не ўступяць жаданню старога чалавека?

Стары памаўчаў, пасля ўздыхнуў яшчэ цяжэй:

— Хто ж так проста пусціць мяне ў кнігасховішча эміра? Мяне, беднага кішлячнага табіба? Я магу ўсё астатняе жыццё праседзець пад сцэпамі ханскага палаца, але ніхто не перадасць маёй просьбы, а калі і перададуць, то за нахабства могуць яшчэ і кінуць у страшную турмузіндан. А галоўны захавальнік бібліятэкі — яшчэ болей пыхлівы і важны, чым сам хан — пыхлівы, праўда, толькі з нам і, беднымі. Я помню, гадоў дваццаць назад адзін з маладых табібаў тайком

прабраўся ў кнігасховішча. Ён атрымаў сто палак. Мне ўжо не вынесці нават пяцьдзесят.

А Алекса ўсё хадзіў да Ашавазды, і той вучыў яго, чаму мог і што ведаў. А пасля, нягледзячы на перасцярогі Нармурада, ён стаў хадзіць у ніжні мусульманскі кішлак Паргыз, да настаўніка, які маладосць правёў у Атрары, а пасля вярнуўся паміраць у родныя мясціны. Ён насіў туды грошы, якія мог зарабіць, але нічога не казаў на тое стары лекар, і быў Алекса бязмерна ўдзячны яму і за гэта...

Стары Нармурад з кожным годам як бы усыхаў, ён і хадзіў ужо неяк панура, рукі яго амаль бесперастанку калаціліся. Падрасцала дзяўчынка Апак, і ў доме рабілася больш утульна — нішы завешваліся чырвона-пурпуровымі сюзанэ, якія дзяўчынка прыносіла ад старой Ніязы, што перадавала ёй свае сакрэты, палюбіўшы лоўкую, імклівую Бяляначку. Спачатку Апак рабіла тыя сюзанэ ў доме Ніязы, але паступова рукі яе налаўчыліся болей, і аднойчы яна ўрачыста аддала Алексу кашулю з тонкага пунсовага шоўку.

— Насіце, ата, гэта я сама пашыла,— сказала яна, пыхнуўшы чарванню шчок, але не апускаючы вачэй.

— Сама? — здзівіўся ён.— Ты ж яшчэ дзіця... і шоўк дзе ўзяла?

— Цётка Ніяза мне аддала. Я пашыла ёй дзесяць коўдраў, і яна прадала іх людзям з ніжняга кішлака.

— Кашулю трэба аддаць бацьку,— памкнуўся да дзвярэй Алекса. Але Апак нечакана схапіла яго за рукаў:

— Не! Ата, насіце вы! Я для вас яе рабіла! А дзеду пашыю яшчэ! Я зараблю!

— Мы і самі заробім,— Алекса паціснуў плячыма, узяў кашулю. Упершыню ён паглядзеў, што ж надзета на самой Апак, і застыдаўся — доўгая некалі кашуля стала старой, кароткай, худзенькія рукі, як палкі, высоўваліся з пералатаных рукавоў, доўгія валасы былі так-сяк зашчэплены грубымі металічнымі ашчэпкамі, босыя ногі патрэскаліся і пагрубелі. І яшчэ ён заўважыў, што сінія вочы дзяўчынкі глядзелі на яго з адданасцю і любасцю.

Скрыпнулі дзверы. Цяжка дыхаючы, увайшоў Нармурад, прысеў да жароўні, у якой тлелі вугельчыкі, стаў грэць рукі.

— Бацька,— звярнуўся да яго Алекса,— паглядзіце, у чым наша Бяляначка ходзіць. Сорамна нам. Мужыкі мы, яе кармільцы.

— І праўда, клопат з ёю. Хутка ўжо трэба глядзець, каго ў жаніхі,— Нармурад глянуў на дзяўчынку, якая хуценька выслізнула за дзверы.— Трэба будзе ехаць уніз, да кішлака Наргыз — там добры купец жыве, купім усё, што трэба. А можа, сам яе возьмеш? Не так

многа ў нас грошай, каб ты мог заплаціць калым за добрую жонку, а дрэнную нашто? А яна, відаць, будзе прыгожаю.

— Яна? У жонкі? — Алекса засмяяўся, сеў ля Нармурада.— Гэта ж зусім кураня. Яна ж мяне бацькам кліча.

— Дзявочы век хуткацечны,— задумліва сказаў Нармурад.— Даўно хацеў сказаць — зажыло ў цябе сэрца. Значыць, трэба заводзіць дзяцей, жонку. Сонца юнацтва згасае, і цені ўсё даўжэйшыя... Так заўсёды, калі бліжэй да вечара...

— Мне яшчэ далека да вечара! — засмяяўся Алекса, але смутак слізгануў па яго твары. Ён задумаўся.

— Падумай,— казаў далей Нармурад.— Аблокі не плачуць і ружы не цвітуць без каханьня. Усё жывое пакідае пасля сябе след. Так было і будзе.

— Каханьня...— глуха сказаў Алекса.— А я... Маўчыць у мяне душа. Маўчыць!

— Усё яшчэ прыйдзе,— Нармурад закашляўся, сагнуўся. Ён кашляў доўга, пасля падняўся, выпіў настойку з сямі траў, якую гатаваў сам, не давяраючы таго нават Алексу.— Вачыш, я стары. Вось-вось памру, і душа мая адляціць да Армузда. Як будзеш жыць адзін? А праз два-тры гады Апак трэба выдаваць замуж.

Дзверы ў пакой імкліва расчыніліся. Худзенькая постаць узнікла на парозе.

— Я не пайду замуж! Я буду тут заўсёды! А калі вы знойдзеце мне жаніха, я лепей кінуся з вяршыні!

І гэтак жа імкліва Апак знікла. Нармурад моўчкі грэў рукі каля вуголяў, глядзеў, як попел прабягаў па жарынках.

— Чорная зорка Дэнеб над яе галавой,— сказаў нарэшце.— Можна, і праўда не варта табе прыглядаць гэтую дзяўчынку? Я зпайду табе іншую, дапамагу сабраць грошы. Ты і сам цяпер можаш зарабляць іх,— ён ласкава паглядзеў на Алексу.— Я радуся, гледзячы на цябе, мой сын. Ты стаў лекарам, тваім рукам падуднае дрэва. Ты чытаеш і валодаеш пяром-каламам, і почырк твой такі, што смела мог бы працаваць нават у Бухары.

Алекса міжволі страпянуўся, але тут жа стрымаў сябе. Бухара... Бібліятэка ў палацы... Многае пра яе чуў, і разбуджаная душа яго хацела — не! — прагла ведаць. Але для таго, каб мець кнігі, трэба шмат грошай. Адкуль яны ў беднага лекара з кішлака? Людзі, якія прыходзілі лячыцца, прыносілі мёд, горны воск, рыс, часам проста бярэмца дроў ці скуру авечкі. А дырхем, нават самы маленькі, трапляў у дом не часта.

І ўсё ж патроху іх набіралася. Ды затое прыйшла пара паклапаціцца аб дзяўчыне. На пачатку месяца мурдад Алекса пусціўся ў дарогу. Апак стаяла на парозе хмурная: стары Нармурад не адпусціў яе, як ні прасілася. Але варта было Алексу ад'ехаць блізка ад фарсангу, як, выпадкова азірнуўшыся назад, ён заўважыў маленькую фігурку ў доўгай чырвонай кашулі. Вострым зрокам былога паляўн і чага і воіна ён разгледзеў — гэта была Апак. Заўважыўшы, што ён спыніўся, яна пабегла, смешна матляючы рукамі. Алекса павярнуў ішака назад, сурова сказаў, наблізіўшыся:

— Ідзі дадому!

Яна толькі пахітала галавой, гледзячы на яго адданымі вачамі. Тады ён схапіў яе за плячо, штурхануў назад. Яна адляцела назад, выцялася аб валун, што зарос дробнымі кветкамі, ды не ўскрыкнула, толькі дзіцячыя яе вусны задрыжалі:

— Я хачу з табой. Я хачу глянуць, як жывуць іншыя людзі!

— Туман непаслухмяна зацыміў твае вочы,— сказаў Алекса.— Ты ўсяго толькі дзяўчынка, але калі і станеш жанчынай, ведай: слова мужчыны — закон. Ідзі прэч!

Ён павярнуў ішака і паехаў. Няўкладная фігурка, камячок, які ледзь не расплюшчыў аб валун... Чамусьці гэты вобраз не выходзіў з галавы. Нават узлаваўся — пра што думае!

Ехаў увесь дзень, спыняючыся, калі стамляўся і бачыў вялікі куст ці пячору, дзе можна было легчы і, расцягнуўшыся на цёплай зямлі, імгненна заснуць — на некалькі хвілін, якія асвятлялі яго, быццам ён праспаў доўга або выпіў шклянку малака з настоем сасновай смалы — помніцца, пры пах одах заўсёды везлі з сабой сасновую смалу. Сосны растуць і тут, але пах іх зусім іншы, быццам і не сосны яны, а так, нешта падобнае да тых, полацкіх... Ён адганяў ад сябе думкі-ўспаміны, а яны, як назло, усё лезлі ў галаву.

...Восё ён ідзе ў драўляных чаравіках, якія тут носяць усе жыхары. Але ж дома былі лапцікі з валокнаў ліпы. Калі пакласці туды дзьмухаўцу, трыпутніку, падбелу, ці, як кажуць, маці-і-мачыхі — ніколі не натрэш ногі! Ліпы тут няма — можа, паспрабаваць з вербалозу? Вунь жа, чым ніжэй спускаецца, тым часцей бачыш кустоўе, нават дрэвы пайшлі — алыча, арэх, яблыні... Можна было б наламаць ядоўцу — маслам яго дужа добра націрацца ў халодныя ночы, калі спіш у нолі ці стозе перад бітвай. Не, не дажыве ён да таго, каб зноў калі-небудзь з гікам памчацца на кані, трымаючы ў руцэ гарачы ад крыві меч... А можа, і дажыве да вяртання, але чамусьці не хочацца забіваць каго-небудзь, няхай сабе і лютага ворага. Ён жа — чалавек,

ён дыхае, снадзяецца на нешта ў гэтым жыцці, хоча ўзяць ад яго таксама нейкія свае радасці... Але ж — вораг!

Заўважыў, што дзень згасае толькі тады, калі ўпарты ішак спыніўся на месцы і нізашто не пайшоў наперад, нягледзячы на тое, што ён разы са два моцна ўдарыў яго кулаком. Ішак таксама стаміўся за гэты доўгі, бясконцы дзень, калі трэба прабірацца на вузкай камяністай сцежачы, пільна гледзячы ўніз, ці насцярожана ісці праз горную рэчку, што шалёна пеніцца ў берагах і імгненна застуджвае ногі, ці чуйна слухаць горы — кожную хвіліну зверху можа скаціцца камень, друг і расплюшчыць усё, што варушыцца, жыве і спадзяецца на жыццё тут, на нітцы горнай сцежкі... Трэба на самым пачатку адчуць усёй скурай не заўважнае да часу рыпенне і ціхі шолах там, высока-высока, каб паспець уцячы далека наперад, не траніць пад бязлітасны абвал... Ішак навучыўся гэтаму, бо і сам ён, і нродкі яго жылі ў гарах, і не раз даводзілася выручаць старога гаспадара, хаця той і сам як быццам добра ведаў, калі і дзе трэба спыніцца. Гэты ж, малады, нявопытны, гатовы быў ісці далей, ні пра што не думаючы, у той час як недзе зараз, у сваіх лагавішчах, прачынаюцца і гатовяцца да палявання страшныя звяры. Ішак адчуваў гэта ўсёй скурай, вось чаму ён не ішоў далей, а толькі касіў вялікае ліловае вока на маладога гаспадара, і вока гэта глядзела з такім дакорам, што Алекса схамянуўся і падумаў пра тое, што, сапраўды, даўно прыйшоў час шукаць начлег. Агледзеўся. Ішак стаў каля вялікай йячоры, дзе, па ўсім было відно, заўсёды спыняліся падарожныя людзі: каля ўвахода ляжалі шматкі засохлага гною, на вострых выступях скал зачэпіліся доўгія пабурэлыя саломіны, а ў глыбіні пячоры апошнія праменні сонца ярка блішчалі на каляровай паліве разбітых кімсыці гліняных піялак.

Ён злез зішака, пайшоў у пячору. Жывёліна хуценька пацягнулася да чэзлай траўкі, што там-сям прабівалася ля ўвахода, спяшаючыся падсілкавацца і нарэшце адпачыць як след.

Алекса сеў каля ачага — счарнелыя камні яго пакрыліся шызым налётам пылу. Відаць, з тыдзень-два нікога тут не было, адзначыў ён, развязваючы сумку-хурджун і дастаючы адтуль ляпёшку з макам, яблыкі і некалькі кавалкаў сотавага мёду. Наеўшыся, паклікаў ішака і сыпануў таму колькі жменяў аўса. Пасля, не надта ўзбіваючы ложка з засохлай травы, што пасцялілі тут невядомыя яму падарожнікі, кінуў на яе сцёрты амаль да белізны дыванок і з асаладай лёг, варушачы вызваленымі ад цяжкіх драўляных чаравікаў пальцамі ног і каторы раз падзівіўшыся, як хутка тут наступав ноч — у праёме пячоры відзелася засіненнае густым аксамітам неба, і ён успомніў радок з

верша аднаго з паэтаў: «З кішэні цемры з'явіўся маладзік». Ражок маладзіка сапраўды ледзь угадваўся злева, але ніжэй яскрава свяцілася і пералівалася вялікая калматая зорка. Ён напружыў памяць, успамінаючы... Ці не зорка гэта Кайван, што сімвалізуе сабой час, які нясе смерць і бяду, страту блізкіх, адзіноту? Паваяла густым пахам горнага палыну, нешта невыказна журботнае было ў гэтай хвіліне — цішыня гор, залаціста-святочны ражок маладзіка і адзінокая, абьякавая да людзей, гордая сваёй узнёсласцю над часам і яго клопатамі зорка, што ззяла ў чарнаце бяздоннага неба. Ён заплюшчыў вочы, загадаў сабе не думаць ні аб чым і неўзабаве як праваліўся ў густую, цёпкую пярыну сну... здалося яму ці не, што нешта мільганула каля выхаду — не то цень, не то павеў ветру, але ішак мірна сон, выставіўшы галаву з пячоры, і Алекса заснуў, чуйна слухаючы цішыню. Прачнуўся ён адразу, як бы і не спаўшы. Нешта трывожнае з'явілася ўначы, у чырванаватым святле было відно, як спалохана туліцца ля камяністай сцяны стары ішак. Алекса ўскочыў, рука яго намацала кінжал, які заўсёды трымаў пры сабе.

Але нікога і нічога не было заўважна. Цяклі хвіліны, было ціха, і толькі ішак трымцеў усім целам. Кароткі яго стогн прарэзаў быў трывожную цішыню ды тут жа змоўк. Алекса стаміўся чакаць, але ведаў, што недзе там, можа, блізка каля пячоры, цікуе ці ходзіць, падсцерагаючы здабычу, вялікі звер можа, ірбіс — снежны барс ці пардус — леопард. А можа, гэта тыгр, галодны і няўлоўны, як смерць, падкрадаецца да пячоры, адкуль нясе пахам жывой істоты, чые косці, як ведае ён, так салодка трашчаць на зубах?

Ён падумаў пра тое, што варта было б усё-ткі запаліць вогнішча. Агну баіцца любы звер, у ім таемная сіла, і можа, нездарма ў селішчах вераць у яго, як у бога, як у самога Зардушта? Правая рука трымала кінжал, левай ён абмацаў зямлю. Недзе тут павінен ляжаць хурджун, Алекса ясна помніў, што клаў яго побач. Але торбы не было, і значыць, не было крэменю, які ляжаў там і з якога можна высячы агонь.

Цёмны цень нячутна з'явіўся ля ўвахода, доўгае гнуткае цела выразна было бачна ў чырванаватым святле начы. Алекса пахаладзеў — гэта быў тыгр. Адчуў ураз спацелай спіной холад каменнай сцяны. Растварыцца б у ёй зараз, знікнуць у каменнай тоўшчы, няхай ашуканы звер грозна раве і драпае магутнымі, вострымі, як кінжал, кіпцюрамі непадатлівы граніт! І разам з тым у самай глыбіні ягонай істоты ўспыхнула чырвонае польшмя — тое польшмя, якое некалі клікала яго на смяротны бой, якое штурхала яго наперад, у гушчу, у змаганне! Мышцы напружыніліся, ён адчуў, як заняла левая рука і балюча

тарганулася плячо. Толькі старая рана можа перашкодзіць. Але калі давядзецца паміраць, памрэ так, як належыць воіну — у баі. Ён цікаваў за зверам, адчуваючы ўсім сваім целама кожны асцярожны, бялітасны крок, каб падсцерагчы яго і не прамарудзіць ніводнага імгнення.

— Ата!

Тонкі жаласлівы енк разарваў цішыню, і ў тое ж імгненне звер скочыў. Але скочыў не да Алексы. Кінуўся ён туды, дзе раздаўся енк, і ў тую ж неверагодна кароткую хвілю Алекса зразумеў, што звер высочваў Апак, што гэта яна слізганула ў пячору, дачакаўшыся, пакуль засне Алекса, гэта яна забрала хурджун. Але не паспеў дадумаць, ірвануўшыся наперад. Ён перахапіў зверу яшчэ ў скачку. Кінжал слізгануў па поўсці, але і звер згубіў разбег і цяжка ўпаў на зямлю, і яны накаціліся па зямлі, звер і чалавек, вяр яцеючы і не адчуваючы болей нічога, анроч гэтай шалёнай сутычкі, ад якой залежалі цяпер іх жыцці.

Звер вывернуўся, коратка рыкнуў, але Алекса зноў збіў яго. Тонкая смяротная сталь кінжала ўвайшла ў зверу, але ў той жа момант хлопец адчуў, як нібыта распаленым жалезам прыпякалі яму грудзі і смярдзючая пашча ледзь не абрушылася на твар. Але ён пераханіў тыгра за горла, і магутныя яго рукі нейкія страшныя імгненні трымалі над сабой гэтае цвёрдае, жывое і гарачае горла. Звер захроп, ірвануўся наперад, але Алекса, ужо трацячы прытомнасць ад яшчэ болей невыноснага болю ў руцэ, крутнуў з усяе сілы гэтае, як жалезнае, горла, і яно аглушальна, як здалося яму, хрумснула — разам з рукою, і чырвоныя іскры дажджом абрынуліся на хлопца, згасаючы на ляту і чамусьці адразу робячыся чорнымі...

Ачомаўся ад таго, што кроплі, гарачыя і невыносна цяжкія, падалі яму на грудзі і ад іх рабілася млосна. Расплюшчыў вочы і не адразу ўцяміў, што над ім сядзіць Апак і сінія яе вочы пачырванелі ад слёз.

— Бяроза,— прашаптаў ён,— гэта ты, Бяроза?

— Што ты кажаш? Маўчы, ата! Маўчы!

Ён углядаўся ў дзяўчынку. Паступова погляд яго яснеў, і Апак не разумела, чаму яго рука, ліхаманкава сціснуўшы яе слабую ручку, расціснулася, стала вялай і цяжкай. Адразу ўспомніўшы, што адбылося, ён павёў вачамі па баках. Магутны звер ляжаў непадалёку, цёмна-карычневыя палосы на яго баках пацмянелі, зрабіліся нежывымі, у ранішнім святле было бачна, як цёмныя згусткі крыві на ягонай мордзе адлівалі чорным. Алекса ведаў — такія згусткі крыві бываюць, калі пройдуць не адна, а хаця б дзве начы, як звер забіты.

Калісьці даводзілася яму двое сутак прабірацца да Полацака, везучы забітых дзікоў і мядзведзяў.

— Дай піць,— прашаптаў ён. Але Апак глядзела не разумеючы. Тады ён уцяміў, што гаварыў на той мове, на якой вучыўся гаварыць свае першыя словы... Яны самі ўсплылі, самі сабой, несвядома, у хвіліну, калі забывалася ўсё, чым жыві апошнім часам, а заставалася галоўнае ў ім — памяць продкаў...

— Піць,— папрасіў ужо зразумела для Апак, і яна замітусілася, падала яму тыквянку з вадой — таксама нехта пакінуў яе тут для прыездных людзей, як і крэмень, і сухую траву. Вада была ўжо цёплай, цяплейшай, чым бывае яна адразу пасля горнай рэчкі, і, п'ючы яе, Алекса здагадаўся, што, мусіць, нямала часу праляжаў без памяці. Ён паспрабаваў павярнуцца, але боль пранізаў цела, м'ясная гарачыня падступіла пад грудзі, паплыла да горла, пакутлівая сутарга скаланула яго — яшчэ і яшчэ...

Рукі, якімі ён абмацваў сябе, былі непаслухмяныя, як раснухлыя, яны часам не пазнавалі, дзе цела, а дзе набрынялыя крывёю і адтаго трохі закарэлыя шматкі тканіны. Абмацваючыся, ён заўважыў тое, чаго не ўбачыў напачатку — Апак сядзела перад ім амаль аголеная, дрэнная кашулька на ёй прыкрывала толькі жывот і грудзі. Худзенькія рукі тырчалі з-пад лахманоў. Алекса яшчэ задзівіўся, як гэта яна са сваёй і так падранай адзежыны знайшла яшчэ нешта на перавязкі, але ўспомніў, што на ім быў яшчэ пояс-хусціна. Рукі яго намацвалі і траву, якой Апак паспела абгарнуць самыя страшныя раны. Тую траву некалі, прынёшы з гор, паказваў ён дзяўчынцы — паказваў, не надта спадзеючыся, што яна запомніць хаця нешта. А вось жа запомніла! І не дала тут, аднаму, сцячы крывёю. А ён жа хвастаў яе за непаслушэнства! Удзячнасць, якую прачытала ў ягоных вачах дзяўчынка, тут жа засвяцілася ў ёй усмешкай, сінія вочы заззялі, наліліся слязьмі, і яна, прыўзняўшы, пацалавала ягоную руку.

— Што ты робіш? — спрабаваў ён зазвацца.— Я ж не бог табе і нават не жрэц-мабед!

— Ты лепшы за іх,— прашаптала яна.— Яны далёкія... А ты... Ата, не пакідай нас!

— Я? Пакідаць? — ён хацеў засмяцца, але боль тут жа зноў, помсцячы, абрынуўся на цела, і яно задрыжала, скаланулася, супраціўляючыся — цела хацелася жыць, яно не хацела знікаць з гэтай цёплай, раскошнай, пакутнай зямлі... Алекса пазнаў кліч жыцця, бо ўжо аднойчы перажыў яго, калі ехаў разам з Нармурадам у далёкі, тады зусім невядомы кішлак. Тады ён задзівіўся — душа была мёртвай і не падуладнай нават яму самому. Зараз адчуў — жыць хацелася.

Хацелася глядзець на гэтую дзяўчынку з сінімі вачамі, хацелася дыхаць паветрам, якое далёкія ледзяныя вяршыні напайлі холадам і тугою аб бессмяротнасці. Ён сцішыўся, сцяў зубы, паспрабаваў усміхнуцца:

— Будзем жыць. Будзем?

І яна зразумела гэтыя словы як адказ, засвяцілася зноў, зноў паўтарыла:

— Дык не пакінеш? Не? Я ж памру тут без цябе. Чуеш, ата? А са зверам я спраўлюся. Паглядзіш!

...Два тыдні ляжаў ён у пячоры амаль нерухомы, і два тыдні Апак да зняможання, да сінечы на бледным тварыку даглядала яго. Нават спаць яна клалася нобач, доўга не засыпала і ўздрыгвала ад кожнага шлоаху, нібы і сапраўды магла абараніць яго ад небяспекі. Алекса, аднойчы прачнуўпіўся раней, угледзеў пад яе худзенькім бокам свой нож — рука дзяўчынкі была, бадай што, не танчэйшай за дзяржальна. Ён пацягнуў за цёплую чорную з эбенавага дрэва ручку Апак ускочыла, няўцямна азіраючыся спалоханымі вачанятамі.

— Дваццаць разоў нават нявопытны воін зарэзаў бы і цябе, маю ахоўніцу, і мяне, нямоглага! — пакпіў Алекса, аддаючы назад нож.— Бяры. Зразай пакуль кустоўе, але не думай, што ты мяне абароніш. Не твая гэта справа. Абараняць — гэта дадзена толькі нам, мужчынам.

— А што ж тады дадзена нам?

Апак узяла нож, пагладзіла яго, схавала пад скуру тыгра, на якой спаў Алекса. Скуру яна здымала сама, яна была парэзаная ў многіх мясцінах.

— Вам? — Алекса падумаў.— Трымаць агонь у ачагу, гадаваць дзяцей.

— Дзяцей? Я люблю дзяцей.— Апак падкурчыла пад сябе ногі, сабрала ў жменю густыя светлыя валасы, пачала іх заплятаць.

— Я хачу радзіць ад цябе хлопчыка. Такога ж, як ты, ата,— нечакана сказала яна.

Алекса нават прыўзняўся, але яна не дала яму адказаць.

— Ведаю, так не павінны гаварыць дзяўчаты, мне гаварыла, якой павінна быць жанчына, старая цётка Гульнара. Але ўва мне цячэ не такая кроў, мая маці не з прастата роду. І я першай кажу табе, што хачу быць тваёй жонкай. Стары Нармурад гаварыў не раз, і я гэта чула, што ў цябе мала грошай на пасаг, каб купіць нявесту. А я ведаю, што буду прыгажуняй, калі вырасту — Нармурад таксама гаварыў гэта. Дык хіба я табе не пара?

Алекса перамог боль, сеў. Пад усмешлівым яго позіркам дзяўчынка спачатку горда выпрасталася, але тут жа чырвань пачала заліваць яе бледныя шчокі, яна сцялася, абхапіла абдзёртыя каленькі тонкімі, у чырвоных пісягах – адкустоўя — рукамі, хуценька абцягнула на сабе кавалкі кашулі.

Ён збіраўся сказаць нешта ўсмешлівае, суцяшальнае, але такое, каб ніколі гэтае найўнае дзіця не цешыла сябе дурным і выдумкамі. Ды падумаў — ці ж трэба яе крыўдзіць? І падумаў яшчэ: яна расце. А я стаміўся ў адзіноце.

Сумна ўсміхнуўся: «Яна ж дзіця!»

Першы прамень сонца прабіўся скрозь дзірку ў пячоры, крануўся Апак — і яе светлыя валасы нечакана засвяціліся, заззялі.

Уражаны, Алекса глядзеў на яе. Нешта як заскаміла сэрца, нейкі далёкі, забыты вобраз... Глядзеў на яе, скрозь яе, і рантам убачылася — яны, дружыйнікі, стаяць у царкве, ідзе малебен. Князь наперадзе, а прама перад імі, на вялікім абразе — багародзіца. Вялізныя яе вочы глядзяць на натоўп з тугою, і над ёю, вакол яе — залатое, нябеснае ззянне, якое нібы асвятляе твары людзей, што тоўпяцца ўнізе... І ціхія спевы, што ляцяць зверху, і пах ладану, і імгненнае — зусім неўласцівае яму — замілаванне, што раптоўна заскаміла душу... Вось яно, тое пачуццё, вярнулася зараз пры позірку на гэтае дзеўчанё, асветленае сонцам!

А яна чакала ягоных слоў! Усмешка згасла на Алексавым твары. Што гаварыць? І нечакана для сябе адказаў сур'ёзна, так, што яна раптоўна пабялела і глядзела, не адрываючыся, нібыта справа ішла пра жыццё і смерць:

— Ты спачатку падрасці. Пачакай трошкі, чуеш?

Тады яна зусім па-дзіцячы кінула галавой, пасля заківала часта-часта.

— Не ашукаеш, не, ата?

— Не ашукаю.

Яна яшчэ крыху паўзіралася ў яго, пасля падскочыла, замітусілася.

— Што ж гэта я? Ты, мусіць, піць хочаш? Я зараз прынясу, ата!

Падскочыўшы, схавала тыхвянку, памчалася па сцяжынцы ўніз. На імгненне спынілася — ён слухаў яе крокі ў ранішняй цішыні гор,— пася зноў кінулася па вадзі.

Алекса адчуў раптоўную стому. Не хацеў — а паабяцаў. Лёс вызначыўся сам сабой. Двойчы тут выратавалі яму жыццё, значыць, гэта знак — заставацца...

У першы ж дзень пасля вяртання яго і Апак да іх у дом зайшоў Ашавазда. Прыйшоў, працягнуў гарляк з віном. Але піць не стаў. Седзячы за дастарханам і абыякава жуючы кішміш, папрасіў Алексу:

— Прыйдзі да мяне. Кал і можаш, заўтра ж. Я хачу, каб ты паначаваў у мяне, а можа, нават пажыў колькі дзён.

— А твая жопка Аната?

— Яна набрала столькі яду, што не можа вытрымаць яго, і адтаго памірае,— абыякава адказаў Ашавазда.

— Як — памірае? Штозею? — прыўзняўся Нармурад.

— Не мітусіся, лекар. Яна на той бок, гэта відно. Смерць трымае яе за крысо, не высільвайся дарэмна! Кожны з нас ідзе сваёй дарогай, кожны застаецца сам-насам са смерцю, а ўсе блізкія не могуць памагчы і на макавае зерне. Дык прыйдзеш, Аль-Іса? Сёння я пакажу табе нешта.

— Ты хочаш усё-ткі навучыць яго ніць віно? — дакорліва запытаўся Нармурад, ківаючы сівой барадой з пажайцельмі пасмамі.— Ты, небяспечны вар'ят, прымушаеш людзей паверыць, што, адурманіўшы галаву, знясілеўшы цела, можна ўбачыць бога?

— Я раблю віно толькі для сябе і не прапаную яго ні ком у, апроч сяброў,— адказаў Ашавазда.— Але калі людзі просяць даць глыток, бо ім пільна хочацца ўбачыць ці адчуць бога, я часам іду на ўступкі. І што ж? Пасля гэтага яны скардзяцца на мяне і гавораць, што я прымушаю іх у нешта верыць? Няхай вераць ва ўсё тое, што дапамагае ім жыць. Не мая справа разбірацца, хто гэта павінен быць — ці Зардушт, ці вось ягоны...— падумаў,— ягоны Пярун, ці Аід, як у вялікага Іскандэра. Ці нават вось ты для яе,— ён кіўнуў на Апак.— Ты гэтай істоце адзіны свет у акне. І як добра, што цябе любяць, няхай нават гэта будзе такое стварэнне, як дзіця!

Апак ускочыла з дзіравага дыванка, на якім сядзела, разбіваючы гладкім каменем вялікія арэхі, каб падаць іх да стала. Але, пачуўшы ў голасе Ашавазды шчырасць, апусцілася зноў на дыванок і з большай, чым дасюль, стараннасцю, пачала біць па арэху, а беляя, як марскія ракавіны, вушы і шчокі яе паружавелі.

— Не хадзі,— сказаў Нармурад.

— Чаму ты не хочаш, каб Аль-Іса хаця трохі развязаў вузел маіх няшчасцяў, дапамог мне? — спытаўся Ашавазда.

— Якія ў цябе няшчасці? — Нармурад яшчэ болей спахмурнеў, але Ашавазда не звяртаў на гэта асаблівай увагі. Ён устаў, з'едліва прагаварыў:

— Хутка і табе зварочваць абрус жыцця. Скажы, за што столькі гадоў стараўся абыходзіць мой дом?

Нармурад таксама падняўся, худыя ногі яго ў шараварах лімоннага колеру дробна дрыжалі, з-пад чалмы рэдка тапырыліся спацельныя пасмы.

— Што ж, калі ты задаеш пытанне — я скажу. Не любіў цябе, бо ты бясконца шукаў выгады, а таму мяняў веру бацькоў. Зараз набліжаецца страшная бяда — нашы ахвярныя агні вось-вось згасяць мусульмане, наш Зардушт уступав дарогу іхняму Алаху і яго прарокам. Нашы простыя ісціны ўжо не завабліваюць маладых, іх прыцягваюць спакусы мусульманства — многа жанчын, вечная гатоўнасць да вайны і жаданне жорстка і хутка знішчаць жывое ў імя сваіх багоў. І мне ўвесь час здаецца: прыйшлі б сюды мусульмане, была б іхняя ўлада — ты б нанова памяняў сваю веру, зноў стаў бы мусульманінам. А калі б прыйшлі воіны з Чына — ты б стаў канфуцыянцам. Ці не так? А я памру тым, кім нарадзіўся, і мае косці стануць здабычай птушак, а свяшчэнны агонь у маім доме будзе гарэць да смерці.

— А для мяне важная толькі гэтая зямля. Хто будзе правіць ёю, які агонь будзе гарэць у маім ачагу — усё роўна. Пераможцы прыходзяць і адыходзяць, а зямля будзе стаяць вечна. Гэтыя горы не зменяць свае абрысы, будуць тут мусульмане ці зараастрыўцы. І зямля ўсё гэтак жа будзе нараджаць хлеб, абнясе яе агнём мабед ці прачытае над ёю нейкія словы мула. Ёсць сонца, неба і зоры. І чалавек. Астатняе — неістотна, — таксама з запалам адказаў Ашавазда.

— Ты маеш рацыю ў тым, што чалавек — сын неба. Але і зямля... А зямля не ўсюды аднолькавая, не тое што неба.— Нармурад гаварыў хвалючыся, цяпер ужо дрыжалі і ягонныя рукі з доўгімі тонкімі пальцамі.

Алекса бачыў гэтыя рукі, хаця сядзеў, не паднімаючы галавы.

Але, ужо стоячы ў парозе, прагаварыў Ашавазда іншае:

— Калі ты за зямлю бацькоў — пе трымай яго тут, — паказаў на Алексу.— Няхай дабіраецца да свайго краю. Да сваіх русаў, да халоднай зямлі, якую не саграе сонца, і дзе плады кіслыя, нібыта налітыя воцатам. Усё роўна яму там будзе лепей. Бо, хаця на ім і няма зунара, ён не стане, ніколі не стане нашым. Хіба з дзяцінства абносіў яго свяшчэнны агонь? Не, іншыя багі кармілі яго, іншыя твары будзе ён помніць. Адпусці яго!

Апак схавала Ашавазду за крысо халата, закрыгчала:

— Ідзі прэч ад нашага дома, ты, стары воран! Ён застанецца тут і будзе са мною! Я таксама не вашай крыві, але я пайду за ім куды толькі ні панясе яго лес! А найлепш — застануся тут, нават калі прыйдзецца кожны дзень глядзець на цябе!

Ашавазда глянуў скрозь дзяўчынку, ірвануў з яе рук халат, адштурхнуў так, што яна выцялася аб дзверы. І пайшоў прэч, апаліўшы Нармурада зняважлівым позіркам.

— Што ж ты, абаронца дзедавых звычаяў, не навучыў ім чужаземку? Я добры і не скажу пра гэта старэйшым!

Пасля яго адыходу ў доме нейкі час было вельмі ціха. Алекса сядзеў, тупа гледзячы перад сабою. Нешта хрумснула. Ён убачыў, што гліняная піяла ў руцэ раскалолася напалам. Усхліпвала ля парога Апак. Нармурад паклаў у рот шчопцю насваю, твар яго завастрыўся.

— Сцеражыся яго! — сказаў ён нарэшце. — Ён адзін час займаўся чарадзеяствам. Я чуў: калі ён жыў у румійцаў, разам з тутэйшым чалавекам ажывіў жалезнага д'ябла. Той хадзіў і нават гаварыў. Калі ж абодвух прысудзілі да кары, уцёк, абярнуўся змеем, а на дыван крыві ўстаў той.

Яшчэ ён спрабаваў лётаць тут, прымацаваўшы сабе агромністыя, як у Ёліса, крылы. Але старэйшыны прыгразілі, што, калі ён не кіне вайдаца з д'яблам Арыманам, шаўковая пятля знойдзе яго горла. Ён кінуў чарадзеяства, жаніўся. І мо было б ціха, каб не гэтае пітво, пасля якога ён вар'яецца. А п'е — не ў меру. Бач ты — смерць ходзіць пад яго дахам! Ты не пойдзеш да яго, так?

Алекса доўга маўчаў. Пасля сказаў, нібы пераадольваючы плынь горнай рэчкі, падбіраючы словы:

— Я пайду, бацька. Пайду, бо прайшоў скрозь вароты смерці. Назад, туды, дзе быў, я вярнуся не скоро. І не дзеля таго я тут, каб палохацца і закрываць твар рукамі, калі нешта невядомае зазірае мне ў вочы.

Запанавала маўчанне.

— Так, ты ўжо не юнак, а сапраўдны мужчына, — прашаптаў лекар. — Ну што ж... Калі што — Апак алране па мне сіняе адзенне жалобы, яна заплаціць тым, хто панясе мяне на вежу смерці. А ты рабі як знаеш.

Ён папрасіў, каб Апак прынесла яму падушкі, знясілена паваліўся на іх.

Неўзабаве дыханне яго стала спакайнейшым — ён заснуў. Алекса выйшаў на ганак.

Вечаровая зара — вечарніца — гарэла над выступамі гор. Алекса ведаў: пройдзе ўсяго некалькі імгненняў, і згаснуць алья і пунсовыя фарбы, неба пацямнее, буйныя зоркі заззяюць над гарамі, над іх маленькім кішлаком. Можа, ад таго, што там, на радзіме, вечарніцы было вальней, прастарней, ён асабліва любіў лавіць кароткія імгненні заходу, і дзень, які канаў на яго вачах, абуджаў у ім няяснае, але

тужлівае шкадаванне. Але сёння праз туту, якая звыкла сціснула сэрца, прабівалася страснае жаданне вечара, ночы, якую ён правядзе ў Ашавазды, чаго б гэта ні каштавала пасля. Мільганула думка ўзяць з сабою нож — хто ведае, якая небяспека чакае яго ў доме, што заўсёды здаваўся ўтульным і гасцінным, але Алекса застыдаўся яе. Ён успомніў паданне пра паўшага анёла Харута, якога саслалі на зямлю і які навучыў людзей чарадзейству. Што, калі Ашавазда і пра>да зачаруе яго, ператворыць у нешта агіднае, страшнае? Або і сапраўды адбярэ душу? Але ці ёсць яна ўвогуле, гэтая душа? Ці, можа, людзі становяцца вось гэтымі зоркамі, што ззяюць над імі, як нейчыя вочы? Што, калі людзі становяцца толькі глінай, як напісаў пра гэта паэт, і кожны глянц злеплены з таго, што завалася некалі чалавечым целам і было поўна жаданняў і памкненняў?

А зоркі сапраўды ўжо ззялі ўверсе, адну з іх ён пазнаў адразу. Гэта была зорка Утарыд, пад якою нараджаліся гандляры і злодзеі. А побач журботна ззяла Зухра, альбо Чагір, якая, мабыць, ніколі не будзе свяціць для яго...

Ён уздыхнуў, але зараз жа ўспомніў пра Ашавазду, таропка пашыбаваў па сцяжынцы між кустоў тутайніку, вырашыўшы абысці кішлак і дабрацца да патрэбнага яму дома незаўважаным, каб паглядзець — што там?

Але, зрабіўшы колькі крокаў, пачуў, як хрумснула галінка ззаду.

— Апак,— паклікаў, не абарочваючыся, ведаючы, што гэта яна крадзеца за ім употай і будзе ўсё роўна стаяць пад дзвярыма дома Ашавазды.

Глыбокi ўздых пачуўся ззаду, і пакрыўджаны голас Апак прашаптаў:

— Так старалася ісці нячутна, а ты... Джыны табе дапамагаюць, ці што?

— Я цябе адчуваю і без джынаў,— уздыхнуў Алекса.— Ну што ж, відаць, ад цябе не пазбавішся. Ідзі, але каб цябе і сапраўды не было ні чутно, ні відно.

Уявіў, як у цемры яна ўзрадавана заматала галавой. Ноч была надзіва цёмнай, хмары закрылі нават зоркі — калі толькі паспелі заспяліць неба тыя хмары? Завухкала начная злавесная птушка, недзе над галавой, у галінах платану, хрыпла каркнула варона. Галінка аргувана зачাপілася за адзенне, ён асцярожна выблытаў крысо кашулі, тужэй падперазаў пояс.

Ашавазда чакаў яго, седзячы на парозе. Цьмянае чырвонае святло трапятала на ягоным твары.

Убачыўшы Алексу, устаў, цяжка павярнуўся і найшоў у дом, на імгненне зачапіўшыся халатам за пачарнелую разьбу на тэрасе. Каганец з маслам, дзе гарэла святло, узяў з сабою. Кнот, зроблены з тоўстых шэрых нітаў і матляўся пры кожным кроку гаспадара, польмя як бы' кідалася ў бакі.

З дальняга пакоя пачуліся стогны. Відаць, там ляжала Аната. Ашавазда паставіў каганец на невысокі столік хан-тахту, сеў побач, выставіўшы ў бакі каленькі. Алекса таксама прымасціўся збоку. Колькі часу пражыў тут, але ніяк не можа сесці па-тутэйшаму: ногі нямеюць, робяцца цяжкімі і непаслухмянымі.

Памаўчалі. Маўчанне было нейкім гулкім, шматзначным, нібыта пашырыліся сцены пакойчыка, і яны выйшлі на вуліцу, пад хмары, што курыліся — Алекса адчуваў гэта — непадалёк, над прорван, што пачыналася амаль за домам Ашавазды.

— Чакаеш, што я дам табе на гэты раз? — парушыў маўчанне гаспадар.— У мяне болей няма нічога.

— Я нічога не чакаў,— глуха адказаў Алекса.

— Праўда?

— Праўда. Калі дазволіш, проста пагляджу Анату.

— Не трэба! Я сказаў — яна ўсё роўна памрэ!

Зноў запанавала маўчанне. Нарэшце Ашавазда загаварыў, падкурчыўшы пад сябе пляскатыя ногі. Вочы яго зрабіліся вострымі, колкімі.

— Калісьці на маіх вачах паміраў бедуін. Ён не мог ужо нават паварушыць рукой, калі брат прывёў аднекуль з самага сэрца пустыні чалавека. Чалавек той быў у лахманах, але трымаўся, як цар-надзішах. Ён доўга глядзеў на хворага, а мы стаялі вакол і дзівіліся — няўжо спадзяецца што-небудзь зрабіць для бедака? Але вось лекар паклаў хвораму рукі на галаву і застыў. Твар пабялеў, кроплі поту выступілі на шчоках, а хворы раптам адкрыў вочы і паглядзеў на нас. Вочы былі здзіўленыя, ён нібыта вяртаўся з таго свету, дзе чакалі яго дзевы-гуры і звінела Каўсар — адна з райскіх крыніц. А пасля хворы ўстаў і пайшоў, і дайшоў да кумгана з вадой, і прагна піў. Я не мог доўга затрымавацца там — мой караван спяшаўся. Але назаўтра, адязджаючы, я бачыў, як той чалавек сядзеў за дастарханам і спакойна еў ляпёшку. Калісьці, калі ты падаў мне, хвораму, вадку, я раптам адчуў сябе лепей. Ты, можа, заўважыў, што я любіў сядзець з табою і прымаць ежу з тваіх рук? Гаварылі у вандроўках, што ёсць людзі, ад чьіх рук сыходзіць таямнічая сіла, яна лечыць і саграе. Я заўсёды адчуваў тваё цяпло, Аль-Іса. Ці ведаеш ты аб гэтым?

— Не, не ведаю.

— Нармурад нездарма ўзяў цябе з сабою. Ён бы, пэўна, даўно памёр — твар ягоны ўсё жаўцее, а рукі дрыжаць. Можаш паверыць, ты падарыў яму некалькі гадоў жыцця.

Алекса разгубіўся. Ці не пакідае Ашавазду розум, ці не ўсеўся на яго Лядашчык, што дашчэнту высмоктвае чалавека?

— Працягни рукі да агню, вось так,— Ашавазда падпоўз бліжэй. Цьмяны агеньчык затрапятаў болей, цені па кутках пакоя закальхаліся.

Алекса здрыгануўся.

— Не бойся, Аль-Іса. Нічога з табой не стане. Прашу! Можа, гэтая мая апошняя надзея праверыць пачутае!

Ён паставіў каганец перад Алексам.

— Атулі агонь рукамі і падумай, што ён зараз разгарыцца, успыхне,— настойліва прашаптаў Ашавазда.

— Ён жа апаліць.

— О, хашвіт,— прашьпеў Ашавазда.— Нашто чапаць агонь? Атулі яго на адлегласці, каб не было горача. Ну!

Алекса падняў рукі над каганцом, паціснуў плячыма.

— Калі ты зараз падумаеш, што агонь павінен павялічыцца, і моцна захочаш — ну, убачыць яго, агонь! — то так і будзе. Павер мне, Аль-Іса!

Алекса хацеў усміхнуцца, але нешта ўстрапянулася ў ягонай душы. Здавалася, Ашавазда хоча ўкласці ў яго ўсе свае сілы, сваё жаданне.

— Думай! Глядзі!

Ён паглядзеў на каганец. Кнот тлеў, ад яго ішоў ледзь улоўны пах масла, і сіняваты агеньчык гатовы быў восьвось згаснуць. Алекса раптам і сапраўды ўбачыў — вось зараз агеньчык павялічыцца, кнот мацней пацягне масла з жалезнага сподка, польмя апячэ ягоныя рукі...

— А-а-а!

Загрымеў, пакаціўся каганец, Алекса ўскочыў, кінуўся да дзвярэй, трасучы апечанымі рукамі. Ён вылецеў на цёмную тэрасу, цяжка затупаеў па мяккім пяску, абдзіраючыся аб калючае вецце. Ззаду трашчалі кусты, і калі нечакана спыніўся, цяжка хакаючы, на яго з ходу наляцела Апак, выцялася, вохнула радасна:

— Ты жывы!

— Мёртвы не пабег бы,— перавёў ён дыханне.

— Ой, я ледзь не памерла, калі пальхнула! — радасна сказала яна.— Ён злы дэман. Калі ён глядзеў на цябе я сама бачыла, як з рота ў яго выглядалі клькі!

— Ніякіх клыкоў не было! — засмяяўся Алекса —
Лепей ідзём дадому. Не хачу болей ніякіх дзівосаў. Усё гэта ад
нячысціка.

Падняў галаву і са здзіўленнем убачыў, што неба над імі зорнае.
Відаць, гэта вецер, што раптоўна падняўся, разагнаў хмары. І добра,
што разагнаў...

Разбудзіў іх голас Спітагда:

— Бяда падступае да нас, бяда! Чорная вада пад вашым домам,
паглядзіце — яна ўжо пад парогам!

Алекса ўскочыў спалохана. Спаў неспакойна. Прачынаўся
трызнячы. А сагнуты, як скарчанелы, варят уваходзіў у дом, галосычы
сваё, як заўжды.

Аказалася — памерла жонка Ашавазды Аната.

Прышлі старая абмывальшчыца і двое яе сыноў, што жылі
наводдаль. Яны і панеслі жанчыну на пляцоўку вежы, а ззаду панура
пляяіся старэнькія жанчыны, спявалі хвалу вялікаму богу Ахурамазду,
які забярэ да сябе чалавечую душу. Ашавазда ішоў за насілкамі п'яны
і, да злосці шанойных старэйшых, што позіркамі праводзілі працэсію,
вясёлы. Праходзячы міма Алексы, падміргнуў яму, а стары Нармурад
толькі плюнуў і пайшоў сабе ў дом.

І ўсё ж Алекса надзеў сінюю кабу, нібы і сапраўды памерла
родзічка, і цэлы дзень бачыў, як паволі, па адным, збіралася над
каменнай вежай груганне і паволі прыплывалі вялізныя грыфы.
Значыць, дэман Насуш уваншоў ужо ў цела нябожчыцы, яно было
пчыстым і збірала іншых дэманаў. Алекса думаў пра цуда з агнём.
Думкі плылі няўпэўнена. Можна, падалося ўчарашняе? Можна, увайшлі
ў яго чары? Страшна!

Але ўначы, калі заснулі Апак і Нармурад, ён шчыльна завесіў
тканым дыванком дзверы мехмонханы, заналіў каганец, атуліў яго
рукамі так, каб было цёпла далоням. Зноў, як учора, уявіў сабе, як
разгараецца кволы агеньчык, як успыхвае ў пакоі святло... Уяўляў да
напружання, да поту на лбе. Але нічога не здаралася: усё гэтак жа
спакойна цягнуўся ўверх жоўты язычок агню, ледзь

патрэскаў кнот.

Ён апусціў рукі. Значыць, усё прыдумка. Ашавазда пасмяяўся з
яго. Можна, ён і сапраўды не чалавек? Можна, сам Ангра-Майн'ю
глядзеў учора на Алексу і пасміхаўся, а пасля дзьмухнуў на каганец, і
польмя апаліла далоні?!

І раптам адчуў, што агеньчык уздрыгнуў, пацягнуўся наверх,
барздзэй затрашчаў кнот, і на імгненне польмя сапраўды ярка
асвяціла пакой і згасла зноў.

Імгненне было доўгім. Усё праўда. Ёсць у ягоных руках нейкая таямнічая сіла. І значыць, трэба навучыцца ёю валодаць. Каб дапамагчы. Усім — Нармураду, Апак і тым, каму яшчэ можна памагчы...

Прайшло колькі часу, і далека пабегла ягоная слава як лекара па горных кішлаках. Не было цяпер дня, каб ля дзвярэй іх дома нехта не стукаўся, не прасіў дапамагчы. І не да Нармурада ішлі людзі, а да маладога Аль-Ісы, яго імкнуліся пабачыць і ад яго атрымаць палёжку. Патроху ў доме з'явіўся дастатак.

Стары Нармурад адносіўся да ўсяго гэтага памкліва. Ні зайздасць, ні нядобрае пачуццё не азмрочвалі яго твару. Ён неяк незаўважна ператварыўся ў памочніка Алексы, рабіў лекі, паіў хворых. Сам жа Алекса цяпер часцей за ўсё «адкрываў» хваробу, называў яе. «Хвароба бывае рознаю,— казаў некалі яму Нармурад.— Адну відаць па пульсу, па дыханні хворага. Але ёсць хваробы, якія, нібы тонкія іголкі, запаўзаюць унутр, і паспрабуй знайдзі гэтую іголку!»

Алекса шукаў такія вось «іголкі». Жаўтлява-бледны твар, спацелыя рукі і хрыплы кашаль маглі яму гаварыць многае. Але калі чалавека прыносяць на насілках і ён не можа паварухнуць нагой ці рукой, а вочы ў яго ясныя і светлыя — што тады? Як вызначыць таямнічае, што прымушае руку ці нагу варушыцца, дзейнічаць? Як выганяць злога дэмана, што ўсяляецца ў хворага і робіць яго погляд варяцкім?

І ўсё ж ён намацаваў, вучыўся лавіць той настрой, той стан, пры якім можна было як бы пераўвасабляцца ў чалавека, што ляжаў ці стагнаў перад ім. Тады, робячыся тым чалавекам, амаль беспамылкова адчуваў, дзе ўпілася і не дае жыць тая таямнічая «іголка», дзе пасяліўся злы дэман, што так мучыць жывое, прымушае яго пакутаваць і праклінаць свет. Мабед расказваў у храме:

— Калі чалавек праклінае жыццё, ён тым самым нібы адварочваецца ад светлых сіл, ад Агура-Мазды, і аддае сябе цёмнай, злой сіле. І тады радуецца АнграМайн'ю і яго шэсць вялікіх дэмапаў зла: Андры, Эшма і іншыя.

— Вось таму,- вучыў некалі Нармурад,- калі мы дапамагаем выбавіцца ад злога духа, мы вяртаем чалавека светлым агурам — духам дабрыні і святла. Вось чаму лекар стаіць на пачэсным месцы пасяя жраца-мабеда.

Адолец духаў зла і вылечыць хворага ўдавалася Алексу не заўсёды. Часта ён бачыў на тварах людзей пячатку смерці ды мог толькі палегчыць ім апошнія хвіліны на зямлі. Але і гэтага было дастаткова, каб людзі ўсё часцей успрымалі яго, як аднаго са светлых духаў — ізедаў, што сышлі на зямлю, каб дапамагаць смяротным. Нават Нармурад часам глядзеў на яго са страхам і замілаваннем.

— За што Агура-Мазда выбраў мяне, каб я выратаваў цябе ад смерці? — аднойчы сказаў ён.— Думаецца мне, што я памру легка. Чым болей чалавека абцяжарваюць грахі і цёмныя справы, тым цяжэй яму паміраць. А ты мяне выкупіў... Так, выкупіў! — з сілай паўтарыў ён, але пасля закашляўся, доўга не мог супакоіцца.

— Сын мой,— закончыў нарэшце,— я памру шчасліва толькі пасля таго, як аддам табе Апак.

— Яна яшчэ дзіця,— Алекса сказаў гэта няўпэўнена. Сам ён бачыў, што дзяўчынка расцвітала з кожным днём. Так красуецца і нібы спяшаецца расквітнець горная яблынька, якая зачачілася кволым карэннем за зямлю, што набралася за стагоддзі ў шчылінах гор. Сінія вочы яе, здаецца, яшчэ пабольшалі, шчокі наліліся ружовай маладой сілай, і ўся яна пакруглела, паспакайнела і ўжо не бегала па двары, а ішла лёгкай, пруткай паходкай, высока несучы галоўку з вежай залацістых валасоў.

Алекса ведаў, што Апак стане тут некалі за гаспадыню. Ён звыкаўся з гэтай думкай паступова, але, калі звыкся, амаль перастаў думаць пра вяселле. Нікуды нішто не ўцячэ, няхай падрасце Апак, няхай усё будзе так, як ідзе... Усё, што наперадзе, запісана прадвечным каламам-пяром Усявышняга! І гэта турбавала Нармурада, гэта прымусіла яго ў рэшце рэшт загаварыць настойліва. Ён цяпер часта сядзеў на версе, глядзеў праз сваю трубу на неба — выбіраў шчаслівы дзень для вяселля.

Вяселле прызначылі на месяц, калі пышным колерам расцвітаюць у гарах дрэвы і маладая трава набірае сакаўную сілу. Здалёку ў кішлак прыбыў жрэц вышэйшага разраду — дастур, па якога спецыяльна ездзілі ў далёкі храм Міфры па той бок гор. Гэта быў вышэйшы гонар, якога мог дабіцца, на думку жыхароў кішлака, смяротны: дзеля яго прыехаў, нягледзячы на небяспеку, нягледзячы на непрыязнасць мусульман, сам жрэц Ездзягерд! Ездзягерд быў самым вядомым сярод прыхільнікаў Зардушта, шлюб, ім заключаны, павінен быць надзвычай шчаслівым.

Ездзягерд, высокі, велічны стары з маладымі і зоркімі вачыма, спакойна прымаў ахвяры, падарункі шырсаўцаў. Ён сядзеў на тэрасе дома Нармурада, а каля яго ляжаў, пільна назіраючы за ўсім навокал, вялізны кааматы сабака, падобны да ваўкадаваў, што вартуюць статкі ў гарах.

Малады прыслужнік старанна заварочваў у тканіну чашы і дыванкі, сюзанэ і гліняныя гарлачы з дымлёнай палівай, адносіў іх у вазок, распісаны зялёнымі і пунсовымі кветкамі.

На вяселле прыйшоў увесь кішлак — нават старыя, якім даўно пераваліла за сотню і якія толькі чакалі свайго суду каля моста Чынвад², сядзелі ўздоўж дувала, чакаючы, пакуль пачнецца абрад.

Ездзягерд прывёз з сабою свяшчэнны агонь з храма Мітры, і зараз ён палаў пасярэдзіне двара, а мясцовы мабед у святочным уборы мітусліва падліваў свяшчэннага масла ў чашу.

Алекса выйшаў з дому, апрануты ў шырокую сарочку і, паверх — у доўгі каптан, тройчы апаясаны свяшчэнным поясам. На галаве ў яго быў капялюш, на нагах — чаравікі з жоўтага саф яну. Апак была побач з ім — бледнасць яе яшчэ болей падкрэсліваў убор — доўгая каляровая тканіна, абгорнутая вакол цела і чырвоныя кветкі, уплеченыя ў бялявыя валасы.

Ездзягерд, звязаўшы маладым рукі тканым поясам з сімваламі Мітры — воранам, дыскамі сонца і месяца,— павёў іх вакол свяшчэннага агню. Нармурад і хлопчыкі, што тоўпіліся тут, абсыпалі іх зярнятамі проса. Зярняты траплялі ў агонь, успыхвалі, і адразу навокал запахла смажаным зернем, вострым пахам напітку хаомы. Сокам гэтага пітва палівалі свяшчэнны агонь жанчыны, у той час як мабед гучна, трымаючы ў левай руцэ стос гранатавых галінак, чытаў літанію з Зендавесты:

О, няхай заўсёды з вамі будзе свяшчэнная трыяда:

Добрыя думкі, добрыя словы, добрыя справы!

І няхай пра гэта заўсёды напамінаюць

Тры шнуркі з вашага свяшчэннага пояса!

Абрад ужо заканчваўся, як здарылася няшчасце: жменя проса, якую кінулі на жаніха і нявесту, пыхнула ў агні і некалькі зярнят вылецела проста на шаўковы ўбор нявесты. Успыхнула і тканіна, Апак з крыкам прысела, скурчылася, у той час як Алекса, не шкадуючы далоняў, гасіў агеньчыкі, што пабеглі па шоўку колеру апалага лісця.

Натоўп загудзеў, сполах пабег, як вецер. Ездзягерд павёў вачыма — прыслужнік тут жа прынёс новы скрутак шоўку. Дастур узяў за руку спалоханую Апак, далонню падняў яе заліты слязьмі твар:

— Ніхто не ведае волю багоў, дзіця. Адно скажу табе — ты атрымаеш усю долю шчасця, якая табе адпушчана. Усю! І гэта — нямала. Глядзі ў будучае без страху.

Жанчыны тым часам спрытна, падпарадкоўваючыся ціхім знакам прыслужніка, абкруцілі Апак зялёнай тканінай з бліскучымі

² Згодна з іранскімі паданнямі, справы людзей пасля іх смерці абмяркоўваюцца ля моста Чынвад

сярэбранымі ніткамі, абрэзалі і схавалі астаткі. І рытуал працягваўся далей, хаця старыя круцілі галовамі і шапталіся, што ўсё прадвясчае няшчасце, якое не змог адвесці нават вялікі Ездзягерд... Але ж сапраўды воля багоў вышэйшая за слабыя зямныя помыслы, і, можа, калі Аль-Іса і яго жонка будуць дастаткова старанна служыць Агурамазду, ён і злітуецца над імі...

Адшумела вяселле, згасіў рукавом расшытага золатам халата свясчэнны агонь з храма Мітры Ездзягерд, адбыў з вялікім гонарам і шанаваннем.

Світала, калі Нармурад павёў маладых у асобны пакой, прыгатаваны старэйшымі жанчынамі. Сціплы паксычык было не пазнаць: увесь завешаны каляровымі сюзанэ і тканымі дыванамі. На пушыстым дыване, што ляжаў на падлозе, ляжала мноства ватных коўдраў, абцягнутых паласатым курпачытам — покрывам. Коўдра курок-курпа была ўзорыстая, разгалінастыя рогі ўпрыгожвалі яе арнамантам, па якім адразу пазнаюць знаўцы, адкуль прывезлі нявесту.

Перадсвітальнае неба было зеленаватым, адзінокая зорка самотна глядзела ў акно. Яна вісела якраз над узгалоўем, і нетутэйшаю выглядала маленькая постаць Апак, што села на ложа. Яна церабіла тканіну на каленьках, Нібыта хацела і саромелася зняць з сябе апалены ўбор, наверх якога цёмяна пабліскваў новы.

Алекса чамусьці зноў убачыў маленькую дзяўчынку, якая ў гэтым жа доме ішла насустрэч, разгублена ўсміхаючыся і тупаючы кароткімі ножкамі. Цёплае, шчымлівае пачуццё нахлынула на Алексу, яму захацелася ўсцешыць гэтую дзяўчынку, сагрэць яе.

— Ты што, баішся мяне? — занятаўся ён, здымаючы з сябе шапку, расшпільваючы аплік каптана.— Не бойся... маленькая...

— Што? — спачатку не зразумела яна, але па тону адчула, пра што гаворыць муж — зноў на сваёй, чужой для яе мове! — і раптам страсна сціснула кулачкі, затрэсла імі ў паветры:

— О, Аль-Іса! Нават калі заўтра сюды прыйдуць дэвы і забяруць мяне, я ўсё роўна буду шчаслівая, што была з табою! Чуеш! Шчаслівая!

Яна рванулася да яго, упала, абхапіўшы тонкімі рукамі і ягоныя калені, валасы таргануліся, рассыпаўшыся з-пад кароткіх шпілек, заказыталі яму ногі. Ён нахіліўся над ёю, і сэрца яго раскрылася для яе, гарачая хваля абдала Алексу, ён абхапіў Апак, падняў, і хваля панесла іх кудысьці далёка-далёка...

На Полаччыне гуляў завеямі люты, вылі ваўкі па лясах, падыходзілі пад хаты, і спалохана мыкалі каровы і рожкалі свінні, чуючы страшную звярыную сілу. Год надарыўся галодны, смерды елі

кару, таўклі яе разам з чэзьлімі зярнятамі. Замежным купцам затое люба — болей, чым калі, вывезлі ў Готланд, Рыгу і Любек воску, мёду, пушніны. Выграбалі палачане ўсё, што гадамі хавалася на пасаг, збіралася на вяселле ці на спадчыну. У той год адна Рыга вывезла болей за тры тысячы шкляных бранзалетаў, якія так гожа рабілі ў Полацкай зямлі. Затое адтуль ішлі вазы з жытам, і таксама багацелі купцы, утрая даражэй прадаючы хлеб.

У Сялецкім манастыры з'явілася новая ікона МіколыЦудатворца. Многія госці Полацака прыязджалі глядзець на яе, і было манастыру ад таго шмат прыбытку. Казалі, што знайшлі яе каля манастыра, на дрэве, і першыя хворыя прыкладаліся да палатна; ён слаба яшчэ пахнуў свежай фарбай... Другія ж, злоснікі, — а такіх усюды хапае! — гаварылі, што то была апошняя работа чарнарызніцы Ксеніі — былой Нялюбы, унучкі любімца Брачыслава Ірвідуба. Але, мабыць, памыляліся яны: не магла жанчына сатварыць такое хараство, таму што грэшная яна адвеку і ад таго богам праклятая.

Прыязджаў — і гэта ўжо была чыстая праўда — у Сялецкі манастыр сам стрэмянны Усяслава — Рэдзька, стаяў на каленях перад магілай Ксеніі, і доўгая ў той дзень была паніхіда. Вядома ж — багаты і заплаціць добра, і ад таго багатаму месца ў раі гатовенькае, а беднаму — паспрабуй заслужы яго!

Алекса лячыў людзей, занатоўваў усё на пергамент. Вечарамі чытаў кнігу, падораную Ашаваздам.

Ашавазда прыходзіў часта, і тады кнігу чыталі ўслых, Алекса перакладаў адразу на мову фарсі, Ашавазда дапамагаў у арабскай. Прыходзілі людзі, слухалі. Трашчаў свяцільнік. Скуголілі ў гарах злыя вятры.

Пад самае свята Мітры, у час раўнадзенства, Апак, якая цяпер амаль не адлучалася з дому, бо чакала дзіця, пачула сябе трывожна. Яна кінула прыбіраць дом і пайшла на айван, дзе сядзеў, падкурчыўшы пад сябе ногі, стары Нармурад і, мармычучы, перабіраў травы, уважваючы іх на невялічкіх вагах і адсыпаючы ў гліняныя піялы, пастаўленыя вакол.

— Мне нешта нядобра сёння, бацька, — Апак прысела побач, рукамі ашчаперыла жывот.

— Выпі ружовага джулябу, там засталася крыху, — кіўнуў Нармурад на дзверы. — Або лепш гранатавага соку, ён сцішчае жар і дае спакой.

— Хаця б прыехаў хутчэй Аль-Іса. Пры ім мне заўсёды спакойна.

— Раджаць ты будзеш усё роўна адна.

— Аль-Іса казаў мне, што там, у далёкім Полацаку, пры жанчыне заўсёды ёсць нехта, калі яна раджае. І яна робіць гэта ў пакоі, дзе цёпла, а не так, як у нас — на вуліцы, перад парогам дома, і адна!

Нармурад з дакорам паківаў сівой галавой:

— Кожны на гэтай зямлі павінен пачынаць сваё жыццё прыніжаным, і толькі добрыя справы могуць узвысіць яго. Гэта правільна. Няхай Аль-Іса не ўбівае ў цябе звычай чужой краіны. Там, адкуль ён, мёртвага паляць на агні. А гэта ж самы страшны грэх — апаганьваць агонь, свяшчэнны агонь, які дае жыццё.

— Жыццё ідзе ад кахання,— ціха сказала Апак.

— Неразумная жанчына! — Нармурад перастаў перабіраць травы, твар яго сказіўся гневам.

— Мала гэтага — дакрануцца да нябожчыка там таксама не лічыцца грахам! Навошта Аль-Іса расказвае табе ўсё гэта! Ён даўно наш, жыве тут. Я думаў, ён даўно адкінуў дзікія звычай сваіх краёў.

— Толькі змяя мяняе скуру, чалавеку гэтага не дадзена,— зноў запырэчыла Анак.

Яна чула, як ўпарта ўнутры стукаецца новае жыццё. Яе сын... А можа, і дачка... Дзіця, якое яна так чакае, бо нарадзіцца яно павінна ад пачуцця, перад якім нішто каханне Лайлы і дзікага бедуіна..., як яго завуць, не памятае. Але трывога, што мучыла, была мацнейшай, яна не адпускала душу, і Апак, невядома чаму, хацелася прырэчыць Нармураду, гаварыць нешта злоснае, што прымусіла б і яго ўстрасянуцца, адчуць страх, які чамусьці апаноўваў жанчыну мацней і мацней.

— Можна, ён хоча пайсці адсюль разам з табою?— гнеўна запытаў Нармурад.— Яму не ўдасца гэтага зрабіць. Я скажу старэйшым... скажу магам, і яны аслепяць яго, прыкуюць ланцугамі...— Плечы яго задрыжалі.

— Вы ўвесь час былі такім добрым да нас,— Апак стала яго шкада, яна падпаўзла бліжэй, пацалавала руку. І раптам адчула, што гаспадар плача. Яна не паверыла сваім вачам — такое было з ім упершыню!

— Не, мы не пойдзем ад вас,— яна яшчэ раз пацалавала руку, якую стары гнеўна вырваў.— Але Аль-Іса сапраўды многа гаварыў мне аб сваёй краіне. Там і праўда... усё іншае. Але хаця там холад амаль увесь год і трэба бясконца ахінаць сябе звярынымі шкурамі, я пайду з ім, калі мы...

Яна раптоўна запнулася, густа запунсавела.

— Калі я памру, так? — дадаў за яе Нармурад і сумна ўсмінуўся:

— Не бойся. Гэта здарыцца скоро. Я бачыў у сне джынніцу, якая прыходзіць у каменную башню пажыраць нашыя целы. Яна спачатку адварнулася ад мяне, але пасля літасціва паглядзіла па плячах.

— І... і вам не было страінна?

— Не. Страшна не было. Цела — гэта толькі цела. Памірае яно, а застаецца душа, дух. Мы бессмяротныя, дачка, толькі не многія разумеюць гэта, як не прымаюць таго, што зямное жыццё — толькі пакута і страх. Страх за самага блізкага, за жыццё, за здароўе. Я перажыў усё, і мне нічога не страшна. Але не хацелася б перад смерцю быць аднаму ў доме. Дзе не было Зулехі. Не было дзяцей. Нічога!

— А я... я баюся смерці,— ціха сказала Апак.— Мне хочацца жыць. Хочацца нарадзіць Аль-Ісу многа-многа дзяцей і захіліць іх ад небяспекі. Хочацца лавіць нозірк Аль-Ісы, калі ён прачынаецца, і саграваць яго сваім целам у зімовыя вечары, калі згасе жароўня!

— Тваё цела занадта малое для гэтых вялікіх спраў! — засмяяўся Нармурад, адыходзячы сэрцам пасля размовы. І сказаў ласкава:

— Ідзі кладзіся спаць. Бачыш, ужо цямнее. Заўтра пабачым Аль-Ісу. Хворы, да якога ён паехаў, паправіцца, я бачу гэта па зернях рысу, на якія ўчора гадаў... .

Гулкі тупат перапыніў ягонныя словы. Па вузкай горнай сцяжынцы імчалі коні, і малады, скажоны нянавісцю голас крычаў:

— Брудныя парсы, мы адпомсцім вам за смерць Мураджана!

— Ур-рх! — кліч воінаў папльў над гарамі, гулка загрымеў у цяснінах. І амаль адразу ж насупраць крайніх дамоў успыхнула полымя, затрашчалі скірды ячменю, што ляжалі ў невялічкай агароджы. Закрычалі, завішталі на розныя галасы жанчыны і дзеці, пачуўся лязгат мячоў, скрыгатанне конскіх падкоў аб камяністую дарогу.

Нармурад і Апак ведалі — аб гэтым шапталіся людзі, вяртаючыся з паходаў у ніжнія кішлякі,— што повы падзішах ненавідзіць вогнепаклоннікаў-парсаў і пакляўся з каранем вырваць старыя парасткі, якія ўпарта раслі і раслі ў дзяржаве. Даносіліся чуткі, што не так і далека адсюль у лагчыне Хурабат ужо выразалі цэлае лагавішча парсаў, а галоўнага мага, прывязанага да коней, валаклі па дарозе да таго часу, пакуль ён не ператварыўся ў акрываўлены кавалак мяса. Нібыта там у аднаго з воінаў парсы ўкралі любімага каня. Укралі ці не, але помета была жорсткай — уцалела ўсяго некалькі чалавек. Можна, і праўда, што мусульмане шукаюць прычыны, а калі няма яе — выдумляюць. Не стане ніводзін парс без дай прычыны забіваць чалавека...

Але не было часу думаць ні пра што. Яны абое кінуліся ў дом. А воіны ўжо імчаліся міма. Адзін з іх, прыземісты, з чорнай барадой і раз'ятранымі, амаль белымі вачыма, сныніўся каля дома, з усяе сілы тузануў за металічнае колца ля дзвярэй, і дзверы адразу ж расчыніліся.

Чорнабародыя воіны, у скураных нагрудніках, каляровых шараварах, бразгаючы мячамі і нібы ахутаныя воблакам разгарачанасці, шаленства і беспакаранасці, уварваліся ў пакой, ломячы ўсё на шляху, успорваючы падушкі, зрываючы сюзанэ і покрывы.

Яныні аб чым не пыталіся. Ды і нашто?

Нармурад прыняў смерць моўчкі. Ён толькі паспеў сваім целам закрыць Апак, якая, шалёна крычучы, паспрабавала вырваць меч з рук воіна з белымі ва'чамі. Першы ўдар прыйшоўся па старым лекару, астатнія — на маладой жанчыне, якая паспела-такі вострымі кіпцюрамі разадраць шчаку воіна і садраць з яго кашулю.

— Дарэмна,— заўважыў нехта з папалчнікаў, гледзячы на распацёртыя, залітыя крывёй целы,— яе можна было б прадаць, здаецца, яна прыгожая.

— Сапраўды, за яе маглі б даць многа,— са шкадаваннем сказаў і забойца.— Але ж хіба можна нешта разгледзець у такой гарачцы? Затое на ёй дарагія маністы. Прадам іх, і яны акупяць ўсё, што ў гэтым доме.

— А вось кніга!

— О, гэта добра. Кніга напісана па-арабску? За яе можна атрымаць нават некалькі дынараў!

На шчасліўчыка глядзелі з зайздрасцю. Шукалі. Але знайшлі яшчэ некалькі мяхоў з травам і пергамент з незразумелымі знакамі. Раз'юшаныя, склалі іх пасярэдзіне дома і, адыходзячы, падпалілі.

І нават у шалёным польмі, у трэску і копаці можна было, калі спыніцца, адчуць тонкі і востры пах горнага палыну...

Але і спыняцца, і дыхаць гэтым водарам не было каму...

Алекса вяртаўся дадому на світанку. Ён і сапраўды выратаваў хворага, які трызніў ужо цэлы тыдзень і жыццё якога было блізка да запаветнага моста цераз бездань, што аддзяляе мёртвых ад жывых.

Але Алексу ўдалося падтрымаць кволы агонь жыцця, што ўпарта не хацеў згасаць у магутным целе ганчара, і той нарэшце ачунаў і папрасіў піць.

Плата была шчодрой. Гаспадара шанавалі і любілі ў доме. Алексу нагрузілі ячменем і мукой, уручылі скрутак кітайскага шоўку і духмяныя палачкі з сандалавага дрэва.

Ён ехаў і думаў, як узрадуецца Апак і якую сукенку зробіць сабе з тонкай, амаль празрыстай тканіны, ад якой слаба пахла водарам далёкіх краін.

Ён вёз і надарунак для Нармурада — трохі гашышу, каб мог стары лекар удосталь курыць кальян і аддавацца нязбытным марам, якія так упрыгожваюць жыццё.

...А знайшоў абгарэлы кішлак, некалькі ўдоў і дзяцей і на месцы свайго дома толькі груды гліны і абгарэлых бэлека.

І пахла, да жаху востра пахла горным палыном.

І раўнадушна свяціла ранняе сонца.

І бегаў па галавешках звар'яцелы Спітагд, галасіў свае, і скакаў, і плакаў...

Алекса доўга сядзеў каля папялішча, не зважаючы на плач і энкі, што чуліся ля іншых дамоў. Пасля, абдзіраючы рукі, стаў перава-рочваць чорныя, патрэсканыя, пабітыя цагліны.

Тры дні ён капаў, забыўшыся на стому, упарта сціснуўшы вусны і час ад часу прыпадаючы перасохлым ротам да карца з вадою.

Тонкія костачкі Апак абярнуў узорыстым, колеру завялай травы шоўкам і пахаваў каля дому, выкапаўшы і пасадзіўшы ля магілы лазу.

Не было каму гневацца і абурацца такім святатацтвам. Не было каму жахацца і глядзець, што сам ён уласнаручна перанёс астанкі Нармурада і Ашавазды да каменнай дахмы, дзе ўжо ляжалі косці блізкіх, адкапаных роднымі. Цэлы пачалі смуродзець ад гарачыні. Уцалелыя людзі таксама неслі мёртвых самі, бо гэтак жа, як і іншыя, быў разбіты і спалены дом хавальшчыцы трупаў.

А пасля Алекса вырваў у агародзе некалькі дыняў, паклаў ячмень і муку ў торбу і пайшоў з кішлака.

Людзі праводзілі яго позіркамі, але ніхто не сказаў ні слова. Толькі адна з жанчын неўзабаве дагнала яго і аддала яшчэ адну торбу. Ён зазірнуў у яе. Там ляжалі цвёрдыя сыры, кавалкі мёду і халат. Жанчына глядзела на яго пакорліва і самотна, на шыі ў яе быў відзён шнар — калісьці стары Нармурад рэзаў яе абсідзіянавым нажом, выдаляючы гнайнік, а ён, Алекса, дапамагаў. Шнар быў ружовы, цёмная жыла няроўна пульсавала. Вусны жанчыны былі і журботна сцятыя. Слёзы навярнуліся на вочы Алексу. Ён моўчкі ўскінуў торбу на плячо, пайшоў, ужо не азіраючыся, таму што ззаду не было нічога.

Нічога. Толькі спалены кішлак і некалькі прывідаў.

Жыхары ніжняга кішлака глядзелі на яго варожа. А колькі іх прыходзіла лячыцца! Ён бачыў, як адзін з мужчын пацягнуўся да нажа, што вісеў на доўгім скураным поясе, але другі, старэйшы, нешта сказаў — і мужчына, трымаючы нож, скалячы бэлья, як часнок,

зубы, матляў лязом, шырока ўсміхаўся, гледзячы на Алексу. Той прайшоў міма, пануры, са страшным тварам, і дзеці што спачатку беглі за ім, дражнячыся, хутка адсталі і вярнуліся збянтэжанымі.

Першую ноч правёў у памятнай пячоры, дзе калісьці Лпак выхадзіла яго. Ляжаў, думаючы пра тое, што, можа, які-небудзь магутны звер зноў упадабаў гэтую пячору для жылля, але, калі прыйдзе, сустрэне тут смерць, бо З іх двух будзе мацнейшым Алекса. Ён адчуваў у сабе сілы намерацца злосцю і гневам з усім светам, але помсціць не было каму — хіба што дабірацца да самога эміра, але і сам эмір быў толькі часцінкай таго сусветнага зла, якое абавязкова ўмешвалася ў справы і лёсы людзей. «Для чаго, дзея чаго так адбываецца? — пакутліва думаў ён, гледзячы, як у знаёмай дзірцы паказваецца зорка і паступова, непрыкметна для вока знікае, каб уступіць месца новай.— Навошта чалавеку столькі выпрабаванняў, і чаму адны людзі жывуць спакойна, усё ў іх цячэ роўна і гладка, і ўвесь свой век яны жывуць, як сляпыя кацяняты, а другія пакутуюць, губляюць блізкіх, а неба раўнадушна глядзіць на ўсіх, і няма каму скардзіцца...»

Свет вакол яго быў бяздонным і пустым. Вакол звінела цішыня, здавалася, толькі ён застаўся тут, над зоркамі, каб мучыцца і шукаць адказу, якога ўсё роўна няма.

У гэтым свеце, дзе ён доўга і пакутліва прагнуў цяпла, яно і было яму дадзена — але толькі дзея таго, каб зноў страціць і яшчэ больш балюча, больш пякельна, чым калісьці, адчуць, што ўсё навокал — страта, што няма чаго прыляпляцца душою да некага, таму што чым болей прывыкаеш, тым больш верагодна, што гэта якраз і адбяруць у цябе... «Цёмная зорка над ёю»,— успомніў ён словы Нармурада, сказаныя пра Апак. Але сам Нармурад не ўбачыў чорную зорку над сваім лесам. Хаця, магчыма, лес усё ж быў да яго літасцівы — Нармурад пражыў вялікае жыццё, а яна, Апак, яна... Ён захлынуўся камяком, што падступіў пад горла, хутка ўскочыў, выйшаў з пячоры.

Пустэльна было навокал. Займалася зара,— яна была такою ж спакойнай, такою ж прыгожай і пяшчотна-недатыкальнай, як заўсёды... І такія ж ружовыя, з цёмнымі праваламі лагчын і сіняй смугой над вяршалінамі былі горы. Ён падышоў да сцяжынкі — справа ад яе была бездань, зазірнуў уніз, угледзеўся ў далёкі шнурок сцяжыны, відаць, пракладзенай унізе дзікімі звярамі. Адтуль дыхала сырасцю, цесныя сцены амаль змыкаліся, адліваючы крывавым і зялёным адначасна. Падумаў спакойна, што, варта толькі зрабіць крон наперад, і ён, пакідаючы на гэтых камянях шматкі свайго цела, скаціцца ўніз, на белы шнур сцяжынкі. Тады скончацца ўсе яго

пакуты і пякельныя думкі. Ён успомніў, як казаў Ашавазда: «Калі цыноўка лесу выткана чорнаю, яе не адмьеш і святою вадой». Зрабіць гэты крон?"

І адразу ж знікне Апак — таму што пакуль, і мёртвая, яна жыве, у ім жыве — са сваёй шырокай усмешкай, гнуткім целам і залацістымі валасамі, уся хуткая, жывая, вяёлая — цудоўны агеньчык жыцця, запалены немаведама кім.

Знікне Нармурад — скрыўленыя хваробай старыя яго пальцы, задушлівы кашаль, ясныя разумныя вочы. Знікне таўстун Ашавазда, што разбудзіў у ім сілы, пра якія ніколі б не даведаўся Алекса.

Уперта не хацеў бачыць іх мёртвымі, думаць пра тыя апошнія хвіліны, калі яны, магчыма, клікалі яго, гарэлі без яго.

Адзінокі куст прыляпіўся да каменю, цёмныя яго ягады блішчэлі, як налакраваныя. Вецер слаба варушыў лісты, і Алекса ўспомніў, што, як казаў Ашавазда, світальны вецер — пасланец закаханых. Камусьці зараз цёпла ў хаце, утульна і добра. А яго, які прыляпіўся, як вось гэты куст, да маленькага кавалка зямлі ў гарах і думаў, што ён знайшоў там спакой, шалёны вецер адарваў і шпурнуў кудысьці ў свет... Куды?

Дадому, на далёкую радзіму, хаця б паўзком, хаця б па адным фарсангу ў дзень! Можна, калі-небудзь ён і дойдзе — нягледзячы на ўсё... Можна, калі-небудзь на нова напіша пра тое, што перажыў і ўбачыў за гэты час. Панова — таму што ўсё, напісанае ім, згарэла ў палымі, запаленым разятранымі воінамі, якія, мусіць, і не задумаліся над тым, што яны робяць, калі падносілі факел да драўляных парэнчаў ягонага дома. Нібы ўвачавідкі бачыў, як гарэлі хаты, гарэлі старонкі, якія ён пісаў доўгімі зімовымі начаі, калі шалёна выла завіруха і кідала ў дзверы белья прыгаршчы снегу, а ў гарах час ад часу гулка падалі ў бездань лавіны снегу і доўта пасля гэтага гудзела навокал! Пісаў, калі Апак нячутна прала беласнежную поўсьць авечак, каб паслі занесці яе ў дом да жанчын, што збіраліся разам і вучылі свайму адвечнаму рамяству маладых. Пісаў, калі Нармурад у суседнім пакоі раскладваў высушаныя летам зёлкі ў мяшэчкі, узважваў іх на міскалі і запісваў на тоненькіх таблічках назвы, а на ўсім доме ішоў моцны, настоены на летнім пякучым сонцы пах сакавітых лугоў і напаленай зямлі...

Што засталося з усяго гэтага?

І раптам падумаў — а можна, і не было нічога — ні ккіг, ні паху зёлак, ні самога Нармурада?

Ён спалохаўся, памацаў лоб. Лоб быў сапраўды гарачы. Але няма дзе яму спыняцца, няма дзе чакаць здароўя.

Трэба было змагацца.

Ён успомніў словы Авесты, якія часта перад сном паўтараў Нармурад, кланяючыся багіні Анахіце:

«Адно дрэва, якое вырасцілі ў пустыні, каштуе больш чым шматгадовае падзвіжніцтва і катаванне сябе і сваёй плоці ў той жа пустыні».

Трэба было жыць...

Ён кльшаў па дарозе, і цела яго нібыта высыхала на сонцы, рабілася смуглявым і жылістым. Паласатая павязка на галаве, халат, шаравары — усё, што было на ім, не выклікала ў праезджых цікаўнасці. Ён схаваў пояс, па якім маглі б прызнаць, што ён некалі належаў да племені магаў, і цяпер нічым не адрозніваўся ад усіх, хто таптаў камяністую дарогу, выбіраючыся па ёй з пустэльных горных сцяжынак ці, наадварот, узбіраючыся на іх, каб нешта шукаць у паднябеснай краіне, дзе, чым вышэй, тым болей спіскае чалавеку горла вышыня. Дні за дням і ішоў ён, і прахалода гор усё болей саступала месца сонцу, а самі горы заставаліся ззаду і нібы меншалі на вачах. Усё часцей трапляліся палі, на якіх, сагнуўшыся і не азіраючыся на пракожых, працавалі людзі. Цягнула цвіллю ад залітых вадою роўных палос, дзе вырошчвалі рыс. Усё болей каля гліняных, злепленых з сырцовай цэгла дамоў зелянелі дрэвы. Якраз быў час, калі наліваліся сокам персікі і пачыналі ружавець гранаты, востра вытыркаючыся з-за цёмна-зялёнага покрыва зеляніны. Каля пастаялых двароў часта стаялі мужчыны, расклаўшы на каляровым покрыве цяжкія, смуглявыя гронкі вінаграду, басму і хну для далоняў, каб не пацелі яны ад гарачыні, соты з мёдам альбо першыя, такія ўжо салодкія дыні.

Ён падыходзіў, моўчкі клаў манету, браў што трэба. Еў, седзячы пад цяністым платанам, слухаючы, як гавораць аб сваім старыя, што збіраліся ля чайханы, важна ківаючы галовамі. Некаторыя былі ў белых цурбанах, і ен ведаў - устаючы, каб пайсці далей, гэтым людзям трэба пакланіцца асабліва нізка.

Часта і заседжваўся, слухаючы дзіўныя гісторыі, якія расказваліся вось у такія часы, калі сонца не давала выйсці з-пад жыватворнага ценю і калі асабліва мякка цурчыць вада ў арыку, што абавязкова струменіцца побач.

Аднойчы ён пачуў расказ пра суфійскага паэта, Джафара аль-Хульдзі, які пасля крушэння карабля апынуўся на густэльным востраве разам са сваімі спадарожнікамі. Яны ўжо рыхтаваліся да смерці і таму давалі зарокі і абяцанні алаху.

«Адзін з іх сказаў, што, калі Алах уратуе яго, ён ніколі не нарушыць посту. Другі — што будзе маліцца, робячы колькі там паклонаў. Трэці — што перастане гцаць.

Калі ж дайшла чарга да Джафара аль-Хульдзі, ён сказаў нечакана для ўсіх, што дае зарок — ніколі не есці мяса слана. Усе здзівіліся, пачуўшы гэта: «Ды дзе ж ты знойдзеш тут слана і чаму іменна яго?» Але ён не хацеў слухаць угаворы і папрокі ў блюзнерстве і гаварыў сваё. Пазней, успамінаў сам Джафар, ён прызнаўся, што не ведае, чаму яму прыйшла ў галаву такая думка. Але раз прыйшла — ён даў такі зарок, нягледзячы ні на што. І вось, што вы думаеце?..»

Расказчык перапыніўся, абвёў вачыма слухачоў. Алекса бачыў, што нават ганарлівыя старцы слухаюць не дыхаючы і нешта дзіцячае з'явілася ў іх тварах.

— Дык вось,— працягваў расказчык,— на чацвёрты дзень яны, шукаючы што пад есці, убачылі тоўстае сланяня. Спадарожнікі паэта забілі яго, насмажылі многа мяса і піравалі цэлы вечар. Але як ні клікалі Джафара, ён не падышоў да іх, хаця сам паміраў з голаду.

— Ну? — не вытрымаў малады мужчына ў жоўтай кашулі. Астатнія неадабральна пакасіліся на яго.

«А на другі дзень, калі яны сядзелі, ратуючыся ад гарачыні, з лесу выйшла сланіха. Яна раўла, напаўняючы пустыню крыкамі, і ўсе спадарожнікі Джафара скамянелі ад страху і паваліліся на зямлю, стогнучы і закрываючы сабе вочы.

Сланіха ж, падышоўшы да іх, стала абнюхваць кожнага з галавы да ног, і, прайшоўшыся хобатам па ўсім целе, паднімала нагу і апускала яе на чалавека так, каб раздушыць яго. А пасля ішла да наступнага і таксама забівала яго.

Джафар таксама скамянеў ад страху і ляжаў, клічучы алаха і развітваючыся з жыццём. Але сланіха, падышоўшы, абнюхала яго два ці тры разы, як бы не верачы сабе, а пасля схопіла хобатам і надняла ў паветра».

— Няўжо і яго забіла? — зноў не вытрымаў той жа мужчына, і старэйшыны з дакорам заківалі цурбанамі, азіраючыся на дзёрзкага.

«Не, Джафара яна не забіла, наадварот — паклаўшы яго сабе на спіну, пабегла некуды. Ішлі гадзіны, а яна ўсё то бегла, то ішла. А калі развіднела, аспярожна апусціла Джафара са спіны і знікла. А ён, апамятаўшыся, убачыў сябе на вял і на іі дарозе і, прайшоўшы трохі, увайшоў у горад. Жыхары здзівіліся, убачыўшы яго там — а ён і сам не разумее, як трапіў да іх. Пасля дазнаўся, што сланіха зрабіла за ноч вялікі шлях і, уласна кажучы, уратавала яго...»

Ідучы па дарозе, Алекса думаў аб зароку невядомага яму Джафара аль-Хульдзі. Чаму раптам той даў яго? Што і хто падказваў, што тым зарокам уберажэ ён сваё жыццё? Богі? Хто з іх — Алах, вялікі Зардушт ці далёкі адсюль Пярун? І колькі іх, багоў, на свеце? Два, тры? Тысяча? А можа, няма ніводнага, а ёсць толькі вялікая бясконцасць, што акружае іх, і яна мае свае таямніцы і законы? І каму будзе дадзена — з усіх тысяч і тысяч на зямлі — адгадаць іх?

Старой была гэтая караванная дарога з горных раёнаў да Бухары, але ўсё ж убачыў Алекса, што тое-сёе мяняецца. Меней стала паабাপал мёртвай зямлі, болей зеляніны, садоў. Новы ўладар ціснуў на дэхкан дадатковымі подацямі, усё болей прымацоўваў да зямлі качэўнікаў, што спрадвеку пасвілі тут свае статкі. Эміру трэба было шмат грошай — на новыя мячэці, што ўслаўлялі яго магутнасці, на войны і на раскошу, якою славіўся двор пры Бухары.

Мала было на дарозе і дэрвішаў — гэтых бадзяжнікаў, якія заўсёды ажыўлялі дарогі сваімі песнямі і чырвонымі плашчамі. Іх таксама прымусілі асесці, заняцца рамёствамі.

Але гліняны домік у засені тутайніку непадалёк ад гарадка Каравулбазар застаўся такім жа, як і многа гадоў назад, і тая ж, здаецца, смуглявая дзяўчынка ў чырвонай кашулі сядзела перад домам, размаўляючы з калматым сабакам, які ляніва глядзеў на падарожнага і пагрозліва бурчаў.

— Салам!— сказаў ёй Алекса, і дзяўчынка, шырока раскрыўшы свае чорныя вачаняты, таропка прыкрылася рукавом.— Прымай гасця!

Яна была зусім не падобная да Аміны, але нешта падышло пад грудзі Алексу, калі ён глядзеў, як дзяўчынка кінулася ў дом, як адтуль выйшла танклявая ў стане, шырокая ў клубах жанчына, пакрытая халатам, як напружана глядзелі на яго яны абедзве, не ведаючы, што нясе з сабою запылены, загарэлы да чарнаты незнаёмец з празрыстымі вачамі. Але ні адна, ні другая не сказалі нічога — чакалі, пакуль загаворыць ён.

— Не, я не запрашаю вас абмываць нябожчыка,— сказаў ён, усміхаючыся.— Я госць твой, Аміна! Хіба не пазнаеш?

Ружовасць напыла на бледныя шчокі жанчыны, молада ўспыхнула вочы, яна імгненна пахарашэла, нібыта сама Зухра дакранулася да яе.

— Аль-Іса? Вы?

Ён ступіў у гэты дом, чакаючы, хто выйдзе насустрач, але толькі кошка, бліскаючы зеленаватымі вачамі, пырснула ў дзверы ды

калматы сабака цікаўна брахаў ля парога, хаваючыся за пракопчаным тандырам.

Трысняговая цыноўка прыемна халадзіла ногі, ляпёшка, што падала на стол пляменніца Аміны, прапахла смакам рачной травой — відаць, у доме не хапала мукі.

Жанчына, гладзячы кашчавай рукой дзяўчынку, распавядала, што нядаўна хвароба, якую занёс у кішляк праезджы бедуін, амаль спустошыла навакольныя дамы. А іх сям'ю — у першую чаргу, бо яны ж абмывальшчыкі тупаў.

«Анёл смерці Азраіл не стамляўся заходзіць у наш дом,— блякла казала Аміна.— Бацька памёр першым, за ім мая старэйшая сястра. Засталіся мы двое — я і вось яна, пляменніца. Так і жывём удваіх...»

— А замужжа, Аміна? — спытаўся ён усхвалявана, таму што страты яе напамнілі ўласнае гора, і вусны яго сціснуліся моцна, як бы трымаючы словы скаргаў.

— Я была замужам,— гэтак жа абьякава сказала Аміна, а дзяўчынка, абвіўшы яе стан, спачувальна пагладзіла жанчыну па шчацэ.— Але Анахіта і Амбар-она адварнуліся ад мяне, я не змагла нарадзіць дзіця, і муж развёўся са мною, пракляўшы мяне як бясплодную. І цяпер мой дом абыходзяць нават старыя калекі з дрыжачымі рукамі і гнойнымі вачамі, таму што жанчына, лона якой пустое, праклятая Алахам і людзьмі! Можна, і табе не трэба было б пераходзіць парог гэтага дома, Аль-Іса, але ж я ссохла тут без добрага слова, ссохла, як віпаградная лаза, якой не даюць вады! А ты... што прывяло цябе сюды?

Яна падала піялу чаю, але рукі яе дрыжалі, і ён зразумеў, што абьякавы голас хаваў у сабе муку, якая бадай што не меншая за ягонае гора. Але ён адмоўна паківаў галавой:

— Нашто сваімі бедамі перапаўняць чашу тваіх пакут? Раскажу як-небудзь пасля, бо ты дазволіш мне пабыць у тваім доме хаця трохкі?

Яму патрэбны быў дом, дзе можна было б адпачыць, пабыць сярод людзей, чые вочы былі б прыязныя, а словы шчырыя. За час свайго падарожжа ён прывык да свайго гора, прыжыўся з ім і адначасна зразумеў, што гора аддзяляе чалавека ад іншых, што няшчасце мае свой пах і людзі несвядома староняцца такога чалавека, як зачумленага.

Яна ўзрадавалася, і вочы яе сталі зусім маладыя, а ён са шкадаваннем падумаў, як састарыў Аміну час, літасцівы да яго. У валасах яго сівізны куды меней, і больш гнуткая яго постаць, і больш хуткія рукі. А яна ж маладзейшая за яго... маладзейшая... і калі б

некалі ён затрымаўся ля гэтага дома... адмовіўся ехаць з Нармурадам, то мог бы быць тут гаспадаром. Хутчэй за ўсё, наўрад ці,— тут жа горка ўсміхнуўся ўспаміну,— мужчыны тут доўга не жывуць — так казалі яму некалі старая Пацімат.

Уначы ён доўга не мог заснуць. Як быццам павольна распрамлялася вялізная цецiва, якая штурханула некалі яго, нібы стралу, у далёкі горны кішлак. А цяпер страла вяртала на месца сваё... Што будзе з ім? Што чакае яго далей?

Ён заснуў адразу, а прачнуўся ад таго, што маленькая жорсткая рука пяшчотна гладзіла яго голяыя грудзі. Ён схапіў гэтую руку, адразу здагадаўшыся, хто гэта, хаця цемра затапіла, здавалася, усё навокал.

Ад Аміны пахла мускусам — адкуль узяўся ён тут, у беднай хаце? Валасы, днём сабраныя ў вялікі тугі пучок, цяпер былі распущаныя па плячах, яны казыталі Алексу, і ад іх таксама пахла ружавай вадой. Яна, стоячы на каленях, схілілася яму на грудзі і зашаптала:

— Не адвяргай мяне, Аль-Іса! Падары мне забыцце, пашкадуй!

Ён маўчаў, і яна пачала пацалункамі пакрываць яго рукі, шыю, гладзіць яго ногі. Рукі яе былі гарачыя, яна гладзіла яго і шаптала...

Ён падняўся, адвёў яе рукі:

— Даруй, Аміна... Даруй!

Яна зразумела: імгненне пастаяла, пасля легка слізганула прэч. Раздаўся не то стогн, не то плач — і ўсё адразу сціхла, як і не было, як прыснілася ўсё гэта Алексу.

Назаўтра раніцай есці яму прынесла дзяўчынка, пляменніца Аміны. Алекса адчуў сябе ніякавата, моўчкі еў, не паднімаючы вачэй. Каля абеду прыйшла Аміна, рабіла па гаспадарцы, закрыўшыся халатам, не паднімаючы вачэй. І ён вырашыў — заўтра зноў кранецца ў дарогу, не стане мучыць жанчыну сорамам і раскайваннем.

Але назаўтра раніцай за ім прыйшлі. Хлапчук папрасіў, каб дапамог прыезджы лекар — у ягонай гаспадыні баліць галава, другі дзень яна ляжыць нерухома.

Аміна, пабачыўшы хлопчыка, перамянілася ў твары: падышла да Алексы, кранула яго за рукаў:

— Не хадзі, Аль-Іса! Яна — дрэнная жанчына!

Ён здзівіўся, запырэчыў:

— Трэба ёй памагчы, а якая яна — ці важна?

Аміна яшчэ нешта хацела сказаць, але ён не слухаў.

Сабраўся, пайшоў за хлопчыкам.

У пакоі, закрытым на сценах каляровымі сюзанэ і тканінамі, на хан-тахце, прыкрытая атласнай коўдрай, ляжала жанчына. Калі

зайшлі хлопчык і лекар, яна прыўзнялася, апякла Алексу позіркам вялізных, падведзеных сурмою вачэй, лягла зноў.

Нешта было ў ёй кашэчае — у вачах, нерухомах, з вялізнымі зрэнкамі, але адначасна пільных і драпежных, у выгібе шыі, у насцярожанасці. Але пра гэта падумаў Алекса пасля, а напачатку ён пачаў аглядаць жанчыну, узяў яе за руку. І — адразу абдало гарачынёй. Слухаў пульс, а ўласная кроў пабегла шпарчэй, чырвань ударыла ў шчокі. Адняў руку — яна не дала. Утрымала яго, села, расхінуўшы коўдру.

— Так я вас не вылечу, — сказаў Алекса.

— Ты пакрыўдзіў багішо Іштар і багіню Анахиту: адверг жанчыну.

— Адкуль ты ведаеш?

Яна загадкава ўсміхнулася:

— Пабудзь у мяне госцем, я, магчыма, здыму з цябе гэты грэх.

Ён адчуў, як гарачая хваля ахапіла яго ўсяго, супраць волі, затуманіла галаву. Гэта яна, Апак, схапіла яго рукі, абвіла імі яго стан! І ён адчуў круты выгіб бёдраў, усё яе гнуткае, поўнае нецярплівай, звярынай прагі цела, і сам адчуў у сабе звярынае, і, ужо не разважаючы ні аб чым, схапіў яе і, здаецца, адным махам уціснуў у дымную прапітаную чужым жыццём і пахамі коўдру...

Так ён трапіў у дом блудніцы Віспры.

Пацягнуліся дні — доўгія, поўныя гарачай млявасці, таропкіх сарамлівых думак, якія ён адганяў. Затое ночы былі кароткія, імгненныя, яны былі напоўнены вар'яцкім задушлівым забыццём, маланкавымі ўспышкамі страсці і хцівасці да гэтага нястомнага шалёнага цела.

Віспра амаль не паказвалася яму на вочы днём. Хлопчык-служка прыносиў то блюда з мясам, палітым кіслым вінным воцатам, пасыпаным зелянінай, то лагманную чашу з кіпенем і бельмі трубкамі, з крывавамі лустамі гранатаў, то залаціста-жоўтую кавізму-плоў. Ставіў падносы на столік і моўчкі ішоў назад, хітравата бліснуўшы чорнымі вачанятамі. Алекса еў, пасля адпачываў у салодкай дрымоце, затым выходзіў на парог і сядзеў, гледзячы на імкліваю ваду. Ён як бы страціў адчуванне часу, толькі з нецярпеннем чакаў ночы, гонячы ад сябе ўсялякія думкі, бо ад думак было балюча і сорамна. У дом Аміны ён не вяртаўся. І дарэмна шаптала яму Віспра аб тым, што ў кожным целе заключана бажэсцвеннае святло, што патаемна расказваюць суфіі — вандроўныя старцы — аб тым, як важна, каб гэтае святло злівалася з другім, бо ад яго нараджаецца новае азарэнне... Ён са страхам усведамляў, што не ведаў дасюль самога сябе, не ведаў пра звера, які жыве ў ім і які магутна — так магутна,

што і не справіцца — падняў цяпер галаву. Гэтая жанчына валодала нейкімі путамі, яна разнуздзала горшае ў ім, яна ўмела імгненна скідаць аброць розуму і стрыманасці... І ён паступова пачынаў ненавідзець яе, ненавідзець і жадаць яшчэ болей... Мучыўся гэтым, пакутаваў, але нічога не мог з сабою зрабіць. Не мог прымусіць сябе ўзяцца за нейкую працу, а дом быў добра развалены, як быццам тут па начах бывалі джыніі. У дом прыходзілі мужчыны, але служба нешта казаў ім — мусіць, што гаспадыня хвора, і яны знікалі. Бывала, што перад гэтым шпурлялі ў акно каменні.

Ён аддаў ёй усё, што было ў яго. Карміліся на яго грошы. Рынак быў далёка адсюль, у кішлаку на другі бок даліны.

Адтуль прыносілі бараніну, арэхі, міндаль. І Віспра вечарамі прыходзіла да яго ў новай сукенцы — ізары. Ізары ў яе былі крывавага, рубінавага колеру, і ён, варта было яму ўбачыць яе тонкую постаць, адчуваў нястрымную прагу ўдыхаць яе пах, лашчыць жанчыну, падатлівую і нязменна цвёрдую, як дрэва, з якога робяць чарнаскурыя зінджы свае статуэткі.

...У шалёным забыцці праляцела некалькі тыдняў, і ў доме скончыліся грошы.

У той дзень, калі Віспра сказала яму аб гэтым холадна і ўладна, а ён няўцямна глядзеў на не і балючы сорам ахопліваў яго ўсё мацней, у дзверы пастукаліся. Стары, згорблены мусульманін у паласатай цюбецейцы, з пачарнелымі каранькамі зубоў, з рукамі, што калаціліся нястрымна, як быццам трасучка не давала яму ні хвіліны роздыху, схпіў Алексу за рукаў і прыпаў да яго рукі, цалуючы яе:

— Уратуй майго сына, хабіб! Чорны дух усяліўся ў яго, і кажуць, што ты ўмееш спраўляцца з ім. Хто ні лячыў, не памагае!

— Але я даўно не лячу. Даўно! — разгубіўся Алекса. Сапраўды, за ўсе гэтыя тыдні ён зачыніў свае дзверы ад усіх. Быў толькі з Віспраю, а ўсё, што тварылася навокал, не цікавіла і не хвалявала.

— Ну а зараз можна пачынаць, — уладна сказала жанчына. — У доме няма нават дыржэма! — Яна пагардліва тузанула плячом і пайшла ў суседні пакой, звонячы бранзалетамі, а пурпуровыя яе ізары пераліваўся, як змяіная скура, і такімі ж чорнымі, жорсткімі (звярынымі — падумаў Алекса) былі яе валасы.

— Адзіны сын! — стары кусаў вусны, гльдзеў з мальбою.

І Алекса паехаў на кані, якога прывёў з сабою чалавек, у няблізкі шлях, у асенні, прапахлы вільготнаю глінаю і прэлым лісцем вечар. Азірнуўся з адчаем на дом — там, у адным з вокнаў, утульна гарэла свяцільня, здавалася, адтуль патыхала мускусам і ружовым маслам, якое шчодро расходавала гаспадыня.

У доме не знайшлося нават ляпёшкі, і ў дарозе стары карміў Алексу прыпасамі, узятымі ў дарогу — каўбасою з конскага мяса, сушанымі дынямі, паіў чаем.

Якімі цяжкімі здаваліся Алексу фарсангі, што аддалялі яго ад Віспры! Уначы, калі засыналі коні і, захутаўшыся ў аўчыну, спаў стары Юсуф, Алекса доўга варочаўся на жорсткай кашме, і яму здаваўся агідным пах мокрай поўсці, які ішоў ад кашмы, а напружаны слых, здаецца, адчуваў і шархаценне змяі над кустом, і доўгае воўчае выццё недзе далека за пясчанымі ўзгоркамі, і рыканне тыграў у прыбярэжным трыснягу... Жанчына стаяла перад ягонымі вачыма, ён прымерваў на яе шыі нітку празрыстых караляў з чорнымі і залацістымі іголкамі ўнутры — такія нітачкі называюць валаскамі з барады Прарока, і кажуць, што камяні тэя прыносяць пчасце. Толькі адзін такі каменьчык быў у Віспры — некалі пры пахаванні зняла бабка яе той камень з памёршай жонкі бая. Часта даставала Віспра каменьчык, і любавалася ім, і прасіла, каб купіў ёй некалі такія ж караі, бо насіць яго баялася: адбяруць родзічы бая. А можа, лепей падышлі б жанчыне камяні аль-мазінадж — яны бываюць і агніста-чырвонымі, і ружовымі, і зялёнымі, як аліўкі, і ад іх святла чорныя, бяздонныя вочы яе заззялі б новым святлом, які зачароўвае яго, Алексу. Але і так цягнецца да яе, як цягнецца жалеза да таямнічага каменя, якім валодаюць старадаўнія халдзэі...

Праз тры дні яны былі ў маленькім кішлаку, што як прыляпіўся да вялікай пустыні. Там, пад Бухарой, ужо ішлі дажджы і апошнія пасмы беллага лёну выцягвалі з калючых каробчак жанчыны, а тут яшчэ цёпла і прыветна гайдаліся сярод зеляніны цяжкія плады граната, тандыры пасярод двароў курыліся салодкім і духмяным пахам хлеба, а на патрэсканых дувалах ляжалі і млява даспявалі вінаградныя гронкі.

Сонца амаль схавалася, апошнія промні яго блішчалі на купале мячэці. Дом, у які накіраваліся Алекса і ягоны гаспадар, сустрэў іх плачам і крыкамі.

— Памёр! Памёр Абу-ль-Хасан! — ірвучы на сабе валасы, галасіла схуднелая, вышэтрная на грэску, сівая кабета, і з-пад чорнага покрыва на яе твары былі відаць чырвоныя палосы ад кіпцюроў.

«Галоўная плакальшчыца!» — здагадаўся Алекса. Капшчавы чалавек з тонкімі вуснамі і поглядам спадылба варожа адсунуў Алексу, пакалаў руку на плячо Юсуфу.

— Алах забраў твайго сына да сябе. Радуйся!

Юсуф пабялеў, рукі яго бяссільна апусціліся, і сляза пакацілася па шчацэ.

— Спазніліся...— прашаптаў ён.— Але што ж... Будзеш, лекар, усё роўна маім госцем...

Мёртвы сын яго ляжаў на сталe, абмыты і апрануты ў сiняе. Твар яго быў жаўтлявым і пакутніцкім, нібыта і сапраўды забраў яго душу не анёл смерці Азраіл, а страшныя чорныя джынii. Алекса пастаяў каля яго, цьмяна гледзячы на спакойны, раўнадушны да ўсяго твар, і ўжо збіраўся падацца ў пакоі для гасцей, але ці то падалося яму, ці то было сапраўды — вейкі як быццам слаба страпянуліся.

Алекса хутка нахіліўся, прыпаў вухам да грудзей.

Глухая, ледзяная цішыня... Але што гэта — нібы аднекуль здалёку, так, што падалося — гэта недзе ўнізе варухнуліся ў падзямеллі чорныя духі — гарцукі — уздрыгнула, тахнула нешта. Алекса хутка абмацаў рукі пакойнага. Яны былі халодныя, але, здаецца, усё-ткі ў іх не было той ледзяной, страшнай, абсалютнай халадэчы, якую нясе з сабою смерць.

— Не чапай майго сына, не чапай! Ён ужо стаіць на мосце Альсірат і чакае Страшнага Суда! — закрычала жанчына ў чорным, учапілася за рукі Алексы. Выццё ў пакоі ўзрасло, нібыта загудзеў магутны пчаліны рой. Жанчыны абступілі Алексу, варожа бліскалі іх вочы.

— Ён жывы! — прагаварыў Алекса, але жанчыны не слухалі яго, галасілі. Лекар выйшаў з пакоя, амаль крыкнуў Юсуфу:

— Здыміце яго са стала! Я разатру яго, дайце толькі болей віна і масла!

Стары Юсуф кінуўся перад ім на калені:

— Сыноч! Уратуй яго! Адзіная мая надзея і апора! Шэсць сыноў забралі ў войска, двое памерлі самі. Дзе яны, мае дзеці, дзе мая кроў! А цяпер і гэты... Уратуй!

Але зноў пабеглі жанчыны, і злосны голас кашчавага чалавека ў высокай белай чапме перакрыў усе галасы:

— Я, мула Ахмад, кажу табе, неразумны — твой сын памёр! Калі б ты прыехаў да заходу сонца, ён быў бы ўжо ў зямлі!³

Цішыня запанавала вакол. Алекса падняў вочы — перад імі ўжо стаяла некалькі мужчын, нядобра зіркалі на госця.

Юсуф падняўся з каленяў, замармытаў з плачам:

— О гаспадзін, гэты чалавек падаў мне надзею, якая акрыліла мяне, і я згубіў галаву ад радасці!

— Ты сапраўды яе згубіў, калі паехаў шукаць лекара, якога не ведае ніхто — ні з якога ён роду, ні якія ў яго лекі. Тым болей саграшыў ты, што прывёз яго з пасёлка нячыстых абмывальшчыкаў

³ Па мусульманскім звычай і нябожчыка хаваюць у той жа дзень, да заходу сонца.

трупай. Ці пускаць цябе ў мячэць пасля гэтага? І ці чытаць над тваім памёршым сынам малітвы? Што, калі гэта не пажадана Алаху?

Юсуф зноў кінуўся на калені, цяпер ужо — перад мулою. А той, варожа гледзячы на Алексу, загадаў яму:

— Ідзі прэч адсюль, нячысты парс!

— Парс! — зашайталіся ўсе наўкол.— Вогнепаклоннік!

І стала пуста вакол Алексы, як быццам ён быў зачумленым.

— Добра,— сказаў ён глуха. - Я пайду. Але па ўсім шляху, дзе пайду, я раскажу людзям пра кішлак, дзе запрошанага ў дом госця выганяюць, не даўшы яму нават разламаць ляпёшку!

І накіраваўся да дзвярэй.

— Пастой! — кашчавы чалавек раздумваў.— Я сказаў табе ісці прэч, але не сказаў — калі. Сапраўды, ты ў нас госць. Але ж ты бачыш — чалавек памёр, яго пазваў анёл смерці Азраіл.

Ён падумаў яшчэ.

— Юсуф, ты накорміш гэтага чалавека, але заўтра на світанні хай пакіне дом. І хаця ён не вылечыў твайго сына, ты ўсё роўна дасі яму за тое, што прыехаў, чатыры дзінары.

— Чатыры дзінары! — залямантаваў Юсуф.— Але дзе мне ўзяць іх?

— Тады аддай яму коней альбо нешта са свайго дома, каб ніхто не мог сказаць, што мы — няўдзячныя. Ідзі адпачывай, парс, але адпачывай у самым далёкім пакоі. А я ачышчу яго пасля ад твайго дыханья!

Алекса еў халодны рыс, гнеў душыў яго. Гнеў і сум па Віспры.

Толькі праз тры дні і тры ночы ён убачыць яе — доўгія, да пят распуджаныя валасы, цвёрдыя грудзі, агромністыя вочы...

Але калі ён лёг спаць, прыйшлі другія думкі. Ён мог бы пакаясціся, што чалавек, які ляжаў на стале нябожчыкаў, яшчэ жывы. Ды што магло б ажывіць яго? Так, магчыма, віно і масла. Магчыма... Памяць падказвала нешта, але што — ён ніяк не мог успомніць. З тым і заснуў, спадзеючыся, што заўтра раненька сядзе з гэтага дома, забудзе крыўду, што пякла яго, як пячэ язык горкі чырвоны перац.

Але сярод ночы прачнуўся. Галава яго была яснаю, як ніколі, і старонкі, якія перапісваў доўгімі зімовымі начамі ў кішлаку, нібы ажылі і паўсталі перад яго позіркам... Ён устаў.

Ноч была мясячная, ціхая. Ледзь чутна шаласцела над домам магутная чынара. Спалі птушкі. Цёплым пахам жытла і дымам цягнула са двара — там таксама спалі людзі.

Асцярожна пераступаючы босымі нагамі, ен пайшоў да пакоя, дзе ляжаў сын гаспадара, баючыся, каб не засталася там плакальшчыц

Але Юсуф, відаць, жыў не надта багата — плакальшчыцы сышлі, каб зноў прыйсці раніцою, бо ноч не была аплочаная.

Ля стала Алекса яшчэ пастаяў крыху, вагаючыся — ці варта ўвязвацца ва ўсё гэта? Але — ці можна сысці са двара, калі не ўваскрасіць агеньчык, што дадзены кожнай жывой істоце, каб радавалася яна свету і ўсяму, што ёсць прыгожага вакол?!

«Але навошта, навошта мне гэтыя людзі? — крычала ў ім нешта.— Яны няўдзячныя і глухія да неба над іхнімі галовамі, але затое, нібы свінні, думаюць пра карыта, якое іх накорміць і напоіць. А калі ён не ажыве?!»

Нешта зашапацела ў куце, цёмны цень пасунуўся па пакоі. Алекса адступіў на крок.

— Гэта я, сыноч,— зашаптаў Юсуф.— Не спіцца мне. Адзіны сын, апошняе семя, апошня надзея! Але мула... Яго пракляцце — і нам тут не жыць... Што ж мне рабіць, сыноч, што?!

— Жывы сабака лепей за мёртвага льва⁴,— успомніў Алекса ўсходнюю прымаўку.— Ці не так? Хочаце, каб сын ажыў?

— А ты... ты і праўда мусульманін? Мула казаў, што ты парс?

— Ужо баішся... Ну і што з таго, хто я? Ты ж хочаш, каб сын быў жывы?

Юсуф агледзеўся. Месячнае святло падала на яго серабрыстую баряду, на вочы, у якіх чыталася цяжкая мука... Але вось ён рашуча сказаў:

— Паспрабуй, сыноч, у імя Алаха! Я заўсёды быў прававерным мусульманінам, я і зараз буду стаяць каля цябе з сурай, якую напісаў Алах! Калі ты — з магаў або джынаў, ты пачарнееш і рассыплется перад імем Алаха, ці не так?

— Так,— весела згадзіўся Алекса, і, калі гаспадар пайшоў з пакоя, відаць, рыхтуючыся прынесці свяшчэнную суру, ён шэптам запытаўся:

— А бізун ёсць у цябе?

— Што? Бізун? Навошта? — здзівіўся Юсуф.

— Прынясіце. Калі ён не ажыве, гэты бізун заходзіць па маіх плячах,— прашаптаў яму Алекса.

Калі ж цяжкі, вялікі бізун быў прынесены і Юсуф, працягнуўшы суру над галавою сына, стаў над ім, Алекса скамандаваў:

— А цяпер... цяпер дапамажыце зняць яго са стала, і што б вы зараз ні ўбачылі, маўчыце. Зразумела?

Твар Юсуфа стаў змрочным:

⁴ Выгрымка з Карана.

— Дык, можа, ты і сапраўды ашукваеш мяне?

— Паслухайце, бацька! Не перашкаджайце. Суру, калі хочаце, пакладзіце сыну ў халат. Няхай сапраўды асцеражэ яго, а мяне ператворыць у попел. Але... зачыніце дзверы — і маўчыце. Маўчыце, бо пагубіце сына!

...У кнізе пра лекараў-бедуінаў было сказана, што пульс пачне прамацвацца пасля дзесяці ўдараў. Але цела не варушылася, і біцця крыві не было чутно. Тады Алекса, сцяўшы зубы і сабраўшы ўсе сілы, яшчэ дзесяць разоў моцна перацяў нерухомае цела бізуном. Пасля — яшчэ⁵.

Стары Юсуф сядзеў як каменны. Толькі калі пад дзвярыма заварушыліся і жаночы голас запытаўся, што тут адбываецца, ён адгукнуўся:

— Маўчы, старая!

І — зноў дзесяць удараў выцёртым, але моцным скураным бізуном па голым целе.

І — як цуда: нябожчык застагнаў, паварушыўся. Юсуф кінуўся да яго, затармасіў:

— Сын мой! Ачніся, вярніся да нас! Агну! — закрычаў ён яшчэ мацней.

Але людзі, што сабраліся ля дзвярэй, стаялі моўчкі, моўчкі глядзелі на Юсуфа і яго сына, які, хістаючыся, сеў, пасля жалобна заплакаў, як дзіця абмацваючы сябе:

— Я жывы! Жывы, а вы мяне пахавалі!

Алекса пайшоў, знайшоў ля ачага смаляк, запаліў свяцільнік. Людзі расступаліся перад ім, страх панаваў вакол, ахутваў яго і як быццам раздзяляў з тутэйшымі.

— Наш мула — сваяк галоўнага лекара, — ціха сказаў Юсуф, які пасля радаснага ўзбуджэння зноў сеў, павесіўшы галаву. — І ён не даруе табе, сыноч, што ты пасарамаціў ягонага сваяка. Таму — збірайся, я дам табе каня і тое, што змагу сабраць з грошай. Сам бачыш — я небагаты. Але сын... Сын адробіць усё, што я патрачу на яго. Ён малады і дужы...

Алекса выехаў з кішлака перад світаннем. Але, відаць, мула даведаўся аб усім, што адбылося, адразу ж. Не ад'ехаў Алекса і трох фарсангаў, як у першай жа прыдарожнай чайхане яго скапілі стражнікі.

А вечарам, ашаломлены, ён ужо сядзеў у зіндане — глыбокай чорнай яме, адкуль ледзьве бачна было сіняе неба. Ныла цела — пасля

⁵ Пра гэты спосаб ажыўлення пішуць многія ўсходнія аўтары

таго як кадзі прачытаў прыгавор — «за здэкі з нябожчыка і ўмяшальніцтва ў справы алаха», лекара добра-такі ссеклі бізунамі. Алекса ведаў — каб галоўны лекар, якога прывёў мула, падняў нябожчыка, гэта было б аб яўлена цудам. А так — бядняк, не вядомы нікому! З такім можна рабіць усё, што хочаш — выкінуць на дарогу, збіць бізунамі, зняславіць! І нікому, нікому ён тут не патрэбны! Навошта згадзіўся ехаць, нашто пакінуў Віспру! Але душа яго маўчала, пакуль уяўленне малявала яе — зноў і зноў... Балела цела, знямога ўсё мацней апаноўвала яго, млявасць засцілала вочы. Побач стагналі, варушыліся, скрыгаталі і спявалі нешта дзікімі галасамі яго таварышы па зняволенні — відаць, некага з іх пакінуў розум... І гэта страшнае месіва з чалавечых целаў, пах нямытых анучаў, гнойных ран і яшчэ асобна — пах чалавечага няшчасця і бяды — паступова стаў даходзіць да ягонай свядомасці. Ён напружыў зрок, прыгледзеўся — у змроку праступілі людзі. Побач з ім сядзеў, скурчыўшыся, немалады дэжканін з адрачоным, абьякавым да ўсяго тварам. Голья яго плечы тырчалі з лахманаў, дзівячы нават звыклае вока страшнай худзізнай.

— Паслухай, ці можна тут знайсці які глыток вады? — звярнуўся да яго Алекса.

Дэжканін павярнуўся, вочы яго бліснулі звярынымі агеньчыкамі.

— Замаўчы, паршывы парс! Ад вас, ад якіх адвярнуўся нават Алах, усе нашы беды!

Алекса адсунуўся ад яго, азірнуўся. Але людзі вакол сядзелі з абьякавымі тварамі, ніхто не паварушыўся, не сказаў ані слова. Яму стала страшна і горка. Нават тут, на краі смерці, людзі не могуць адчуць сваю аднасць! Нават тут яны не могуць набрацца спакою і альбо змагацца за жыццё з апошніх сіл, альбо мудра і дастойна сустракаць смерць! Аднолькавыя яны, людзі, аднолькавая ў іх і радасць, — а лютуюць, грызуцца між сабою, як звяры!

Ды сам ён хацеў жыць. Жыць, каб узяць тое, што можа засвоіць і зразумець, і з гэтым вярнуцца на радзіму. Хаця б апраўдаць сваё жыццё! І таму ён вырвецца адсюль, не дасць згнаіць сябе ў зіндапе! Не, цяпер ён цвёрда верыў — смерць яго не тут, не ў бязводнай пустыні, не на дарозе, чый цяжкі і горкі пыл асядае пад нагамі, як быццам і сапраўды напоўнены дашчэнту тленам прайшоўшых па гэтай зямлі людзей! Ён памрэ — там...

Там, дзе звіняць заінеल्या бомы на грывах ільсьняных коней...

Дзе пад палазамі ў марозны дзень выбліскае сонца і рассыпаецца тысячамаі іскраў па заснежанай раўніне...

Дзе дзяўчаты з шэрымі і сінімі, як кветкі лёну, вачамі палашчуць ў Дзвіне бялізну, і грукат пранікаў громам аддаецца далёка ў сцішэлых увечары нізінах...

Дзе чорная скібіна зямлі цяжка паварочваецца пад жалезным язам, каб пасля вырасціць у сваім лоне і аддаць грузныя, прапахлыя хлебам каласы...

Дзе чалавеку жывецца цяжэй — але і лягчэй, таму што жыццё там, у суровых прасторах, сярод звяроў і балот, даражэйшае, яго цэняць болей, чымся тут. Там чалавек не адвык яшчэ ад думкі, што ён і зямля — адно, што ніхто яшчэ не араў тваё ляда і што, адабраная ў лесу ці балота, зямля належыць табе... Зямля выбірае сілы. Людзей не хапае на яе ўсю...

Чаму там, у Полаччыне, здаецца, што яна бясконца, што няма ёй ні канца ні краю?

Чаму тут, дзе пустыня з усіх бакоў падступае да аазісаў і спрабуе захапіць усё, што доўга і цяжка адбіралася ў яе,— чаму тут зямля здаецца маленькай, кожны яе лапкі — цудам?

...Ён забыўся на ўсё, разважаючы над гэтым, і, можа, тут, у цёмным зіндане, упершыню адкрылася яму ісціна: усё патрэбнае чалавеку — у ім самім, ён можа змясціць у сабе ўвесь свет, які ніхто не адбярэ... «Царства божае — унутры нас» — чамусьці ўспомніліся яму словы, якія мільганулі ў свой час міма, здавалася, што ён іх і не запомніў, а вось усплылі тут, у цёмным задухлівым зіндане, сярод няшчасных, нібы і спраўды ўжо з пераламанымі хрыбтамі людзей.

Нечакана для сябе заснуў, а прагнуўся ад таго, што вакол паднялося выццё, шалёны клубок людзей вішчаў, ірваў адзін у аднаго нешта вельмі ж смярдзючае, слізкае — відаць, стражнікі скінулі кавалкі нейкай тушы, што паспела пратухнуць. Алекса міжволі здрыгануўся, калі адзін такі слізкі кавалак упаў яму на галаву і адразу сюды кінуліся людзі, ледзь не затаптаўшы яго ля сцяны, мацаючы рукамі ў гадкай, пахкай жьбжы вакол.

Яго званітавала, закружылася галава. Адпоўз убок, сочачы за тым, як ляцелі зверху кавалкі гавяды, каб не дакрануўся каторы да яго. Успомніў, што ў поясе ёсць дробныя манеты. Дачакаўся, пакуль сціхне енк, прагнае чаўканне навокал і стогны. Крыкнуў наверх:

— Прадайце ляпёшку! Толькі адну ляпёшку і глыток вады!
Вартаўнік наверху нарэшце схіліўся над ямай:

— Паршывы пёс, мы яшчэ не ўсё ў цябе забралі?

— У імя Алаха, вялікага і міласэрнага, толькі адну ляпёшку! — крыкнуў Алекса.

Наверсе параіліся, пасля скінулі лесвіцу. Алекса палез наверх, і адразу ж у лесвіцу ўчапіліся людзі, адпыхваючы яго, таксама папаўзлі да святла.

— Вы, адроддзе Ібліса, прэч! — зараўлі зверху.

Але людзі лезлі ўпарта, з бельмі, няўцямнымі вачыма — туды, наверх, да сонца, да святла!

Тады лесвіцу моцна страсянулі — раз, другі... Людзі адляцелі прэч, з імі Алекса.

— Першаму, хто тут паявіцца, праламлю галаву! — раз'юшана зароў адзін з варты, скамандаваў Алексу:

— А ты — лезь. Але калі не будзе манеты, можаш развітвацца з тваім паршывым жыццём!

Алекса лез, стараючыся, каб вочы яго прывыклі да святла, пакуль не з'явіцца перад стражнікамі. Ён павінен паспець — іначай усяго вывернуць, прамацаюць кожную складку на адзенні і зноў выкінуць уніз, у смярдзучую яміну, адкуль дарогі да жыцця няма. Ён павінен глядзець ім у вочы, павінен гаварыць з імі. Нездарма ж столькі гадоў раздумваў над тым, што такое чалавек, у чым яго сіла і елабасць... Нездарма ж шукаў і спрабаваў сабраць у адно таямнічую сілу, якою надзелены, як гавораць свяшчэнныя кнігі Авесты, кожны з людзей, але не кожны пра гэта ведае і здагадваецца...

Ён працягнуў манету галоўнаму са стражнікаў, які, здекліва рагочучы і прадчуваючы вяселую хвіліну, падміргваў сваім хаўруснікам. Працягнуў і ўпіўся ў яго позірмам.

— Ты, Аль-Джасас, не ашукаеш мяне, хаця і лічыш паршывым парсам, магам! Ты дасі мне ляпёшку — толькі адну ляпёшку, — каб я змог есці не здыхляціну, а святы хлеб, які гэтак жа дарагі мне, як і табе, мусульманіну, унуку бедуіна!

Здзеклівая ўсмішка спаўзла з твару Аль-Джасаса. Ён машынальна ўзяў манету ў адзін фельс, стаяў, не адрываючы вачэй ад дзівоснага палонніка. І Алекса глядзеў не міргаючы.

— Дай хучэй мне ляпёшку, і я налезу назад у зіндан!

— Дайце яму! — Аль-Джасас махнуў рукой, і вартаўнік хученька расхінуў белую тканіну, падаў Алексу вялікую ляпёшку, пасыпаную кунжутам.

— Дзякуй, бацька, — пакланіўся Алекса пажылому стражніку. — Дзякуй і прымі парад: еш смажапую саранчу з-пад возера Кацірані! Тады ты, магчыма, пражывеш болей чым год, іначай вадзянка цябе даканае!

Рука стражніка здрыганулася, цёмныя, апухлыя векі затрапяталі, ён міжволі выпрастаўся.

— Наш лекар адмовіўся ад мяне, а ты, бадзяга, ведаеш, што ў мяне вадзянка? Адкуль?

— Не трэба дзесяць пар вачэй, каб убачыць твой апухлы жывот і чорныя цені пад вачамі! Яшчэ раз кажу табе — не праводзь ночы над чашай з віном, а еш смажаную саранчу, і толькі з возера Кацірані!

І ён узяўся за драбіны.

— Эй, ты, паслухай!..— нерашуча аклікнуў яго старэйшы стражнік. Алекса абярнуўся, глядзеў моўчкі.

— Ты адкуль ведаеш, што мяне клічуць Аль-Джасасам і што я ўнук бедуіна?

— Мне падказалі зоркі,— спакойна адказаў Алекса і паглядзеў прама ў вочы Аль-Джасасу.— Яны, праўда, амаль што тут не бачныя, але ўсё-такі нешта можна зразумець, асабліва калі не спаць усю ноч у вашым смярдзючым зіндане.

— Калі ты ведаеш, аб чым гавораць зоркі, чаму ж не выбераўся з цямніцы? — усё яшчэ здэклава, але з пэўным адценнем павагі запытаўся пажылы стражнік.— Мы, якія не ўмеем гэтага, трымаем цябе пад аховай, ты ў нашай уладзе.

— Мухамед таксама бег ад ворагаў, хаваўся ад тых, хто хацеў яго забіць, хаця ён ведаў, што не памрэ. Я паступаю гэтак жа, хаця я бедны лекар, які вылечыў хворага мусульманіна і за гэта атрымаў вось такую падзяку.

Стражнікі пашапталіся, пасля адзін з іх выступіў наперад:

— Калі ты ведаеш, чым можна дапамагчы хвораму, падкажы мне, чаму ў мяне хістаюцца зубы, як гнілыя падпorkі, і што можна зрабіць, каб яны зноў сталі моцнымі?

— Я змог бы даць табе лекі, але для гэтага мне трэба мець міскаль ружавай вады, пчалаінага воску і горнай смалы. І магчымасць добра ўсё вымераць так, каб лекі памаглі, а не пашкодзілі. А для таго патрэбна, каб душа была спакойнай і не абцяжаранай клопатамі і мукамі. Тут жа нічога гэтага няма.

І ён зноў накіраваўся да лесвіцы. Стражнікі стаялі, аслупянела глядзелі, як ён спакойна спускаўся ўніз.

Але не прайшло і гадзіны, як яго зноў выклікалі наверх. Аль-Джасас адвёў яго ў цесны, без вокнаў, закуток, дзе стаяла лава-супа. Калісьці тут, відаць, быў пакойчык для допытаў і катаванняў: у сцяне віднеўся тоўсты металічны круг, побач — і ржавы ланцуг. У кутку стаяла жароўня з вуголлем, накрытым даўнім пылам.

— Будзеш тут жыць...— сказаў яму Аль-Джасас.— Будзеш тут жыць і — рабіць лекі. За гэта мы будзем карміць цябе і нават час ад часу частаваць віном, а магчыма, і прыводзіць жанчыну. Але нівод-

ная душа не павінна ведаць пра цябе, бо для іншых ты даўно памёр. Калі ты будзеш паслухмяным, праз нейкі час мы выпусцім цябе, у імя Алаха вялікага і міласэрнага. А цяпер — вось табе воск, смала, вада з ружаў і памеранца. Рабі лекі для Ізмаіла, а там пабачым!

Алекса зразумеў — яны вырашылі зрабіць з яго ўласпага нявольніка, каб разам карыстацца вынікамі яго работы. Ён агледзеўся. Тут таксама турма, але яна хаця б не ўнізе, адкуль вылезці немагчыма. Воля тут бліжэй — яна вось за гэтымі зачыненымі дзвярамі. Можна, дапаможа яму Велес, і некалі адчыняцца дзверы, выведуць яго адсюль!

Пацягнуліся дні, доўгія, але занятыя работай. Стражнікі час ад часу прыводзілі ў памяшканне людзей з бліжэйшых кішлакоў. Аль-Джасас аглядаў іх, выпытваў прызнакі хваробы. Алекса, прыкуты тоўстым ланцугом, сядзеў за адчыненымі дзвярамі, глядзеў у шчыліну, слухаў. Пасля дзверы зачыняліся, яму прыносілі ўсё патрэбнае для прыгатавання лекаў, і ён расціраў у белай ступцы міндаль, воск, арэхі, настойваў ваду на кветках, гатаваў адвары. Цэлымі днямі, прыкуты ланцугом за нагу так, што ледзь даставаў да парога, ён сядзеў над сталом, раздумваў, парываў травы. Пакойчык ягоны змяніўся, у ім запахла жылым, пыл быў старанна вымецены стражнікамі, якія, паступова атрымліваючы ўсё большыя даходы, бераглі Алексу, як бераглі б пародзістую жывёліну. Хворых прыходзіла пад зіндан усё болей, Аль-Джасас рабіўся ўсё таўсцейшым... Алекса аднойчы пацікавіўся, чаму сюды ні разу не заглядаў кадзі — суддзя. Што ж ён, не ведае, што зіндан стаў Мекай для навакольных хворых? Але маладзенькі стражнік, які заўсёды захоплены глядзеў на яго, назіраючы за таямнічымі рухамі налонніка, шэптам, касавурачыся на дзверы, расказаў, што суддзя атрымлівае сваю долю з даходаў і таму нічога не заўважае. Бярэ і мула, які аднойчы ў мячэці сказаў, што на стражніка Аль-Джасаса лягло блаславенне Алаха і ён атрымаў ад нябёсаў падарунак — разумець таямніцы хвароб.

Ішлі дні, але аднойчы той жа маладзенькі стражнік сказаў Алексу, што яго шукаў малады мусульманін, якога ён выратаваў ад смерці. Стражнікі груба прагналі хлопца прэч, крычучы, што прыезджы лекар даўно п'е ваду з Каўсара — райскай крыніцы, але ён, Астар, непрыкметна шагнуў яму, што лекар жывы.

— Што яму трэба ад мяне? — раздумліва прагаварываў Алекса. — Можна, хоча спагнаць грошы, якія бацька аддаў мне з гарачкі? Але ў мяне няма нічога, нават фельса, а ежу, якую вы прыносіце мне, можна вытрымаць толькі ішак.

— Не ведаю,— паціснуў плячыма юнак.— Толькі хлопец гэты вельмі прасіўся да цябе, ака. Ён даваў мне грошы, але я не згадзіўся, сказаў, што і задарма правяду яго, калі ўсе паснуць і ноч будзе цёмнай.

І сапраўды — праз тры ночы ў дзверы нешта зашкравалося, пасля яны амаль нячутна расчыніліся. У праёме дзвярэй устаў той самы хлопец, чые запалыя вочы маглі б ніколі ўжо не раскрыцца для жыцця, каб не Алекса.

Свяцільня патрэскавала, масла ад белай бавоўны было дрэнным — стражнікі эканомілі на ўсім, каб мець болей прыбытку.

— Ака,— хлопец пачціва схіліўся перад Алексам, зашаптаў: — Я прыйшоў, каб памагчы табе. Збірайся! Да раніцы мы ўжо будзем далека адсюль.

Алекса некалькі імгненняў глядзеў на яго, пасля не вытрымаў:

— Ты што ж, хочаш паехаць са мною?

— Мула аб'явіў, што ты — злы чараўнік і вярнуў мяне з таго свету. І цяпер усе прававерныя мусульмане нашага кішлака староняцца мяне, нібыта я сын д'ябла. Мне не жыць там! Бацька пасівеў з гора і кажа, што яму б лепей бачыць мяне мёртвым.

Дзверы адчыніліся, малады стражнік прыгразіў, каб збіраліся хутчэй, калі хочуць уратавацца. Ён ляжа разам з астатнімі, іначай, калі западозраць яго ў дапамозе бегляку, тут жа паставяць на дыванок крыві, і райскую ваду з Каўсара давядзецца каштаваць раней часу...

— Я глядзеў на тваю работу, ака,— прызнаўся ён, праводзячы Алексу і ягонага выратавальніка і зачыняючы за імі дзверы,— глядзеў і спадзяваўся, што навучыся ад цябе ўсяму, што ты знаеш. Але няхай ты пойдзеш адсюль, станет вольным, чым згінеш, набіваючы кішэні прайдзісветам. Я таксама пайду адсюль. Пайду, бо не магу слухаць крыкі людзей. Пайду, хаця бацька мой заплаціў нямала, каб уладкаваць мяне ў стражнікі, бо месца тут даходнае. Але я хачу дапамагаць людзям, а не мучыць іх...

Едучы ў цёмнай начы па камяністай дарозе і пільна слухаючы, ці не раздасца крык і тупат праследавацеляў, думаў Алекса, што людзі заўсёды дзеляцца на добрых і злых, якая б ні была ў іх скура і ў якім кутку зямлі ні жылі яны. Юнак вызваліў яго, хаця выратаванне было такім горкім. Можна, ён стане сябрам? Такім сябрам, а ў рэшце рэшт пабрацімам стаў для яго Нігмат... Не ўбачыць ён ніколі ні яго, ні Апак і Нармурада... Разлука прабудзіла ў ім лепшае, і ён разумеў, як цяжка ўтрымаць душу на вышыні. Як цяжка на ёй асядае каламуць похаці і сласцялюбства!

Коні былі тья ж, што некалі даў яму Юсуф, бацька Абу-ль-Хасана. Пра гэта ўжо на адначынку, калі яны на світанку ад'ехалі ўбок і селі ля арыка, сказаў яму хлопец. Сказаў і пра тое, што выкупіў коней у варты, што доўга чакаў, як можна падступіцца да страшнага зіндана, у які ўпяклі Аль-Ісу мула і лекар.

— Бацька мой, ірвучы валасы, пракліпаў той дзень і час, калі паехаў да цябе, — расказваў Абу-ль-Хасан. — Але ён і радуецца адначасна. Бо, як ён кажа, лепей мець жывую лісу, чым мёртвага ільва. Я цяпер зышоў ад яго — але ж зоркі паварочваюцца на небе, лес падступае да чалавека альбо адступаецца ад яго, і тады ўсё мяняецца. Можна, зноў мая цана паднімецца — а ад мёртвага ўжо нічога чакаць нельга. Але я табе скажу — калі б я зноў памёр, не адйлаціўшы табе — я крыкнуў бы там, ля моста Аль-Сірат, што лепей служыць Іблісу, чым... чым Алаху, раз так!

Голас яго абарваўся. Расчулены, Алекса паляпаў юнака па плячы.

— Я вяртаюся на радзіму, а яна ў тысячах і тысячах фарсангаў адсюль. Нам нядоўга быць разам.

— Хіба ты не з кішлака Шырс?

— Не, я не парс, не маг. Я просты чалавек, такі ж, як ты. Але я ўвесь час слухаю сябе, сваю душу і не даю ёй запальць глушчам. Таму яна стала такой, якой павінна быць у чалавека — чуйнай да ўсяго, што робіцца вакол — да крыку птушак, пошуму дрэў. Асабліва ж — да людзей. Я гляджу на чалавека, слухаю яго і нібы раблюся ім — з ягоным тварам, ягонымі клопатамі і, вядома ж, яго болем. Вось тады, калі злаўлю той боль — а ён, Абу-ль-Хасан, ёсць у кожнага, — вось тады я адчуваю, што трэба зрабіць! каб дапамагчы яму. І ў гэтым няма нічога дзіўнага і незвычайнага.

— Быць як другі? Быць у іншым? Не, гэта не па мне! Я ніколі так не змагу. — Я — Абу-ль-Хасан, і болей нішто!

— Хіба ты толькі Абу-ль-Хасан? Ты проста сёння ім называешся. А ўчора ты, магчыма, быў нылам, па якім крочыла войска Іскандзёра Двухрогага. А можа, ты быў царом Сіявушам, цела якога, высушанае сонцам і разнесенае звярамі, вырастала цудоўнай красы кветкі? У свеце — адна душа, а мы ўсе, усе тья, хто жыве на зямлі — толькі часткі гэтай душы. Вось чаму людзі павінны быць добрымі адзін да аднаго. Вось чаму павінны слухаць кожны сваю душу — у ёй водгукі адной музыкі...

— Як прыгожа ты гаворыш! Наш мула — таксама многа расказвае пра свет. Але ён вучыць, што толькі адзін народ мае права на жыццё — гэта тья, хто верыць у Алаха, астатнія — няверныя, іх трэба

забіваць. Ён казаў, што, калі мусульманін заб'е нявернага — яму даруецца адзін грэх.

— А чаму ж ты, мусульманін, ратаваў мяне з зіндана, чаму ты не слухаўся мулы?

Абу-ль-Хасан сумеўся, пасля ўбачыў твар Алексы і сказаў задуменна:

— Вы смяецца, настаўнік, але бацька гаворыць, што некалі, пры Сівушу, калі жыў яшчэ багатыр Рустэм і верныя рыцары Ірана і Турана, вернасць слову і гонару цаніліся вышэй, чым усё астатняе. Бацька гаворыць — таемна, калі нас ніхто не чуе — што Алах патрабуе многага, што не стасуецца з чалавечым сэрцам, і што ў нашых жылах цячэ кроў аднаго з далёкіх патомкаў рыцараў, якія ваявалі разам з Рустамам. А мула наш — хітры і вераломны, ён дзеліць даходы з лекарам, збірае даніну нават з вартаўнікоў зіндана, якія абіраюць родзічаў няшчасных вязняў. Вось чаму бацька паехаў шукаць для мяне іншага лекара. Але ўсё-такі мула перахітрыў яго.

— Не, гэта мы разам перахітрылі мулу, а заадно і прагнага лекара, які многага не ведае. А цяпер давай спаць, бо шлях у нас доўгі і небяспечны, і мы яшчэ не вырашылі самага галоўнага — дакуль ты пойдзеш разам са мною, дзе я магу прыстроіць цябе, браток, бо ты яшчэ патрэбны і свайму бацьку, і сваёй зямлі...

Такія бяседы вялі яны падчас дарогі, а яна, дарога, усё вяла і вяла наперад — міма палёў высыпаючага рысу, міма пажайцельных за доўгае спякотнае лета кустоў тутайніку, міма жоўтых, як кветкі шафрану, і аднастайных, як раўніна ў снёку, дувалаў, за якімі хаваліся хаткі рамеснікаў і кустоўе вінаграднікаў. Слізгацелі ад дзвярэй да дзвярэй жаночыя постаці ў каляровых і белых покрывах, з чорнымі сеткамі на галовах, несучы на плячах кошыкі з ягадамі і ляпёшкамі.

— Мусульмане схавалі твар жанчыны,— думаў Алекса,— таму, што зрабілі жанчыну сваёй прыналежнасцю, нібы забыўшыся, што ў яе таксама ёсць душа і яна такая ж несмяротная, як і ў кожнага з іх. Багацце раз'Оэшчвае, каран узаконьвае: мужчына можа мець многа жанчын, і ён карыстаецца гэтым правам. У гарах твар жанчыны адкрыты ветру і сонцу, бо яна бліжэй да прыроды і ўсяго існага, і яе не паспелі пераламаць і зрабіць ніжэйшай за сябе...

Абу-ль-Хасан думаў пра тое, што свет, аказаецца, можа быць прыветным да яго, і што хутка ён убачыць Бухару, якую, магчыма, ніколі б за ўсё сваё жыццё не пабачыў. Што наперадзе? Ён глядзеў на дзіўнага загарэлага чалавека з блакітнымі, як бадахшанскі лазурьт, вачамі, які мог адчуваць чужую душу, як сваю, і сэрца яго поўнілася жаданнем нечага незвычайнага... Яму хацелася то імчаць з крывою

шабляй на баку, палохаючы пакорлівых чалавечкаў, што туліліся ўнізе, то думалася пра тое, як нялёгка інемагчыма жыць так, як імкнецца жыць гэты дзіўны парс — не, не паре, а чужаземец з невядомых і неспасцігальных даляў — і што сам ён хоча аднаго: пражыць сваё жыццё цікава і незвычайна...

У Бухары яны спыніліся ў караван-сараі, што стаяў ля самага маўзалея Ісмаіла Самані. Адсюль было недалёка і да крэпасці — Арка, унутры якой месціліся дамы імянітых людзей Бухары і двор самога куш-бегі — галоўнага лоўчага.

— Няўжо ты, ака, убачыш самога Шамс-ал-Мулка? — з глыбокай пашанай і страхам запытаўся Абу-ль-Хасан, калі іх правялі ў невялічкі накой на другім паверсе і падал! гарачы рассыпчасты плоў.

— Не,— усміхнуўся Алекса.— Такі нікчэмны і просты чалавек, як я, не можа ўбачыць правіцеля Бухары.

— Ты — нікчэмны?— Абу-ль-Хасан паглядзеў на яго з пашанай.— Не, ты дастойны стаць вялікім візірам, мець многа грошай, нявольнікаў.

— А ты хочаш быць багатым?

— Канешне! Хачу есці штодзень тлусты плоў, лепшыя гранаты з Харасана! І каб кожны дзень танцавалі перада мной танноўшчыцы. Во гэта — сапраўднае жыццё!

Алекса ўспомніў, як марыў быць воінам, стаць лепшым у княжацкай дружыне... Як гэта ўсё цяпер далека ад яго!

— Працуй, набывай багацце...— ціха сказаў хлопцу.

Але той расмяяўся непачціва.

— Няўжо, Аль-Іса, не заўважлі вы, што працай багацця не нажывеш?! Багатым становіцца купец, гандляр. Ды ў мяне няма грошай, каб пачаць гандаль. Яшчэ — высакародны. Яшчэ — рабаўнік, але небяспечна — панлаціцца галавой. Яшчэ...

Алекса перабіў яго:

— Мне заўтра рана ўставаць. А ты, калі хочаш застацца ў жывых, не вельмі пі і не раскавай, хто мы ды адкуль. Зразумеў?

Хлопец кінуў. Паеўшы, яны адправіліся спаць.

— А што мы заўтра будзем рабіць? — запытаўся Абу-ль-Хасан.

Гэты хлопец думае, што Алекса ўсё ведае і ўсё можа. А ён можа мала. Пыхлівы Ахваз, які не хацеў прыняць старога Нармурада, таму што той бедны і невядомы, наўрад ці захоча гаварыць з маладым яго памочнікам! Але іншага шляху не было. Трэба сустрэцца з лекарам Ахвазам, паспрабаваць удачы. Іначай можна гады правесці ў вялікай, свяшчэннай Бухары і ні на крок не наблізіцца да сваёй мары — кнігасховішча, дзе ляжыць славуты «Канон» Ібн-Сіны... Ляжаць іншыя

рукапісы. Казалі, што там, у кнігасховішчы, ёсць «Каліла і Дзімна» — зборнік мудрасці. Чалавечая кроў і на ім: складальнік гэтай кнігі і перакладчык яе на родную мову — мову фарсі — быў абвінавачаны ў ерасі і пакараны смерцю.

Калі спадарожнік заснуў, Алекса доўга сядзеў, гледзячы ў вузкае акенца. Прама перад ім стаяў славуты маўзалеі — высокі купал, вакол — чатыры меншых, сцены нават цяпер, пры месячным святле, блішчаць нечым блакітным і лёгкім, як ззянне месяца. Лёгкім здаецца і сам маўзалеі, дзе пахаваны вялікі чалавек. Можна, і пасля смерці той дух, што паднімаў гэтага чалавека над паўсядзённасцю, захоўваецца вакол? Заўтра, ледзь развіднее, жыхароў горада пабудзіць высокі і тонкі голас муэдзіна, які пакліча на малітву. А які голас пакліча яго? Адзінота... Як нечаканы вораг, накідваецца яна на чалавека і пачынае душыць тонкай, але такою моцнай пятлёй... Не кожны можа вытрымаць яе, не кожны можа заставацца з сабой сам-насам. Чым вышэй сягае душа, тым больш у яе моцы, але, каб сягнуць у вышынню, сілы таксама патрэбныя. Цікава, тыя, хто дзень за днём гібеў над гэтымі сотнямі тысяч узораў, што апялялі маўзалеі, таксама адчувалі узлёт ці, падпарадкоўваючыся сіле, карпелі над каменем толькі дзеля кавалка хлеба?

Спала свяшчэнная Бухара. Спалі рамеснікі і ваданосы, купцы і мянялы, вартаўнікі і прыдворныя... І тут недзе жыве — ці жыве яшчэ? — палачанка, сілай прывезеная і дзецьмі прывязаная да чужой зямлі. Гадуе дзяцей Усходу — а колькі іх тут, славянскіх дзяўчат, хлопцаў — палонных, хто замясіў сваёй крывёю тутэйшую глебу, на якой так шчодра буе кожнае сям'я?! Чакаў раніцы, гледзячы на празрыста-тонкія абрысы высакароднага маўзалея і ўглядаючыся ў абрысы горада, што ляжаў перад ім. Як даўно было ўсё гэта — тонкая фігура ў празрыстым аблоку духмянага адзення, чужыя, абведзеныя чорныя вочы і звездзеныя ў адно бровы, і дарагія бранзалеты на нагах, і чырвоныя каралі на тонкай шыі. І голас яе — голас той, ранейшы:

— Не пакідай маю маці...

Дзіця, якое бегала каля іх, магло б быць ягоным дзіцем... І тое дзіця, якое спела пад сэрцам у Апак, таксама магло б жыць і зараз, падбіўшыся пад ягоны бок, дыхаць цеплынёй, родным пахам дзіцячага, кволага... Гэтае дзіця ён узяў бы з сабою, не пакінуў, не забыўся на яго, таму што гэта ягонае будучае...

А ад Віспры не хацеў бы мець дзяцей. Блудніцы не павінны нараджаць, бо разам з крывёю ўспрыме дзіця змяіную, няверную іх сутнасць. Добра, што ён вызваліўся ад блудніцы, стаў сабою, ранейшым...

Яму зусім не хацелася спаць, і ён пайшоў блукаць па Бухары, на вулках, замошчаных гладкім, адпаліраваным часам каменем. Падышоў да медрэсэ, зазірнуў унутр дворыка, куды выходзілі дзверы келляў-худжраў. У гэтых келлях жывуць самыя дасведчаныя, самыя разумныя людзі Бухары-і-Шэрыф — Бухары свяшчэннай, горада, куды сцякаюцца не толькі агромністыя багацці з усіх канцоў свету, але і самыя мудрыя кнігі і людзі — упрыгожанне зямлі. Недзе там, глыбей, — бібліятэка. Што там? Магчыма, ён ніколі пра гэта не даведаецца...

Платан у дворыку, абліты залацістым светам поўні, стаяў нерухома. Узорыстыя дзверы пахлі яшчэ жыццём дрэва — мабыць, былі зроблены нядаўна... Заплюшчыў вочы, удыхаючы іх пах. Нібыта сасна... Хаця адкуль тут узяцца сасне?

Грубая рука ўчапілася ў ягонае плячо, балюча сціснула яго.

— Хто такі? Што тут трэба?

За ім стаялі стражнікі — і калі паспелі падысці? Твары іх былі і насярожаня і зласлівыя — можа, пачувалі спажыву?

— Я прыехаў здаля, каб знайсці лекара Ахваза, які лечыць вялікага музыканта Ісхака, любімага спевака эміра.

Стражнікі пераглянуліся, зарагаталі:

— Гы, відаць, сапраўдны кішлачнік, бо ці не ведаеш, ці прыкідваешся: Ісхак даўно ў няміласці!

— У яго сарваўся голас, і ён стаў непатрэбным правіцелю! Цяпер у яго другі любімы музыкант — МірыАраб!

— Ну, а лекар Ахваз — ён хаця жывы? У яго голас не сарваўся?

Стражнікі схаліліся за жываты.

— З табой не засумуеш, кішлачнік! Лекары жывуць доўга, і Ахваз, хаця не ў міласці, але жыве! Непадалёку адсюль!

— Гані дзесяць фельсаў, і мы пакажам табе яго дом!

— Я хацеў прыйсці да яго раніцай, каб не турбаваць старога чалавека! — хацеў быў запырэчыць Алекса, але стражнікі, абкружыўшы яго, павялі некуды, працягваючы тармасіць і патрабаваць грошай.

Ён даў ім нарэшце дзесяць фельсаў, і яны прывялі яго на ціхую вуліцу, дзе невялікія гліняныя дамкі хаваліся ў густой, ужо шапаткой асенняй лістоце. Поўня асвятляла нават густыя гірлянды ружаў, што віліся па сценах. Дом, да якога прывялі Алексу, спаў, і весніцы яго былі зачыненыя, і ціха было ў густых кустах, якія абкружалі дом, хаця там, канешне, спалі йтушкі, можа, нават і горлінкі, якіх так многа каля ціхіх дамоў Бухары...

— Я пачакаю тут, — сказаў Алекса, і стражнікі нарэшце пакінулі яго аднаго, а ён, захутаўшыся ў халат, сеў ля дувала і стаў глядзець, як паволі святлее, наліваецца ружовым неба.

Нечакана за дувалам пачуліся крыкі, грукнулi дзверы, затупалi па каменных плiтах дворыка старэчыя крокі. Алекса перасеў далей.

— О каб цябе забраў твой Каік-Баджак! Каб хутчэй разматлялася твая чалма!⁶ — выразна прагучаў у цішы лады жаночы голас.

Расчыніліся весніцы, сухі, рухавы чалавек выйшаў адтуль, спусціўся да арыка, стаў, крэкчучы, плёскаць на сябе ваду.

— Праклятая джыннія! — бурчаў ён. — Загадаю — цябе заўтра разапнуць на варотах горада! — Ён патрое рукой.

— Свяцільнікам кінула! А калі б пажар?

Ён падзьмуў на руку.

— Два міскалі нарджыса з мёдам — і заўтра ўсё зацягнецца, — нягучна прагаварыў ад сцяны Алекса.

Стары спалохана выпрастаўся, але Алекса хутка прагаварыў:

— Не палохайцеся, шаноўны Ахваз, я не рабаўнік. Я толькі хачу прыпасці да вашых ног, каб прасіць аб міласці...

— Які-небудзь мясцовы табіб! — бурчліва сказаў Ахгаз, адразу супакоіўшыся. — І будзеш прасіць, каб я закінуў за цябе слова і даў табе цёпленькае мястэчка! Можаш не разлічваць, я не накрыю цябе покрывам сваёй шчодрасці. Бухара перапоўненая прахадзімцамі.

— Што ж, я пайду, — адказаў Алекса, — але тады ты ніколі не дазнаешся, што можна зрабіць, каб да Ісхака вярнуўся голас.

Ахваз, які пайшоў быў назад, у дом, спыніўся, але пасля махнуў рукой:

— Ісхака любілі пры старым двары. Цяпер у нас новы правіцель. Новы гаспадар — новыя песні.

І ён пачаў зачыняць весніцы. Той жа малады жаночы голас прагучаў з дому:

— З кім гэта ты гаворыш, стары Ібліс?

Маладая, статная жанчына, прыкрываючыся рукавом, з цікаўнасцю ўглядаючыся ў Алексу, ішла ад дому.

— З кім, з кім — не твая справа, жанчына! — замармытаў лекар, стараючыся хутчэй закрыць весніцы, але нямоглыя рукі дрэнна слухаліся яго.

— Дай я! — яна перахапіла засаўку, засварылася па-славянску:

— Бадай вас паляруш схаліў, гэтых майстроў!

— Сястра! — паклікаў Алекса. — Зямлячка, ты адкуль?

Яна адпусціла засаўку, стала як укопаная:

— З-пад Кіева я, браток! А ты?

— А я палачанін. З Полацака!

⁶ Чалму разгортваюць, каб зацелянаць у яе мусульманіна пасля смеці.

Жанчына адкінула засаўку, вылецела, абхапіла, абняла Алексу:

— Браток ты мой! Землячок! Во радасць якая! Лекар Ахваз дрыжачымі рукамі расштурхоўваў іх.

— Хопіць... а то паскарджуся кадзі... Павешу цябе, паганая наложніца... Джынніца...— мармытаў ён.

Яна адпусціла Алексу, абхапіла старога лекара, пацерлася шчакой аб ягоны маршчыністы твар:

— О любімы, я сустрэла земляка! Няўжо ты не дазволіш сваёй Дарыі хаця трохі пагаварыць з ім? Адарка я была! — хутка растлумачыла Алексу.— А ты што хацеў ад яго?

— Невялікая просьба мая — пра кнігі. Я прыёмны сын былога сябра ягонага, Нармурада з кішлака Шырс.

— Ага! Ну, можа, уломім яго!

І яна працягвала лашчыцца да гаспадара, аж пакуль ён не змякчыўся і дазволіў Алексу ўвайсці ў ягоны дом.

— Як толькі вы вытрымліваеце сваіх жанчын?! — зусім мірна і нават ужо насмешліва спытаўся ён у Алексы.— Прыгожыя жанчыны русаў, але пакуль абломіш іх... І то праўда: яны як кручкі для рыбы — чым мацней ірвешся, тым болей чапляе цябе кручок...

Пры святле было бачна, што лекар Ахваз быў шэры, як стэпавы цвыркун-багамол, вочы ў яго трохі пачырванелі і ўвесь час слязіліся: ён бесперапынна выціраў іх рагом вялікай хусткі, што ляжала побач.

— Дык мой сябра Нармурад памёр? — каторы раз перапытваў ён. Пасля памаўчаў.

— А быў маладзейшы на дзесяць гадоў,— сказаў нарэшце.— На цэлых дзесяць гадоў!

— Нармурад-ака пражыў, мне здаецца, добрае, высакароднае жыццё. Я б хацеў такое,— сухавата заўважыў Алекса, трохі абражаны нейкай як бы радасцю, што прагучала ў голасе Ахваза.

— Ну вядома, вядома! — заспяшаўся той.— І памер ен смерцю праведніка. Хаця... Калі б ён прыняў мусульманства, жыў бы і дагэтуль. Я вось прыняў, жыву нядрэнна і лічу сябе шчырым мусульманінам.

— А бацька гаварыў мне, што самыя лепшыя звычкі — звычкі бацькоў, і сам чалавек не вырашае, з кім яму быць. Гэта — ад нараджэння дадзена кожнаму.

— Але ж цябе, мой сын, ён усё-такі зрабіў парсам.

— Парсы далі мне веру, што нават калі ўсё навокал загіне ад Цемры і Няпраўды, застанеца хаця б астравок праведнікаў, якія адрозыць праўду.

Хадзіла па пакоі Адарка, прыносіла ежу. Паглядала на яго з-пад паранджы. Разгараўся ранак. Заспявалі птушкі, пырснула праменнямі сонца.

— Дык што ты хочаш? — запытаўся нарэшце Ахваз.

— Хаця адным вокам зірнуць на славутую бібліятэку, што пры двары Шамс-ал-Мулька. Гатовы дзеля гэтага быць вашым работ.

Ахваз доўга глядзеў на яго, міргаючы слабымі, зморшчанымі павекамі, твар яго туманіўся.

— Ты хочаш занесці Веды ў сваю далёкую, суровую краіну? — запытаўся ён нарэшце, і святло бліснула ў яго пацяжэлым позірку. — Але русы — народ ваяўнічы. Нездарма іх мячы і кальчугі — лепшыя ў свеце. Навошта ім веды?

— Не бойцеся, шанюны, нашы ніколі не прыйдуць сюды, на гэтую зямлю. Яны не гоняцца за лёгкай здабычай, яны выпальваюць свае ляды, робяць зямлю прыдатнай для жытга. А палююць на звяроў ці ворагаў, калі тыя нападаюць.

— Некалі ты, мабыць, быў воінам.

— Быў.

— Але ўжо ніколі ім не станеш. Ты стаў задумвацца над тым, што такое свет, і цяпер хочаш... чаго ты хочаш?

— Я сказаў пра адно, а іншае — не ведаю. Адкуль чалавеку ведаць свой лес?

Ахваз яшчэ доўга маўчаў.

— Можа, я і дапамагу табе. У кітайца-садоўніка пры эміравым садзе няма памочніка. Калі ты пабудзеш там сярод слуг, да цябе прывыкнуць, і задуманае зрабіць будзе лягчэй. Хавальнік бібліятэкі — родзіч галоўнага садоўніка. Але ты павінен ва ўсім слухацца вышэйшых і да часу не гаварыць пра сваё жаданне нікому! Помні — за кожны твой промах адкажу я, твой паручыцель!

Пасля дадаў строга:

— І — каб болей ні нагою ў мой дом. Чуеш?!

Некалькі месяцаў рабіў Алекса памочнікам прыдворнага садоўніка, вельмі рэдка выходзячы ў горад, дзе ў квартале багатых купцоў ваданосам стаў працаваць яго спадарожнік. Каб яго прынялі ў ваданосы, аддаў Алекса старэйшыну сярэбраны дыржем. Не ўзялі б хлопца, але даведаліся, што ёсць у Алексы высокі ахоўца — з прыдворных.

У доміку старэйшыны, дзе зняў пакой Абу-ль-Хасан, Алексу сустрэкалі з пашанай. Ён усміхаўся, глядзячы, як мітусіцца сам старэйшына, рыхтуючы для гасця плоў! Абу-ль-Хасану, вядома, жылося б намнога цяжэй, каб не Алекса, і, можа, гэта ён, нягледзячы на ўсе клятвы, не ўцярапеў і расказаў, што памочнік садоўніка колькі

гадоў лячыў людзей. Прынамсі, аднойчы, калі Алекса гасцяваў у хлопца, старэйшына пачаў скардзіцца, што лекар, якому перададзена столькі грошай, так і не вылечыць гнойную больку на назе.

— Можа, вы што параіце, ака? — прыніжана гаварыў ён, стараючыся ўхапіць позірк Алексы, які той упарта адводзіў.

Не хапала яшчэ зноў трапіць у рукі хціўцаў альбо зайздроснікаў! Дый тут не горны кішлак, тут права быць лекарам трэба абараняць у прысутнасці старэйшын і прызнаных у медыцыне людзей. А іначай — будзеш бітым палкамі і выгнаны з Бухары, як самазванец. Не, Алекса не быў уйэўнены ў тым, што змог бы вытрымаць такі важны экзамен. У яго няма ведаў моцных і трывалых, ён вучыўся назіркам, браў усё ад прыроды ці ад старога лекара Нармурада, — а той і сам наўрад ці рызыкнуў бы займацца сваім рамяством тут, у гэтым важнецкім горадзе! Старэйшына не адставаў, і Алекса як не спапяліў позіркам Абу-ль-Хасана, а той адводзіў позірк убок.

— Я спытаюся ў лекара Ахваза, ён мне не адмовіць, бадай што, — нарэшце неахвотна сказаў Алекса, і старэйшына схіліўся перад ім яшчэ ў ніжэйшым паклоне:

— О, няхай вароты тваёй мудрасці будуць заўсёды адчыненыя! — І дадаў прыніжана: — Няхай Алах дасць табе вялікае патомства!

Ліслівы гэты чалавек нават не здагадаўся, як ударылі яго словы па сэрцы. Вялікае патомства... Няма ў яго нікога і ці будзе наогул? Ужо падступае над сэрца стомленасць, ужо першыя сівыя ніты ўпляліся ў валасы...

Ён не прыходзіў да Абу-ль-Хасана болей за месяц. Але за гэты час ва ўласным жыцці яго адбыліся змены, адбыліся неспадзявана для яго самога.

У свабодны час — а яго было зусім нямнога — Алекса ўпарта працягваў вучыцца арабскай грамаце. Звычайна яго памяць схоплівала патрэбнае імгненна, і ён, часцей за усё на памяць завучыўшы той ці іншы выраз з «Карана», запісваў яго. Паперы не было, і ён запісваў на ўсім, на чым можна, але найчасцей на пяску, якім кожны дзень прысыпалі дарожкі ў садзе. Рабіў гэта Алекса да ўсходу сонца, да першай малітвы муэдзіна, таму што правіцель часцяком любіў выходзіць у сад.

Пасыпаўшы дарожкі, Алекса ішоў у дом садоўніка ці ў самыя аддаленыя куткі саду, дзе раслі лекавыя травы і куды світа эміра не заходзіла ніколі. Там падстрыгаў кусты і ружы, вучыўся рабіць прывіўку на дрэвах, якія ў добрым настроі паказваў яму садоўнік — паважны, ганарлівы стары кітаец. Добры настрой у яго бываў рэдка, ён сумаваў па сваёй радзіме — далёкім Чыну, паднябеснай, або

серадзіннай імперыі, як тут называлі Кітай, і ўсё навокал здавалася яму дзікім і грубым — і пакоі палаца, і прыдворныя з іх прагавітасцю на баляваннях і тоўстымі жыватамі, якімі яны напіралі часам на Лі-сына, бегачы па даручэнні валадара за кветкамі ці за гваздзікамі, каб пакласці іх у рот перад вялікім прыёмам. Лі-сын аднойчы сказаў ііры Алексу, што гэта ён увёў у звычай класці ў рот пахучы плод ці кветку, каб не апаганьваць сваім дыханнем уладара, і што за гэта не любяць яго прыдворныя. «Не любяць, але баяцца!» — дадаў ён паважліва, і твар расплыўся ва ўсмішцы.

Дзякуючы Лі-сыну, які развёў у садзе расліны сваёй радзімы, пазнаёміўся Алекса з гваздзічным дрэвам — яно ніколі не скідвае лістоў, і кветкі яго пурпуровыя, з белымі і ружовымі пялёсткамі: з шафранам, што цвіце светлафіялетавым колерам, а тканіну фарбуе ў жоўтае; з травой анісам, што памагае зубам ад каменю і вылечвае кашаль, яшчэ са мноствам розных дзівосаў, якія таксама нецярпліва і прагна схопівала Алексава памяць, каб пасля запісаць усё гэта ў сваю Кнігу.

У той дзень ён справіўся са сваёй работай рана, і таму, разгладзіўшы роўную паверхню дарожкі, нанісаў на ёй першы радок паэмы, якую так любілі ў тых гады ў Бухары. Нанісаў яе некалі славуты паэт — Імруўлькайс, напісаў пра каханую, якую згубіў, і Алекса, думаючы пра БадзіюБярозу, вывёў на пяску:

«Пастойце, паплачам, успомніўшы пра каханую і яе жылло!»

Пастаяў, палюбаваўся надпісам, і толькі хацеў сцерці яго, як ззаду раздаўся крык Лі-сына:

— Зараз жа... зараз жа сарві кветак граната і перадай еўнуху! Захварэла ўнучка візіра, а ты, абібок, сядзіш і глядзіш тут на сонца!

Алекса пабег услед за еўнухам, забыўшыся і на надгііс, і на сябе самога. Унучка візіра хварэла часта і была надзвычай злоснай і капрызлівай. Панярэдніка Алексы выгналі, збіўшы яго палкамі, за тое, што ружы, якія падаў капрызніцы праз еўнуха, моцна ўкалолі яе, а яна паскардзілася самому дзеду, які ацаніў гэта як знявагу.

А праз гадзіну перапалоханы Лі-сын прыбег, абліваючыся потам, да градаў шафрану, дзе корпаўся яго памочнік, і дрыжачым голасам загадаў бегчы за ім. Ён скуголіў усю дарогу, што правіцель, сам светлы правіцель, убачыў, што напісаў дзёрзкі бядняк, і хоча даведацца, для каго гэты надпіс?

— Спадзяюся, што ты, сын Лісіцы, не завёў хітрыкі з якой-небудзь гарэмнай красуняй. Калі так, то лепей давай зойдем да мяне і абодва вып'ем атруты, бо смерць наша можа быць страшнай, як толькі ўмеюць забіваць у гэтым краі дзікуноў! — хутка гаварыў ён, час ад

часу збіваючыся на незразумельныя словы — відаць, на сваёй роднай гаворцы.— Каму ты пісаў?

— Супакойцеся, паважаны, я ні разу не бачыў ніводнай жанчыны бліжэй чым за сотню крокаў. Ці ж да гарэмных красунь мне, у якога няма нават уласнага жылля!

Яшчэ здалёку на дарожцы Алекса ўбачыў мноства людзей у парчовых, аксамітавых халатах, у шапках з залацістай лісы. Кітаец упаў на калені і, мармычучы нейкія малітвы, папоўз наперад, Алекса за ім.

Ён адчуў, як мноства позіркаў — цікаўных, грэблівых, зласлівых — ўпілося ў яго.

— Дык гэта ты, нікчэмны чарвяк, асмеліўся пісаць вершы Імруўлькайса? Для каго яны? Кажы, каі не хочаш, каб твая галава сёння ж тырчала на дзідах маіх воінаў! — раздаўся над ім голас.

Алекса падняў галаву. Не, гэты таўстун з чырвоным тварам і адвісымі шчокамі — не эмір. Гэта, відаць, начальнік стражы пры палацы. Эмір — той, з бледным, бяскроўным ілбом і сіняватымі ценямі над чорнымі тусклымі вачыма, у халаце, падбітым собалем. І ён адказаў, схіляючы галаву перад ім:

— О, уладар Сусвету, сонца Бухары! Я не ведаю, ці жыве яшчэ тая, пра наго я думаў, пішучы радкі паэта, чыё сэрца нахала так моцна. Я люблю гэтую паэму, бо ў ёй плач і словы аб каханні не аднаго, а тысяч і тысяч, якія жылі і якія будуць жыць пасля нас!

— У тваіх вачах святло розуму, і ты не падобны да таго, за каго выдаеш сябе! — сказаў на гэты раз другі голас, і Алекса пазнаў — гэта гаварыў візір.— Хто ты, што назваўся памочнікам садоўніка?

Алекса адчуў, што яго ахапіў сполах.

У плечы яго баюча ўпіўся кінжал.

— Гавары, пёс! — прахрыпеў над вухам начальнік варты.

— Я з краіны русаў, той краіны, якая дае вам кальчугі і прыгожых жанчын, воск і звяроў, якімі абшыты твой халат, о уладар! Я прыйшоў сюды спярша за каханнем. Цяпер я застаюся тут з-за ведаў.

— Расказвай! — зноў штурханулі яго ў плечы.

— Ён раскажа сваю гісторыю сёння ўвечары! — разамкнуў вусны эмір.— Я так хачу!

Ён зрабіў знак, світа, што ззяла парчой, золатам і каштоўнымі каменнямі пасунулася далей, Алекса і кітаец засталіся адны на каленях.

Першым устаў садоўнік, абтрос жоўты, сухі пясок, трасянуў галавой.

— Ну, цябе яўна ўпадабаў нехта з Небажыцеляў! — сказаў ён зайздросліва.— Маглі кінучь у зіндан, а замест гэтага будзеш на піры ў эміра. Я вось ніколі нават не заходзіў у ягоныя пакоі.

— Дый я не надта туды імкнуся,— сказаў Алекса.— У нас гаварылі — «дзякуй за полудзень, я й так не голадзен».

— А я дык галодны,— сказаў садоўнік.— Не пагрэбуй маім сціплым пачастункам, зайдзі! Вечар яшчэ не скоро, а ў мяне ёсць чайнік ружовага віна з сапраўднымі кітайскімі прысмакамі. Смаката — як у феі Ванму! У садах гэтай феі цвіце раз у тры тысячы гадоў персік, што дае бяссмерце. Ідзём, шчаслівец!

Амаль да самага заходу сонца праседзеў Алекса ў пакоях Лі-сына. І дзіўна — здаецца, піў шмат віна — сапраўды пахкага, хмельнага — а галава ясная, кроў бяжыць па жылах бурліва і моцна, так што хочацца ўзяцець... Многа расказваў яму кітаец — і пра нейкую Блажэнную Краіну Яшмавых Званюў, куды вынадкова забрыў старадаўні паэт і дзе знайшоў не бачаныя на Зямлі кнігі, адкрыў таямніцу сямі ззяючых шарыкаў бяссмерця і даведаўся пра Залатую Ісціну; і пра тое, што на Месяцы, аказваецца, жыве нейкі Заяц, у якога ў лапах Таўкач! а таўчэ ён парашок бяссмерця; і пра лісіц, што ператварыліся ў прыгажунь і зачароўвалі смяротных людзей... І пра многае іншае расказваў бы Алексу Лі-сын, які, аказваецца, веда ў так многа, але прыслалі з палаца за памочнікам садоўніка. Кітаец прынёс ахвяры сваім багам — спаліў шмат папяровых грошай, каб закінуў хлопец слова і за яго. Алексу пераапанулі, на галаву яму далі шытую прыхаматлівымі ўзорамі цюбецейку, прымусілі абцерціся пахкай вадой.

Цэлы вечар, седзячы непадалёку ад эміра, за асобным столікам, у той час калі прыдворныя паціху пілі чай, елі розныя прысмачкі і ласункі, расказваў Алекса пра сваё жыццё. Тоўстыя, раўнадушныя людзі цокалі языкамі, ківалі галовамі, але ўсе яны лісліва і насцярожана сачылі за тварам эміра, а ён быў непрыступны, замкнёны. Толькі калі Алекса расказваў пра мусульманскі набег на кішлак, эмір працадзіў скрозь зубы:

— Даўно трэба было гэтых паганых вогнепаклоннікаў...

І ўсе тут жа заківалі галовамі, згаджаючыся і славячы мудрасць уладкі. Толькі адзін — невысокі, чарнявы чалавечак — паглядзеў на расказчыка спачувальна і выцер вочы рукавом.

Алексу быў ахапіў гнеў, але ён стрымаў сябе. Занадта добра вядома, што будзе, калі не спадабаецца эміру расказ, і смерць на дыванку крыві яшчэ будзе самаю лёгкаю з таго, што можа напаткаць. Ён расказваў, як вылечыў маладога Абу-ль-Хасана — і толькі тут эмір першы раз усміхнуўся, а за ім — адразу ж — усе прыдворныя...

— Ці можа так быць? — запытаўся эмір у аднаго з таўстуноў, і той, пацалаваўшы зямлю перад ім, сказаў, што, сапраўды, ёсць такі

спосаб у бедуінаў, але ці дапамагася ён — даведацца цяжка, таму што небяспечна рабіць такое з мёртвым целам.

Калі Алекса нарэшце закончыў, укленьчыўшы перад эмірам, па крузе пачалі разносіць чашы з віном — Алекса па паху пазнаў яго. Гэта было шыраві, егіпецкае віно, якім добра вылечваць прастуду і якое так любіў Ашавазда. Вакол чуліся прыцмокванні, галасы, а ён усе ляжаў ніцма, не адважваючыся падняць галавы.

— Можна, хай вандроўнік трымае экзамен?— спытаўся нехта над ім.

— Новы лекар? Ён — у палацы?— сказаў вялы голас эміра.— Мы ведаем, што рабы з русаў упартыя, яны часта нават не даражаць жыццём. І гэты ўпарты. Я ведаю! — ён тупнуў нагой.

— Але, — дадаў эмір крыху пазней, — у цябе імя прарока. Дзеля яго я пашкадую цябе. Няхай усе вакол ведаюць, што літасць наша — сапраўды бязмерная.— Таму — няхай тры гадзіны ў дзень ён праводзіць у сховішчы. Астатняе — працуе на тым жа месцы. Хай адрабляе свой хлеб!

— Ты не спадабаўся правіцелю, — дакорліва сказаў яму кітаец Лі-сын.— У тых, хто падабаецца яму, жыццё становіцца лёгкім, як пылінка ў сонечным промні.

— Што вы, шаноўны Лі! — адказаў Алекса.— Тры гадзіны ў дзень! Гэта процьма часу! І — гэты халат застаўся на мне, і пантофлі, і цябецэйка. О не, я шчаслівы!

— Я дык думаў, што ён прыблізіць цябе, крануты тваімі нягодамі. А там бы ты закінуў слоўца і за мяне. Я столькі адрабіў, я выкупіў бы сябе, калі б мне тут йлацілі. Але ж я — раб, мяне білі палкамі па нагах і прадалі ў рабства багацею Юань Шэ, а ён паехаў гандляваць у Багдад і, абяднеўшы, таму што любіў віно, прадаў мяне мусульманам. О горкае мае жыццё! Нешчаслівы лес! Я ніколі не ўбачу болей Вялікую Жоўтую раку, не буду мець жонку з маленькімі лотасавымі ножкамі, а Уладар мёртвых, Янло, яшчэ адмовіцца ад мяне і адправіць да гэтых дзікуноў!

Гаворачы гэта, Лі-сын спачатку раскачваўся ўзад-уперад, а пасля нечакана ўпаў на калені і стаў біць сябе па галаве сухімі, але, відаць, моцнымі кулакамі. Слёзы ліліся па яго маршчыністым твары, і не высокага, ганарлівага старога, а забітага горам і пакутаю чалавека нечакана для сябе ўбачыў Алекса і — усё перавярнулася ў ім.

З таго часу жыццё для яго стала лягчэйшым. Ён працаваў многа, але першыя, самыя раннія гадзіны праводзіў цяпер у агромністым, застаўленым скруткамі і спісамі, сховішчы кніг. Хавальнік адносіўся да яго з насцярогай, не адмаўляў, але і не надта дапамагаў. Пра

славуты «Канон» Ён-Сіны, пра які ў першы ж дзень з заміраннем сэрца запытаўся Алекса, адказаў сурова, што гэтая кніга ў галоўнага лекара эміра і браць яе каму другому нельга. Алекса і не думаў звяртацца да галоўнага лекара, ён веры у, што шчасце, якое прывяло яго сюды, у даступную толькі марам бібліятэку, самую багатую ў Бухары — гэтае шчасце дапаможа яму. Каалі і як — гэтага не ведаў, але прадчуванне жыло ў сэрцы, яно сагравала і давала сілы жыць надзеяй.

Лі-сын таксама перамяніўся да свайго падручнага. Ён перастаў таіцца ад яго. Многа вечароў сядзелі яны разам, і мудры кітаец, нібы згаладаўшыся, усё расказваў і расказваў памочніку пра сваю незвычайную краіну.

— Усё тут не так,— скардзіўся ён, выпіўшы чайнік цёплага пахучага віна.— Люблю ірысы — а іх баяцца, бо кажучь, што за імі ідзе ў дом смерць. Тут заведзена: не спадабалася жонка — тры разы пра-чытай разводную маітву — і хай яна ідзе куды хоча. А можаш і прадаць яе другому. Ды ў нас за такое абярнулі б мужчыне галаву зялёным ручніком і аславілі, як прастытута — мужа прастытуткі. Ці другое: нарадзіўся селянінам — век будзеш ім і будзеш цягнуць ярмо. У нас усе маюць права трымаць экзамен на пасаду. Лепшым будзе тваё сачыненне — большую атрымаеш пасаду. Тады ты ўжо не селянін, і цябе выкрэсліваюць са спісаў і заносзяць у іншыя — чыноўныя!

Паступова Алекса даведаўся, што Лі-сын быў студэнтам, але за тое, што спакусіў жонку павятовага начальніка,быў біты і прададзены ў рабства, хаця мог бы быць пакараны смерцю. Такую літасць Лі-сын атрымаў таму, што адкрыў суддзі сакрэт блакітнай ружы, што вывеў ягоны бацька, які быў выдатным знаўцам кветак.

— Я не любіў кветак спачатку, але пасля стаў думаць пра іх як пра жанчын і палюбіў,— прызнаўся ён Алексу.— І паступова пачаў займацца кветкамі. О, з імі лягчэй, чым з людзьмі, ад іх адыходзіш душою...

Асабліва любіў Лі-сын пышныя, белыя кветкі, якія называў хрызантэмамі. Пра іх ён расказваў цэлыя паданні, і ўсё лепшае, што ён гаварыў пра далёкую радзіму, было звязана з гэтай кветкай, якая ўпарта не хацела расці такою, як на роднай зямлі, хаця Алексу яна здавалася прыўкраснаю.

Аднойчы Лі-сын і Алекса сядзелі надта позна. Наложніца кітайца, тоўстая, нізенькая Заміра, падавала ім ужо чацвёрты чайнік віна, сярдзіта стукаючы дзвярыма, а Лі-сын усё не клаўся.

— Сёння ў нас — «двайнае дзевятка»,— сказаў ён і растлумачыў: — Гэта дзевяты дзень дзевятага маладзіка і свята хрызантэмы. У такі

дзень усе, хто можа, выязджаюць у горы, любуюцца кветкамі і месяцам. І чытаюць вершы. Адзінае, што нагадвае мне тут радзіму, гэта любоў да вершаў. У нас іх пасылаюць нават як прывітанне назаўтра каханай, з якой правёў ноч і расстаўся пад раніцу: начэпяць на галінку цвітучай вішні і пасылаюць. І ён прачытаў, пераклаўшы пасля, як мог, славуць на сваёй радзіме радкі:

Ірву хрызантэму там, у агароджы, к усходу:

У цемрадзі цёмнай бачу Паўднёвыя горы.

— І я... бачу... Паўднёвыя горы...— ён упаў галавой на скрыжаваныя рукі, замоўк, матляючы космамі, спацельмі на патыліцы. Увайшла Заміра, закрыўшыся рукавом, махнула Алексу, паказваючы, каб ішоў спаць. Не раз гэта ўжо бывала з яе гаспадарам, і яна, пераадольваючы агіду, глядзела за гэтым чужым і незразумелым ёй чалавекам, раджала ад яго дзяцей, гаспадарыла ў доме, з якога маглі выгнаць у любую хвіліну.

— Можа, і сапраўды чалавек — толькі госьць на зямлі, госьць часовы, які сам не ведае, для чаго ён тут? — спытаўся Алекса ў кітайца. — Каму трэба, каб вы пакутавалі без сваёй радзімы, без хаты з папяровымі сценамі і тоўстымі бажкамі, перад якімі кураць травы продкі?

— Мне цяжка! — сказаў Лі-сын. — Але, відаць, такая Воля Неба.

— А можа, і не трэба пакутаваць? Можа, радзіма для чалавека — увесь свет, і дзе добра, там яму і радзіма?

— Не, не! — запярэчыў кітаец. І паўтарыў упарта: — Не!

Галоўны захавальнік кнігасховішча памякчэў да Алексы: кожны дзень той прыносіў яму то гранаты з саду, то яблыкі, то дзівосныя кветкі. А можа, болей за ўсё ўразіла яго, як браўся хлопец за кнігі: беражліва, як за самае каштоўнае і дарагое. Усё часцей стары ішоў дасыпаць у маленькую прыстройку пры сховішчы, таму што прыходзіў памочнік садоўніка звычайна амаль на дасвецці, каб паспець да прыходу прыдворных мудрацоў. Тыя Алексу не любілі — шыпелі ўслед варожа, не раз чуў ён «гяўр», «няверны». Мабыць, эмір забыўся на яго, таму што хапала пры двары інтрыг і барацьбы за ўладу, а каалі б успомніў, мог адмяніць свой дазвол. Ды Алекса не ведаў, што быў пры двары чалавек, які заўсёды гатовы быў абараніць яго, таму што прыйшліся яму даспадобы дзёрзкасць і прага да ведаў саклаба-славянiна. А яшчэ думаў прыдворны блазан Саміні, што ўсявышні выпрабуе сваіх улюбёнцаў, тых, каму дае болей за ўсіх.

Але Алекса не здагадваўся пра абаронцу і стараўся быць непрыкметным, забытым усімі, як бы і не існавала яго для модных свету.

І ў тую раніцу ён ціха павітаўся з захавальнікам сховішча, паднёс яму, як звычайна, падарунак — адвар травы ад кашлю, і пайшоў сабе да далёкіх паліц, каб яшчэ раз прагледзець — ці няма там «Канона».

Разгортваючы скрутки, схаваныя ў скураныя, расшытыя і ўпрыгожаныя каменнем футаралы, ён нечакана наткнуўся на парваны там-сям пергамент. Прачытаў — і не па веры ў вачам. Гэта былі славутыя філасофскія трактаты Ібн-Сіны «Хайі ібн Якзан»: — «Запрашэнні да Падарожжа», «Птушкі», «Аб лесе і прадвызначэнні».

Ён ліхаманкава чытаў:

«Ці знаходзішся сярод братоў маіх, ты, які хоча зараз звязацца са мною, каб даведацца пра мае патаемныя думкі? А можа, ты здольны зрабіць мне палёжку, узяўшы на сябе нейкую яе частку?.. Адданая душа не здольная выцягнуць свайго сябра, калі не ўтрымлівае ў сабе нейкі высакародны пласт альбо сяброўства, абсалютна не шкоднае для яго сябра. Як табе памагчы мець адданага сябра, калі ты разглядаеш яго як пейкі прытулак, куды можна прыбегчы пры няшчасці, і адмаўляешся выконваць свой уласны абавязак у адносінах да яго, калі ён табе не патрэбны?»

Ён сеў, скрыжаваўшы ногі, проста ля паліцы, нібы баяўся страціць час, і чытаў далей:

«Самы багаты чалавек той, хто асмельваецца ўбачыць заўтра, і самы нізкі той, хто будзе ашуканы сёння сваім часам».

А пасля ён чытаў трактат аб птушках. «Ляцяць свабодныя птушкі, і адна з палонных птушак, што сядзіць у клетцы, заклінае ўсім, што ёсць святога, зжаліцца над ёю, вызваліць яе з пугаў... Птушкі вызвалілі яе шыю і крылы. Але погі засталіся звязанымі, таму што і ў свабодных птушак на нагах — пугы, і яны шукаюць таго, хто б вызваліў іх канчаткова».

І ляцяць, ляцяць птушкі — праз сем далін, сем вяршыняў. Стамляюцца іх крылы ўсё болей і болей, і хочацца адпачыць, застацца ў адной з райскіх далін... Але не, не там ісціна, яна — у вялікага цара, што жыве на восьмая вяршыні.

Нявыказаная прыгажосць і спакой на той вяршыні, але і сам Вялікі Цар не дае вызвалення.

— Толькі той, хто надзеў кайданы, вызваліць.

— Хто?

— Здагадайцеся.

— Анёл Смерці, так?

Маўчыць цар...»

Пра што гэта? Пра якое падарожжа, пра якія сем вяршыняў? А пугы — што гэта?

А ноччу прыйшла здагадка — мусіць, гэта пра цела гаварыў Ібн-Сіна. Душа спасцігае ісціну — але вечна звязаная яна з целам, са слабасцю, са спакусамі...

З таго часу ён жыве як бы падвойным жывотам — хадзіў за дрэвамі і кветкамі, сустракаўся з Лі-сынам — а чакаў раніцы, каб зноў чытаць і разважаць над маленькімі трактатамі геніяльнага вучонага, што так нечакана трапілі да яго.

А чае ішоў. Адночы Лі-сын захварэў. Колькі ні слухаў яго Алекса, колькі ні напружваў памяць, не мог вырашыць, што за хвароба ў чалавека — вочы абведзеныя сінім, пульсу амаль няма, і сэрца б'ецца неахвотна, нібыта восьвось спыніцца. Лекар з палаца, які даглядаў дробных слуг, таксама паціскаў плячыма.

— Памрэ ён, відаць,— сказаў нарэшце, і Алекса пайшоў рабіць свае бясконцыя справы, а смутак не пакідаў яго, і на сэрцы было так цяжка, што ён і не заўважыў, як да яго падышоў чалавек.

Ён ужо не раз падыходзіў да Алексы, жартаваў з ім, распытваў пра былое. Алекса ахвотна адказваў яму — запомніў спагадлівыя вочы прыдворнага каліграфа Саміні, які, аднак, мала займаўся каліграфіяй, а больш пацяшаў эміра і яго прыдворных. У Саміні быў рэдкі дар імправізацыі і знаходлівасці, пра якія ў Бухары нават складаліся легенды. Адно з іх Алекса ўспомніў, гледзячы на тонкі, адухоўлены твар Саміні, які ўмеў быць бязлітасным і злосным, як аса.

Гады два назад адзін з візіраў, тайна ненавідзячы Саміні, параіў эміру пажартаваць. І той, раздаўшы саноўнікам па курыным яйку, прызваў каліграфа і заявіў яму:

— Прысніўся мне сон, што ўсе мае прыбліжаныя могуць даць нырца ў басейн і дастаць адтуль яйка. Але гэта толькі тыя, у каго высакародная кроў. Вось і хачу паглядзець, хто з вас дастойнага роду, а хто — так сабе, смецце.

І па знаку правіцеля ўсе скіраваліся да басейна, і сапраўды кожны, хто ныраў, прыносіў з сабой яйка. Адзін толькі Саміні вынырнуў з пустымі рукамі. Але ён не разгубіўся — тут жа прысеў і закукараў.

— Чаго ты кукаракаеш?

— О уладар! — сказаў Саміні.— Яйкі нясуць толькі курыцы. Яны — вакол цябе. А я — адзіны тут певень. Адкуль жа ў мяне возьмецца яйка?!

Маўчалі візіры, маўчаў і зласлівец, нават сам эмір не знайшоўся што сказаць. Але няўдалы жарт у той жа вечар стаў вядомым у горадзе — адкуль і як? Саміні, адзіны сярод прыдворных, хто выбіўся дзякуючы свайму таленту, а не знатнасці, быў улюбённым бухарцаў, і сам эмір лічыўся з гэтым.

— Што з табой, Аль-Іса? — запытаўся Саміні.

Алекса расказаў пра Лі-сына, і смутлявы, рухавы твар бухарца пацьмянеў.

— А ведаеш што? — сказаў ён нарэшце. — Я сёння гуляю з Шамсаль-Мулькам у шахматы. Я ўвесь час прайграю, таму што... Эмір — ён эмір... Ну, што казаць. Але сёння я выйграю і папрашу сабе кітайца. Я бедны чалавек, я не збіраю грошы і каштоўнае каменне. Мне не адмовяць. Так што... Калі ён яшчэ жывы, сучеш яго, мы адправім яго дадому.

Праз колькі дзён, маючы пры сабе грамату адпушчэння, яшчэ бледна-жоўты, але поўны радасці Лі-сын развітаўся з Алексам і Саміні.

— А хто адпусціць мяне, хто выправіць адсюль? — думаў Алекса, калі караван, да якога прыстаў кітаец, схавався за ружова-бэзавай смугой і замоўкла меладычнае дзіньканне званочкаў, што віселі на шыі кожнага вярблюда.

Караван адпраўляўся ў краіну шоўку, па Вялікім Шаўковым шляху, і ўзброеныя купцы нагадвалі хутчэй войска, чымся мірных гандляроў. Лі-сын, апрануты ў сіні палатняны каптан, высокую шапку і боты, пакорпаўся ў размаляваным жоўтым і чырвоным сундуку, дастаў і працягнуў

Алексу невялікі пакунак.

— Калі направиць гэтае люстэрка ў сёмы дзень першага месяца на чалавека, можна ўбачыць, што ў яго ўнутры, сказаў ён. — Але чалавек, які бярэцца так рабіць, павінен быць добрым і спагадлівым. Мне не ўдалося гэта зрабіць ні разу, дый я і баяўся выклікаць духа гэтай рэчы. А люстэрка гэтае старадаўняе, эпохі Тан. Нам яно дасталася ад продкаў, але табе, Аль-Іса, я падару яго. Нават калі ты нічога не зможаш зрабіць і яно не паслужыць табе чароўнай сваёй сілай, то ўсё ж я, нікчэмны Лі-сын, спадзяюся, што сама работа і старадаўнасць рэчы паслужаць табе ўцехаі.

І ён доўга кланяўся Алексу, стаўшы перад ім на калені, аж пакуль начальнік каравана не крыкнуў, каб гэты чортаў сын паспяшаўся.

Канчалася зіма, гліністыя палі падсыхалі. Высока ляцелі журавы. Стоячы на пустэльнай дарозе, Алекса адчуваў вялізную, бяздонную, як гэтае выцвілае неба, журбу і самоту.

— Яшчэ адзін чалавек быў у маім жыцці і знік, — думаў ён. — А колькі будзе яшчэ?

У кояках Лі-сына, якія цяпер аддалі памочніку кітайца, было ціха, крокі Алексы гулка раздаліся на тэрасе, дзе, захутаўшыся ў чорнае, сядзела Заміра. Убачыўшы новага гаспадара, яна ўстала на калені, склаўшы рукі, далонь да далоні, пад падбародак — чакала прысуду.

— Заставайся,— сказаў Алекса, яна радасна ўскрыкнула, схілілася да зямлі, чорныя вочы яе заблішчалі.

Вечарам прыйшоў Саміні. Пасля ён стаў прыходзіць амаль кожны вечар, і Алекса радаваўся яму, як блізкаму чалавеку. Пераказваў прачытанае за дзень.

Але аднойчы і Саміні дастаў з-за пазухі скрутак.

— Гэта вершы Рабіі,— сказаў ён,— першай суфійкі, рабыні, што нарадзілася ў Басры тры з паловай стагоддзі назад. Яна адкрыла ў чалавеку духоўную сілу.

— Навошта мне вершы? — запытаўся Алекса.— Я не разумею іх.

— Я памагу табе,— сказаў Саміні.— У нас, суфіяў, вершы — гэта толькі іншасказанні. Ты думаеш, што ідзе гаворка пра локаны — а гэта свет, ілюзія. Даўжыня кудзераў — бясконцаць форм праяўлення быцця. Кольцы кудзераў — гэта пастка для нявобразнай душы, а твар — гэта і ёсць сапраўднае быццё. Дык як будзе гучаць радок? І ён прачытаў двухрадкоўе:

У цёмнай начы локанам сябра,
Правядыром закаханых стаў вясенні вецер?

А пасля засмяўся.

— Надумай, аб чым радкі? Аб каханні? О не! Аб шляху да мудрасці.

— А вецер што гэта? - запытаўся Алекса. Ён стаіў дыханне.

— Ведай! Вецер — адкрыццё, спасціжэнне ісціны. Бачыш, як складана?

— Але навошта мне гэта? — здзівіўся Алекса.

Калі хочаш зразумець Ібн-Сіну, разбярыся, пра што ён пісаў. Ты хочаш ведаць пра сем далін? Гэта шлях да ісціны, праз пошукі, любоў, самазнішчэнне — каб зліцца з Вечным... А Вечнае — гэта Ісціна.

— Для мяне гэта вельмі складана. Я... я не змагу.

— А ўсё адразу не трэба! — засмяўся Саміні.— Проста я хачу, каб у мяне быў варты мяне субяседнік. А галоўнае — той, каму давяраю. О, як горка бывае сярод гэтых сытых, цёмных душою людзей!

— Для чаго ж ты жывеш пры двары? — абурана спытаўся Алекса.

— Для таго, каб хаця трохі змякчаць сэрца правіцеля, а праз яго — лес беднага люду. У кожнага — свая справа...

Не адразу прызнаўся Алекса, што ў яго таксама ёсць свая мара: запісаць лепшае з таго, што знайшоў у сваіх вандраваннях, што прачытаў, над чым думаў гэтыя гады.

— Правільна! — загарэўся Саміні.— Помніш, у трактаце «Хай ібн Якзан» ёсць месца, дзе гаворыцца, што на шляху ісціны дапамагаюць духоўныя людзі — як бы зямныя анёлы. Гэта — паэты, філосафы,

высакародныя пісьменнікі. Ёсць і іншыя — тыя, хто могуць распрацоўваць тэорыі грамадства ці проста ўдзельнічаць у практыцы Справядлівасці. Слабы бок паэтаў і філосафаў — што яны стаяць у баку ад практыкі Справядлівасці. Затое другія толькі ў практыцы і могуць разгарнуць свае здольнасці. Як жа важна, каб рабілі жыццё на зямлі чыстыя рукі! Калі можаш, ты павінен несці Словам у свет чысціню і сумленне. І пра гэта таксама гаворыць наш вялікі Ён-Сіна. Табе пашанцавала, што ты знайшоў трактаты. Іх у спісах усяго некалькі. Страшна падумаць, што будзе, калі новы правіцель не зберажэ бібліятэку, не стане цікавіцца кнігамі. Бяры Веданне, чытай! І я дапамагу табе, чым змагу!

...Павольна раскрывалася душа Алексы ў гаворках з Саміні. І ён думаў з радасцю пра тое, што лес усё ж літасцівы да яго — даў сустрэцца з такімі людзьмі, і яны не шкадуюць для яго часу і сіл. Ці адналоціць ён калі за гэта.

Аднойчы ён паказаў Саміні, як можа павялічваць агонь. Паказваў і баяўся — калі сам не можа растлумачыць, як удаецца такое, то што ж скажа яго сябра? А раптам устане, пакліча варту?!

Саміні доўга сядзеў раздумваючы.

— У цябе ёсць Гэта,— сказаў ён і паказаў на грудзі.— У цябе ёсць сіла духу, недаступная мне. Не, гэта не чараўніцтва, Аль-Іса. Калісьці людзі даведаюцца, што гэта толькі адна з форм праяўлення матэрыі. Ёсць вешчыя сны — ці не таму, што мы нейкім чынам прарываемся ў Будучае, якое існуе вечна, як існуе Мінулае і Сапраўднае? Я думаю, што смерці няма. Смерць — гэта нейкая форма існавання той жа матэрыі.

— Што ты кажаш! — Алекса жажнуўся.— Толькі вар'ят можа не прызнаваць смерці!

— Скажы я пра гэта каму яшчэ — мяне разапнуць на варотах як Азакіра або як зусім нядаўна — Харакані. Але я кажу толькі табе, сябра мой Аль-Іса...

Пасля той размовы Алексу стала лягчэй. Так, ён і сапраўды думаў, што дар, якім ён валодае — ад нейкага злога чараўніка, які раптам запатрабуе ад Алексы нешта страшнае — можа, душу. А раз так, няма чаго баяцца. Саміні проста так не скажа. Алексу далека да яго...

А аднойчы Саміні прынёс яшчэ адзін тоўсты скрутак. І, раскрываючы яго, таямніча падміргваў Алексу і шчасліва ўсміхаўся.

— Прачытай і перапішы, калі можаш,— сказаў ён.— Мне далі гэта на вельмі кароткі час. Але ж — далі...

Гэта быў рукапіс, «Канон» Ён-Сіны — Алекса вачам сваім не паверыў, калі прачытаў назву.

— Нягледзячы на забарону Галоўнага Лекара, кніга ў нас! — зноў падміргнуў Саміні.— Вось так, дружка мой Аль-Іса!

— Але як удалося дастаць яе?

Саміні не адказваў. Твар яго раптам стаў змучаным, нібы адразу пастарэлы на два дзесяткі гадоў.

— Лепш не пытайся,— сказаў ён хмурна. А пасля, памаўчаўшы, дадаў таропка:

— Праклятае жыццё!

І больш нічога не сказаў да самага канца вечара.

А дні ішлі сваёй чарадой — ледзь світала, Алекса ўставаў, мыўся з чорнага вузкагорлага сасуда, які трымала перад ім Заміра, снедаў і ішоў у бібліятэку. Часам лілі дажджы, было цёмна і туманна — тады ён запальваў адзін з папяровых ліхтарыкаў, пакінутых Лі-сынам, і прырэстае, яркае святло падала на старонкі, над якімі ён заміраў на тры такія кароткія і невыказна шчаслівыя гадзіны, а пасля ішоў у сад, займаўся раслінамі, што выводзіў на сваім участку, слухаў загады новага старшага садоўніка і кіраваў сваім памочнікам — хітрым смуглявым Расулам. Саміні аднойчы прывёў у дом маладзенькую наложніцу — Айдзіп, яна гаспадарыла ў доме.

Улетку перад палацам часта бывалі публічныя дыспуты. Мудрацы ў высокіх белых чалмах са ссушанымі навукай і няспаннем тварамі спрачаліся аб тым, што ёсць алах, гаварылі пра адзінства свету Адзінага і свету Множнасці. Дыспуты былі шматгадзіннымі, народ не вытрымліваў, разыходзіўся, калі прамоўцы гаварылі доўга і надта незразумела. Многага спачатку не разумеў і Алекса, цяжкімі для яго былі развагі — як дасягнуць адзінства бога і чалавека, неба і зямлі, Адзінага і свету Множнасці, думкі і пачуцця?

Ці варты чалавек стаяць побач з Сусветам, ці роўны ён яму? Што спасцігае розум? А што — Вера? Любоў?

Алекса глядзеў на Айдзін, што корпалася ля ачага, а начамі нячутна слізгала да яго ў ложак, як пакорлівая рабыня, і адчуваў віну перад ёю, таму што сэрца яго было халодным, як у зімовую доўтую ноч згаслая жароўня. Ён быў сталым, моцным мужчынам, скроні яго серабрыліся шэранню, ён мог абдымаць позіркам вялізны свет і зазірнуць у чаалавечыя душы — але свая душа нібы выслізвала ад уласнага позірку, расплывалася, цьмянела... Яму хацелася даць хачця трохі цяпла гэтай жанчыне, ён абдымаў яе, і часта шаптаў ласкавыя словы, і гладзіў яе худзенькае цела. А яна аднойчы сказала горка:

— Вы не любіце мяне, таму не хочаце, каб я нараджала вам дзяцей...

Ён спачатку здзівіўся, хацеў запырэчыць, а пасля зразумеў, што гэта так і ёсць, што ён не хоча нічога, што звязвала б яго з гэтай жанчынай. Капісьці ён кахаў, і сэрца рабіла насуперак розуму, але розум узяў сваё, кіраваў пачуццямі і спапяляў любы парастак, што мог яшчэ ўзрасці ў яго душы.

— Тады ідзі ад мяне, я дам табе волю,— сурова

сказаў ён Айдзін, ды тая ўпала ў ногі і, абняўшы іх, плакала так, што ён нарэшце паклаў руку на яе галоўку, але адчуў жорсткасць валасоў і тонкія костачкі чэрапа і адно змог прамовіць глуха:

— Заставайся, толькі не лезь у душу...

І яна маўчала, толькі часам абдымала яго, як непрытомная, і ён усур'ёз думаў пра тое, што піяла з чаем, які яна падае яму кожную раніцу, адцясніўшы Заміру і зрабіўшы яе пакорлівай, можа стаць для яго апошняю...

Аднойчы, калі дыспут скончыўся, галоўны кадзі Бухары аб'явіў, што за ерась і супраціўленне законнай уладзе прысуджаны да смяротнага пакарання багаслоў Рашыд з подлага племені Саманідаў, якія ўсё яшчэ лічаць сябе ўладарамі Бухары.

Вяшчальнік яшчэ раз паўтарыў гэта гучным голасам і прачытаў указ. І тут жа на мінарэце, што ўзвышаўся над плошчай насупраць новага, які толькі пачаў будавацца, паказаліся маленькія постаці людзей, што трымалі за рукі чалавека ў белай павязцы на твары. Ён выгінаўся і адчайна адбіваўся ад вартаўнікоў.

Народ на плошчы аслупянеў: хаця пакаранні смерцю былі частыя, Саманідаў не чапалі — занадта свежай была памяць аб эміру Ісмаілу, пры якім Бухара стала багатай і слаўтай. Цюркі Сельджукіды, якія зусім нядаўна прыйшлі да ўлады, лічыліся з былой славай папярэднікаў, асабліва не чапалі тут і багасловаў, а Рашыд быў адным з самых знатных і вядомых.

— Праклятыя югуры! — прашаптаў нехта побач. — Невукі, якім бы хацелася зрабіць такім ж і нас, іранцаў!

Злавіўшы погляд Алексы, чалавек у жаху закрыў рот, ціха слізгануў у натоўп.

Алекса хацеў пайсці адсюль, але было позна — народу прыбывала, з навакольных вуліц, пачуўшы вестку, беглі рамеснікі і гандляры. Натоўп ужо хваляваўся, шумеў. Прачытаўшы ўказ, вяшчальнік падняў галаву, і ў той жа момант суддзя махнуў белай хусткай.

Нейкае жудаснае імгненне здавалася, што чалавек завіс у паветры — халат яго шырока раскрыўся, рукі былі растапыраныя... Людзі кінуліся ва ўсе бакі — і амаль у той жа момант пачуўся глухі пляскац, удар і крык, які адразу ж захлынуўся, заглух...

Багаслоў Рашыд упаў ля самых ног Алексы. Чэрап яго трэскуў і разваліўся на кавалкі, густая чырвоная кроў хутка папльыла ад галавы, і бела-ружовае месіва, што пырснула на ногі і на халат Алексы, здалося распаленай рудой, якая прапякае наскрозь, да самых касцей... Закружылася галава. Расхінаючы народ рукамі, ён выбраўся з натоўпу, хутка пайшоў дадому.

Нібыта чымсьці атручаны, ён ванітаваў доўга і пакутліва, пасля да ночы піў зялёны кок-чай, дзівячыся з таго, што ён, воін, які столькі бачыў смерціў і гора, знікавеў ад выгляду мерцвяка.

Прыходзіў Саміні, але, трохі пагаварыўшы, пайшоў, ціха зачыніўшы дзверы, таксама замаркочаны.

Увайшла Айдзін, стала запальваць папяровыя ліхтарыкі, закрываць шторамаі разьбяныя рашэцістыя аканіцы, каб не зазіралі ў пакой чужыя. Тонкія смуглявыя рукі яе дакладна вымалёўваліся на пабеленай сцяне, круглы тварык быў задуменны і таксама маркотны. Нясмела зірнула на яго — і апусціла вочы, абведзеныя сурмою.

Ён глядзеў на яе не адрываючыся.

— Хадзі сюды,— паклікаў, і яна легка скокнула насустрач, абвіла яго плечы рукамі.

Холад і адзінота ў яго сэрцы адступілі, ён лашчыў цёплае смуглявае цела, адчуваючы нястрымную прагу жыцця, шалёную радасць існавання, а пасля — ціхую ўдзячнасць і стому...

Гэтая ноч, калі павярнула на вясну і скрозь цёплы, вільготны туман прабліся першыя парасткі, з'яднала іх. Жыць стала трохі цяплей.

Аднойчы Саміні прыйшоў заклапочаны і пахмурны. Пакуль жанчыны мітусіліся, накрываючы дастархан, ён сядзеў, зрэдку ўстаўляючы колькі слоў.

— Прынясі віна! — коратка загадаў Заміры.

— Можа, згуляем у шахматы? — прапанаваў Алекса.

Саміні моўчкі пахітаў галавой.

— Што з табою, паважаны? — не вытрымаў нарэшце Алекса.

— Вай-вай, Аль-Іса, не выйдзе з цябе адзіба,— дакорліва паіранізаваў госць.— Не можаш дачакацца, пакуль сам скажу. А прынёс я табе, як чорны вясун, нядобрае.

Пасля госць разгаварыўся.

— Галоўны еўнух атрымаў вялікі падарунак, каб прасіць у эміра тваё месца для свайго родзіча. І праўда, падумай сам — ты жывеш тут, у палацы, ужо тры гады, а не падліпала і не гнешся ні перад кім. Двойчы я адстойваў цябе, але ж са мною таксама можа ўсякае

здарыцца... У палацах няма справядлівасці, я нядаўна прагневаў уладара і ад ката выратаваўся цудам.

Ён прагна вышпў піялу, пасля другую.

— Што ж мне рабіць, куды ісці? А бібліятэка. - напачатку ажно разгубіўся Алекса.

— У прыюце для састарэлых ёсць месца наглядныка. Праўда, гэтае месца — месца туті і гора, а тваё сэрца ўсё болей становіцца падобным да воску, але ж затое там далека ад прыдворных і ад горада няблізка... А галоўнае — там жыве мой далёкі родзіч, чалавек смірны і богабаязны, але ён умее паводзіць сябе з вышэйшымі адпаведна... Пакуль не насціг цябе гнеў эміра — а галоўны еўнух умее выклікаць той гнеў, і дастаткова паламанай кветкі, дажджу, таго, што любімая наложніца чхнула... Аль-Іса, сябра мой, ідзі ў прыют! Я дапамагу табе атрымаць званне табіба-лекара.

— Але... грошы? Я толькі пачаў іх збіраць, а званне табіба каштуе нямала,— разгублена казаў Алекса, ды Саміні перабіў яго:

— Я дам іх табе... А ты пасля, калі разбагацееш, аддасі...

— Што ты надумаў? — ціха занытаў Алекса, гледзячы ва ўпор на сябра. Толькі цяпер ён заўважыў, як пастарэў, азыз Саміні. Ён шмат п'е, у хмелю маўчыць і зацята думае аб не чым.

— Не пытайся.— Саміні востра глянуў у вочы Алексу, махнуў рукою, працываваў:

З-за сыноў смуткуе той, хто мае сыноў.

Той, хто мае кароў, плача з-за кароў.

Прыхільнасці прыносяць людзям адно гора.

Толькі той не смуткуе, хто ні да чаго не прывязаны.

— Бачыш — царствы рассыпаліся, пяскамі замяло камяні, а словы жывыя, і памруць яны, калі памрэ аношні чалавек,— Саміні расчырваневуўся, разгаварывуўся. Такім гаваркім быў ён упершыню.

— У мяне няма дзяцей, мае жонкі бясплодныя, як зямля ў пустыні,— паскардзіўся.— Я доўга думаў, за што такая няміласць лёсу. А аднойчы прыйшла думка — можа, таму, што вялікі Алах не хоча, каб чалавек сваёй мудрасцю набліжаўся да яго? Ён уклаў у мяне розум, даў галаву і вочы, якія бачаць многае з таго, што не бачаць іншыя... Людзі захаіляюцца мною, але наш уладар стаміўся ад мяне, хоча, каб кожнае слова яго прымалася нібы прарацтва... І я, я сам ужо хачу, каб мае вочы і мой язык былі такімі ж, як у навакольных, што крычаць і славяць ягоную мудрасць. Але яны, мае вочы, відаць, выдаюць мяне, бо колькі разоў, сустраўшыся са мной позіркам, ён цьмянеў і адварочваўся! Што мне рабіць?!

Тым разам яны заседзеліся да раніцы. А праз нейкі час Алекса перайшоў у прыют састарэлых, што знаходзіўся за горадам.

Перавёа няхітры скарб, забраў Айдзін і Заміру.

У бібліятэку ён усё ж прыходзіў Саміні вымаліў гэтую літасць у эміра. Так цягнулася яшчэ два гады.

Але аднойчы, прыйшоўшы як звычайна да дзвярэй кнігасховішча, Алекса ўбачыў у кустах спалоханага Расула, былога свайго памочніка.

— Толькі з-за вашай дабрыйні, ака, чакаю вас тут,— сказаў ён.

— Шаноўны Саміні,— тут жа направіўся,— пракляты Алахам Саміні сказаў дзёрзкасць вялікаму эміру, і сёння ўначы яго пакаралі смерцю. Загадана вынішчыць усіх родзічаў злачынцы. Сцеражыцеся і вы, ака!

Стукаючы зубамі ад жаху, хлопчык знік. Алекса стаяў нерухома. Пасля, ледзь перасоўваючы цяжкія ногі, пабрыў прэч. Спахапіўся, што не запытаўся ў хлопчыка, дзе цела Саміні, але пасля ўспомніў — пакараных смерцю хавал! ля старой дарогі, адразу за гарадскім мазарам — могілкамі гараджан. Яе перасякала новая, вымашчаная каменнем дарога, што вяла да славытых яблыневых садоў Мульяна, спадчыны Саманідаў. Можна, спачатку паехаць дадому, лацвей будзе закапаць гаршчэчак з сярэбранымі дырхемамі, якія збіраў на дарогу да дому? Але не, Саміні ён абавязаны пахаваць сам, сваімі рукамі: «Можна, ты ўспамінаеш пра сябра толькі тады, калі ён патрэбны табе? Хай беражэ вас бог, браты мае, вас, якіх з'ядноўвае... нейкая боская аднасць... вас, якіх з'ядноўвае голас Праўды...»

Ён ішоў да мазара доўга — ацяжэлыя ногі здаваліся жорнамі, круціўся, мітусіўся ў вачах нейкі надаедны, густы рой машкары, так што даводзілася спыняцца, церці вочы. На кароткі час свет яснеў, пасля пачыналася тое самае. Сонца грэла гарачэй і гарачэй.

Ля мазара ён спыніўся. Блакітныя, пашчэрбленыя часам маўзалеі здаваліся прахалоднымі. Трэба было адпачыць, можна, і прылегчы на якую хвіліну — трашчала, раскавалася галава. Ён прайшоў за грабніцу, на светлых плітках якой паўтараўся раз за разам паўмесяц — і як праваліўся ў не нагрэтую яшчэ зямлю.

Прачнуўся імгненна і не мог адразу ўцяміць, дзе ён і што з ім. Амаль побач раздавалася аднастайнае, цягучае мармытанне, шарха-цела гліна, сноўдаліся людзі. Некага хавалі. Відаць, пахаванне было багатае, таму што покрыва, у якое загарнулі нябожчыка, было прыгожае, густа затканае фіялетавым і жоўтым, насілкамі — з сандаавага дрэва, а на мужчынах, што абкружылі магілу, былі раскошныя апраткі.

Алекса ўстаў, абтрос сухую гліну са штаноў, пайшоў быў з мазара, але не ўтрымаўся, запытаўся ў сухенькага, кволага старога — можа, жабрака, можа, абмывальшчыка:

— Каго хаваюць?

— Бадзію, жонку купца Абдурахмана Ахмада ібн Мухамада! — адказаў той, міргаючы слязлівымі вочкамі.

— Каго? — перапытаў Алекса і зноў няўцямна паўтарыў: — Каго?

Стары, дакорліва гледзячы на яго, адказаў зноў, а пасля, павагаўшыся, дадаў:

— Калі ты ведаеш купца Абдурахманбека, то памаліся за яго — ён знік без следу ў далёкай дарозе.

...Гарачы вецер нечакана прамчаўся па могілках, закружыў сухі пыл. Алекса затаіў дыханне — раптам прыўзнямецца покрыва, раптам убачыць ён твар Бадзіі... Не, залататканы покрывы быў цяжкі, вецер не змог нават паварушыць яго...

Пасля кароткага сну галава праяснела, але ў грудзях было задушліва, і Алекса дыхаў каротка, сутаргава, хапаючы ротам паветра. Цяжка пайшоў далей — трэба было спяшацца.

...Памочнік галоўнага ката Бухары і яго падручныя былі на месцы — яны заканчвалі капаць магілу, у якую скінуць асуджаных. Здаровыя, звераватыя хлопцы спачатку сустрэлі Алексу варожа, але некалькі дырхемаў адразу змянілі іх настрой.

— Хочаш развітацца — на што? — сказаў памочнік.— Ты ж не ўваскрасіш Саміні! А так... Відаць, смелы ты чалавек ці абавязаны чым яму, га?

Алекса нічога не адказаў, прысеў каля цела Саміні, закручанага ў грубую рагожку. Галава ляжала тут жа, пад рукой пакаранага, вочы Саміні былі заплюшчаныя, на губах застыла слабая ўсмішка. Смяротная жаўцізна не паспела пакрыць твар, толькі завастрыўся нос ды на шчацэ была крывавая пляма. Алекса ўзняў галаву, пацалаваў Саміні ў схаладнелы лоб. На рукавы халата нечакана лінулася цёмная, амаль чорная кроў нябожчыка.

Памочнік і яго памагатыя тым часам скончылі капаць яму, пачалі сцягваць трупы, яшчэ раз уважліва аглядаючы іх, каб не прапусціць чаго кашгоўнага.

— Я пахаваю яго асобна,— папрасіў Алекса. Яны пераглянуліся, і ён аддаў ім апошнюю манету.

Яны ўправіліся з работай першыя і, сеўшы пад чынару, глядзелі, як ён, цяжка дыхаючы, заканчваў сваю работу! Але насыпаць гурбік зямлі над нябожчыкам не дазволілі.

— Чым хутчэй зарасце гэтае месца травой, тым лягчэй трапіць ён у рай,— сказаў памочнік, працытаваў:

Для гора не шукай сабе прычыны.

Цябе чакаюць горшыя мучэнні.

Усе, каго палюбіць тваё сэрца,—

Памруць, павер, усе без выключэння.

Алекса паклаў рыдлёўку, прысеў каля свежай зямлі. — Правільна,— сказаў ён.— Я ведаю, што

У свеце гэтым зменлівым квяты ўсё роўна звянуць.

І смерць стаўчэ ўсіх — такі адвечны звычай.

Але,— памаўчаўшы, дадаў ён: — Саміні быў абраным, і мне блага без яго.

Памочнік, абмываючы рукі, засмяяўся:

— Малайчына, мусульманін. Шкада, што мы не пагаворым болей пра Рудакі. Але калі табе захочацца самому хаваць сваіх сяброў — прыходзь!

Яны пайшлі, пасмейваючыся, загаварылі пра жанчын, пакінуўшы рыдлёўкі пад навесам.

Алекса да вечара сядзеў пад платанам, глядзеў на зямлю, што паступова падсыхала, рабілася цвёрдаю, як жалеза. Восенню пойдучь дажджы, прабецца трава — яна тут гусцейшая, чым дзе, кустоўе расце нібы само сабою... Яблыневым пахам цягнула ад Мульяна, зеляніна на кустах была свежая, магутная, усё буяла і красавалася пад гэтым сінім бяздонным небам... Ён змыў з халата кроў Саміні, яна, разбаўленая вадою, сцякала на зямлю і таксама навечна ўпітвалася ў яе. О, колькі крыві і колькі сыноў сваіх штогод прымае зямля, якая страшная процьма пайшла невядома куды і нашто!

Вечарам, калі нарэшце дабраўся да дому, ён не ўбачыў там Гі і Айдзін, ні Заміры. Ворагі Саміні пастараліся на славу — забітыя былі яго родзічы, забіты быў бы і Алекса, сябра Саміні, калі б застаўся тут. Што сталася з Айдзін, хто забраў яе — Алекса не стаў шукаць, у каго б запытаць пра гэта.

У далнім пакоі ён знайшоў толькі люстэрка Лі-сына, схаванае пад посудам. «Усё, да чаго дакраналіся мае рукі, нібыта забіраў і некуды зносіў агромністы, бязлітасны вецер, хаця яно засталася»,— гаротна думаў Алекса.

Ён ведаў, што Саміні сам захацеў смерці і смерць тая прынесла няшчасце многім, але не папракаў сябра — ды і як папракнеш мёртвага?

Разрабаваны дом, забраныя ці разбітыя няхітрыя пажыткі, зніклі жанчыны... Ён падняўся, стаў хадзіць па пакоях, пасля выйшаў у сад. Раздаўся голас Абу-ль-Хасана:

— Ён толькі што быў тут! Я бачыў, як лекар уваходзіў У дом!

Затупацелі боты сарбозаў, яны зноў абягалі дом.

Алекса скачкамі адыходзіў далей, далей. Схаваўся за старую яблыню. Цемень абрынулася на зямлю, было толькі чутно, як б'ецца сэрца. Сарбозы прабеглі міма, трымаючы свяцільні, чырвонае святло скакала на садзе.

— Ты быў яго сябрам! — раздаўся голас аднаго з салдат.

— Вай-дод! Не, ака, я заўсёды хаваўся ад яго, ён быў чарадзеям, і я ўжо казаў пра гэта! — голас Абу-ль-Хасана жалобна транятаў уначы, ён кружыўся на садзе, слепа тыцкаючыся ў дрэвы.

— Збег, пракрыты! — зноў сказаў начальнік. — Як цяпер адчытвацца за яго?

— Заб'ём каго падобнага на яго з жабракоў, ды каб не пазналі, — прапановаў адзін з сарбозаў.

— Паглядзім, — перарваў яго начальнік, і салдаты пайшлі прэч. Сціхла ўсё вакол, зноў стала цёмна.

Алекса пачакаў крыху, — нідзе не чулася ніводнага шалаху. «Б юць і плакаць не даюць» — чамусьці загучала ў вушах старая нолацкая прымаўка.

Ён асцярожна, стараючыся суняць шалёны перастук сэрца, падкраўся да персікавага дрэва, на якім намацаў зарубку-прыкмету.

Пад гэтым дрэвам закапаў ён гліняны гаршчэчак з дырхемам — навучыла жыццё берагчыся ад навалы, што магла прыйсці ў любы час!

Пад надвалінамі дома, у якім жыў, хаваў скураны сундучок — там ляжала кніга, якую ён пісаў у апошнія два гады. Занісы з Ібн-Сіны, старыя заметы пра лекі і спосабы лячэння, перапісаныя запісы з Платона...

Не дыхаючы, перабраўся ў разбураны дом, забраў і паклаў у паходны хурджун грошы і кнігу усё, што набыў за доўгае жыццё.

Пад раніцу, калі заружавела неба, над густымі кустамі тутайніку, чуйна слухаючы кожны шалах ветру, ён дастаў невялікі сасуд з настоем ядавітай травы і абмазаў ёю твар і рукі. Запякло скуру, яна зачасалася, а пасля стала ўздувацца ад нясцерпнага болю... Паглядзеўся праз гадзіну У люстэрка — застаўся задаволеным. Цяпер яму не страшныя стражнікі, не страшныя сарбозы, якія вартуюць каля ўсіх варотаў Бухары.

Ускінуўшы сумку-хурджун на ілечы, пайшоў, хаваючы твар пад хусткай, павязанай нізка, па самыя бровы.

Варта ля варот, што ляніва іграла ў косці, убачыла сівога высокага старога, што ў хырцы, босы, ішоў, закінуўшы хурджын за плечы.

— Ты хто такі? — грозна запытаўся вартаўнік, ды ўгледзеўся ў твар — адхіснуўся.

— Пракажоны...— зашалаясцела вакол, стражнікі дружна замахалі рукамі, закрычалі:

— Ідзі, ідзі хутчэй адсюль!

Ён пайшоў праз вароты,— цяжкія, акаваныя жалезнымі палосамі, з узорамі, што нагадваюць закручаныя ўверх рогі бараноў.

Апошні раз ён праходзіць праз іх...

Бывай, Бухара-і-Шэрыф!

Бывайце, блакітныя, з нялюдска прыгожымі ўзорамі мячэці, высокія, як трубы ў час Страшнага Суда, мінарэты, ханакі-дамы для падарожнікаў, базары з грудамі пахкіх дыняў, гарбузоў, цыбулі,— усяго, што толькі расце на свеце! Гандлёвыя рады з пахам скуры, лаку, з ядавітымі воблакамі дыму ад астуджаных шабляў, парчовымі халатамі, што ярка блішчаць на сонцы, са скруткамі шоўку і мусліну! Сад, дзе растуць яго дрэвы, яго кветкі...

Бывай, мазар, дзе вечным сном пад пякучым сонцам спяць Бяроза і Саміні...

Дзе даўно прарос травой Нігмат...

Караван ішоў на Ургенч, міма Хівы, накідаў убаку Чач, кіраваўся да вусця Хвалынскага мора, да былой старадаўняй сталіцы хазараў Атэля.

Наперадзе, на асле, ехаў стараста каравана. Пакаваліся на спінах вярблюдаў караваншчыкі, купцы. Ахова скакала на конях — каб хутчэй дагнаць ліхіх людзей.

Мерна звякалі бомы, ішлі і ішлі, не спыняючыся, пакуль не наступіць прывал, вярблуды.

На адным з іх сядзеў Алекса.

Палову срэбра з глінянага гаршчэчка аддаў ён начальніку каравана за тое, каб праехаць да Атэля. Астатняе траціў на ежу. Еў мала, стараючыся, каб хапіла грошай — ведаў, як цяжка зарабляць іх цяпер, настарэламу, нямогламу.

Хваробы ўсё болей напаміналі пра сябе. Што ж, час такі, нікому яго не мінуць.

Начамі, засынаючы, успамінаў словы Сакрата: «Што ж, відаць, мы ніколі не зможам дасягнуць таго, да чаго імкнёмся — да ісціны, пакуль у нас будзе цела, пакуль да душы ўвесь час будзе

прымешвацца гэтае зло... З-за цела нам ніколі не ўдасца ні аб чым паразважаць... Паколькі мы хочам дазнацца пра нешта ў чыстым выглядзе, нам трэба вызваліцца ад цела і глядзець на рэчы толькі пры дапамозе душы. У процілеглым выпадку ніяк нельга набыць веды.

Ці можна іх набыць толькі пасля смерці...»

Павольна плылі над галавой сузор і — некаторыя з іх ён спазнаў яшчэ жывучы ў кішлаку Шырс. І труба, праз якую Нармурад глядзеў на неба, і табліцы, якія той куйляў у Бухары за вялікія грошы — усё было знішчана заваёўнікамі. Колькі ж разоў чалавецтва будзе паўтараць усё наноў?!

«Зямное жыццё — не сапраўднае жыццё. Гэта школа, у якой пытанні ставіць смерць». Колькі светлых розумаў білася і яшчэ будзе біцца над вечнай загадкай быцця і небыцця?

Часам вымаў люстэрка Лі-сына, задуменна глядзеў на яго. Магчыма, у ім сапраўды ёсць нейкая таямніца. Верыцца, што некалі разгадае і яе. Можна, у люстэрку таксама ёсць нейкая часцінка магутнай сілы Сусвету?

Гарэў касцёр, купцы варылі плоў, клікалі Алексу. Кн уставаў, моўчкі еў, амаль не слухаючы, пра што гавораць навакольныя. Яго празвалі маўчуном, але глядзелі з павагай: на дэрвіша, вечнага вандроўніка, болей за ўсё быў падобны гэты высокі стары з вострым, бліскучым позіркам, ад якога хацелася айусціць вочы! І ён нешта пісаў трысняговым няром, старанна разводзячы чарнілы ў бронзавай чарніліцы, ачышчаючы пяро кожны раз пасля работы. Пісаў урыўкамі — калі спыняліся на прывал, калі, заязджаючы ў нейкі горад, купцы гандлявалі там, а пасля ішлі далей.

І гэта была *ягоная* Кніга — пра іспыты, якія праходзіць на зямлі кожны чалавек, толькі не кожны ведае пра гэта і жыве бяздумна, як набяжыць... Пра чалавечую еднасць і сяброўства, без якіх жыць няможна ды і не трэба.. Пра тое, што ніколі, відаць, ён не адчуў бы, што такое бацькаўшчына, роднае, калі б не закінуў яго лес ажно за мора Хвальнскае...

Мяняўся час — мянялася і ўсё наўкол. Вялікі водны шлях «з вараг у грэкі» страчваў былое значэнне, гандлёвыя шляхі ў Заходнюю Еўропу скараціліся і цяпер ішлі міма Дняпра. І Кіеў, славуты, магутны Кіеў, уступаў другім краінам і гарадам, і сыны Яраслава Мудрага змагаіліся за кіеўскі стол, ваявалі з Полацакам...

Даведаўся Алекса і пра паходы Усяслава, пра тое, што хоча полацкі князь узвысіць сваю дзяржаву і зраўняць яе з Кіевам. Расказвалі, што сядзеў Усяслаў на стале кіеўскім, але, кінуўшы яго, уцёк назад у Полацк, не захацеўшы ні ўлады кіеўскай, ні стала...

Алекса не ведаў, якою будзе сустрэча з Усяславам. Можа, не даруе яму князь, загадае ссячы вінную галаву. Можа, сашле ў далёкі манастыр, каб замольваў грэх. Але ў глыбіні душы спадзяваўся, што прачытае Усяслаў кнігу і ацэніць усё, што спазнаў у далёкіх землях Алекса.

Калі ўяўляў, што кнігу, ахвяраваную князю, можа, пакладуць разам з іншымі кнігамі, сэрца сціскалася. Ён прыдумляў узоры для воклада, узважваў, каму можна аддаць яго для аздобы. Але прыходзілі і сумненні — ці вартае ўвагі тое, што напісаў? Але ж колькі рэцэптаў, колькі лекаў назапашана ў ёй. І колькі жыццяў яна ўратуе!

Жыццё клікала яго, клікала радзіма — наперад, хутчэй, каб хаця паспець!

Калі ў першай славянскай хаце, непадалёку ад стэпаў, падалі яму пасля мыцця вышываны ручнік, на якім убачыў Мокаш, або Жытную Бабу, Маці ўсяго жывога — доўга стаяў, трымаючы ручнік, гледзячы на яго, аж пакуль гаспадар не аклікнуў, не пазваў вячэраць.

І зноў успомніў гімны Анахіце — таксама Маці ўсяго жывога, і падзівіўся таму, што розныя на зямлі людзі, але ўсе яны родныя, блізкія ў самым галоўным — жыцці і смерці.

Ужо набліжаўся да Кіева, каб нарэшце пабачыць яго і пакланіцца Сафіі Кіеўскай, пра якую чуў яшчэ на першым сваім падарожжы.

Калі праз стэпы ішоў перасцярожліва, баючыся торкаў і полаўцаў, што часцяком трывожылі зямлю рускую, то тут выпрастаўся. Па блізкай жа, хрысціянскай зямлі ішоў!

Але калі спыніўся аднойчы ў сяле і сказаў, што ідзе на Полацк, гаспадар не даў яму пераначаваць, — князь Уладзімір Манамах з войскам паліў Полацкую зямлю, і чакаў адтуль гаспадар багатай здабычы, бо з войскам пайшло двое ягоных сыноў.

Асцерагаўся цяпер гаварыць Алекса, хто ён і адкуль. Казаў — падарожны. І ўсё. Ці мала падарожных ходзіць па зямлі, а хто ведае, куды яны ідуць і адкуль?

Ля Чарнігава сеў у ладзю, яка я ішла да Друцеска. Адтуль — рукой падаць да Полацака, шлях ажыўлены. На валоках людзей многа, працуюць там цэлыя арцелі, валакуць ладззі па бяровеннях, салам змазаных. Знаёмы да болю шлях, па гэтай дарозе ехаў, працаваў вёсламі — аж занялі плечы, як успомніў.

Ладззя невялікая, людзей мала. Вязуць у Друцеск йліты мармуровыя для новага сабора. Канешне, цяпер не да будоўлі — часы неспакойныя, вайна. Але ж скончыцца яна некалі, скончацца смуты княжацкія, і зноў загахаюць сякеры, а з патаемнага месца дастануць майстры пліты гладкія, ружова-шэрыя, каб вымасціць імі рызніцу і

царскае месца. Вёз мармур прыказчык, вёз і ўсё скардзіўся, што часы цяжкія, а гаспадар на грошы паквапіўся, сам не паехаў, а яго паслаў, хаця прайшло тры гады, як дамоўлена з дружескімі царкоўнымі ўладамі даставіць мармур... Можна, там нікога з жывых няма? Можна, і не заплоцяць грошы, а павернуць яго з тымі плытамі назад?

Маліўся прыказчык, ставіў свечы-ахвяры Міколу-Цудатворцу, а на дубе Сварожыям, што каля новага селішча Рагачова стаіць, павесіў каляровыя стужкі — як абярог.

І ўсё ж не засцярогся: пад'язджалі да Друцэска — перастрэлі ладдзю разбойнікі. Калі неспакойна ў дзяржаве, людзі ліхія не баяцца кары — нікога, ні бога, ні князя, не баяцца.

Рэчка Друць тут вузкая, берагі парослыя густым лесам, з-за алышэўніку, бярозы і сасны не ўбачыш берага.

Дзе, у якой кузні кавалі жалезны наканечнік, што ўпіўся ў Алексу, калі ён стаяў на палубе, а сэрца яго раскрывалася насцеж родным берагам і небу?!

Заспявалі стрэлы, завожжалі грабцы, хто кінуўся пад прыкрыццё, хто за мячом... А Алекса, трымаючы стралу адной рукой, а другой намацаваючы борт, пайшоў на свой вышарпаны, выцвілы хурджун — дзе ляжала яго Кніга.

Разбойнікі вяроўкамі, арканамі, як стэпнякі, зачাপіўшы ладдзю, цягнулі яе да берага, скакалі ўнутр, хапалі, ірвалі, мацалі...

Галоўны з іх — разгарачаны, звераваты, з бязлітасным тварам, пасечаным і пакрытым блізнамі, скокнуў у ладдзю, аж затрашчалі дошкі, перад Алексам. Схапіў хурджун.

Не вырваў — надта моцна трымалі яго.

— Там толькі кнігі. Толькі кнігі!

Імгненне рабаўнік глядзеў у вочы старога, смуглявага, у панашаным дзіўным халаце чалавека, падпаясанага выцвілай, калісьці каляровай хусткай, які заціскаў худою рукой кроў, што сачылася з пад абламанай стралы. Другою трымаў сваю суму. На адно імгненне мільганула думка — не чапаць чалавека, бо падобны ён на юродзівага, а ім, як вядома, дапамагаюць вышэйшыя сілы. Але ўстыдаўся таго галавар шайкі — што падумаюць пра яго іншыя?

І ён, коротка ўзмахнуўшы мячом, сёкануў на руцэ, што трымала сумку.

Сумка ўпала ўніз разам з адсечанай рукой. Хлынула кроў. Але стары толькі здрыгануўся, нахіліўся, каб схапіць хурджун цэлай рукой. Яго апярэдзілі рабаўнікі. На посцілку, што кінулі сярод ладзі, паляцелі спісанья лісты пергаменту і люстэрка. І дзве сярэбраныя манеты. І болей нічога. Ніводнага кавалка парчы, ніводнага браслета

альбо колга! Звераваты чалавек, ашалеўшы ад злосці, нагой надкінуў спісанья скруткі, і яны ўпалі за борт, у раку, што, пачырванелая ад крыві забітых, хвалявалася ў берагах.

І тады стары, нібы падкінуты нейкай сілай, кінуўся ўслед. Ашаломенныя разбойнікі і яшчэ жывы прыказчык колькі імгненняў глядзелі, як ён, махаючы акрываўленым абрубкам, з якога лілася і лілася кроў, схапіў скруткі здаровай рукой, падняў іх над вадою, папльў.

Зноў свіснула страла — упілася ззаду ў шыю. І ўсё ж яшчэ колькі доўгіх імгненняў плыў гэты дзіўны стары, а пасля, павярнуўшыся тварам да берага, нешта крыкнуў.

І ўсё. І знік. І толькі кругамі найшла над тым месцам чырвань...

І тонкі раздаўся звон — раскалолася бронзавае люстэрка.

Было гэта на самым парубежжы Полацкай зямлі, над Друцескам.

— Што ён сказаў? — зайытаўся малады, з чырвоным ад брагі тварам малойчык.

— Не трэба было яго чапаць, адрыгнецца нам яго жытка, — засцярожліва і са страхам сказаў самы стары з іх.

А галоўны крыкнуў:

— Чаго павесілі галовы, хлопцы? Не наш ён, не полацкі! А што шкадаваць чарнігаўскіх ды кіеўскіх? Яны нашых дзяцей і жонак не шкадуюць! Зямлю палюць, б'юць, як чужынцаў!

І тады забілі яны прыказчыка і астатніх грабцоў, што яшчэ былі жывыя і варушыліся, а ўсё, што набралі — упрыгожанні і зліткі серабра і золата, бронзавую аправу люстэрка, выкінуўшы з яго аскабалкі, закапалі ў гаршчок, пазначылі месца, каб забраць пры нагодзе, і пайшлі ніжэй на рацэ — далей у лясы. Ды на другой жа ладзі здрадзіла ім шчасце — перабілі іх дружыннікі, што плылі з Віцьбеска насустрач войску Манамахаву...

Позняй восенню уздоўж Друці ішлі са спапялёнага, вынішчанага Друцка стары лірнік і хлопчык-павадыр. Прысеў стары — стаміўся.

— Дзеду, хучэй пойдзем адсюль, тут косці чалавечыя! — зацерабіў яго хлопчык.

— І многа іх?

— Многа... Белья ўсе, як выбеленыя...

— Дык чаго ж іх палохацца? Ці ж ты касцей не бачыў чалавечых? Бачыў і яшчэ бачыць будзеш... І ён хрыпла запяў:

Зямелька мая, балючая!

Чыё ж на табе пракляцце?

Сцяною жыта ўзрасло,

А няма каму жаці...

Стары яшчэ пасядзеў крыху, пасля падняўся.

— Пайшлі!

— Дзед, а вунь, ля берага, ладдзя пашчэпленая.

Пасечаная, амаль затанула.

— То гэта, відаць, Няжыла са сваімі малайцамі грашыў.

— А чаму ён людзей забіваў? — усё пытаўся бялявы хлопчык.

— Няжыла спачатку быў плотнікам, а пасля бацьку княжы цівун засекаў, а жонку і дзяцей у палон узялі, калі тры гады назад нас палілі чужынцы. Вось у яго сэрца і акамянела, у камень ператварылася. Страціў ён вобл і к чалавечы і стаў дзікім разбойнікам. Зло толькі зло і нараджае...

І яны пайшлі, і стары ўсё спяваў надтрэснутым, слабым голасам:

А на зямельцы роднай,

Дачушку маці пакліча,

А толькі буйныя ветры,

А толькі сава кугіча...

...Гляджу на сярэбраны дырхем з адкапанага клада, думаю пра тое, колькі сыноў і дачок маёй зямлі не вярнуліся з далёкіх дарог, загінулі, не данеслі, не сказалі тое, што маглі б... А хто і застаўся чужынцам, адрокшыся ад яе, спакусіўшыся чужымі дабротамі і чужым небам.

Захірыдзін Мухамед Бабур, заснавальнік дынастыі Вялікіх Маголаў у Індыі, зрабіўшыся царом, вечна сумаваў па далёкай радзіме і ніколі яе не забываў. Гэта яму належаць радкі:

У сваіх блуканнях

ні на міг

я радасці не знаў!

Сумуе вечна

чалавек

па роднае зямлі.

Нічога не засталася ад палачаніна Алексы, у глеістых нізінах Друці расплыліся літары, што дзень за днём, тыдзень за тыднем выводзіў ён, пішучы сваю кнігу. Але не засталася і полацкага летапісу, што пісаў у манастыры чарнарызец Нікан, не засталася і ікон, якія малявала жанчына па імені Нялюба — зніклі яны ў агні вялікага пажарышча, калі браў Полацак цар Іван IV, а што не дагарэла — пазней, калі брала горад войска Стэфана Баторыя.

А можа, засталася — але вывезеныя ў чужыя землі, і чужыя, раўнадушныя рукі кранаюць іх, гартаюць старадаўнія запісы?!

Ці адкажа нам калі-небудзь на гэта Час?! Ці раскрыве свае таямніцы, каб хаця ўнукі нашы закрылі сваёй працай правалы, што там і сям зеўраюць у абрабаваным, акрываўленым палатне Іеларускай гісторыі?

ЧОРНАЯ КНЯГІНЯ

Аповесць

Сёння, генвара дванаццатага дня, року тысяча пяцьсот восемдзсят восьмага, пачала я, раба божая Ева Ваяраўна Касцевічуўна, запіс гэты. Можна, змілуецца нада мною пан Езус, і змагу я расказаць пра жыццё сваё, пра справы, якім была сведкаю, і пра шляхі чалавечыя, нязнання ім самім, але наканаваныя воляю вышэйшаю, якая вядомаю становіцца толькі перад смерцю.

Старая я ўжо, сёлета пяць дзсяткаў споўнілася, і валасы мае сівыя, як шэрань, а твар зморшчаны, як праляжалы да вясны яблык. Але душа мая, хаця і змарнела ад розных нягод і выпрабаванняў, жывая, і хочадца мне запісаць усё — можна, хто прачытае і падумае: а жылі ж і да мяне людзі, і гаравалі, і спадзяваліся на лепшае, думалі пра айчыну сваю і дбалі пра яе.

Кожны год нясе нам перамены. Вось і сёлета абраны на каралеўства Польскае Шыгімонт Трэці, сын кроля Яна Шведскага, і ад арцыбіскупа гнежненскага ў Кракаве каранаваны. А мінулым годам памёр Стэфан Баторы, які кролеваў год дзсяць, месяцаў сем, а дзён 12, пры якім узяты назад быў Полацак і многа іншых гарадоў княства Літоўскага. Перажыла я і кроля Сігізмунда Аўгуста, якога цяпер, у пазнейшыя часы, празвалі «Рамэа і Джуліяй стагоддзя». Яго каханнем была Барбара Радзівіл — няшчасная прыгажуня, якую, як кажуць, атруціла каралева Бона, а яе, у сваю чаргу, атруціў уласны доктар у княстве яе Бары, што ў І та л іі — Влохіі.

Але пра каралёў ведаюць усе, крокі іхнія занатоўваюцца гісторыяй, а пра нас, людзей простых, можам расказаць толькі мы самі. Дык я і раскажу пра сябе і благое, і добрае, а хай той, хто будзе чытаць усё гэта, разбярэцца ў маім жыцці альбо асудзіць, як суджу цяпер сябе я сама. Раскажу пра чалавека, якога кахала так, як толькі можна кахаць жанчына — імя яго засталася невядомым, хаця спраў зрабіў ён многа і навучыў мяне зямлю сваю любіць і ведаць, хто я такая і на якой зямлі жыву.

Раскажу яшчэ пра адну няшчасную жанчыну нашага крывавага і суровага стагоддзя, якую не засцераглі ад лесу вялізныя багацці і знакамітасць. А можна, якраз яны перашкодзілі ёй быць шчаслівай? Хоць мы, жанчыны, болей за ўсё жадаем сабе шчаслівасці, і яна найперш — у дзецях і добрым мужу, у каханні адзін да аднаго, у павазе ды шчырасці.

Але — начну ўсё па парадку, начну з бацькоў сваіх і сябе, адкуль я і які род мой. Не надта багаты, але ж — з нобіляў, са шляхты мы, Касцевічы, і бацька мой у маладосці быў «кавалерам» ажно пры самім Радзівілу князю Юрыю, гетману польным літоўскім. Развозіў ён лісты з Нясвіжа да мясцовай шляхты з запрашэннямі, стаяў «над рукой» у самой шпі Радзівіловай. Праўда, не раз, кажуць, пасылаў гаснадар маршалку двара запячатаны «білет» з загадам даць колькі там бізуноў-корбачаў бацьку, бо той, сабою відны і галантны, бывала, нсодіў-спакушаў прыслужніц дваровых. Адна з іх, цяжарная, панна Марта Кулік, кінулася пану Юрыю ў ногі. І ён, уважыўшы яе прыгажосць, прымусіў бацьку жаніцца, бо, сказаў, загадае даць столькі корбачаў, пасля якіх ніводзін мужчына не зможа болей называцца «кавалерам». Маці ж мая, будучы жанчынаю моцнай волі, дамаглася, каб нам далі ў арэнду фальварак, за які наша сям'я і плаціла чынш.

Помню нашу вялікую хату, дзе на відным месцы вісела шабля, падораная панам Юрыем, а таксама кунтуш з ягонага пляча. Бацька не знасіў кунтуша, пакінуў яго як памяць пра былыя дні, калі не ведаў асаблівых клопатаў і калі нясвіжскія Цырцэі адорвалі яго сваёй нязменнай увагай. Помню партрэты нашых продкаў, на якія заўсёды садзіліся мухі, а мы з маці праціралі тыя парсуны бельмі анучкамі, бо прыслугі было нямнога. Бацька не надта любіў гаспадарыць, болей паляваў з хлопамі і піў за здароўе паноў Радзівілаў. Але калі б ён не здаў паложанае дзякля і грошы за арэнду, то быць бы яму бітым — няхай сабе, як шляхцічу, і на дыванку. Таму час ад часу ён стараўся — ездзіў па фальварку, глядзеў, як ганяюць сялян на паншчыну, лічыў за сваёй старэнькай канторкай даходы. Але, папрацаваўшы так тыдзень-два, не вытрымліваў — даставаў з падполу колькі бочак піва ці віна — і пачынаў блазнаваць. Мы, дзеці, любілі гэтыя яго дні, але маці проста вар'яцела. Ён не слухаўся нікога, і мы б, можа, сапраўды зусім разарыліся і пайшлі па свеце жабракамі, каб не матухна. Яна трымала гаспадарку ў руках, яна кіравала бацькам -праўда, непрыкметна, бо, не дай бог каб заўважыў ён! Вэрхал паднімаўся ў хаце, ляцелі на падлогу начынне, гліняныя місы, гаршкі... Ды, праўду сказаць, адзінае, на што ніколі не паднімаў руку бацька, — гэта партрэты продкаў і шкяяны посуд з залатымі ўзорамі, які даставаўся з сундукоў. Мы зрэдзь частавалі навакольных паноў, што наезджалі да нас, і да якіх мы ездзілі самі. Помніцца, як маці мая высільвалася, каб мы паехалі ў госці не горшыя за іншых, як доўга яна стаяла над куфэркам, выбіраючы, дзе што адрэзаць, перакроіць, каб пашыць сукенку мне ці сястры, альбо двум маім братам справіць новыя кашулі. Калі ж мне споўнілася дзесяць гадоў, яна наважылася

перарабіць адзін з тых убораў, што насіла некалі ў замку Нясвіжскім, і тады я ўпершыню зафранціла ў камізэльцы фалендышовай лазуровага колеру і ў лісіным каўпаку, пра які ведала, што за яго кацісьці было аддадзена пяць коп літоўскіх грошай. А ў звычайныя дні хадзіла ў шарачковай сукні, у палатнянай камізэльцы і скураных пасталах-хадаках. Затое бацька, калі мы выходзілі ў людзі, быў апрануты ў кунтуш з нейкімі жоўтымі, вельмі дарагімі гузікамі і шаблю заўсёды браў з сабой. Помніцца — гузік аднойчы адарваўся і некуды запрапаў. Мы амаль два дні шукалі яго ў хаце і нават паднялі дошкі ў падлозе — там, закаціўшыся праз шчыліну, ён і ляжаў. Бацька мой быў чалавек з гонарам, але перад знатнымі гнуўся, як трыснёг пад ветрам. Дагаджаў ім чым мог і як мог.

Не раз сварыліся між сабою бацькі, хто ж вінаваты, што ў Нясвіжы іх болей знаць не жадаюць і не пускаюць нават на парог. Маці крычала, што такога гаспадара, які ледзь спраўляецца з чыншам, трэба распяць на нашым дубе, што рос пад самымі вокнамі. А бацька, кідаючы на падлогу місы і глянкі, крычаў у адказ: калі б маці не ўступіла некалі ягоным залётам і адстаяла свой гонар, не давалося б яму жаніцца пад прымусам. «Гэта твая слабасць! — роў ён, і чарапкі валяліся вакол.— Ты разгневала пані Радзівіл сваёй распустай!»

Маці звычайна пачынала плакаць і клясці сваё жыццё, а бацька епускаўся ў падпол і суцяшаў гнеў пітвом. Мы ж, дзеці, у такія гадзіны хаваліся па кутах, баючыся, што бацькаў гнеў абрушыцца і на нас. Але, выпіўшы, ён рабіўся добрым, ласкавым. Вось у такую хвіліну, калі адна з нашых сучак ашчанілася, і выпрасіла я ў бацькі для сабе шчанюка, якога назвала Чмелікам.

Сабака быў надзвычай удалым: псар паказаў мне такія-сякія штукі, і я навучыла сабачку то паўзці, то скакаць праз галаву, то класціся і наміраць. Ці магла я думаць, што тым рыхтую сабе іншы, непадобны да звыклага жыцця, лёс?!

Мне помніцца дзень, калі ля нашай хаты спыніліся чатыры карэты, за якімі тоўпіліся коннікі. Пакаёўка ў доўгай пурпуровай спадніцы, у жоўтым каптане, падбітым тонкім футрам, прыбегла ў хату, патрабавала калодзежнай вады, бо «пані блага». Бацька вохнуў, маці кінулася разам з кухарам за вадою, а я выскачыла на ганак, каб падзвіцца на пані Беату Іллёву, якая ехала да пана Радзівіла ў госці. За мной выскачыў Чмелька.

Першы позірк, тым больш здзіцячы, бачыць многае! Я ўпершыню бачыла столькі прыгожых, у аксаміце, фалендышы і футрах паноў, упершыню бачыла і такую прыгажуню — нібы ажыў абраз Маці Боскай...

Пані Беата паўляжала ў карэце, адчыненай насцеж. Спачатку я ўбачыла толькі боцік, аблямаваны белым мехам. Нага была надзіва маленькая, сіняя сукня прыўзнялася, адкрываючы тонкую — я і не ведала, што могуць быць такія,— панчошу. Я ціха падышла бліжэй і між доўгімі веерамі, якімі абвявалі пані, пабачыла вялікія чорныя вочы, а пасля, калі пані ўстала,— усю яе, абгорнутую футрам, у белым, як снег, чэпчыку, з-пад якога выбіваліся залатыя — іначай не назавеш! — валасы.

— Kto to jest? — запыталася яна.

Я пічога не зразумела, пакаеўка нервова перапытала маці, якая ўжо несла ў шклянным кубку чыстай вады, падтрымліваючы яго рукой з белым вышываным абрусам. Перапытала па-мясцоваму, але трохі дзіўнавата на наша вуха. Пасля я даведалася, што гэта была Марыся, гаварыла яна на падольскай гаворцы.

Пакуль пані піла ваду з нашага калодзежа, а каля яе паранейшаму мітусіліся то пакаеўка, то лекар, то нейкія дамы, ад якіх патыхала нечым пекным, каля мяне спынілася дзяўчынка. Была яна хутчэй што мая равесніца, але апранутая так, што я адразу ж утаропілася на яе кабацік, зашнураваны блакітнымі стужкамі, на круглы і пышны, як кветка, каўнерык вакол шыі. Але яна і не глядзела на мяне — глядзела па Чмеліка, які, узняўшы лапкі, стаяў ля карэты, нібы просячы нешта. Відаць, хітры мой пёсік пачуў нешта смачнае.

— Mamusju, chce cukru! — яна працягнула белую далоньку, але пакаеўка замахала на яе рукой, паказваючы, што пані блага. Дзяўчынка адварнулася, пайшла да другой карэты (боцікі ў яе былі акурат як у пані, толькі аблямоўка карычневая). Адтуль выскачылі дзве жанчыны, працягваючы дзяўчынцы кавалкі белага цукру.

Я пазаздросціла свайму Чмеліку, бо цукар у нас быў рэдкі ласунак. Ён з'еў яго, падабраўшы кавалачкі, рассыпанья па зямлі. З'еўшы, зноў стаў на заднія лапы і заскакаў перад дзяўчынкай.

Тым часам пані выпіла ваду, і лакей стаў зачыняць дзверцы карэты.

— Панна Гальшка, сядайце! — паклікалі жанчыны, а адна з іх дадала:

— Змяркаецца, позна ўжо.

Але дзяўчынка не садзілася. Яна ўсё глядзела на майго Чмеліка. Адчуўшы нядобрае, я схпіла яго на рукі і хацела ўцячы. Але тут дзяўчынка капрызліва сказала, і я зразумела яе, хаця гаварыла яна таксама па-польску:

— Хачу гэтага сабачку!

Пані стомлена паглядзела ў акенца, нешта сказала пакаеўцы, і тая вылецела з дзвярэй, падскачыла да мяне, працягнула рукі да Чмеліка. З другой карэты хуценька прыкльгаў тоўсценькі чалавечак, ён расшпільваў скураны кісет — даставаў грошы.

Я заплакала, адскачыла ўбок:

— Не дам Чмеліка!

Бацька з перакрыўленым тварам кінуўся да мяне, я выелізнала з ягоных рук, кінулася нрэч. Маці закрычала на высокай, адчайнай ноце:

— Еўка, каб на цябе Пярун! Ты што, забіць нас хочаш?!

Я спынілася, але плакала і крычала. Бацька схапіў

Чмеліка, кінуўся да карэты, аддаў сабаку пакаеўцы. Але Чмелік, відаць, зразумеў, што яго хочуць забраць — ён вылузнуўся з рук пакаеўкі і кінуўся да мяне. Я зноў схапіла яго, прыціснула мордачку да грудзей і плакала.

Пані ў карэце зноў нешта сказала, твар яе грэбліва моршчыўся, а дзяўчынка тупала ножкай і ўсё нешта казала... Тады накаеўка запыталася ў бацькі, не, яна хутчэй загадала:

— Пані забірае ў цябе і дачку. Звярніся ў канцэлярыю Радзівілаў.

Маці ардупянела, я адразу перастала плакаць. Наступіла хвілінная паўза, на бацькавым твары ўсё болей прэступала радасць, матчын жа твар скамянеў.

— Ну? — падагнала іх пакаеўка. І, не чакаючы адказу, загадала кучару:

— Падсадзі яе вунь туды! — рукой махнула на апошнюю карэту, дзе сядзелі кухар і прыбіральшчыцы посуду; на тварах іх была напісана цікаўнасць.

Высокі дужы мужчына лёгенька, як пёрка, падняў мяне і падсадзіў на прыступку карэты. Пані махнула хусцінкай, дзяўчынку — панну Гальшку — падсадзілі да маці, і ўвесь абоз заварушыўся, рыхтуючыся ехаць далей.

— Мамка! — адчайна закрычала я, кінулася да дзвярэй, але кухар перахапіў мяне, пасадзіў разам з жанчынамі, а Чмеліка згроб бацька, завагаўся — каму і куды аддаць яго? — але нейчыя рукі падхапілі майго Чмеліка, і карэты панеслі нас у невядомы свет, у новае жыццё, якое я не магла сабе тады нават уявіць...

Старыя ад часу і пагрызеныя мышамі паперы, што ляжалі на гарышчы хаты, якая цудам уцалела ад нямецкіх гармат, знайшоў маладзенькі пяхотны афіцэр. Афіцэра, гісторыка па прафесіі, мабілізавалі ў 1915 годзе, і цэлы тыдзень ён правёў у маентку,

атуленым бэзам і язмінам, і корпаўся ў паточаных шашалем шафах, дзе стаялі старадаўнія, у скураных і драўляных вокладках кнігі, і чхаў ад пылу, разбіраючы перавязаныя сатлельмі стужкамі запіскі, разглядаючы выцвілыя дагератыпы, адкуль раптам як выплывалі то чароўныя дзявочыя тварыкі, то абрысы вусатых мужчын. А паслі ўбачыў дробны, нервовы жаночы почырк, прачытаў першыя радкі — і захапіўся гісторыяй чужога жыцця. Ён чытаў пры святле лямпы, думаў, курыў, не ведаючы, што праз месяц і сам назаўсёды ляжа ў цёплую веснавую зямлю. Паперы ж, высланыя ім нявесце, ледзь не трапілі ў халодную грубку ў наступную вайну, але захаваліся і трапілі ў архіў.

...Кажуць, што чуйныя душы — ці то геннай памяццю продкаў, ці натхненнем, ці таямнічай здольнасцю пераадольваць звыклыя вымярэнні — вяртаюцца ў даўніну і, паміма ўласнага, пражываюць іншае, чужое жыццё, як сваё. Але, можа, тое жыццё таксама належала ім?

Дзяўчо, якое так нечакана падабралі пані па дарозе, доўга яшчэ служыла тэмай зайздросных размоў у невялікім сялыцы пад Нясвіжам, і нават у самім Нясвіжы, таму што пані Іллэва, якая ехала да папа Мікалая Радзівіла, каб параіцца з ім аб будучым сваёй адзінай дачкі Лізаветы, а заадно паглядзець рэзідэнцыю Радзівілаў, гэтага багацейшага ў Рэчы Паспалітай і Вялікім княстве Літоўскім роду, па знатнасці амаль не ўступала каралевічу Сігізмунду Аўгусту. Усім было вядома, што была яна незаконнай дачкой старога караля, што сама каралева Бона любіла маладую прыгажуню і апекавалася над ёю. А каралева Бона была больш магутнай, чым яе сын. Маленькай дзяўчынцы, узятай у дом магутнай Беаты, належала цяпер быць у самым асяродку багачы і пышнасці найвялікшых вяльмож дзяржавы. Асуджалі нясвіжскія фундатары, прыдворныя Радзівілаў, пана Касцевіча, які проста так, як сабачку, аддаў дачку, але кожны з іх выдатна ведаў, што дайся такая магчымасць у рукі яму самому, — не задумаўся б ні на хвіліну.

Між тым не толькі дзеля цікаўнасці ехала капрызлівая і спешчаная нявестка славутага Канстанціна з роду Астрожскіх у Нясвіж.

З таго часу як, не дачакаўшыся нараджэння адзінай дачкі, памёр сын Канстанціна Астрожскага — Іля Астрожскі, — а яна засталася ўдавой, становішча яе было цяжкае. Не здатная да гаспадарлівасці, пані Беата даверылася сваёй радні па маці, і Касцялецкія, сквапна накінуўшыся на багацейшыя ў Вялікім княстве Літоўскім землі і маёнткі, бессаромна абіралі іх. Удава, можа, і не надта б разабралася ў тым, спадзеючыся, што на яе век хопіць, але родзічы Астрожскіх, і

найперш зводны брат Ілі, князь Канстанцін Васіль Астрожскі, не раз ужо звярталіся да караля са скаргай на ўдаву.

Была гэтая справа няпростай: магнаты княства, абураныя няроўнасцю іх становішча ў параўнанні з польскімі панамі,— нягледзячы на прывілей 1447 года, што ўраўніваў іх у правах,— пільна сачылі за ўсім, што тычыла іх інтарэсаў. Князь Васіль Астрожскі даводзіў да ведама караля, што адзіная пакуль спадчынніца слаўтага праваслаўпага роду выхоўваецца як каталічка, што гісторыя княства падносіцца ёй скажона і што ўвогуле, нягледзячы на абяцаныя роўнасці, усё болей княства падпадае пад уладу палякаў...

Кароль жа Жыгімонт I не хацеў надта ўказваць дачцэ і стараўся абмяжоўвацца толькі лістамі і ўшчуваннямі. І ўсё ж нават лісты тыя крыўдзілі гордую пані, якая пачувала сябе няшчаснай і шукала дапамогі ў тых, хто не любіў караля, лічачы сябе выінэй за яго — у Радзівілаў.

Маленькая Еўка ўпершыню была ў Нясвіжы, куды прыехала пані Беата. Упершыню яна трапіла ў багаты двор, у харомы, бачыла столькі проруду.

Пакуль радзівілаўскія прыдворныя шапталіся, седзячы ў даволі цеснай яшчэ старой залі за багатымі сталамі і выкрыкваючы тосты ў гонар госці, а пані з зайздрасцю аглядалі нечуванай цаны перлы на высокай, асляпляльна белай шыі слаўтай прыгажуні Кароны, запаміналі, якія карункі аздабляюць чорную аксамітавую сукню госці і якой формы абцасы на яе пантофлях, маладая князеўпа Гальшка ў суправаджэнні любімай нянькі Баркулабіхі, ці, як называлі яе прыдворныя Беаты,— панны Ганны, сабакі Чмеліка і дзяўчынкі Евы Касцевіч, гуляла па толькі што высаджаным парку. Некалькі вялізных, векапомных дубоў, што стаялі воддаль, не сталі выскацаць, і яны высока ўздымалі магутныя вяршаліны, асветленыя ружовым, ужо сцішэлым к вечару сонцам.

— Ой, хто гэта? — пужліва раптам ускрыкнула Гальшка.

Панна Ганна, маладая яшчэ, вёртка кабета гадоў пад сорок, зірнула ўверх і збялела: з галін бліжняга дуба тырчала наведзеная на іх страла. Нехта хаваўся за ствалом. Нянька скочыла да Гальшкі, закрыла яе ўсім целам і толькі адкрыла рот у сталоханым крыку, як зверху раздаўся смех, хлапчук гадоў дванаццаці высунуўся адтуль, адвёўшы руку з лукам далека ад сябе:

— Ды я не ў вас цэліўся, а вунь у яго!

Чмелік брынкліва загаўкаў, нібы зразумеў, што гаворка ішла пра яго. Баркулабіха, якая спачатку, відаць, хацела паклікаць стражнікаў, загневана затрэсла кулакамі, затупала нагамі:

— Ах, лотр, паганец, уздумаў жартаваць! Ды ты ведаеш, хто гэта? Ды цябе вось тут разам з тваімі бацькамі трэба за горла сцяць!

— Спачатку злавіце мяне! — дзёрзка адказаў той зверху, рыхтуючыся ўцячы.

— І зловім, хлоп няшчасны! — усё крычала Баркулабіха.— Дзіця спалохаў!

— Зусім не спалохаў! — рантам уступілася за хланчука князеўна Гальшка.— Хачу паглядзець на тое, што ў ягоных руках!

— Гэта лук, — сказала Еўка.

— Вось і я хачу паглядзець — як з яго страляюць? — настойвала Гальшка.

— Мая кветачка, гэта не жаночая справа! — спрабавала ўгаворваць яе нянька, але, убачыўшы, што хлопчык ужо спусціўся на ніжні сук і расквачваецца на адной руцэ, спрабуючы скокнуць уніз, закрычала:

— Куды, хлоп? Ідзі сгоды, бачыш, хочучь твой лук паглядзець?

— Я не хлоп,— з годнасцю сказаў хлапчук.— Калі папрасіце — пакажу ёй, як страляюць.

— Яна папрасіць,— сказала Гальшка. — Я так хачу!

Баркулабіха незадаволена буркнула сабе пад нос, а ўслых сказала:

— Табе прасіць не належыць. Толькі скажы слова — і стражнікі схопяць яго, і ён будзе выць, катаючыся ля тваіх ног.

Дзяўчынка Еўка са шкадаваннем глядзела на хлопчыка. Вусны яе нібыта самі варухнуліся, калі яна зашаптала:

— Ён харошы хлопец, вунь Чмелік замаўчаў. Пашкадуй яго, панна!

І Гальшка, якая на імгненне задумалася, засмяялася, бачачы, што Чмелік, падбегшы да хлопца, стаў вырабляць перад тым свае звыклыя каленцы і штукі.

Калі ж з таго лука, што трымала ў руках Гальшка і які даў хлопец (ён назваўся Марцінам і быў сынам аднаго з прыдворных шляхціцаў), падстрэлілі варону, захапленню Гальшкі не было канца. Яна нават хацела зняць са свайго мезенца залаты з чырвоным каменьчыкам пярсёнак і падарыць Марціну, але тут нянька праявіла цвёрдасць і пагразілася сказаць маці.

А Еўка тым часам, спрытна памагаючы сабе рукамі і нагамі, узлезла на дуб і ўскараскалася высока. Заўважылі яе тады, калі, гледзячы на шырокія палі, што расціраліся ўдалечыні, на стары замак і новую браму з чырвонаю чарапіцай, яна закрычала, загалё-

кала на ўсю моц свайго дзіцячага захаплення. Прыбеглі стражнікі і малую князеўну адвялі ў замак. А Еўку чакаў і дачакаўся не толькі Чмелік, але і хлопец з лукам. Ён адразу ж папрасіў паказаць сабачыя шпугі, каб навучыць таму бацькавых ганчакоў.

— Ведаеш, бацька ў мяне, калі п'яны, надта добры. Дае пенязі і аднойчы нават даў паўгрош. А за тых штукі дасць яшчэ болей.

— А ты што, збіраешся купляць маёнтак? — насмешліва скрывілася Еўка.

— Не, я хачу вучыцца, — проста сказаў хлопец. — Але бацька нізавошта не нашле на вучобу. Ён ужо прыгледзеў мне багатую інвесту і круціцца там — з палявання ім розныя дарункі прывозіць... А я хачу ва універсітэт, адтуль толькі што браты Пялесцічы прыехалі, і Войцік старшы вучыцца ў Кракаве. А фундатарчык Хруцкі недзе ў Падуі, ва Влохії...

Праз колькі дзён карэта пакаціла далей, у Астрог, на Вальнінь, дзе быў радавы замак князеў Астрожскіх і дзе Еўцы належала жыць, прыслужваць маладой князеўне, урыўкамі вучыцца грамаце і, падпарадкоўваючыся капрызу Гальшкі, сядзець у пакоі разам з Чмелікам, пакуль будуць ісці заняткі. Еўка аказалася надзвычай здольнай, і пані Беата, звярнуўшы на тое ўвагу, загадала вучыць яе іншамойным граматам, каб змагла яна чытаць князеўне не толькі пераклады, але і кнігі, што прывозілі купцы з-за мяжы. Тады ж неяк сказала пані, а Баркулабіха многа разоў гаварыла тое Еўцы, нібыта ўпыхвала ў галаву, што ніколі не дазваляць маладой Касцевічуўне выйсці замуж і мець сям'ю, бо хочучь, каб яна служыла ўсё жыццё толькі Гальнцы... З той умовай і быў адпраўлены ліст да бацькоў Еўкі. Ваяр Касцевіч даў сваю згоду, а таксама прыслаў Еўцы бацькоўскі наказ служыць аддана і верна магутнай гаспадыні. «Мецьмеш ежу і апратку, — пісаў ён, — і ніколі не будзеш думаць, чым карміць дзяцей і халопаў, так, як думаем мы з маці, — а ўсё праз яе няшчасную слабасць, яе каханне». Еўка прыняла гэты загад як бы праз сон, не надта задумваючыся, што ён мяняе ў жыцці. Праўда, запомніўсн, а пасля многа разоў перадумваўся сказ у лісце: «Невымоўне плакала твая маці, а май малжонка Марта, ды вы, бабы, дурнын былі і будзеце заўсёды...»

Ішлі гады. Еўка рабілася дарослаю дзяўчынай, а Баркулабіха старэла і ўсё болей раздражнялася з-за любой драбязы. Жылі яны ў адным пакоі, абедзве лічыліся найбольш прыбліжанымі асобамі пры маладой князоўне, але асноўныя капрызы і прыхамаці Гальшкі даставаліся Еўцы, а не Баркулабісе, якой Гальшка пабойвалася, і не камерыстцы Марыльцы, бацька якой, нямецкі лекар Гартман, увайшоў у вялікі давер да Беаты.

Часта наезджаў у Астрог і малады легкадумны князь Васіль Канстанцін. Прязджаў з гуртам гэткіх жа гаманкіх, цікаўных і трохі развязных, як заўсёды ў доме, дзе няма гаспадара, рыцараў. Пані Беата моршчылася, але мусіла прымаць сваяка і гасцей. Васіль Канстанцін гаспадарскім вокам аглядаў замак і браму, за стадам многа еў, сьшаў жартамі, а маладыя рыцары аглушальна рагаталі, не зводзячы вачэй з пані Гальшкі ды і з князя.

— Гэта ўсё з-за цябе, мая кветачка! — з жартаўлівым дакорам казала Баркулабіха.— Кожны пнецца за жаніха. Яшчэ б — такое багацце! Людзі розум губляюць з-за золата гэтага, а тут яшчэ і прыгажуня ў прыдачу. Заскачаш, ого як заскачаш!

— Я сам выберу табе жаніха, пляменніца! — аднойчы, седзячы адзін з жанчынамі за сямейнай вячэрай, урачыста паабяцаў Васіль Канстанцін.

— Толькі ці будзе ён дастадобы тваёй матулі,— кпліва падхапіла Беата, — а значыць, і табе самой?..

— Як скажа матуля, так і будзе,— прашаптала Гальшка, апусціўшы вочы. Худзенькая, бледная, яна толькі выцягвалася з падлетка ў дзяўчыну, і дарагія ўборы, белая жамчужная сетка на русай галоўцы нібы падкрэслівалі яе кволасць.

Сярод маладых рыцараў найбольшую ўвагу князю Васілю Канстанціну аддаваў Змітрок Сангушка. Сам вядомага роду, ён, на думку Баркулабіхі, найбольш падыходзіў Гальшцы.

— Але пані марыць аб некім з Кароны! — неяк з гневам, не ўтрымаўшыся, сказала яна Еўцы.— Нашы русінскія землі хоча згамаваць і род Астрожскіх, слаўных рыцараў Бе лай Русі і Вальні, акаталічыць! Пойдзе Гальшка за каталіка з Польшчы — дзед у труне перавернецца!

Спрэчкі паміж сваякамі рабіліся ўсё болей адкрытымі, жорсткімі, і аднойчы Беата, ускочыўшы, паказала рукой на дзверы:

— Вон адсюль! Сама вырашу, каго ў зяці браць!

— Гэта тваё апошняе слова, пані? — пабямэлы Васіль Канстанцін таксама падняўся. А калі яна яшчэ раз закрычала на яго, ён паволі пайшоў прэч не азіраючыся. Пагроза была ва ўсёй яго постаці, у игонай хадзе. У Еўкі чамусьці закалацілася сэрца.

Праз тыдзень, пад аховай рыцараў і войска, ён узламаў замкі на браме і, уварваўшыся ў замак, сілком абвянчаў пляменніцу са Змітраком Сангушкам, паклаўшы тым пачатак вялікай смуде ў абедзвюх дзяржавах.

Увечары маладыя выехалі з Астрога — далей ад раз'юшанай Беаты, ад паноў-рады, ад самога караля. Іскрыўся на сонцы снег, сінія цені ляжалі над агароджамі хат, сытыя коні лёгка неслі карэту

па ўезджанай дарозе. Бомы былі закручаны пасмамі лёну — тыя, хто ехалі, не хацелі надта абзывацца. Але ўсё роўна іх абоз выклікаў цікаўнасць. Коннікі ў каляровых кунтушах-каптанах, у колтрышовых — суконных — плашчах, з багатымі кордамі ля пояса, у добрых панцэрах,— а едуць хутка, нібыта збродні, і ззаду воі з гакоўніцамі раз-пораз азіраюцца, нібыта за імі хто гоніцца.

Змітрок Сангушка ехаў побач з карэтай, зазіраў у акенца. Апранутая ў хлапечы ўбор, з косамі, схаванымі над калматай шапкай з вавёрчыных шкурак, у цёмным плашчы, сядзела ў карэце Гальшка, падобная да танклявага, трохі спалоханага падлетка. Побач з ёю, раз-пораз накрываючы ёй ногі, ахінаючы іх мядзведжай запонай круцілася і нешта мармытала сабе пад нос нянька Баркулабіха.

— Паны зацныя, а лупежствам займахоцца,— можна было пачуць скрозь няўхільнае рыпенне снегу і тупат коней.— Замак аблеглі, дзеўчыну аблаклі, як хлопца, што дзеецца!

Еўка сядзела насупраць, і радаснае нецярпенне ў душы змешвалася з неспакоем. Яна не думала аб тым, чым жа гэта скончыцца, чула толькі маладую радасць жыцця, шчымлівасць, надзею, што нешта зменіцца ў суровым яе жыцці, падначаленым капрызлівай і запамнай пані Беаце.

Малады князь радасна ўсміхаўся. Відаць, і яму перадалася светлая настраёвасць марознага дня, поўнага свежасці нескранутага,— нягледзячы на тое, што ішоў канец прасінца,— снегу, маладое бушаванне крыві, даўно задуманая надзея атрымаць жаданую нявесту. Ён, нібыта забыўшыся на ўсё, гарцаваў перад вазком, усміхаўся маладой дзяўчыне, а яна, спачатку насупленая, спалоханая, нясмелая, паступова адтайвала. А можа, ёй перадаваўся настрой Еўкі, можа, у рэшце рэшт, таксама нечакана палягчэла ўдалечыні ад суровай маці? Як бы то ні было, але і на яе твары, ледзь бачная, запраменілася усмешка, і яна пачала часцей выглядаць з карэты, а над канец дня, стаміўшыся, папрасілася з цеснага вазка і ішла спачатку ля карэты навольным крокам, а пасля, як бы раздражнёная Еўкай, пабегла за ёю, дурасліва спрабуючы схаліць снежку і няўмела кінуць усед.

Князь Змітрок падскочыў да яе, працягнуў руку:

— Сядзьце на каня, панна Гальшка, адсюль відней!

Яна імгненне глядзела на яго знізу ўверх, паволі пахітала галавой, нясмела развяла рукамі і раптам, нібы спалохаўшыся, зноў юркнула ў карэту. Задыханая Еўка тады прыбегла, з размаху села насупраць, і яны абедзве раптам заліліся смехам. Толькі Баркулабіха, не зважаючы на сонца, на чырванагрудых снегіроў, на ўвесь настрой маладога нецярпення, які панавалі вакол, бурчала сабе пад нос безупынку:

— Дай пане божа, каб налога гэтая дабром скончылася, каб дзіця мае не мела гора!

Пад вечар пад'ехалі да Німбурга ў Чэхіі.

Змяркалася, калі і коні супыніліся каля карчмы Мысліка, самай багатай у горадзе. Маладыя шляхцічы Вялікага княства Літоўскага, адпраўляючыся за мяжу, заўсёды спыняліся тут, і таму карчомшчык добра разумеў мову беларусінаў, умеў гатаваць любімыя тамтэйшымі людзьмі стравы і меў музыканта, які спяваў іхнія песні. Прыезд маладога магната з прыгажуняй жонкай, якая таксама належала да найслаўнейшых родаў Княства і была адной з самых багатых нявест у Рэчы Паспалітай, падняў на ногі ўвесь гарадок. Пакуль карчомшчык разам з жонкай і сямейнымі рыхтаваў пакоі, рэзаў куранят і смажыў дзічыну, каля варот сабралася багата народу, які хацеў убачыць маладых людзей.

Еўка разам з Баркулабіхай і Марылькай пераапанула Гальшку, тая адразу ж прылегла на разьбяным шырокім ложку, раскінуўшы рукі. Каганцы цьмяна гарэлі, смуродзіла гарай.

— Учадзець можна тут! — моршчыла нос Марылька.

Еўка намыла твар, прычасалася, пырснула на сябе вадой, абтрэсла з сукні конскую поўсць і спуцілася ўніз.

Каля стала, адведзенага для прыезджых, ужо мітусіліся слугі, накрываючы іх абрусамі, ставячы алавяныя талеры, відэльцы і кубкі. Тут жа з важным выглядам стаяў Пятрок —лоўчы князя Змітрака, сачыў адным вокам за тым, як непадалёк, у ачагу, скварчэлі патэльні са смажанінай, на ражнах тырчалі ўкормленыя тушкі качак, шчодра абсыпаная перцам і сушанай зелянінай.

Хаця наўрад ці хто з прысутных задумваў супраць маладых нешта зламиснае, але ледзь не сорок гадоў панавання каралевы Боны зрабілі сваё: тыя, хто мог баяцца за сябе, у чужых мясцінах елі з перасцярогай. Вядома было, як пры двары пазбаўляліся ад непажаданых людзей, як атрута дапамагала там, дзе не дапамагала золата. Смерць магла прыйсці нечакана, нельга было ведаць загадзя, дзе шукаць перасцярогі. Сама каралева Барбара не пазбегла гневу Боны, і дарэмна шукалі Радзівілы, падкупляючы людзей, нейкія доказы віны каралевы — усё было пад поўным покрывай таемнасці і вонкавай прыстойнасці.

Чужаземныя тыя звычай і прынесла ў Княства і Польшчу жанчына з роду Сфорцаў. Нечаканы ўдар мяча ў цемнаце, нож у спіну, атрута ў духмяных пальчатках ці сукнях, падораных пры ўсіх... Сам кароль Сігізмунд Аўгуст баяўся маці, асабліва пасля смерці другой жонкі. Ненавідзеў яе. А некалі, у ранняй маладосці, лічыў разумнейшай і

прыгажэйшай жанчыпай на зямлі, клапатлівай маці, памяркоўнай гасударыняй. Праўда, прыхільнікі каралевы Боны шанталіся, што яшчэ з часоў Ягайлы і Ядвігі на стол у спецыяльным футарале ставіўся цмокавы язык супраць трупізна, але ўсе сыходзіліся ў адным — што ніколі боязь быць атручаным у застоллі не была такой моцнай, як у сёлетнія часы.

Пятрок з асаблівай радасцю прывітаў Еўку — яшчэ з даўціх наездаў князя ў замак прыглянулася яму ружовашчокая, з глыбокім поглядам цёмна-сініх вачэй і доўгай русявай касой дзяўчына. Еўка адказала на прывітанне стрымана. Надышла, паставіла на стол вялікую талерку з цукеркамі, якія ўзялі з сабой з замка. Астрожскі аптэкар Вол Фларыянчык гатаваў іх адменна: з цукру і цынамону, дадаючы райскіх зярнятак і індыйскага перцу, а зверху абгортваў пазалочанымі паперкамі. Еўка паставіла на стол і драўляны гарнец з павіддам — ад яго пранёсся вакол свежы пах імбіру. Цукеркі былі нябачаным ласункам і каштавалі надзвычай дорага.

Тым часам слугі ставілі на стол шклянныя келіхі і драўляныя бочачкі з прасяным пивам, місы з рыбай і кашамі — прасянымі, ячменнымі, а таксама дарагі заморскі ласунак — рыс. Маладыя людзі засяроджана глядзелі, што і як з'яўлялася на сталe.

Але калі Еўка дастала са скуранога футарала, імто вісеў на руцэ, маленькі сярэбраны кубачак з лісцем і зморшчанымі, ссохлымі квятамі ды наклала каля адной з міс, Пятрок весела засмяўся:

— Гэта ў цябе орлік паспаліты? Весела, відаць, вам жывецца, калі так баіцеся атруціцца! З нашым князем будзе лепей!

— Кажуць, ён у вас вельмі вясёлы,— заўважыла Еўка,— Дзяўчат ды маладзіц любіць аж занадта.

— А хто іх не любіць! — хітра глянуў Пятрок.— Прыгожая паненка адразу жыццё святлейшым робіць. Вось ты падышла — і нават агонь большым стаў, аж у каміне загудзела.

— Гэта ад таго, што я вядзьмарка,— сур'ёзна адказала Еўка.— Хочаш, я махну рукой — і пакажу табе нячысціка? Вунь ён — сядзіць на кафлях.

Пятрок спалохана перажагнаўся, потым дакорліва паківаў галавой:

— Так не жартуюць, паненка. Хаця кабеты, кажучь, і звязаны з нячыстай сілай, але хай лепей пра гэта не кажучь. Так яно спакайней.

— Спалохаўся! — Еўка ўсміхнулася куточкамі вуснаў, таксама перахрысцілася.

— Бачыш? Хрышчоная я і зла табе не прынясу, не бойся.

Пятрок, які адышоў ад сполаху, пажартаваў:

— Калі станеш маёй жонкай, яшчэ як прынясеш!

— О, не спадзявайся, пан лоўчы, я за такога калматага ніколі не пайду!

— А я схаджу ў пастрыгальную камору, заўтра з раніцы. Тады ваша мосць іначай на мяне гляне!

Еўка, сышоўшы ўніз пахмурнай і суровай, адчула радасць. Разгаварыў-такі яе гэты хлопец, вяёлы і бесклапотны. І яна, непрыкметна для сябе, загаманіла з ім, смеючыся ягоным жарцікам, і хаця і не думала адказваць на ягоныя залёты, размаўляла з ім прыязна, як са сваім. Не шмат пры двары пані Беаты было маладых людзей, а тыя, што прыязджалі на агледзіны, трымалі сябе з прыдворнымі жанчынамі часам нахабна, часам нясмела. Зацныя паны ўвогуле праходзілі міма, як бы і не бачылі яе. Толькі даведаўшыся, што маладая Гальшка мае асаблівую схільнасць да сваёй чытальніцы, спрабавалі дарыць падарункі. Але вочы іх святлелі толькі пры выглядзе дваровых паненак — легкадумныя тыя панны дзень і ноч гаварылі пра ўборы, пра выгодных жаніхоў і гатовыя былі на залёты і каханне ў любы момант. Еўка ж внешне магла здацца непрыгожай. Густыя бровы, калі дзяўчына хмурылася, надавілі ёй суровы і непрыступны выгляд, а бледны твар, калі была раздражнёная ці адчувала сябе няўтульна і адзінока, здавалася, блякнў, як выцвітаў, вусны рабіліся сухімі, сціскаліся ў вузкую, рашчую палоску. Затое калі ёй было весела, калі душа яе раскрывалася для добра і справядлівасці, асабліва калі яна смялася — Еўка была надзвычай прывабнай.

Ад душы рассмяяўшыся нейкаму жарту Петрака, дзяўчына раптам заўважыла, што з кута, дзе за сталом сядзелі надарожныя, за ёю сочаць. Незнаёмы юнак у берэце, з вусамі і барадой клінком, у італьянскім адзенні з вялікім карункавым каўняром, сядзеў за сталом, глядзеў на іх. Вочы яго не адрываліся ад Еўкі і тады, калі, нахмурыўшыся, яна пайшла ўверх на прыступках. Не вытрымала, азірнулася. Злавіўшы ўпарты позірк, засаромелася, хуценька, падабраўшы сукню, патупала ў пакой да Гальшкі.

Тая ўсё ляжала, бяссільна раскінуўшы рукі. На бледным твары прастаніў румянак.

— Яго мосць унізе? О, няма сіл падняцца!

— Вячэраць ужо збіраюцца, — ціхенька адказала Еўка, села ў куце, задумалася.

Пакуль Баркулабіха і Марылька апраналі Гальшку, а тая піла адвар зёлак, каб сабрацца з сіламі, Еўка маўчала. Яна ўяўляла сабе твар незнаёмца. Здавалася, што яна недзе бачыла яго. Але дзе? Еўка ўспамінала ўсіх, хто прыязджаў да іх у Астрог, а таксама пада-

рожных, што зазіралі ў замак. Многія з іх апраналіся па-італьянску, былі аматары чэшскіх, нават турэцкіх убораў, многія насілі такія вось бародкі. Агонь каганцоў і каміна мог наблытаць рысы незнаёмца. Яна вырашыла непрыкметна разгледзець маладога падарожнага. Апрануты ён быў паітальянску, але нешта — у паставе, у манерах — здавалася свойскім, ды і чужаземцы спыняліся тут радзей, чым выхадцы з Рэчы Паспалітай. Можна, гэта быў нехта са студэнтаў, якіх многа выязджала ў Чэхію і Італію, у Кракаў ці Падую.

Унізе зайграла флейта, паволі і жалобна, пачуліся галасы, крокі. У дзверы пастукалі. Прыйшоў час вячэраць.

Жанчыны пайшлі ўніз. Першая ішла Баркулабіха. Крэкчучы і вохкаючы, спускалася яна па прыступках, выціраючы спацелы лоб насоўкай.

Але ўсе вочы былі накіраваны на Гальшку. Калі яна, у чырвонай фалендышовай сукні, абшытай серабрыс гымі кантамі, з бялюткай празрыстай наміткай, якая нібы абвявала твар, у чырвоных чаравічках выстуніла з-за нянькі, усе, хто сабраўся ўнізе, сустрэлі яе воклічамі захаплення і прывітаннямі. Чорныя вочы дзяўчыны здаваліся агромністымі, тонкія высокія бровы надавалі ёй трохі здзіўлены выгляд, а твар нібы свяціўся.

— Слічная маладзіца! — чуліся галасы ўнізе, — Хай нябесная панна ім паможа!

Малады князь падышоў да яе, падаў руку, павёў да стала. Вячэра пачалася. Еўка, нянька і Марылька елі за асобным сталом. Там жа сядзелі і воіны князя.

Еўка раз-пораз азіралася на незнаёмца. Ён таксама глядзеў на яе, часам усміхаўся.

Калі за сталом стала шумна і жанчыны падняліся, каб зноў ісці наверх, каля самых прыступак да Еўкі падышоў незнаёмец.

— Панна зусім не помніць Нясвіж і тое дрэва, дзе яна так лоўка гойдалася? — запытаўся ён.

Еўка некалькі імгненняў узіралася ў яго, пасля ўскрыкнула:

— Марцін? — І паправілася: — Пан Марцін? Адкуль вы тут? І як... як вы пазналі мяне?

— Спачатку не пазнаў, — прызнаўся ён, — Але ж калі ўсе гавораць пра тое, як князь Сангушка прылашчыў маладую Гальшку, то няцяжка ўспомніць, як некалі я вучыў яе страляць з лука. А гледзячы на вашу мосць, можна было і ўспомніць, як мы з вамі лезлі на той дуб і не хацелі саступіць адно аднаму. Вы ўсё такая ж упартая?

— А вы ўсё такі ж смелы?

— Не,— прызнаўся Марцін, апускаючы вочы.— Цяпер мне і ў галаву не прыйдзе падыходзіць да вашай пані. Хаця я і з нобіляў, але занадта высока стаіць яе мосць. Праўда, я мог сказаць на гэта, што людзі роўныя, бог стварае іх аднолькавымі, і толькі лес распараджаецца, каб адзін быў у золаце і раскошы, а другі — ледзь валачыў ногі. Нашы паны не зважаюць на халопай, лічаць іх за скаціну. Але час правучыць іх, час усё перайначыць...

Ён асекся, прымушана засмяўся.

— Што я тлумлю вам галаву! Я рады, што ўбачыў вас, вы так пахарашэлі...

Еўка азірнулася навокал. У карчме было дымна ад каганцоў, разгарачанья людзі нешта гаварылі, стукалі кулакамі па сталі. Цяпер, калі ў зале не было маладой Гальшкі, там стала як свабадней.

— Што, калі мы з вамі пагуляем па двары? — прапанаваў Марцін.— Возьмем і вашу дзяўчыну, каб не было размоў.

Еўка няўпэўнена паціснула плячыма, азірнулася.

— Не, мне належыць усыпіць панну,— прашаптала яна.— Яна любіць, каб я на ноч чытала што-небудзь.

— Вы ведаеце грамату? — здзівіўся Марцін.

— Я чытаю на лаціне, на мове беларусінскай і на польскай, апроч таго, на нямецкай,— з гонарам адказала Еўка.— Зараз мы чытаем «Аповесць аб Троі», а раней — «Александрыю».

Марцін паглядзеў на яе з захапленнем.

— Дык вы і сюды ўзялі кнігі? — здзівіўся ён.

— Канешне. Кожны вечар я чытаю паненцы. Ой,— спыхапілася Еўка,— яна ж, мусіць, чакае мяне!

Але Марцін ветліва, ды настойліва дамагаўся, каб яна, пасля таго як засне гаспадыня, выйшла ў агульную залу. Ён прасіў расказаць хаця трохі, што дз'еца ў Княстве, гаварыў аб тым, што засумаваў па роднай зямлі. І Еўка згадзілася, паставіла, праўда, умову, каб Марылька неадменна была з імі.

На тым і пагадзіліся.

Баркулабіха, якая ўжо распранула Гальшку, сустрэла Еўку папрокамі:

— Што — пробу крычу — замуж хачу?

— Які там замуж, панна Ганна! — макам пыхнула Еўка.— Знаёмы сустрэўся. Мусіць, і панна помніць: у Нясвіжы, калі вы мяне толькі ўзялі ў двор, я палезла на дуб, ледзь не зляцела? А ён вас вучыў страляць...

— Помню! — аасмяялася Гальшка,— Але быў хлоп, а тут слынны пан, вучоны.

Еўка начала расказваць тое нямногае, аб чым перагаварыла за кароткія хвіліны. Села, разгарнула «Трою».

— Пачытай мне лепей вершы, на памяць,— раптам запатрабавала Гальшка.— Ну, тыя, влошкага паэта, пра Лаўру...

— Табе б, мая кветачка, паспаць лепей. Куды і як заўтра паскачаце? Невядома, куды ён пацягне цябе, маладзенчык гэтакі! — загаварыла Баркулабіха.

— Маўчы, ён муж мне цяпер! — строга сказала Гальшка.

Ёй відавочна не спалася. Абапёршыся худзенькімі рукамі на вялікую падушку, яна думала пра нешта, і то спалоханая, то злагадная усмешка блукала па вуснах маладой жанчыны.

— Хоць бы морам пльыць, абы ў хаце не быць! — не супакойвалася Баркулабіха. А калі Еўка, прачытаўшы колькі вершаў, ціха наклала кніжку і, пашаптаўшыся з Марылькай, хацела выслізнуць з пакоя, яна зноў узбурылася:

— Глядзі мне! Відна па вочках, хто ходзіць па ночках. Не па сабе не сячы дрэва. А то будзе: «абвёў вакол елі, і чэрці ім пелі».

— Я ж не адна, а з Марылькай! — баранілася Еўка. — І ненадоўга — распытаць, як і што. Яе моцць мне дазволіць, так жа?

— Няхай! — слаба махнула рукой Гальшка.— Доўга толькі не будзь. І Баркулабіха няхай з вамі сьдзе, прыгледзіць. Стамілася я ад вас.

— От, не мела клопату,— сварылася, спускаючыся ўніз за дзяўчатамі, нянька.— Няхай будзе з грэчкі мак, калі баба хоча так!

Марцін чакаў, седзячы непадалёку ад лесвіцы. Устаў, пайшоў насустрэч жанкам, пасадзіў ля стала. Папрасіў для дзяўчат па куфлю мядовай вады, а пяньцы ўзяў журу — аўсянага кісялю.

У вялікай залі было шумна і тлумна. Іграла флейта, гаманілі і спрачаліся мужчыны, паклаўшы побач шапкімагеркі, капелюшы, а хто сядзеў у берэце, як Марцін. Малады хлопец, амаль падлетак, падышоў да Марціна, пакланіўся жанчынам, нешта сказаў на вуха.

— А гэта таксама ліцвін, наш, лепельскі, Васіль Цяпінскі,— паказаў на яго Марцін.— Ездзіў у Оксфард, у тутэйшы універсітэт. Не прынялі, хаця для нашых студэнтаў там адкрыты алюмнат. Малы яшчэ. Падрасце, паедзе зноўку.

Еўка прысела, схіліўшы галаву. Юнак пачырванеў, сказаў басам:

— Нікуды я ўжо не паеду. І тут можна вывучыцца. А то ходзяць там, нібы аршын праглынулі... І яда як у мышэй... Не ўбачыш кавалак...

Кіўнуў галавой на развітанне, пайшоў. Марцін праводзіў хлопца позіракам, сказаў пачціва:

— Малады, а разважае як! Пра народ наш, пра лёс Княства. Гібее яно, паны рада толькі пра маёмасць і ўласную славу дбаюць, не думачы, што далей будзе. Але калі такія ў нас хлопцы растуць — мо не згінем!

— Яно-то праўда, што чалавек невучоны — як тапор нетачоны,— уздыхнула Баркулабіха.— Але калі ты нас сюды запрасіў, каб пра навуку разважаць, то гэта і сапраўды з ёю,— япа наказала на Еўку,— лепей будзе. Я адзін толькі Псалтыр ведаю — праўда, затое ад дошкі да дошкі.

— А скуль жа ў вас Псалтыр той? Ці не доктарам Скарынам друкаваны?

— Не ведаю, Псалтыр жа ад бацькі дастаўся,— прызналася Баркулабіха.— Бацька мой дужа грамаце быў навучаны і браты мае — усе ў доме. Мы ж са старадаўняй шляхты. І кніг у нас у доме было шмат, і дарагія яны,— што праўда, то праўда.

— Цяпер, калі наш Скарына бітыя кнігі пачаў выдаваць, яны намнога таннейшыя! — горача сказаў Марцін.— Я, калі ехаў праз Прагу, на яго магіле пабываў, і каралеўскі батанічны сад, дзе ён працаваў апошнім часам, наведаў. Ён жа ў брата пані Беаты служыў.

І ён пачаў расказваць пра Скарыну, пра друкарні і жыццё ў сўрапейскіх універсітэтах, асабліва ў Лейдэне, дзе пражыў колькі гадоў, дзякуючы стыпендыі Радзівілаў. Меўся вяртацца на радзіму і працаваць у Нясвіжы альбо Лоску, гаварыў пра антытрынітарыяў і кальвіністаў, пра падрабязнасці іх богаслужэнняў.

Гаварыў Марцін з захапленнем, маляўніча і жыва апісваючы розныя падзеі, часам гумарыстычныя. І трэба сказаць, што ўсе тры жанчыны, нават легкадумная Марылька, слухадзі з цікавасцю. Еўка радавалася, што вочы хлопца найчасцей спыняліся на ёй, і, хаця апускала погляд, усё ж кradком цікавала за Марцінам. Як ён свабодна трымаецца, як паводзіць сябе — з годнасцю, але спакойна, як быццам не тры кнлівыя і спешчаныя абыходжаннем са знатнымі і зацнымі людзьмі жанчыны перад ім, а субяседнікі. Еўка падумала пра тое, што Марцін па знешнасці не надта ўступае і самому Сангушку, і гэтая думка прымусіла ўсё ў ёй затрапятаць. І сапраўды, не толькі вялікія грошы робяць чалавекам, але і талент. Ды і князь болей любіць ловы, танцы і вяселья вячэры, чымся навуку. Толькі сёння раніцай ён здаваўся Сапраўдным рыцарам, а цяпер нібы пацямянеў! І яна ўсё не магла справіцца з гарачай хваляй шчасця, якая як залівала яе...

— А можа, пойдзем нагуляем па двары? — прапанавала яна, калі гаворка трохі змоўкла.

— Не, у мяне косці ньюць,— цяжка падьмаючыся, сказала Баркулабіха.— А вам, паненкі, можна трохі і прагуляцца з такім зацным чалавекам. Толькі нядоўга! — літасціва дазволіла яна.

Яны выйшлі з карчмы, ціха пайшлі па вуліцы. Над вастраверхімі дамкамі паволі плыла журботная, празрыстая поўня, лёгкія цені скакалі наперадзе — там, дзе вуліца злівалася з цемрай. Прыветна чырванела ў хатах святло, у вокнах было шмат людзей, дзе-нідзе святло свечак асвятляла постаці жанчын, што сядзелі разам і пралі альбо сукалі кудзелю.

Зусім як у нас,— уздыхнула Марылька.— А мы ляцім некуды на злом галавы, замест таго каб быць дома!

Еўка ведала — да Марылькі надоечы сватаўся сын скарбніка, малады Яська, і лекар даў згоду. Але, нягледзячы на заручыны, Гальшка захацела, каб Марылька ехала — і застаўся самотным Яська, баючыся, што не дачакаецца цяпер з далёкіх краёў нарачонай... Сама Еўка наехала ахвотна: надта апрыкла ёй капрызная, непастаянная ў пачуццях, жорсткая ў нялітасці пані Беата. І зараз, нягледзячы на няўпэўненасць і недавер да лёсу, яна адчувала незвычайную лёгкасць і замілаванне да ўсяго — да прыветных агеньчыкаў хат, да блакітнай лёгкасці снегу пад жаўтлявым святлом поўні, а галоўнае,— ад таго, што лес так нечакана падарыў ігэткую сустрэчу. Яна верыла, што сустрэліся яны недарэмна, і сэрца захлыналася ад светлай, якая бывае толькі ў маладосці, веры, што наперадзе чакае лепшае, што шчасце не абміне...

А знешне ўсё было спакойна, толькі ў Марціна чамусьці дрыжаў голас, калі, расказваючы пра свае падарожжы, глядзеў на Еўку,— а можа, гэта толькі здавалася?

Яны ішлі і ішлі, пакуль Марылька, спахапіўшыся, не прымусіла павярнуць назад.

Калі вярнуліся да пакояў, дзе спала Гальшка, Баркулабіха сустрэла іх сярдзітым шэптам:

— Во, калі добра, то хоча яшчэ лепш! Панна зазлавалася, што адпусціла вас, козы!

І не ўтрымалася, упікнула-такі Еўку:

— Ой, глядзі, дзеўчына! Лепш сваё лычка, як чужы раменьчык! Не забівай надта галавы, пашкадуй сваё сэрца! Замуж табе заказана!

Але Еўка не слухала буркатання старой. Хуценька скінуўшы заечае футэрка, цяжкую сукню, мышкай шмыгнула ў ложкак. Але заснула не хутка: усё бачыўся ёй малады, адкрыты Марцінаў твар, яго русыя валасы, тонкія абрысы твару. Рукі ў яго, праўда, трохі мужыцкія, вялікія, цяжкія, але затое пальцы тонкія, доўгія. Яна ўспомніла, як

паслізнулася, а рука ягоная падтрымала яе — моцна, надзейна. Уся аблілася чырванню — і нечакана моцна заснула.

Раніцай паехалі далей. Яна ўжо не ўбачыла Марціна, і ўвесь настрой згаснуў. Няўжо ён праспаў іх выезд? Не так рана і выязджалі, чакалі, пакуль устане Гальшка. Той нездаровілася, яна кідалася на ложку, і лекар з мястэчка паіў яе нейкімі зёлкамі. Дзень пачынаўся хмурны, неба нізка навісла над зямлёю, церусіў дробны снег.

У дарозе Гальшцы зрабілася зусім блага, і вырашылі далека не ехаць. Спыніліся непадалёку ад Німбурга, у Лысе. Карчомка была тут меншая, бяднейшая, але чысценькая і вясёлая.

Князеўна адмовілася есці разам з усімі, і ёй прыгатавалі асобна лёгкі курыны булён з калдунамі і поліўку. Малады загадаў шукаць музыकाў, спевакоў, і пад вечар, на італьянскі лад, пад вокнамі Гальшкі наладзілі канцэрт. Спевакі трымцелі ад холаду, бо мароз пад ноч узяўся не на жарты, але спяваць мусілі — ім было шчодро заплочана. Адзін з музыкаў зламаў флейту, чым прымусіў вяльмож надта смяяцца.

Гальшка прыўзнялася на ложку, слухаючы спевакоў, а пасля і зусім ачуныла, падышла да акна. На двары ярка гарэлі смольні, танцавалі ад холаду бедакі-музыканты, а малады князь, у расхінутай раскошнай, крытай аксамітам шубе, прытупваў і падпяваў музыкам, гледзячы на акно. Пры з'яўленні Гальшкі ўсе дружна закрычалі, вітаючы яе, а яна, трохі пастаяўшы, зноў пайшла да ложка. Затое жанчыны-прыслужніцы стоўпіліся, разглядаючы музыкаў.

— А ці не ўчарашні гэта кавалер? — раптам запыталася старая Баркулабіха, паказваючы на вароты.

Еўка глянула — і салодка паляцела некуды сэрца: Марцін валтузіўся з вялікай каванай клямкай, спрабуючы зашчапіць вароты на засаўку. Яна здзівілася, што першай пазнала яго Баркулабіха, мусіць, ад таго, што яна не надта прыслухоўвалася да спеваў, а сваімі па-маладому вострымі вачамі разглядала ўсё навокал, як старая, спрактыкаваная квактуха, што ўвесь час трымае сваіх куранят пад наг я дам.

За палчыма Марціна быў вандзэлак, з яго нешта тырчком тырчала. Можна, там былі і кнігі — што ж яшчэ мог ён везці дадому? Вось хлопец павярнуўся, пільна паглядзоў на вокны, і яна падумала, што жанчын, асветленых свечкам!, добра відно на вуліцы, а вось Марціна можна было пазнаць толькі па постаці. Пасля ён прыспешыў хаду, каб непрыкметна абысці музыкантаў, але Сангушка заўважыў яго.

— Ага, наш учарашні вучоны! — усклікнуў ён, — Чарку яму — падарожную!

Імгненна на падносе, што з'явіўся так нечакана, нібыта яго дасталі з-пад крыса кунтуша, пастаўлена было колькі сярэбраных чарак. Было відно, як Марцін адмоўна пахітаў галавой. Але князь настойваў, і яго запрашэнне падхапіла ўся падвяселеная медавухай кампанія. Яны разам прымусілі Марціна выпіць чарку, пасля чаго ён пакланіўся князю і пайшоў у карчму. А гульбішча на вуліцы працягвалася яшчэ доўга, і двойчы Гальшчы даводзілася паднімацца з ложка і дзякаваць князя. Яна рабіла гэта ўсё больш ахвотна, і на твары яе ўсё часцей расцвітала ўсмешка. Было відно, што яна памалу прывыкала да думкі, што сапраўды побач муж, хаця і сілком дадзены, і ён падабаецца ёй. І маладая прывыкала да свайго становішча.

А пазней, хаця і зноўку ў суправаджэнні Баркулабіхі і Марылькі, гуляла Еўка па вуліцах маленькага гарадка разам з Марцінам. Жанчын кранула, што, дзеля таго каб яшчэ раз пабыць з дзяўчынай, малады вучоны павярнуў назад і ўвесь дзень пехам ішоў да Лысы. Як і ў першы вечар, япы зайшлі далёка, ажно пакуль вясёлы гоман каля карчмы стаў ледзь чутны, і спахапіліся, калі ззаду забурчала Баркулабіха і стала скардзіцца на ногі:

— Старая я, паненкі мае, каб вось так па дарогах бегаць. А была ж я калісьці... Адна нага тут, другая там. Але й капейка спіраецца, не тое што чалавек...

Тады яны павярнулі назад. Поўня ярка і велічна свяціліся ў небе, і лёгкія, як пёркі, аблогі, мімаходзь захіляючы яе, давалі адчуванне трапяткой замілаванасці, як быццам і гэтая ноч разам з Еўкай святкавала росквіт, маладую напоўненасць жыцця і забыццё ўсяго цяжкага і гаротнага. Мароз палягчэў, вольна і лёгка дыхалася грудзям. Насустрач ім пранесліся коні, далёка па заціхлых палях разняслася бомканне званочкаў, пласт снегу сарваўся з дуба і абсыпаў іх пякучым, церушлівым сняжком...

— Вы пытаецеся, што я хачу рабіць? — запытаўся Марцін пасля нядоўгага маўчання.— Вы ж ведаеце, што папа рымскі некалі прыслаў князю Вітаўту Карону. Але згамавалі яе панове паляцы*. Не хочацца ім, каб мы сталі незалежнымі. Мяркую папрацаваць на славу нашага Княства, каб не загінула яно, не знікла і не растварылася ў Кароне. Мова ў нас свая, і звычкі свае, і хочацца нам з Каронаю жыць у міры і дружбе, але не васаламі быць, а суседзямі... Так, як было да Уніі Крэўскай...

— Не будзе гэтага ніколі! — аж падскочыла Марылька.— Краіну раздзіраюць надвое! Праўду кажучь, што ваша шляхта толькі разлад і смуту сее!

— Ціха, дзіця, супыніся! — перапыніла яе Баркулабіха, якая адразу змоўкла, калі загаварыў Марцін,— не так гэта проста... Вось і мае бацькі ўзялі каталіцтва, адракліся ад нродкаў, таму што не было ім ходу. А так стаў бацька замкавым ураднікам пры двары, а мяне каралева Бона пані Беаце перадала, калі замуж выдавала. І я не шкадую. Не любіла я, прызнацца, двор каралеўскі. Мяне яе мосць каралева мужычкай клікала, бо ростам я ўрадзілася надта высокай, а мовы каралеўскай ніяк не магла вывучыць, бо, хаця бацька і стаў пры двары ўраднікам, маці мая, з простых шляхцічаў, па-свойму гаварыла і баса-нож пры гародзе хадзіць любіла. А брат цяпер бурмістр места Віленскага.

Размова перайшла на каралеву Бону. Загаварылі аб тым, што стары Жыгімонт ва ўсім слухаецца яе, і ад таго пры двары вялікая звада: каралева ьадта крэўкая ды і сквапная. Пры народзе папракае яна мужа пасагам — пяціюдзсяццю тысячамі фларынаў, заплочанымі за яе. А горай за ўсё — нават палякаў называе яна дзікім, барбарынскім народам. Што ўжо казаць пра русінаў і Жмудзінаў!

Але Марцін уступіўся за Бону:

— Затое яна немцаў не любіць і супраць была, калі немку — Элізабету ў жонкі Сігізмунду Аўгусту сваталі! Ведае многа чаго і ў Влохію пасылае юнакоў вучыцца. І Мікола Гусоўскі ёй сваю паэму прысвяціў!

Але Баркулабіха, відаць, шкадуючы, што разгаварылася, а можа, і проста стаміўшыся, упарта замаўчала. Еўка ж амаль і не прыслухоўвалася, аб чым яны гаварылі — іншая, як бы незямная музыка была ў ёй, яна адчувала толькі, што ідзе побач з Марцінам, глядзіць на яго... І яшчэ дзівілася: два дні назад не ведала яго, не помніла аб хлопчыку з Нясвіжа, а сёння як быццам і жыць без яго не можа? Хіба такое можа быць? Адкуль усё бярэцца?!

Калі яны вярнуліся, музыкі ўжо скончылі сшшаць, і на двары было вольна, толькі валяліся напяровыя стужкі, якімі былі ўпрыгожаны інструменты. Гальшка сустрэла іх з незадаволенасцю:

— Сказала вам, каб пагулялі нямнога, а вы і радзя...

Голац задрыжаў, Баркулабіха кінулася яе суцяшаць, а Еўка і Марылька, вінаватыя, пачалі прыбіраць ля ложка раскіданае адзенне.

Даведаліся, што князь прыходзіў над дзверы, але не рашыўся ўвайсці, і гэта таксама расчуліла Гальшку. Яна ацаніла стрыманасць маладога Сангушкі, хваіла яго, дапытваючыся ў нянькі, ці падабаецца ён. Баркулабіха ківала галавою, толькі, калі маладая заснула, сама сабе прамармытала:

— Адвага альбо мёд п'ець, альбо кайданы трэць. Ой, чую нагоню. Не згодзядца паны, што інвеста не ім дасталася.

Еўка здрыганулася; неніта халоднае папаўзла па ёй, нібы адчуўшы цень бяды, што павісла над гэтым чысцеіькім, утульным пакоем з драўляным распяццем на па белепай с дине, над шырокім ложкам з пыншай нуховай коўдрай, над узорыстымі лавамі, на якіх яны рыхтаваліся снаць... І ноччу спалася ёй неспакойна, час ад часу спахоплівалася, уздрыгвала, гледзячы ў акно, дзе дрымотна свяціліся зоры. Баркулабіха, відаць, таксама не спала: яна падыходзіла да акна, шырокая, грузная, і ўсё ўглядалася ўдалачынь. Унізе, у канюшні, чмыхалі коні, рыпелі па двары чыесьці крокі, звякала жалеззе. Адна Гальшка хваравіта трызніла ў сне. Дый Марылька, прачнуўшыся ад крокаў Баркулабіхі, нешта сонна прамармытала і адразу ж заснула.

Але стома ўзяла сваё, і пад раніду ў пакоі спалі модным сном.

Прачнуліся яны ад крокаў, тупату і выстралаў. Гальшка села на ложку, твар яе заліла бледнасць.

— Яны забіваюць яго,— прагаварыла яна.— Гэта... гэта матуля наслала!

І упала на ложка к без прытомнасці. Баркулабіха ў жаху кінулася да сваёй ннстункі, а Еўка і Марылька, дрыжучы, сталі апранацца, надягаючы на сябе непаслухмянае адзенне. Стрэлы ўзмадніліся, і праз нейкі час у дзверы модна пастукалі. Баркулабіха накінула на сябе суконны плашч, драўлянай шнількай зашпіліла валасы і накрыла іх шалікам.

Важны пан у жоўтым кунтушы з чорнай шнуроўкай і залатымі гузікамі, у сабаліным каўпаку амаль уварваўся ў пакой, але, убачыўшы жанчын, адступіў назад.

— Што вам грэба, пан ваявода? — нядобра запыталася Баркулабіха, перапыняючы яго імклівы разбег.

— Гэты... гэты збродзень схоплены! Ёсць каралеўскі ўказ аб пазбаўленні яго жыцця! — голасна закрычаў ваявода Збароўскі, а за яго плячэма ўжо відзеліся ўзброеныя, разгарачаныя мужчыны.

— Ён — муж яе, згодна абрадам рымскаму і грэчаскаму,— цвёрда адказала Баркулабіха.— І, пакуль жывы, калі жывы — не бэсціце яго! Пашкадуйце гэтае дзіця!

Яна паказала на Гальшку, якая ў гэты момант, як ніколі, была падобная да перапалоханай дзяўчынкі, пасля выправіла ваяводу за дзверы, хаця ён і пратэставаў. Але, як толькі Гальшку апранулі і яна села ў крэсла, Збароўскі ўварваўся ў пакой зноў.

— Паколькі справа гэта дзяржаўная, то маю да княжны...

— Княгіні,— паправіла яго Баркулабіха.

— Князеўны! — з выклікам кінуў ваявода.— Князеўны, бо яна не зашлюбленая! Дык вось, маю да князеўны дзяржаўную справу! І няхай усе адсюль выйдучь!

— Я — не выйду,— спакойна сказала Баркулабіха.— Ты, твая мосць, замучыш мне дзяўчыну сваімі пытаннямі, а я цярпі!.. Я бачу, з табой гаварыць, як з вадою біцца, у цябе аж вочы гараць, як у дзіка. Хочаш яе за свайго сына? Ды ён жа ў цябе бабнік і валацуга...

Збароўскі хацеў быў плюнуць у яе бок, але стрымаўся, згадзіўся:

— Заставайся, старая чапля.

Еўка і Марылька пайшлі да выхаду, а ваявода, застаўшыся з Гальшкай, прыдаў свайму звераватаму твару выгляд салодкі і амаль прыстойны, хаця хцівасць так і плёскалася на ім. Ён глядзеў на маладую дзяўчыну так, як быццам хацеў з'есці, усю яе абмацаў вачамі, кожную складачку на яе сукні нібы прапёк поглядам, калі запытаўся:

— Хай панна скажа чэсна — ці была парушана?

Гальшка маўчала, глядзела ўніз. Шчокі яе яшчэ болей пабялелі. Баркулабіха падхапіла яе за локці ззаду:

— Адкажы яму, мая птушачка, адкажы, што з мужам была, як тое спрадвеку паложана...

— Ты ёй не падказвай! — зароў Збароўскі.— Я вось скажу пані Беаце, як ты яе дачку настройваеш супраць маці! Яна паклялася, што памрэ, але шлюб у гэтага не дапусціць!

Гальшка жыва абярнулася, вочы яе заблішчалі:

— Яна не змяніла свайго праклёну? Не? Гэта праўда?

— Не толькі не змяніла, але і нам сказала — хай нават і мая дачка застанеца мёртвай, але толькі не жонкай гэтага насільніка!

— А сама яму давала ліст з абяцаннем! — прагаварыла Баркулабіха,— Нядобра гэта! І хаця князь малады таксама нядобра паступіў, што ж цяпер зробіш? Пан бог іх павянчаў!

— Кароль загадаў не лічыць гэта шлюбам! — з выклікам адказаў стары Збароўскі.— І яна можа выйсці замуж, як першы раз!

— Калі ёсць насенне, то што ж там за вяселле! — ціха, як бы сама сабе, прагаварыла Баркулабіха.— Ды не ад твайго караня!

— Адкуль насенне? — колькі тут дзён прайшло! — нан ваявода трохі сумеўся. Але зноў перапытаў.

Гальшка ледзь улоўна кінула галавой, схілілася, як бы над ёю навис цяжар.

Пан ваявода задумаўся. Прамармытаў:

— Дрэнь справа!

Так, задумнены, ён і сышоў уніз.

Тым часам Еўка і Марылька з жахам назіралі, як акрываўленага Сангушку, звязанага, амаль голага — адзенне вісела на ім лахманамі білі ля дзвярэй карчмы, дзе ўжо сабралася шмат цікаўных.

Сын Збароўскага — сапраўды рыжы, з блакітнымі вачамі і пышняй прычоскай, апавядаў голасна:

— Збродзень гэты замкі рушыў, дзяцей і жонак збіваў да смерці, ашуканствам адну з самых багатых нявест умыкнуў...

І, не вытрымаўшы, кінуўся да суперніка, закрываў шалёна:

— Табе мала было простаі шляхціцкі? Ты да княжны падбіраўся! Дзе грошы? Дзе грошы, адказвай!

Схапіўшы сярэбраную булаву, ударыў палоннага па галаве. Еўка і Марылька голасна закрывалі, закрываўшы твары далонямі. Людзі глуха заварушыліся, пачуліся галасы шкадавання. Да сына ваяводы падбег Пятрок, закрыв сабою князя. Не шкадуучы, той хлабыснуў Петрака па плячы, хлопец упаў.

Да мала до га Збароўскага кінуўся Марцін, схапіў за руку.

— Што вы робіце, вы, хрысціянін! — узвысіў ён голас.— Каалі яны вінныя, ёсць суд! Суд вырашыць!

Еўка шырока адкрыла вочы, сэрца шалёна забілася. Яна і не паспела заўважыць, адкуль тут з'явіўся Марцін. убачыша толькі, як у маладога Збароўскага здзіўлена пашпырыліся зрэнкі, пасля запалалі яшчэ большым шалам. Відаць, на адзенні зразумеў, што чалавек, які так нечакана спыніў яго, не адносіцца да багатай шляхты. А гэта ўжо было абразай.

— Ты... хто ты такі, каб спыняць мяне, Збароўскага! — закрываў ён і рвануўся, клічучы на дапамогу сваіх збройнікаў. Але Марцін цвёрда трымаў яго за руку, вырываючы булаву.

Еўка, ускрыкнуўшы, кінулася наперад. Але спазнілася. Стары Збароўскі, які спускаўся ўніз з войтам Німбурга Кухтам, падскочыў да маладога вучонага, узмахнуўшы карабелькай, што выхапіў з-за пояса. Кароткі ўзмах, і Марцін асунуўся ўніз, не паспеўшы дагаварыць. Еўка, падбегшы, бачыла, як цьмянелі ягоныя вочы, як згасаў у іх яркі зімовы дзель... Ды малады Збароўскі, у якога вызваліліся рукі, таксама не хацеў стрымлівацца — і булава яго гахнула па галаве Марціна.

Яна закрывчала, не помнячы сябе і акружаючага. Але гэтак жа закрывчала і маладая княжна Гальшка, якая, выйшаўшы, убачыла скрываўленага, паніклага галавою Сангушку.

Непрытомных, іх панеслі ў крытыя вазкі, падрыхтаваныя загадзя. Еўка, ачуняўшы, білася ў руках збройнікаў, крычала, але замкі былі моцнымі, а рукі, што трымалі іх, не ведалі жалю.

Трохі ачомаўшыся, яна ўжо амаль няўцямна глядзела, як мітусіліся пагоннікі, якіх не хацелі выпускаць войт і суддзя Німбурга, баючыся гневу эрцгерцага Максіміліяна, намесніка караля ў Багеміі. Паддаўшыся ўгаворам вяльмож Кароны, яны дадумаліся, што жорсткасць у абыходжанні з маладым князем можа не спадабацца эрцгерцагу. Ваявода Збароўскі абяцаў ім дачакацца граматы ад эрцгерцага, але не стрымаў абяцання — пад вечар поезд крануўся ў бок Яраміра — апошняга пункта перад мяжой Каралеўства.

Вазкі ехалі хутка, было траска. Аднак Гальшка і Еўка сядзелі нерухома. Баркулабіха, якая ўвесь час, праклінаючы Збароўскіх, даглядала сваю пані, літасціва аднослася да Еўкі — не патрабавала ад яе службы, ганяла на ўсім патрэбным адну Марыльку, Але Гальшка, якую ўвесь час паілі зёлкамі, глядзела на ўсё абыякава, толькі рукі ў яе дробна трэсліся. Час ад часу пад'язджалі то бацька, то сын Збароўскія, але Гальшка не глядзела на іх, не адказвала нічога, і яны, засмучаныя, ад'язджалі прэч.

Але ў Яраміры стары ваявода паспрабаваў пагаварыць з Гальшкай. Ён зноў падняўся да яе ў пакой і стаў скардзіцца на няўдзячнасць. Толькі дзеля яе рызыкнулі яны перасячы межы чужога каралеўства! Яны ўратавалі яе ад злога насільніка — і дзе ж удзячнасць?

— Вызваліце майго мужа з кайданоў,— ціха сказала маладая жанчына.— Супраць хрысціянскай літасці трымаць налоннага ў такім стане, не аказваючы яму дапамогі. Вінен ён толькі перада мною...

Збароўскі паглядзеў на яе шалёнымі вачамі, пастараўся стрымацца, толькі, выходзячы, моцна стукнуў дзвярыма, але, як спахапіўшыся, вярнуўся, закрыў іх цішэй. Злосць клекатала ў ім, і, выходзячы, нешта шапнуў сыну, а той, выклікаўшы вояў-татар, што былі ў іх атрадзе, паставіў іх каравуліць пуно, дзе закрыты быў, нягледзячы на мароз, малады Сангушка. Усім было зразумела, навошта гэта было зроблена.

Раніцай яго знайшлі мёртвым, з пераламаным хрыбтом. Але, калі ярамірскія местачкоўцы прынеслі труну і войт сказаў пахаваць нябожчыка за кошт горада, ваявода Збароўскі загадаў выкінуць цела на стайню. Відаць, заступніцтва жанчын і тое, што князь выкарыстаў свае правы мужа, грызлі яго. Узяць нявесткай не цнатлівую дзяўчыну, а ўдаву, чый шлюб прагрымеў ужо на ўвесь край, было нават і для яго скваннага сэрца справай нялёгкай. Калі ён глядзеў, як цела суперніка яго сына валаклі на стайню, да яго падышла Еўка. Страшнымі вачыма яна паглядзела ў шырокі, зарослы валасамі твар і нечакана для ўсіх прысутных плюнула ў яго. Ваявода хацеў кінуцца на яе, але

адчайным намаганнем волі стрымаўся. Шыя яго і шчокі наліваліся дурной, пыхлівай, з сіняватым адценнем чырванню.

— Я табе, сука, прыпомню гэта! — прашыпеў ён скрозь зубы, павярнуўся, пайшоў да сваіх.

Баркулабіха хуценька зграбла Еўку, павяла яе наверх, шэпчучы на вуха:

— Супакойся. Нам і так дастанецца. Пані Беата не даруе нічога. Заўсёды ліхому лепш на свеце, чым добраму. Але ж і ў вераб'я ёсць сэрца, бедная мая дзевачка...

— Гэты ж... Збароўскі... не любіць яе, — усхліпнула Еўка. — А стары глядзіць на нашу панну з нянавісцю, але стараецца віцца вакол... Што ж гэта робіцца! За што яны... Марціна!

— Грошы, мае золатка, грошы. За іх удавіцца гатовыя. Дый у каламутнай вадзе добра рыбку лавіць. Глядзіш — і падхопяць Збароўскія нашу галубку. Яшчэ б — усе скарбы князёў Астрожскіх за ёю! І Змітрок-князь не проста так вакол яе скакаў... Вось і даскакаўся... Ой, гора, гора для ўсіх. А цябе як шкада. А хлопца... Багатыя б'юцца, а ў беднага чуб трашчыць!

Еўку не ўкалоў напамінак аб яе беднасці. Не думала яна цяпер і пра тое, што пані Беата адпомсціць ёй за ганьбу Збароўскага. Перад вачыма паўставаў жудасны малюнак, як акрываўленага, знявечанага чалавека валаклі на кучу гною... І бачыўся ёй мёртвы Марцін — разбітая ўдарам галава, кроў, што густа хлынула на яго твар, змяніўшы яго да непазнавальнасці... Хто пахавае яго? Хто запомніць яго магіду? І гэта яна, толькі яна вінна ў ягонай смерці. Не пайшоў бы за ёю — застаўся б жывым. Цяпер жа яна нібыта апынулася знянацку ў чорным, страшным склепе, і дзверы з рыпеннем цяжка зачыняліся за ёю...

Назаўтра ў Ярамір прыехалі паны Касцялецкія, радня Гальшкі, а з імі графы Андрэй і Лука Горкі. Высокі, цёмнавалосы, граф Лука доўга не адпускаў, цалуючы, худую, бледную руку Гальшкі.

— Дазвольце, панна Лізавета, выказаць вам глыбокае спачуванне, — казаў ён. — Больш не будзе з вамі нічога страшнага. І ваша матуля, найпяршчотнейшая з усіх маці, з нецярпеннем чакае вас...

Блішчалі залатыя гузікі на ягоным кунтушы, палаш пры баку, адлівалі цёмным бляскам ласіныя рукавіцы за поясам, стоена-радаснае святло было ў прыжмураных вачах. Ён і надалей старанна дагаджаў багатай наследніцы, першы кідаўся падсоўваць ёй пад локаць падушку, папраўляў шыты залатымі нітамі плашч. Але Гальшка была да ўсяго безуважлівая, а вочы ўвесь час нейкія прымружаныя.

Але паступова яна як бы адыходзіла.

Вечарам, застаўшыся адна з прыслужніцамі, загадала Еўцы чытаць. І тая, не пасмеўшы запярэчыць, скрозь смугу, засцілаўшую вочы, чытала вершы влошкага паэта:

Прашу цябе, Збавіцель,
Свой погляд літасцівы ўніз схлі.
І над свяшчэнным злітуйся ты краем,
Які ад смут згарае,
Ад жорсткасці згарае на Зямлі.

Голас яе задрыжаў, але яна пераадолела сябе і працягвала:
Шукаеце апоры

У сэрцы продажным, але ці ёсць карысць
У каханні, што за грошы прадаецца?

Яна апусціла кнігу на калені і замоўкла.

— Ну што ж ты? Працягвай!— капрызна загадала Гальшка.— Я не засну. О, якія невыносныя гэтыя кавалеры! Князь Змітрок быў і прыгажэйшым, і спрытнейшым. Вось ён бы і кахаў так, як тут напісана!

— Не думай пра яго болей! — шапнула ёй Баркулабіха.— Уроненай слязы не паднімеш, прыйшло махам і пайгшло прахам. Чытай! — прыкрыкнула на Еўку, нібы забыўшыся, што нядаўна спачувала ёй,— Бачыш, паненку гэта забавляе!

Еўка хацела пачаць і не магла. Сутарга схапіла яе за горла, яна ўся сцялася і імкліва выбегла з пакоя, прабегла міма купкі вяльмож, што тоўпіліся ў зале, сышла ўніз.

Ля самага выхаду балявалі татары, якія напярэдадні вяртавалі палоннага князя. Чырвоныя, вясёлыя, яны кідалі косці, голасна рагаталі. Горла яе да болю, да знямогі сціскала туга і адзінота.

— Дзе тут храм? — запыталася яна ў адной з прыслужніц.

— А табе якой веры — грэчаскай ці рымскай? — з цікаўнасцю аглядаючы дзяўчыну, запыталася тая.

— Грэчаскай. Мусіць, няма тут у вас праваслаўнага храма? — запыталася Еўка.

— Чаму ж не? У нас тут мяжа, людзі рознай веры. Ёсць і кальвіністы, і антытрынітарыі. Нават для жыдоў нейкі дом ёсць, — ахвотна тлумачыла жанчына. Яна ж і паказала Еўцы дарогу.

Невялікая драўляная царква была зачынена, і Еўка доўга стукалася ў дзверы, дзе жыў свяшчэннік, пакуль ёй не адчынілі. Уздыхаючы, да яе выйшаў напаясонны свяшчэннік, выслухаўшы, павёў у храм, запаліў дзве невялічкія свечкі.

Прастора ўнутры храма здавалася вялізнай, яна толькі на імгненне задзівілася таму. Аплываючы, трашчалі свечкі. Пахла нечым духмяным і адначасна старызнай і закінутасцю, як пахне ад миоства з'е-

дзеных часам пергаменаў. Вялікія вочы святых дакорліва глядзелі на Еўку. Яна расказала пра ўсе сваё кароткае жыццё. Запыталася тужліва:

— Чаму такая жорсткасць вакол і акруценства? Чаму людзі не могуць жыць, не забіваючы адзін аднаго, не папіхаючы ў магілу?

Прамаўчаў стары свяшчэннік, толькі пагладзіў схіленую галаву дзяўчыны. Твар яго з незадаволенага стаў змучаным, пакорлівым. Пасля ціха прамовіў:

— Цярпі, дачка мая! Цярпі і маўчы!

Яна гнеўна ўзнялася, загаварыла хутка-хутка:

— Марцін заступіўся за чалавека. Толькі заступіўся! Чаму ім можна ўсё, чаму іх называюць добрымі хрысціянамі і ім належаць душы людскія? А яны не дбаюць пра людзей, яны іх «нямым быдлам» называюць. Нават ён, лепшы за іх, разумнейшы, быў для пана Збароўскага нібыта быдлам! Хто адкажа за яго, калі яны самога вяльможнага Сангушку збэсцілі? І нічога, нічога не будзе ім за тое!

— Дык што ты хочаш ад мяне? — стомлена сказаў свяшчэннік. — Я не пішу законы. Я толькі стараюся змякчыць душы чалавечыя, дапамагчы ім знайсці сябе ў любові і міласэрнасці. І табе скажу — не давай сэрцу скамянець, не давай яму хцівай помсцінасці. Цярпі!

— Я хачу даць абет,— сказала Еўка.— Абет на тое, што буду помніць яго да смерці. Я хачу быць абручанай з ім, мёртвым.

— Ты яшчэ маладая. Табе трэба раджаць дзяцей,— ціха сказаў свяшчэннік.

— Я не хачу мець дзяцей, не хачу пушчаць іх у гэты свет, каб яны пакутавалі. Прымі ў мяне абяцанне, і няхай божы г не ў спапяліць мяне да ш чин ту, кал і адступлюся ад свайго!

Пасля свяшчэннік пакінуў яе адну, і яна доўга малілася — адна ў старэнькім храме, дзе над купалам шамацеў снег, а ўнізе трашчалі, дагаражчы, жоўценькія, празрыстыя, з ружовым адлівам свечкі. Спакой ахінаў яе, нібыта ахвяра была выкупленнем за Марціна, за ягоную смерць, за тое, што ён, які думаў пра лес сваёй зямлі, загінуў так недарэчна і рана!

Калі раніцай яна стала прыбіраць пасцель, Баркулабіха ўсклікнула:

— У цябе што там?

А наблізіўшы руку да валасоў, намацала пасмы, нібы адбеленыя шчолакам, і зразумела, што з Кука іл, адхіснулася ад яе:

— Каб жыць — трэба ўмець забываць. А ты?!

— Гэта вы забывайце,— сказала Еўка глуха.— І пра мужоў забітых, і пра гвалт над душой. А мне тое — не дадзена...

— Што?! — ускочыла маладая гаснадыня. І задыхнулася.

За тое, што абразіла князеўну Гальшку, была Еўка звездзена ўніз і пакарана бізунамі. Праўда, білі яе нямоцна і не па голым целе. Еўка ведала, што не маюць права такога рабіць са шляхцічамі, а тым болей з жанчынай, але маўчала, толькі зубы сціскала, калі бізун даставаў мацней.

Калі яны вярнуліся ў двор пані Беаты, адхілілі Еўку ад асобы паненкі, і стала яна служыць пры панскай бібліятэцы, перапісваючы рахункі разам з пісарам Андрэем. Апрааналася ў чорнае, была заўсёды пахмурнай і маўклівай, і ад таго чалядзінцы спачатку моцна над ёю зубаскалілі, але пасля перасталі. Паступова сталі нават паважаць. Аднекуль стала ім вядома пра патаемны абет. Са жвавай, вясёлай дзяўчыны Еўка нібы адразу ператварылася ў сталую кабету.

Наверх, у пакоі князеўны, яе доўга не выклікалі. Але аднойчы раніцай, калі яна, схіліўшыся над паперамі, перапісвала інвентарны ліст з маёмасці замка, зайшла Баркулабіха:

— Панна Гальшка злуецца на цябе, але ўсё-ткі ў яе добрае сэрца, і нядаўна яна пыталася, як табе тут працуецца.

— Нядрэнна, панна міласцівая,— ціха адказала Еўка, устаючы і прысядаючы перад нянькай.— Работы многа, а гэта значыць — меней мучыць Мара.

— Глядзі, мая панна, каб яна мучыла цябе ўсё меней! — адказала Баркулабіха.— Жыць трэба не так, як хочацца, а як набяжыць. Завысока ты ставіш сябе, забурэння сама прагнеш, а табе літасці і ласкі вяльможнай шукаць трэба было б...

Пісар Андрэй, калі выйшла Баркулабіха, злосна сказаў:

— Прадаў іх род за поліўку з сачыўкі старадаўнюю славу баяр праваслаўных на Літве. Нядаўна адзін з яе братоў казаў на радзе, што Карона нічога не наймела з уніі ў Крэве, а толькі ўцягнула палякаў да варожасці з Масквой. А яшчэ казаў, што Княства мела толькі абшары, дый тыя небяспечныя, ды паганскіх князеў! Як быццам не было ў Княстве ні культуры, ні кніг, ні мовы! Як быццам князі вялікія ў праваслаўе не пераходзілі і ад старадаўняй культуры нічога не бралі і не мелі! Самы страшны — перахрост!

Еўка слухала яго ўважліва. Раней бы пабаялася, вушы б заткнула — якое дачыненне да яе самой маюць далёкія тыя справы? Але пісар Андрэй, які правёў у замкавай бібліятэцы доўгія гады, карпатліва збіраў старыя граматы і прывілеі, а таксама старадаўнія рукапісы, якіх нямала сабралася ў Астрозе, многа ведаў пра даўніну і часам, адарваўшыся ад пергаменаў, гадзінамі апавядаў Еўцы пра даўнія бітвы з татарамі, пра Дзмітрыя Данскога, поруч з якім на Куліковым полі стаяў унук Гедыміна — Дзмітры Карыятавіч, Баброк Вальнец, а

разам з ім — дружыны братоў Ягайлы, Андрэя Полацкага і Дзімітрыя Карыбута. А ўнук Альгерда, Осьцік, замяняў Дзімітрыя Данскога падчас асады Тахтамышам Масквы ў 1382 годзе... Андрэй быў гарачым прыхільнікам самастойнасці Княства, ненавідзеў паноў каронных, але перад Еўкай раскрыўся не адразу. Сівы, магутны, як зубр, з шыяй, якая нібыта ўрасла ў плечы, ён глядзеў спадылба і непрыветна, з незнаёмымі і непатрэбнымі яму людзьмі гаварыў мала і адрывіста. Пані Беата не раз збіралася яго выгнаць з замка, але нехаця выконвала абяцанне, дадзенае мужу, які, наадварот, надта любіў пана Андрэя і яго апавяданні. Дый толькі Андрэй мог адразу адказаць, у якім годзе колькі сабралі дзякла, калі ўрадзіла жыта і колькі коп грошай вінны тых ці іншых воласці. Андрэй заўсёды нізка гнуў галаву перад Беатай, не аспрэчваў яе загадаў, нават тады, калі навіслі над ёю грозныя лісты караля за тое, што нядбайна распараджаецца маёмасцю князеў Астрожскіх — нават тады ніколі не дазволіў сабе Андрэй хоць слова сказаць у абарону тых стараст і цівуноў, якіх выганяла пані, каб на іх месца паставіць сваіх, прывезеных родзічамі з Кароны. Але ўсё роўна не любіла яго гаспадыня — можа, адчуваючы ў ім глыбока схаваную сілу супраціўлення.

— Куды я пайду ад іх? — аднойчы горка сказаў Андрэй, паказаўшы на паліцы, дзе ляжалі скруткі пергаменаў і стаялі цяжкія, у драўляных ці скураных пераплетках рукапісныя кнігі,— Пайду, а іх тут зваліць у кучу і спаліць. Каму ўсё патрэбна? Мала таго, што тут бабскі, легкадумны дух учыніўся, але ж сама пані ледзь разумее панашаму, таму ж і паненку вучыць. Можа, дачакаюся, калі прыйдзе дбайны гаспадар, каму старадаўняя слава дзедзіцтва баліць...

— Граф Лука наўрад ці зацікавіцца гэтым,— згадзілася Еўка.— Ён болей на завіханне вакол паненкі налягае ды на ўборы. Пядаўна прыехаў у руда-жоўтым жупане, гузікі — з дыямантаў. Марылька Прыбьгала, не магла нацешыцца такім гжэчным панам...

— Збытнія мы тут людзі, панна Еўка,— уздыхнуў Андрэй.— Ім бы дэлімі дзямі баляваць і весяліцца, а не пра айчыну думаць, пра тое, што Княства ў вайне непатрэбнай апошняе губляе...

Сапраўды, у Астрозе, нібы ачуняўшы пасля хваробы, а можа, дзеля таго каб усцешыць маладую князеўну, кожны амаль дзень усчыняліся то баляванні, то ловы, то другія забаўкі.

Аднойчы прыехаў князь Васіль Канстанцін Астрожскі, прыйшоў у гасціную, абабітую чырвоным адамашкам. Гаспадыня прыняла яго холадна, але ён, не надга зважаючы на яе настрой, падышоў да пляменніцы, адабральна агледзеў тонкі стан:

— Прыгажуня вырасла... І колер ярынны табе ідзе... Нядоўга будзеш хадзіць у дзеўках...

Пані Беата падціснула вусны:

— Кароль абяцаў, што сам знойдзе жаніха. А вашмосць няхай другі раз не спрабуе — не выйдзе.

— У нашай радзіне бабы запраўляць не будуць! — адказаў ёй швагер, гнеўна с.кубануў рукавіцу за шырокім вышываным поясам, трасянуў шабелькай.

У пані Беаты на вачах паказаліся слёзы. Гледзячы на яе, і Гальшка загаварыла тоненькім, дрыжачым галаском:

— Я прашу, шанюны дзядзечка...

— Ну, ну, гэта не табе! — дзядзечка паглядзіў яе шырокай, касцістай рукой, зачапіўся за тонкія валасы, діха вылаяўся, але ўслых сказаў толькі:

— Доўга не марудзьце. Чым хутчэй прыбярэ яе багацці нехта з жаніхоў, тым меней сварак і звадаў будзе на Белай і Малай Русі!

— Нехта...— прабурчала Баркулабіха, гледзячы, як ён ідзе да выхаду.— А сам нябось ужо прыгледзеў каго... Быць не можа, каб спусціў замужжа на іншых! Сам хоча быць панам богам! Бач яго, красамоўца!

У замку ўжо ведалі, што кароль, пішучы да свайго паверніка, маршала літоўскага Радзівіла, баяўся, што мужам маладой Астрожскай стане сын ваяводы Збароўскага. Копія з таго ліста, старанна перанісаная, ужо ляжала ў архіве замка. І Андрэй, а за ім і Еўка, чыталі: «...Над тым раздумваю, каб вужа вялікага таго да нашага панства не ўсадзілі... ваявода і так мае ўжо многа маёнткаў на Русі, каторыя сваёй пажадлівасцю яшчэ і далей памнажае. Калі б сын ваяводы пабраў Гальшку за жонку, тады на цэлую Вальн і на Русь расцягнуў бы сваю магутнасць... Трэба ў той справе скоры аглядаціся, бо к таму няма так злой справы, да каторай пані-маці наша, нам на злосць, не хацела б прычыніціся...»

Можа, якраз таму, даючы балі і прыёмы, раздумвала княгіня Беата над тым, што толькі каралева Бона зможа данамагчы ёй. Не хацела паддацца волі каралеўскай, мяркуючы і надалей быць гаспадыняй вялізных маёнткаў. Патрэбны быў такі зяць, які б усё ўзяў з яе рук і быў за гэта назаўсёды ўдзячны. Любы з каралеўскіх улюбёнцаў мог запытацца ў яе, як кіраваа маёмасцю, колькі грошай сабрана за час яе ўладанняў, ці брала пазыку. А справы былі нядобрыя. Даходы зменшыліся, некаторыя землі і лясы заняпалі праз нядбайнасць прыставаў, цівупоў. Зменшылася колькасць борцяў, усё меней бочак ярыцы дастаўлялася ў сам замак Астрожскі...

Цяпер, калі сваяк даў зразумець, што не варта цягнуць з замужжам дачкі, яна вырашыла ехаць неадкладна. Перад тым раніцай паклікала пісара Андрэя і прадыктавала ліст да караля.

Нырскаяючы атрамантам, пісаў, хутка перакладаючы на латынь яе словы, Андрэй. Пісала Беата аб тым, што прымае з пачцівасцю ўсе лісты караля. Але — тут яна доўга думала, пасля-некалькі разоў мяняла напісанае, — дачка яе, будучы цяпер паняю ўласнай волі, за радаю сваёй маці і сваіх прыяцеляў* можа сама сабою распараджацца.

Літоўскае права, ухваленае на сейме ў Вільні ў 1551 годзе, дазваляла аддаваць замуж дзяўчат-сірат толькі са згоды іх бліжэйшых родзічаў, і пані Беата пастаралася даць гэта адчуць каралю.

А праз тыдзень яна выязджала з Астрогу да Варшавы, дзе ў гэты час жыла каралева Бона.

Цэлы тыдзень у замку ішла мітусня — швачкі і вышивальшчыцы, абутнікі, пакаёўкі шылі, складалі ў вялізныя, аздобленыя разьбой кufры сукні і мехавыя плашчы, пантофлікі і шалікі, а падкаморы, лоўчыя, кухмістры і шамбеляны займаліся гаспадарчымі справамі і ныдаткамі Дарога была няблізкая, гаспадыні ні ў чым по хацолі мець недастатку — іначай солана давялося б прыдворным!

Да княжацкай бібліятэкі гэты шум не адносіўся. Еўка дзень за днём перапісвала паперы, даглядала кнігі, падклейваючы пагрызеныя мышамі старонкі, то загадваючы ювеліру паправіць залаты нялёстак ці прамыць каштоўны камень на абкладзе, асабліва калі кнігу патрабавалі наверх, у панскія пакоі. Але Гальшка цяпер з неахвотаю загадвала прачытаць што-кольвечы на ноч. Часцей яна клалася спаць і доўга ляжала без сну, думаючы пра нешта сваё. Затое пані Беата загадвала чытаць сваёй чытальніцы часта. Прыхбдзіла Баркулабіха, бурчала:

— Чытаюць-чытаюць, а яна ляжыць і ці то слухае, ці не... у Альжбеты язык адвальваецца, а пані хоць бы што... Ужо і раніца часам, а яна ўсё слухае. Дый каб пра што бажэсцвеннае — не, пра розных мудрацоў ёй падавай, пра выверты і забурэнні ўсялякія... Пэўна, думае, як караля ці самога пана бога ашукаць...

Альжбета, дачка кашталяна, была дзяўчынаю ганарліваю, гарачаю — ці не таму аж да раніцы любіла яе трымаць пані Беата ў сваёй спальні, абабітай блакітным аксамітам, з вялізным разьбяным ложкам і люстрам у зала гой аправе. Любіла назіраць, як, ледзь не плачучы ад шаленства, чытае Альжбета «Кнігу Смарагд», альбо «Дзве кнігі абедзве Маргарыты», альбо «Кнігу вялікую Дыянісія Арэапагіцкага». Калі была ў добрым настроі, загадвала чытаць па-польску — пра першых каралёў Кароны, пра ўцехі закаханых Абеяра і Элаізы і іх горкую

разлуку. Чытала Альжбета горай за Еўку дый часта спатыкалася на беларусінскім слове, таму што бацька яе стаў кальвіністам і гарнуўся болей да нямецчыны. Але і па-нямецку чытаць ён не надта быў ахвочы, як увогуле не любіў кніг. Любіў кашталян хмельнае, а най-больш — салодкае віно мальвазію, апранаўся з ахвотай і стараннем, нібыта жанчына, і дачцэ гразіў карамі, калі чым прагневіць яна пані Беату. Еўку ж нібыта не заўважала гаспадыня і Гальшцы забараніла пра яе ўспамінаць, таму што, як казалі яна Баркулабісе, «упартае нешта і зацятае ў вачах» Еўкі бачыла. Але і дадому не адсылала, хаця аднойчы, набраўшыся адвагі, прыйшла Еўка да яе і, склаўшы рукі як перад абразамі, маліла адпусціць у Нясвіж, да бацькоў. Чужою сябе адчувала ў Астрозе, і зусім бы змарнела, каб не Андрэй. Але пані Беата доўга глядзела на дзяўчыну, пастуквала нагой у тонкім юхтовым боціку, і тонкая рука яе з доўгімі бялюткімі пальчыкамі ляжала на аксамітавай сукні насцярожліва.

— Добра,— вырашыла нарэшце,— Але спачатку папрацуеш на гардэробе разам з ахмістрыняй. А пасля ліст ад мяне адвезеш яго моці пану Мікалаю. Можна, ён цяпер у Нясвіжы. Кажуць, будуюць там многа.

Еўка моўчкі пакланілася пані і пайшла ўніз. А назаўтра з раніцы пачала работу — седзячы пры гардэробнай, запісвала ўслед за ахмістрыняй: «Шабка елмурка сукна лазуровага — дзве копы грошай літоўскіх, поес чырвоны з ножамамі — 24 гроша, коберац — 4 копы грошай літоўскіх, хустка, вышываная чырвоным ядвабам,—2 залатых...» І далей, ажно да вечара. Указваліся цэны, таму што дзедзе, а ў палацы за маёмасцю сачылі і, калі б падмяніў хто шубку заечую — многа бізуноў хадзіла б па спіне ахмістрыні і яе памочніцы!

Выпадкова з паграбіцы выцягнулі скрыню, адчыніўшы якую, убачылі жанчыны зброю — панцыр, поручы, бляхі, барвіцы ляжалі там, а паверх — бярдэш з прыгожай рукацяцю.

— Гэта ўсё пана Канстанціна,— задуменна сказала ахмістрыня.— Такой зброяй татараў ён сек, ваяваў з ворагамі Княства... Ах, божа вялікі! Якая слава аб ім грывела, а памёр — і цяпер іржою пакрыюцца ягоныя прылады,

— Не пакрыюцца! — падышоў непрыкметна Андрэй, доўга глядзеў на даспехі.— Няма спакою вакол, кроў яшчэ ліцца будзе...

Зачынілі скрыню, аднеслі назад, а ў Еўкі сэрца кроўю аблілося — гэта ж колькі людзей некалі лягло пад тым бярдэшом?!

А з другіх дзвярэй падзямельных барылы з мядовым напіткам выносілі, плячёнкі баршчу, галоўкі капусты ды рэдзкі кошчыкі, сала вяпровага, ялавічыны скрынкі, а яшчэ гваздзікі, шафран, перац —

усяго не злічыць. А далей не грузілі — прымалі ад мужыкоў вепраўшчыну, і тыя ж скрыні, барылы, гякі ў падзямеллі неслі ды неслі. Кіпела вакол, віравала работа, і Еўка сцішылася. Рабіла сваё, толькі ўначы падумалася ёй — а што ж там, у Нясвіжы, чакае? Што яна ўбачыць? Можа, і лепей паехаць, каб адляцелі мары ды прывіды, каб перастала думаць пра жыццё дарэмнае і марнасць усіх клопатаў навакольных? Адвязе ліст у канцылярыю пана Мікалая, паглядзіць, якім стаў Нясвіж. Андрэй на развітанне падарыў ёй жменю манет, пастаяў побач, задуменна сказаў:

— Адна душа была блізкаю, ды і тую звялі... Ты ж, дач ка, беражы там сябе, душу сваю беражы ад уздражнасці і злосці.

— Так гаворыш, бацька, нібы са мной развітваешся,— папракнула яго Еўка.

— Мо і так,— згадзіўся Андрэй,— Перастаў ад жыцця чакаць нечага, можа, таму і не надта ім даражу.

І пяшчотна паглядзіў яе па плячы, павярнуўся і рушыў да сваіх кніг.

Канчалася зіма 1555 року. У Варшаве, у зімовым садзе каралевамаці, цвілі нязнанья на Польшчы кветкі, пахла лімонавым веццем. Старая ўжо, але вёрткая і парывістая, з калючым поглядам маленькіх цёмных вочак на пажоўклым, азылым твары, Бона літасціва дазволіла Беаце пацалаваць руку, абняла яе.

Каралеву Бону многія не любілі і пры двары, і ў аддаленых землях Княства за сквапнасць і неразборлівасць у сродках. Але адносіны яе да Беаты Касцялецкай выклікалі здзіўленне — мала ўступалі яны адносіпам каралевы да родных дачок. Шапталіся, што тут уладарка перавышала жанчыну, Бона шукала аддадзеных ёй людзей. А родзічы Беаты былі ўдзячны ёй бязмерна. Праўдай было тое, што род Касцялецкіх, пачынаючы ад самога Андрэя, кашталіся Вайніцкага, і канчаючы біскупам пазнанскім Янам, таксама сынам караля, быў з тых, чыёй сілай чужая для польскай Кароны італьянка так цвёрда трымала ўладу. Але лепшыя гады Боны прайшлі. Сын яе, Сігізмунд Аўгуст, які ў маладосці піў і еў толькі з матчыных рук, цяпер, пасля многіх сварак і сутычак, а асабліва пасля загадкавай смерці Барбары Радзіві, стаў смяротным яе ворагам. А яна, нягледзячы на старасць, была яшчэ куслівай і грознай, любіла паказаць сваю ўладу і таму, насуперак яму, з падкрэсленай любоўю прыняла Беату з Гальшкай.

Слугі, стоячы за дзвярыма, побач з пакаёвымі паннамі каралевы, назіралі за тым, як прысела перад каралеваю Гальшка, схіліўшы аж да зямлі ўкрытую лёгкім белым покрывай галаву. Лазуровая яе сукня

была вышыта дьяментамі, дьяменты блішчалі на мяккіх русых валасах. Пані Беата была ў барвовым, абшытым гшсцом плашчы, вялікая залатая фібула жаўцела на шыі, светлыя валасы, укладзеныя ў адмысловую прычоску, былі пакрытыя белай карункавай хусцінкай.

Садоўнік-італьянец зрэзаў з вялікага пышнага куста белую ружу, падаў яе Боне. Тая панюхала кветку, палюбавалася ёю, пасля працягнула Гальшчы:

— Вазьмі. Усе кавалеры пры двары анямеюць ад тваёй красы.

— Іх і так шмат, міласцівая пані,— тонкім галаском адазвалася Беата, дапамагаючы дачцэ прышпіліць кветку да грудзей,— Мне б толькі выдаць яе замуж як належыць.

Боне падалі другую кветку, яна азірнулася (панні адразу ж падставілі ёй разбяную лаву, яна грузна села на яе), пасля задумалася, гледзячы на маладую жанчыну, чые прыгоды ўсхвалявалі дзве дзяржавы і нават суседнія краіны. Расправа над Змітраком Сангушкам, пажадлівыя заходы польскіх і літоўскіх паноў былі ёй добра вядомы. Але яна ведала, што сын яе, Сігізмунд Аўгуст, пакуль схільны аберагаць Княства ад паноў польскіх, не даць ім замацавацца на яго землях.

Яшчэ з тых даўніх часоў, калі, застаўшыся пасля смерці Ядвігі не надта пажаданым каралём Кароны польскай, 'ліхаманкава шукаў навокал хаця якой падтрымкі Ягайла-Уладыслаў, былы самастойны ўладар магутнага Вялікага княства Літоўскага, засталася ў ім перасцярога і ўпэўненасць, што ён і патомкі яго, у выпадку чаго, маюць свае, патомныя землі. Сын Ягайлы, дванаццацігадовы Казімір, быў ужо аднойчы аб'яўлены незалежным ад Польшчы князем, і толькі вялікае жаданне Кароны не страчваць магутныя землі на ўсходзе прымусіла папоў згадзіцца на абранне Казіміра яшчэ і каралём польскім. Астацца сам-насам з крыжакамі было небяспечна, і менавіта землі Княства надавалі Ягелонам моцы ў самыя першыя дзесяцігоддзі іх уладарання. Да таго ж старадаўнія праваслаўныя роды, якія яшчэ трымалі ўладу ў Княстве, клапаціліся пра яго незалежнасць. Статут літоўскі не дапускаў, каб паляк, жанаты на беларусінцы, з аставаўся на яе землях — не, ен атрымліваў выкуп — за зямлю, якая ўся заставалася за родзічамі жонкі.

Бона ведала гэта. Ненавіснымі былі ёй самыя магутныя ў Княстве Радзівілы, якія ўжо «па кудзелі» пабывалі на троне і якія нізавошта не дапусцілі б яе выбару дзя маладой ішызёўны Астрожскай, дзед якой быў нездарма надзеяй і гонарам беларусінаў і ўкраінцаў. Усіх іх яна ўяўляла зараз, гэтых ганарлівых, незалежных баяр, якія давалі каралю тытул Вялікага князя Літоўскага і Беларускага — Паўла Сапегу, ваяводу

навагрудскага, Станіслава Паца — віцебскага ваяводу, Юрыя Тышкевіча, што сядзеў на Брэстчыне, Мікалая Тальвоша — кашталяна мінскага, Юрыя Зяновіча — кашталяна полацкага. Даходзілі да яе звесткі, што менавіта іх падтрымкай ўнаўзла на землі Княства і Кароны ерась арыянская, з зямель еўрапейскіх пушчаная.

Калісьці яна многа зрабіла для таго, каб юнакі Кароны і Княства ехалі вучыцца ў родную яе Італію, у другія еўрапейскія землі. Але, як і ўсюды, для валадара трэба трымаць быдла найленей у стайні, каб яно не надта многа ведала. Бо менавіта гэтая моладзь, падвучаная ва універсітэтах, была цяпер сі лай. Насенне, якое каралева дапамагала сыпаць, цяпер спела, як калоссе, на тых акрутных, упартых землях і прыносіла горкія плады непаслушнства. Нават сын яе, Сігізмунд Аўгуст, гатовы быў каці не спрыяць, то не перашкаджаць схізме. Што ж, яны, тыя палітыкі, мелі рацыю, адзін за адным адпадаючы ад каталіцтва і праваслаўя і пераходзячы ў кальвінізм. Яны робяць разлік на тое, што чужая польскай і маскоўскай ідэям рэлігія можа стаць асновай для сваёй, толькі *і х н я ў* дзяржаўнасці! Гледзячы на тоненькую, бледнатварую дзяўчынку, якая стаяла перад ёю, Бона звыклым поглядам палітыка ацэньвала сітуацыю, але і жаночае, даўно забытае шкадаванне варухнулася ў ёй — аддадуць каму-небудзь у ахвяру, дзеля земляў і чужых разлікаў, якія гэтае дзіця нават не разумев. А пасля будзе ўсё астатняе жыццё толькі слухаць распавяданні пра нейкае там вялізнае, страшнае каханне і — верыць і не верыць тым распавяданням...

Яна дазволіла гасцям пажыць з ёю, у яе пакоях. Сын не асмеліцца чапаць іх тут. Усё яшчэ моцнай была старая каралева, і каля яе, пры яе двары былі і цяпер многія з тых, хто спадзяваўся на літасць каралевы, каб выхапіць сабе старства альбо прыдворны чын. І вечарам поўна было ў пакоях, дзе каралева прымала гасцей. Спевакі, прыехаўшыя з Італіі, каб вярнуцца назад з грашымі і каралеўскай літасцю, флейтысты, блазны адзін за адным выходзілі на навошчаную, на самы новы еўрапейскі манер, падлогу перад высокім, з чорнага дрэва крзслам, дзе сядзела каралева, і пацішалі гасцей. Свечкі ў залатых кандэлябрах, люстры з венецыянскага шкла, высокія крыштальныя келіхі на століку перад каралевай, дыяменты ў валасах жанчын — усё ззяла, пералівалася ў жоўтым святле мноства свечак, ад грубак, пакрытых тоўстай кафляй, несла цяплом, але і пахла гарэлым. Там, за сценамі, у перадпечы, сядзеді печнікі і бесперапынна калалі на тлеючае вуголле альховыя, бярозавыя альбо сасновыя калоды.

Каб перабіць пах гарэлага, падлогу перад прыёмам зілі пахкай вадою, і Беата, якая была зацягнена ў новую, аксамітавую, але з

празмерна тонкай таліяй сукню, ледзь не траціла прытомнасць. Але нічым гэтага не паказвала, абмахваючыся шытай золатам хусткай, вяла размовы.

Многія са старэйшага пакалення, глядзячы на яе, успаміналі вяселле першай тады прыгажуні пры кракаўскім двары, з князем Ілюком Астрожскім якраз на другі дзень пасля таго, як дачка старога Жыгімонта павянчалася з вялікім князем сямігародскім і будучым каралём Угар, Іванам Заполіяй. Нароўні з каралевічам Сігізмундам Аўгустам стаяў на тым вяселлі каралеўскай дачкі князь Іллюк, чьё вяселле адзначылі амаль гэтак жа пышна, як і папярэдняе. Многія тады ўздыхалі ад зайздрасці, што прыгажуня Беата з'езджае з Кракава, а паны рада на Літве, ведаючы, што ў пасаг не дае панна Касцялецкая мужу амаль нічога, толькі круцілі галовамі, гаворачы пра яе звычку да раскошы і славы. Яна і на гэты прыём апанулася не як маці дарослай дачкі, а як маладзюткая дзяўчына,— на влошскі манер: светлыя валасы забраны ззаду ў вузел. Сукня на шыі перахоплена вузкім шнурком, твар патане ў карунках, пышныя рукавы захіляюць Гальшку.

Беата ж шкадавала, што каралева жыве не ў Кракаве, горадзе, любімым ёю, а ў Варшаве. Там, у Кракаве, сапраўды ўсё лепшае, што было ў жыцці — маладосць, каханне, поспех пры двары... А пасля,— кароткая радасць жыцця з мужам і клопаты, турботы з-за маёмасці, з-за велізарных багаццяў, якія ёй радасці не прыносілі... Пасля прыёму, паскардзіўшыся старой Баркулабісе, доўга не магла заснуць Беата, забыўшыся нават, як звычайна, пацалаваць на ноч дачку.

Цёмная, яшчэ амаль зімовая ноч плыла над Варшаваю, над Кракавам, дзе малады кароль, схіліўшыся над картаю Каралеўства, слухаў гарачыя словы Мікалая Сянніцкага, арыяніна, аб тым, што роўнасць людзей — права, дадзенае ім пры нараджэнні, а сакратар каралеўскі, Францішак Красінскі, нячутна выходзіў туды і сюды, падносячы на старадаўнім лакавым, прывезеным з усходніх краін, надносіку цяжкі, з мноствам граняў старадаўні келіх з шафранавым пітвом, і, слухаючы гасця, зласліва ўсміхаўся пра сябе... Маладая Гальшка бачыла ў сне вясёлага, прыгожага, як грэчаскі бог, спевака, а яшчэ сніла, як бяжыць яна па лузе, затканым, як на габеленах, белымі ліліямі.

Еўка ж у гэтую ноч, калі над палямі ярка гарэў Уласажэлец, дабралася да сваіх, змучаная фурманкай, дзе ў ногі дзьмула, як з бездані.

Бацькоўскі двор здаўся ёй пацямняным, як бы ўрослым у зямлю. Лямус, стайня з вазоўняй, гумнішча — усё было як бы збросненым, заледзяненым. Фурман, прывязаўшы каня да «компасу», пайшоў у

кухню вячэраць, а Еўка, падняўшыся па высокім, з балясінамі, ганку, прайшла ў сталовую, дзе ўжо чакала яе маці.

Усё тыя ж абразы, атуленья бялюткімі, з чырвонай вышыўкай, ручнікамі, віселі на покуце, на пабеленых сценах месціліся: стары, старанна зацыраваны габелен, падораны некалі, пад ім — два разьбяныя куфры. Лава была засцеленая мядзвездаю шкураю, добра працёртай — яе таксама пазнала Еўка.

Кранула, што маці, чакаючы яе, відаць, ужо колькі дзён апраналася ў лепшае: на цёмнай сукні — летнік адамашкавы з аксамітнымі ўстаўкамі, на галаве — намітка з вісону. Устала з лавы. Твар асвятляўся радаснай усмешкай. Пайшла насустрач, стрымліваючы сябе. Хварэла маці, гэта было адразу заўважна, мусіць, рыхтавалася і да смерці, таму што ўвесь час была сцішаная, рухалася мала, толькі 'неадрыўна глядзела на даччын твар.

І бацька выйшаў не абы-як — у вышываным жупане, накрытым тонкай скурай, ботах з высокімі халявамі. Натапыраныя доўгія вусы зусім сівыя. І сястра Ганна, якая ўжо замуж была выдадзеная, але з-за смерці мужа вярнулася да маці, таксама выбегла прыбраная — у саяне зялёным люнскім, з шалікам адамашкавым гваздзіковым на галаве. Па гэтых прыкметах, а таксама па тым, як трымаліся з ёю родныя, зразумела Еўка, як высока с.тавяць яны тое, што дачка іх жыве не абы-дзе, а ў самой пані Астрожскай, у чьіх жылах цячэ кроў каралеўская. Горка ёй стала на душы — не ведаюць яны, што дачку ў тым Астрозе бізунамі секлі, што пані з ёю не гаворыць! Даведаўся б аб тым бацька — памёр бы, мусіць, ад сораму. «Але ж,— адразу падушчалася ёй, — абое яны — і маці, і бацька — былі колісь пры Радзівілах, дык няўжо там не прывыклі да свавольства магнацкага?» А пасля зразумела, што бацька, доўгія гады жывучы сваім дваром, і сапраўды забыўся на ўсё, што закранала некалі гонар, і помніў толькі бляск забаў, свавольствы і ўцехі. І гэта сагравала яго ў самотнай старасці. Тое ж, што жыў ён цяпер ні ад кога не залежачы, забыты і богам, і Радзівіламі, поўніла яго гонарам, што — змог сам стаць на ногі, не зламаўся. А цяпер вось яна, дачка, перад суседзямі — такой жа шляхтай, як і ён,— дапамагае трымаць гонар. І ўжо, вядома, заўтра наладзяць у маёнтку баляванне, і прымусяць яе расказваць, расказваць, што там да чаго... Ведалі і тут, на Белай Русі, аб прыгодах Гальшкі Астрожскай, гадалі-думалі, хто стане наступным мужам, і тое, што Еўка мае да таго хаця якое дачыненне, і на яе клала нейкі водбліск незвычайнасці, таямніцы.

Назаўтра сапраўды наехала шляхты — процьма. Прыехалі нават паны Завішы, а таксама Кітовічы — мноства паненак на выданні, усе

вёрткія, цікаўныя, як векшы. І, на радасць маткі і бацькі, змаглі яны суседзяў прыняць як мае быць. На стале былі не толькі свае, мясцовыя страны — дзічына, зайчаціна і вепрычына, густа, аж да звону ў вушах, пасыпаная перцам, тоўчаным мускатным арэхам і гваздзікамі, шчупакі і галаўні ўпечаныя, але і галяндзёрскія селядцы, і гарчыца, і каша з дарагога рысу. Трайныя мяды, віно пілі пераважна мужчыны. Але і для жанчын, спецыяльна з самога Нясвіжу, з аптэкі, былі прывезеныя розныя салодкія прысмакі, стаяла некалькі галовак цукру, розныя варэнні. А яшчэ — і такое бачылі паны ўпершыню — на стале паставілі два гарбузы, напоўненыя замарожанай белай масай, з малінавым прысмакам. «Марожанае», — ганарліва растлумачыла недасведчаным Ганна. Нават мужчыны пакаштавалі дзіўнае тое марожанае, але салодкае не надта спадабалася ім, і яны перайшлі на віно, жалудовую і гваздзіковую гарэлку.

І Еўка мусіла расказваць. Гаварыла яна складна і займальна — усе сядзелі як скамянелыя. Пра ўсё расказала — і як пана Сангушку на стайню валаклі, і як, сустрэўшы дачку пасля, пані Беата розныя надрабязнасці судовай справы аб тым здарэнні расказвала.

Шляхта таксама ведала, што на справе аб выкраданні князеўны Астрожскай сутыкнуліся два моцныя ворагі — колішні ваявода Марцін Збароўскі і гетман Ян Тарноўскі, цесць Васіля Канстанціна Астрожскага. Яны і нагаварылі каралю, што гетман Тарноўскі хоча праз шлюб той уцёрціся ў давер да аднаго з самых моцных родаў Княства і ўнлываць на яго справы. Было вядома, што ўжо перад судом пароль у лісце да Мікалая Радзівіла Рудога, свайго ўлюбёнца, наракаў на гетмана. А некаторыя мясціны з суда над Сангушкам, перапісаныя, хадзілі на руках, і імі зачытваліся, нібыта старадаўнімі раманамі пра каханне. У архіве Радзівілаў быў увесь працякол суда, і пісарам пры двары давалі вялікія грошы, каб перапісалі яны выступленні сведкаў, а асабліва — рэчніка Адахоўскага, заступніка Змітрака Сангушкі. Пры Еўцы не хацелі надта выказваць свае адносіны да Сангушкі, якому спачувала ўся шляхта Белай Русі, але месца, дзе гаварыў Адахоўскі пра княгіню Беату, усе ведалі і помнілі:

«О літасцівы каралю і найяснейшы гаспадыне! Помні на тое, якая то нявеста і мадзі — тая княгіня Ілѣва? Яна сквалная; да сэрца прыпадаюць ёй твая замкі, месцы, вёскі і воласці, каторымі ўпраўляе і каторых з рук сваіх не хоча выпусціці, каторыя з дачкою і мужам яе падзяліці не хоча... Што за маці, якая кажа: няхай абое згінучь, абы я адпомсціла?»

Ведалі тут, што польскія вяльможы ўсе галасавалі за смярогны прысуд Сангушку, а баяры Княства — за тое, каб даць трохі часу на

рашэнне гэтай справы. Але, паколькі было іх меней і паколькі, вывозячы Гальшку, пакінуў Сангушка без дагляду пагранічныя гарады, за якімі павінен быў назіраць, і вынес яму пароль смярогны прысуд. Спрачаліся цяпер за стадам — што вышэй — каханне ці ваенны абавязак? І, як заўсёды, жанчыны казалі адно, а мужчыны — другое. За вясёлым тым гвалтам спачатку не пачула Еўка таго, што казаў пан Завіша. Але ўсё ў душы адразу напялася, і стол паплыў перад вачамі, калі данёсся да яе працяг:

— І шрам той, блізна страшная на твары пана Марціна так і засталася з тае начы. Але як тое было — нічога не кажа ён. Дый не падступіцца да яго — бакалаўр жа, вучыць дзяцей шляхты!

Еўка ціха нахілілася да маці:

— Пра каго пан Завіша гаворыць?

Маці не пачула спачатку. Сухенькая, звялая, яна сядзела, абводзячы гасціну заклапочаным позіркам. А кал і пачула, адказала абьякава:

— Тут, у Нясвіжы, прыехаў летась... Бакалаўр малады... З бедных Завішаў...

І зноў, як калісьці, усю доўгую ноч Еўка не магла заснуць. Стаяла ля акна, глядзела, як у цемры трымцяць на марозным ветры старыя вербы, як з глухім шэlestам час ад часу мяце па ганку лёгкая завея і, уздыхаючы, перажоўвае сена ў хляве скаціна. Пад ранак на двары завінеў лядок пад нагамі работнікаў, запурчэла малако ў даёнках, глуха застукалі ў ахвіццях маслабойкі. Бацька выйшаў на двор у калматым кажуху, і радасна падбег да яго сабака, падобны да колішняга Чмеліка... А тонкі серпік маладзіка гэтак жа, як і паўтара года назад, у Німбургу, упарта вісеў у паружавелым небе, і толькі праз дзверы раптам, нібыта недзе хлынула ў дом ранішняе паветра, пацягнула слабым пахам алешыны, пахам першай маладой траўкі. Яна глыбока ўдыхнула яго і раптам паверыла, што жыццё яшчэ ўсё наперадзе, што шчасце для яе не спрахла недзе, не знікла ў невядомых скрынях, а чакае яе, такое ж нясмелае, жыватворнае, як гэтае паветра роднага кута...

У Нясвіжы яна спачатку разгубілася — куды ехаць? Увесь ён быў іншы, нібыта цалкам перанесены з другіх краёў. Але гэта гады — тыя гады, што яна правяла ў Астрозе, далека адсоль. Раз за разам нешта змянялася тут, і ўсяго чатыры зімы назад сястра колішніх уладароў была каралеваю Польшчы. Нягледзячы на тое, што Барбара памерла, Радзівілы з кожным годам узмацняліся ўсё болей. Нясвіж, увесь у будаўнічых лясках, нібыта заяўляў аб тым, што варта толькі захацець таго Радзівілам — і сюды, а не ў Кракаў ці Варшаву будуць з'яз-

джацца паслы і замежныя госці... Таго ніколі не суджана будзе ім, але застанецца Нясвіж — памяць пра доўгавяковую іх магутнасць...

Пані Беата як у ваду глядзела — гаспадар прыехаў сюды на кароткі час з Вільні. Агромністы, яшчэ не цалкам пабудаваны замак стаяў на месцы колішніх камяніц, але цяпер ён чамусьці быў абкружаны вадой. Няўжо і ваду прымусілі тут цячы так, як таго захацелася гаспадарам? У канцэлярыі яе пачціва прыняў замкавы ўраднік, пакланіўшыся, прапанаваў пачакаць.

— Мне толькі аддаць гэты ліст яго мосці,— сумеўшыся, сказала Еўка. Перадала вялікі скрутак з чырвонай пячаткай.

— А можа, вас захочуць распытаць пра што-кольвечы? — ураднік выклікаў пісара, загадаў далажыць яго мосці і, толькі дазнаўшыся, што пан Мікалай прылёг адпачыць, адпусціў Еўку. Павагаўшыся, яна папрасіла знайсці пана Марціна, настаўніка.

Ураднік зноў выклікаў некага з дваровых слуг, а калі той, вярнуўшыся, далажыў, што бакалаўр з раціцы паехаў у Клецк, папрасіў Еўку прыйсці пазней ці лоной паўтра раніцай. Яна выйшла, шчыльней захутаўшыся ў хустку з казінага пуху, адчуваючы, як, нягледзячы на цёплы суконны каптан, прабіраюць яе дрыжыкі. Да абеду хадзіла па Нясвіжы, азіралася, заходзіла ў крамы, Гандлёвая плошча з ратушай была запоўненая людзьмі, у крамах прадаваліся тавары з замежных краін, прылаўкі згіналіся пад кукламі адамашка і белі, ядвабу і мяхоў. Зазыўна крычалі абутнікі, шкляры, кушнеры. Далей гандлявалі сваімі таварамі рымары, сырамятнікі, бондары, і войт, выйшаўшы з ратушы, паважна гаварыў нешта сваім дарадцам, якія пачціва слухалі яго, схіліўшы галовы ў модных каўпаках і берэтах. Еўка зайшла нават у новы, толькі што пабудаваны касцёл. Там, ля сцяны, белай і высокай, на рыштаванні, стаяў жывапісец, з-пад кісці яго выглядаў пяшчотны і задумены твар Радзівілаўны, абрысы яе каралеўскай сукні. Пасля Еўка зноў крочыла на Нясвіжы, а спадарожніца, эканомка, хадзіла за ёю, задыхаючыся ад хваробы, што засела ў вантробах, трасучы дробна старэчай галавою.

А ўвечары, калі маладая жанчына ў палатняным каптанчыку, з касой, што ўпала на плечы, і ў простым чэпчыку дапамагала бацьку лічыць сярбшчызну, якую яшчэ трэба было здаць дзяржаўнаму войту, застукалі колы, са скрыпам расчынілася брама, прапускаючы госця. Еўка змярцвела. Але то быў толькі малады, гадоў семнаццаці, отрак у светлым жупане і чырвоных портах, падперазаны шырокім вышываным поясам. Ён пачціва пакланіўся Еўцы, а пасля, паклікаўшы яе ўбок, перадаў словы яго міласці бакалаўра пана Марціна, каб яна не

шукала з ім сустрэчы. Ніколі. Нізавошта. І дадаў яшчэ чамусьці отрак, скончыўшы гаварыць,— «аман». Ці ад сябе. Ці ад Марціна.

Аглушаная, Еўка глядзела, як схаваўся ён за брамай, як работнікі доўга стукалі клямкаю, зачыняючы вароты. Бацька нешта пытаўся — яна не адгукалася. Пайшла ў пакой, дзе стаяла лава, на якой спалі яна і сястра, паваілася на сяннік, уткнулася тварам у свежую пошаўку і праляжала так паўночы без думак, амаль без дыхання. У галаве звінела, чорным каменнем перакатвалася гэтае «аман». І розныя думкі, адна за адной, мітусіліся ў разгарачанай галаве. Чаму? За што? Ёй жа — нічога не трэба. Толькі ўбачыцца! Толькі глянуць! А недзе апоўначы раптам новая з'явілася думка, — шкадаванне ахапіла ўсю яе істоту, гарачай хваляй разлілося па целе.

Гаварыў жа пан Завіша пра страшны пшар на ягоным твары! Можна, таму і не хоча Марцін яе бачыць? Можна, баіцца яе вачэй? І тады, устаўшы, пайшла яна ў пакой для гасцей і там, развёўшы вадую стары, ледзь не засохлы атрамонт-чарніла, напісала колькі слоў і раніцай папрасіла завезці той ліст зноў у канцэлярыю.

Колькі дзён прайшло — адказу не было. І тады зноў папрасіла яна ў бацькі каня і, узяўшы старую эканомку, паехала ў Нясвіж.

На гэты раз яна не пайшла ў замак, а, зайшоўшы ў касцёл, уступіла ў размову з жывапісцам, якога бачыла яшчэ ў першы прыезд. Гэта быў влох, і ён, пачуўшы гаворку па-латыні, узрадаваўся, як дзіця. Бытаючы русінскую і влошскую мовы, раскажаў, што другі год жыве ў Нясвіжы, плацяць яму тут добра, але што блага — няма ў людзей той весялосці і адкрытасці, як у роднай Італіі. Можна, ад таго, што прырода тут суровая, людзі такія ж — негаваркія, замкнёныя. І жанчыны прыгожыя таксама глядзяць сурова, вось яна, беліссіма,— Ева, о Ева! паводзіць сябе як цывілізаваная жанчына, не баіцца загаварыць з бедным іншаземцам...

Паўгадзіны не прайшло, а Еўка ведала ўжо, што Джыванні сябруе толькі з панам Марцінам, але і сяброўствам гэта ледзь назавеш. Пан Марцін таксама замкнёны, але душа ў яго залатая, і ён гаворыць таксама на італьянскай мове, а яшчэ — па-нямецку і па-польску. Хоча пан Марцін пайсці яшчэ ў духоўную семінарыю, староніцца жанчын, а дзеці яго, як ні дзіўна, слухаюцца. Увечары заўсёды прагульваецца адзін, ідзе вунь па той дарозе, таксама адзін, і хаця б узяў калі які кіжжал, бо ў Нясвіжы многа прыезджых людзей, вунь якое будаўніцтва...

Упарта, нягледзячы на ўгаворы эканомкі, сядзела Еўка ў карчме, ела і слухала, як гавораць мужчыны і жанчыны аб налогах на піва і як знішчаюцца ўсе корчмы, што не пры гасцінцах, таму што часта

заводзяцца ў іх падазронныя людзі. Выйшла адтуль толькі тады, калі закацілася сонца і на вуліцах пацішэла. А пасля хутка пашыбавала па адзінокай дарозе міма пасаджанага калісьці парку, туды, дзе дарога гублялася ў хмызняку, а яшчэ далей атулялі яе магутныя яліны.

— Бог з табой, мая паненка! Няхай заўтра заб'е мяне твой бацька, але я душа хрышчоная, не пайду нанач у лес! — сказала, хрысцячыся, эканомка і засталася непадалёку ад палаца, а Еўка хутка, нібыта хто яе гнаў, пайшла па дарозе. Увайшла ў лес і стала пад ялінаю, адчуваючы, як шалёна б'ецца сэрца. Адталы за доўгі, ужо амаль вясновы дзень лядок зноў падмёрз, яна баялася хадзіць, таму што ў сцішэлым лесе чуваць было далека — так далека, тнто, калі пачаў вухкаць сыч, рэха панеслася скрозь, ажно да самага палаца.

Неўзабаве на дарозе паказалася адзінокая фігура, яна панура рухалася ў бок лесу. Нехта — высокі, у цёмным, — ішоў сюды, таксама як і яна, адзінокі.

Калі чалавек параўняўся з ялінай, Еўка адчула, як кінулася ў твар кроў. Гэта не быў твар Марціна, з яго юначай гожаасцю і мяккаасцю. Твар мужчыны, глыбока перарэзаны ўродлівым шнарам, твар, дачасна састарэлы, пакутлівы і худы, выглядаў з-пад чорнага капюшона. Але ўслед за гэтым яна пазнала яго — па вуснах, што, нават сціснутыя, захоўвалі нейкую лагоднасць, па вачах, разумных і задуменных. І — выйшла з-за дрэва.

Мужчына здрыгануўся, але ледзь прыкметна. Ён моўчкі глядзеў, як яна ішла да яго, худы твар закамянеў яшчэ болей.

Еўка хацела загаварыць — але горла было сцятае. І тады, не помнячы сябе ад жалю і журбы, яна зрабіла адзінае, што магло дапамагчы ім абайм — яна абвіла яго рукамі, як свайго, як роднага, і, схпіўшы худыя яго пальцы, стала іх цалаваць.

Марцін, захоплены знянацку, стаяў, апусціўшы рукі. Яна не магла бачыць, што твар яго скажоны мукай, толькі пачула голас:

— Нашто вы... гэта?

— Я думала... я думала... вы мёртвы! — словы вырваліся з яе грудзей, яна, не стрымліваючыся, загаварыла, захлынаючыся, прасіла літасці — з-за таго, што не магла пахаваць яго, таму што і яе, як і Гальшку, сілай пасадзілі і павезлі. Яна расказвала, што і мёртвага любіла яго, што не жыла, а пакутавала... І што ніколі, ніколі не адпусціць яго болей...

Тады ён таксама абняў яе, і, не помнячы ні аб часе, ні аб акружаючым — ні аб чым, аглушанья і накрытыя гарачай, нястрымнай пльвінню любасці і шчырасці, яны нахал і адзін аднаго, і, апроч зораў, што густа высыпалі ў небе, зялёнага мяккага моху і магутных ялін,

што высока ўзнесліся ў неба, нічога не было, і толькі глуха, адна-стайна, але ўпарта, не перастаючы, вухкаў далёка-далёка ў лесе сьч...

Праз тры дні Марцін разам з дзядзькам, старым Юрыем Завішам, прыехаў да Ваяра Касцевіча — прасіць, каб даў дазвол на шлюб і на прыняцце дачкой кальвінісцкай веры.

Шляхціц выслухаў іх спакойна, пасля сказаў:

— Раз яго мосць выбрала для сябе гэтую новую веру, я нічога не магу сказаць пра яе благога — яму відней. Але дачка мая, як і мае продкі адведу, праваслаўныя. Калі ёй так проста веру бацькаву змяніць, то як яна будзе вернаю малжонкай свайму мужу?

І не згадзіўся на тое, як ні гаварылі яму стары і малады Завішы пра тое, што новая царква бліжэй да простага чалавека, такога, як ён, і што паміж ім і богам не будзе цяпер хцівага і пагрузлага ў грахах духавенства.

— Што свяшчэннікі думаюць пра мірскае і грашаць — праўда,— сказаў Касцевіч.— А што я просты чалавек — нязгода! Я — па томны баярын, род мой ад Гедьмінавічаў ідзе і ад Рурыкавічаў адначасна. Нягледзячы, што я збяднеў — але гэта ў руцэ божай. Спадзяюся падняцца, а можа, дзеці дапамогуць. Здаецца мне, што гэтую новую веру перачакаць трэба...

— Але ж дачка ваша кахае яго, — паказаў Юры Завіша на пляменніка,— і ён яе таксама!

— Можа, з-за таго вернецца да свайго, бацькоўскага, — спакойна сказаў гаспадар.— Загінуў яго бацька, як харобры воін, і сыну не прыстала ад яго адмаўляцца. Анроч таго, абяцаў я пані Беце, што будзе да смерці дачка мая служыць Астрожскім...

Марцін выйшаў ад Касцевічаў счарнелы. Перадаў Еўцы ліст, дзе прасіў яе паўздзейнічаць на бацьку праз маці. Але тая спалохана замахала рукамі:

— Я не красамоўца, думаеш, лацно мне з ім жыць было? Усё жыццё слухаць слухаў, а рабіў па-свойму. Суседзі вунь невьмоўне шкоды чынілі — маўчаў. А пасля сваіх пахолкаў узяў ды з гакоўніцамі пана Богуша падсярог. Аб чым гаварылі, не ведаю, але абьход наш цяперака ніхто не чапае...

А па нейкім часе бацька паклікаў дачку да сябе і сказаў ёй сурова:

— Час табе вяртацца, дачка. Вяртайся да пані Беаты. Тут табе не месца, і жаніх такі нам непрыдатны.

— Але чаму? — апускаючыся ля ног бацькі, яна падняла да яго змучаны за гэтыя дні твар. І папрасіла:

— Злітуйцеся, тата!

Ён доўга глядзеў на яе, пасля прагаварыў:

— Вас не абвянчаюць без бацькоўскага бласлаўлення. І — не магу парушаць свайго слова. Я — шляхціч.

Ён не хацеў нават гаварыць пра Марціна, называючы яго здрайцам і адступнікам.

За гэтыя дні Еўка многа разоў спрабавала тлумачыць яму, што, заціснутыя паміж дзвюма магутнымі сіламі, думаючы пра сваю дзяржаўнасць, лепшыя людзі Княства шукалі асобнай рэлігіі, грунтуючыся на якой можна было б стварыць самастойную дзяржаву... Прынамсі, так гаварыў пра гэта Марцін, так думалі і ў Астрозе некаторыя магнаты з акружэння самой Боны. Што да Еўкі, то ёй цяжка было разабрацца ва ўсім, і думала яна толькі пра адно — што за Марцінам гатовая была ісці нават у пекла... Спачатку яна пра тое думала з жахам, пасля і такая плата стала здавацца мізэрнаю. Празьціць з ім жыццё! Душа яе, што спачатку разрывалася на часткі, паспакайнала, калі маладая жанчына зразумела, што гатовая плаціць любую мыту, перанесці любыя пакуты. Але і гэтага мала тым, хто мае бодынае права на яе жыццё і смерць, чым яна сама! І яна гатовая была ўзненавідзець бацьку, маці... Што ёй да права абычаёвага, якое гаворыць: «Гдзе бы каторая дзеўка без волі бацькоўскае і мацярынскае ішла замуж, такавая адпадае ад пасагу і ад імення бацькоўскага і мацярынскага»? Але страх перад бацькам не даваў гаварыць, яна толькі чаплялася за яго боты і прасіла:

— Злітуйцеся, тата...

А ён адпхнуў яе і выйшаў. Загадаў запрагаць коней і фурману загадаў, каб вёз дачку да Варшавы, дзе б вырашыла тую справу пані Беата.

Калі ж садзілі дачку ў вазок, сказаў ёй коратка, што, калі вярнецца яна ўпотай да Марціна, таго звольніць са школкі канцлер, таму што нельга прапаведніку, бакалаўру жыць з блуднай дзеўкай. Калі ж без згоды бацькоў пяройдзе яна ў веру кальвінскую, паганую, сам застрэліць яе з гакаўніцы.

— Што ж, — Еўка ўпершыню паглядзела бяссоннымі, абведзенымі сінечай вачмі на бацьку адкрыта, — застаецца чакаць.

— Маёй смерці? — шалёна глянуў пан Касцевіч. — Чакай. Але пры мне — ніколі!

У тыя ж дні ў Варшаву прыехаў кароль Сігізмунд Аўгуст.

Прыехаў заклапочаны, бо ехаў з Літвы да Петрыкава на сейм. Яшчэ з часоў каралевіча Казіміра ўсё набірала і набірала сілу шляхта, але цяпер, калі дзяржаву раздзіралі разнагалоссі, паны рада Княства адкрыта гаварылі аб жаданні нарэшце набыць самастойнасць.

Справа Гальшкі Астрожскай таксама была знакам, як захоча вырашаць кароль складання супярэчнасці ў Кароне.

Але цяпер Сігізмунд Аўгуст быў настроены іначай, чымся год назад. Адпазненне Княства, якое за год набыло выразныя рысы мажлівасці, значыла для яго страту. Выбар — альбо-альбо — паўставаў перад ім з грознай сілай. Патрэбны былі рашучыя меры, каб спыніць гэтае раздзіранне дзяржавы, стрышаць паноў раду і зноў прывесці іх да наслушэнства. Цяпер замужжа Гальшкі павінна было паказаць усім, што ад гэтага часу не будзе больш вялікай розніцы паміж межамі Польшчы і Княства, і таму ён вырашыў, што мужам Гальшкі стане Лукаш, граф з Горкі. Братоў Андрэя і Лукаша ён любіў, спадзяваўся, што яны аддзячаць яму той жа прыязнасцю і падтрымкай. Ваяводам Лукаш стаў пасля таго, як Ян Касцялецкі, родзіч княгіні Беаты, пайшоў у біскупы. Думалася, што гэта сцішыць Беату.

Дзеля таго па загаду Сігізмунда Аўгуста прыехаў Лукаш з родзічам сваім, Андрэем Чарнкоўскім, біскупам Пазнанскім. Тады ж Чарнкоўскі пайшоў у пакоі каралевы-маці і перадаў княгіні Іллёвай жаданне караля. Княгіня Беата задумалася было, але старая каралева заўважыла са здэкам:

— Мой сын нарэшце дабраўся да вашых скарбаў, твая мосць, і цяпер ужо амаль збройне выдае замуж дачку!

Беата ведала, што старая гаспадарыня гаворыць гэта дзеля сваркі, з хітрыкамі. І ўсё ж яна ўважліва слухала ўсё, што, шыбуючы туды і сюды па драўлянай, гладка выструганай і воскам нацёртай падлозе, казалі каралева. А тая паступова ўзбуджалася гак, што на старых яе, амаль ужо незаўважных грудзях трымцеў адамашак, а коленская курыльніца, зробленая ў выглядзе вастраверхага замка, з трубаў якой курыўся пахкі дымок, падскоквала на высокім буфеце.

— Ты ж даўно сядзіш на ўдовіным стольцы! — казалі каралева. — І не дзіця неразумнае, каб цябе страфаваці — адчытваць, прабіраць. Нават стрый Канстанцін — усяго толькі дарадца!

І Беата, якая гатова была ўступіць каралеўскаму жаданню, адмовілася прызнаць кандыдатуру Лукаша. Яна загадала перадаць каралю, што сама знойдзе мужа для дачкі. Біскуп доўга ўгаворваў яе — ало дарма. Каралева Бона шпіліла яго словамі дзёрзкімі і насмешлівымі.

Сігізмунд, якому біскуп, блытаючыся і стараючыся змякчыць адмову, перадаў яе, пачырваневы амаль пад колер яго шарлатнага — пурпуровага — каптана. Пасля з усяе сілы стукнуў кулаком па дубовым сталі, за якім палуднаваў, ажно пасыпаліся цыновыя і сярэбраныя місы, упаў і раскалаўся келіх з тоўсгага ўзорыстага шкла.

— Не будзе так, як ім хочацца! Каб бабы кіравалі каралеўствам!

Уначы двор каралевы-маці быў абкружаны стражнікамі, і, нягледзячы на гнеў яе і тупатанне, ад якіх ціхія вулачкі каралеўскага замка ажно трымцелі, вышэйшыя саноўнікі каралеўства ўвайшлі ў пакой да княгіні Беаты і, не застаўшы яе (тым часам яна ўцякла і схавалася ў лазні) павялі да выхаду маладую князеўну, ласкамі ды ўгаворамі стараючыся схіліць яе да шлюбу. Канцлер Асецкі даводзіў, што маці стала блага, і паслаў шукаць княгіню — каб супакоіць дачку.

Перад самым вячаннем ёй прынеслі пярсцёнак, зняты з рукі маці, як згоду на той шлюб, і падчас вячання, якое адбывалася ў капліцы, былі чуваць яе словы: «Згодна, калі на тое воля княгіні, маці маёй...»

Пасля, як адпусцілі яе зноў у пакоі да маці, адзін з маладых прыдворных, Андрэй Апалінскі, будучы велікапольскі генеральны стараста, нападчына сказаў епіскапу Пазнанскаму, які праводзіў вячднне:

— Ойча вялебны пане Андрэй! Два сэрцы з'ядналі вы, якім ніколі не быць разам. Неба не прымае каханне па прымусу.

І, стомлена гледзячы на яго, адказаў пахмурны Чарнкоўскі:

— Каханне — гэта для людзей простых, а нас узвышае над чэрню ўменне ахвяраваць сабою... ну, дзеля айчыны. А неба... Так, неба... Але бліжэй да нас з вамі яго моцць, кароль Сігізмунд. Вучыцеся гэтаму, мой шаноўны пане...

Кароль у гэты час шалёна імчаў па замерзлых пад ноч дарогах. Хрумцеў, лопаўся пад капытамі яго цісавага каня малады лядок. Церусіў калючы, з наледдзю снег, неба, зацягненае начнымі аблокамі, грозна лажылася на ўзгоркі. Уснона на кані, вышытая срэбрам, рабілася вільготнаю, прыдворныя церусіліся ззаду. Сігізмунд сцішыўся, паехаў крокам, паправіў шлык з куніцы, што падчас скачкі насунуўся на вочы. Раптоўна ўспомніў вечар чатыры гады назад, калі імчаўся вось гэтак жа на рыцарскі турнір у Вільню, але тады побач была карэта, з якой выглядаў ружовы, выкшталцоны і дзівосны, як ружа, твар каралевы Барбары, яна ўсміхалася, паказваючы роўня, беля, як часнок, зубы, і ён, хмялеючы ад радаснага бляску ў яе вачах, забыўся на ўвесь той гвалт і сорам, якім абярнуўся быў ягоны шлюб з ёю. Забыўся на кіны і ледзь схаваныя пад ветлівацю абразлівыя інтанацыі сенатараў, гнеў і крыкі маці, на адмаўленне вячаць іх адкрыта, на вачах усёй Рэчы Паспалітай... Успомніў і спалоханы, амаль дзіцячы тварык Гальшкі Астрожскай, пыхлівы, ганарлівы выраз вуснаў яе маці — што ж, калі яна, ягоная сястра па бацьку, хоча паказаць уладу — не дамо. Жыгімонт Стары быў памяркоўны, маці ж

Беаты, Кацярына Цельнічанка, таксама была спакойнай, ціхмянай — адкуль у Беаты такая зацятасць? Успомніў, як сам з шаленствам крычаў сенатарам і путным пры двары, загадваючы сёння ж правесці вячанне... успомніў, паморшчыўся і зноў памчаўся наперад, гонячы ў Петрыкаў, на сейм, дзе чакалі важныя дзяржаўныя справы, дзе гетман Вялікі Літоўскі Мікалай Руды Радзівіл сядзеў з лістом ад вяльмож Княства, са скаргамі, што яны церпяць уціск і акруту ад вяльмож Рэчы Паепалітай. Пішуць: паводле гэтага давядзецца ім шукаць іншую веру, якая б стала апорай пакрыўджаным, паколькі даўняя, грэчаская вера не дае такой абароны, а пакорліва схіляецца на ўсход... Караля трывожыла, што ў мінулым годзе ў Заблудаве была адкрытая коштам Радзівілаў першая на Белаі Русі кальвінісцкая семінарыя, што заходняя ерась папаўзла па Княству, што да маці-каралевы прыязджаюць пасланцы з Італіі і таксама шэпчуцца з ёю пра нейкі ордэн у каталіцтве, заснаваны Лаполам, і што не раз ужо казала яму Бона, што толькі гэты ордэн здольны сабраць у адно дзяржаву, якая, нібыта сатлелае залатое рызгэ, распаўзалася ў пальцах... Але і многія польскія вяльможы казалі пра тое, што, ад'яднанае і самастойнае, Княства стане здабычай ворагаў і што час дыктуе абходнасць сабраць народы ў адно, аб'яднаўшы іх — праз унію і далей — у каталіцтва... Час, складаны і смутны, вымагаў дзеянняў, кароль, якога таксама раздзіралі групоўкі, сумняваўся і разважаў, а з усіх бакоў усё настойлівей, неадменней ціснулі на яго, і ён часам адчуваў сябе слабым і няздольным на тое адзінае, важнае рашэнне, якое акрэсліць лес народаў... Літва з Жамойццо, Малая і Белая Русь, Вальнь і Падляшша, сама Рэч Паспалітая — розныя звычай, мова, нават універсальныя лісты даводзіцца пісаць па-беларусінску, па-польску і на лаціне...

Пра гэтае ж у тую ноч, толькі па-іншаму, думаў Марціо, які сядзеў у невялікім каменным дамку непадалёку ад замка разам са сваімі сябрамі над лістом, які прыйшоў са Швейцарыі. Гаварылася ў ім аб тым, што дасюль не могуць дараваць вучоныя ўсемагутнаму Кальвіну яго памылкі. Усе шэпчуцца аб тым, што кроў, як бачна, цячэ ў чалавека так, як аб тым напісаў іспанец Мігель Сервет, а яго па загаду Кальвіна спалілі на вогнішчы. «Нечуваная і нябачная ў нас, на землях беларусінскіх справа,— чытаў кашталян нясвіжскі Міхал Кавячынскі,— колькі гадоў прайшло, і ўсе грамчэй гавораць аб тым, што Кальвін не лепшы, чым прадажнае каталіцкае духавенства...»

— Пан Мікалай будзе моцна гневацца за такі ліст,— сказаў другі брат Кавячынскі.— Ён адкрыў адзін кальвінісцкі збор, цяпер чарга за Нясвіжам. А нам як быць? Паспрабуй запырэч яму!

— Але і пан Сымон Нудны чалавек напразумнейшы, дасведчаны,— сказаў, падняўшы галаву ад стала, Андрэй Крышкоўскі, падчашы. Ён не ведаў, што ўсяго праз год з невялікім зробіцца міністрам кальвінісцкага збору, які толькі будаваўся ў Нясвіжы.

— Але ж ён усё роўна кальвініст,— запырэчў Марцін.— Хоча таго ці не хоча, але мусіць паднарадкавацца абшчыне. Канешне, Кальвін не пан бог, але для нас кальвінізм спрыяльны. Цяпер або ніколі! Толькі для таго, каб людзі зразумелі, што і як, патрэбны бітыя кнігі — так, як у Чэхіі, у Нямецчыне. Друкаваць іх не так цяжка, я досыць наглядзеўся на тое, калі вандраваў па тамтэйшых краях.

І яны ўчатырох пачалі гарача гаварыць аб тым, што і як трэба будзе арганізоўваць у Нясвіжы. Гаварылі і пра друкарню, намячалі, дзе купляць абсталяванне, адкуль выпісваць друкароў.

І ўвесь час Марціна грызла скруха — як адпусціў ён у далёкі свет Еўку? Але сілай пашлюбіцца з ёю — значыць да смерці абразіць баньку, чый выбуховы нораў і вальналюбства былі досыць вядомыя. Суцяшаў сябе тым, што пройдзе час, усё неяк абатрэцца і наладзіцца.

Грызла яго, нягледзячы на тое, што сам ён быў гарачым прыхільнікам новага веравызнання, сумненне — ці здольна яно вывесці дзяржаву і народ на самастойны шлях, ці пойдучь за ім людзі? Ведаў жа пра ўпартае, зацятае супраціўленне катадзізму — пакуль у яго пераходзілі толькі некаторыя беларускія шляхетныя роды. Вось і бацька Еўкі — ад свайго не адступаецца, лічыць страту старой, бацькоўскай веры за здраду. А калі ўдумацца, то вера нібы бацькоўская, але яшчэ раней бацькі нашы Перуну ды Велесу маліліся, дасюль дзяды спраўляем і знаку ад мёртвых чакаем, калі цяжка, пытаемся на магілах, дзе знічы запальваем: як быць, шаноўныя дзяды, што нам параіце? То дзе ж ён — сапраўдны звычай дзедаўскі?!

Змучаная прыехала Еўка ў Варшаву. Прыехала ў лінені, калі над Старым Мясам ярка свяціла гарачае сонца, епрабуючы прабіцца скрозь стогадовыя дубы і вялізныя каржакаватыя ліпы, пасаджаныя яшчэ пры Казіміру, а Вісла, накрытая безліччу залатых лускавіНак, нагадвала вялізную лянівую русалку. Тут з нядаўніх часоў пачалі збірацца сеймы, і Варшава відавочна вырывалася наперад перад Кракавам і, як усякая новая сталіца, імкліва расла і пашыралася. Хаця акраінныя яе вулачкі ўвосень, відаць, яшчэ тапіліся ў цяжкай, чырванаватай гліне, дый каля цэнтра брукаванка ляжала роўна і весела, і дамы-камяніцы, ніжнія вокны якіх былі забраныя жалезнымі кратамі, пазіралі на прахожых насцярожана і задзірліва. Яшчэ на пастаялым двары Еўка даведалася, што Гальшка зноў выйшла замуж, але жыве яна асобна ад мужа, нягледзячы на загад караля.

Пані Беата сустрэла яе nepřыветна.

— У мяне і сваіх клопатаў досыць,— заявіла з гневам.— А бацька твай ухвалы дастойны за цвёрдасць. Я не магу яго пераконваць, каб адпусціў цябе ў арышнства, хаця многія нашы сваякі г а то вы надзець човую скуру і пяць па-новаму. Не! Да таго ж — ці ён не чалавек слова? Ці ён не шляхціч!

Затое Гальшка сутрэла Еўку з нечаканай радасцю. Яна кінулася ёй на шыю, на вялікі гнеў мацеры, і, нягледзячы на той гнеў, настаяла, каб Еўка засталася з імі ў Варшаве, пры двары.

— Мамусю, як жа адпраўляць яе да тых барбараў? — лашчылася яна да маці.— Што ёй там рабіць? Сум на без яе, бо наша Альжбета заікаецца амаль на кожным слове. А мне так даўно хацелася паслухаць пра Баву, кнігу толькі што пераклалі з нейкай там сербскай! Альжбета дрэнна чытае па-беларусінску, нават латынь і тую як след не асвоіць! Я загадала перапісаць для сябе «Баву».

Альжбета і сапраўды, нібы знарок, запіналася, доўга ўчытвалася ў словы, чым выводзіла з цяры Гальшку. Пасля таго як Еўка вызваліла дзяўчыну ад надаельх абавязкаў, яна ад радасці падарыла ёй сярэбравую жукавіну — пярсцёнак.

— Панна так доўга не спіць, і мой Януш ніяк не можа дачакацца! — сказала яна. — Калі я стану тут непатрэбнай, я змагу выйсці замуж, бо бацька мой не надта хоча сварыцца з пані Беатай!

Баркулабіха таксама абрадавалася Еўцы.

— Няма смачнейшае вадзіцы, чым з роднае крыніцы,— сказала яна.— Нешта абрыдла мне па розных кутах цягацца. А на цябе гляну — свая, яно і лягчэй.

Яна надта здала за гэты час, ногі яе раздзьмула, яны сталі вялікія, як калоды. Скардзілася на жыццё.

— Толькі ляжаш — а тут то вады цукровай падай, то гарбаты. Наша па пі начамі дрэнна спіць, ды і маладая таксама. Ну, як тут не будуць мучыць згрызоты, з такіх варункаў?

І яна расказала Еўцы ўсё ў падрабязнасцях, як сталася тое вяселле. Дадала ад сябе, што дарэмна іх гаспадыня працівіцца каралеўскай волі. Хаця і шляхта і вольная ў Кароне, як нідзе болей, але ж кароль ёсць кароль, і не слабой жанчыне, хаця б і ягонай, як кажучь, сястры, важдатца з тымі замужжамі. Дадала, што, хаця Гальшка і вячаная з графам Лукашам з Горкі, але ён — сам па сабе, а яна — сама па сабе, пры маці ды пры найяснейшай каралеве. Мучыцца трасянкай ды нейкімі мроямі.

Што Гальшку сапраўды пачалі мучыць мары, Еўка пераканалася хутка.

Вечарамі, калі ў кандэлябрах гарзлі свечкі і праз чырвоныя, зялёныя і жоўтыя шкельцы каляровых вокнаў свяціла поўня, ад чаго твар маладой жанчыны здаваўся прывідным, у спальню нібы ўваходзіў адчай. Еўка сядзела ў крэсле, чытала роўным голасам:

— Бава ўвайшоў у камору і ўбачыў паняў, а яны сядзяць на абедзе за стадам; і Бава ўвайшоў бліжэй і ўсланіўся на посах, рэчэ паням: «Для бога вас прашу і за літасць добрага віцязя Бавы». Калі чула Дружнена, як імянуюць Баву, не магла болей есці і піці і пайшла да пілігрыма і рэкла яму: «Ці бачыў ты, дзе Бава? Як яго знаеш, што яго дзеля просіш?»

Гальшка ўскоквала, твар яе чырванеў:

— Калі на мяне глядзіць нашы віцязі, я бачу ў іх вачах сквапнасць, але не бачу святла. Скажы мне, няўжо я такая брыдкая, што на мяне могуць глядзець толькі як на куфар з пенязямі?!

Еўка суцяшала яе, угаворвала, а самую яе грызла і грызла тута. Баялася сказаць Гальшыцы пра Марціна і пра сябе, баялася — таму што была гэта яе апошняя надзея. Калі адмовіць Гальшка, калі не захоча ўгаварыць пані Беату — тады ўсё, тады можна сохнуць і жаўцець без аніякай надзеі на чалавечае жыццё, на шчасце.

Яна ўсё чакала зручнага выпадку, каб пагаварыць з Гальшкай, але хісткая надзея яе то разгаралася, то знікала, калі маладая пані, відаць, не дзеля падману, а ўсур'ёз заяўляла, што без Еўкі яна адчувае сябе адзінокай і скрушлівай, і што нікуды яе ад сябе не адпусціць.

— А калі я... вось так, як у кнізе, пакахаю? — аднойчы запыталася ў яе Еўка.

Гальшка на момант задумалася, а пасля заявіла з дзіцячай непасрэднасцю:

— Я загадаю, каб твайго мужа ўзялі ў мой маёнтак, да нас. Ён будзе таксама служыць пры нашым двары!

Еўка ўсміхнулася горка: не, Марцін не паедзе ў Астрог, ён застанеца на роднай зямлі. Не дзеля таго, каб мець грошы і насады, вучыўся ён за мяжой, вандраваў па розных гарадах! Вяртаўся на радзіму, каб служыць ёй — і толькі ёй, радзіме... Адказала горка:

— Паненка сама пакуль не ведае, дзе будзе яе двор. Бач, нарочоны тваёй мосці сам можа не паехаць у Астрог, а ўзяць цябе да сябе, у Шаматулы. Ягоны замак там...

— Ён не муж мне! — успыхнула Гальшка. — Мяне вянчалі сілком! Мамуля кажа — лепей задушыцца, чым пакарыцца насіллю! Да таго ж гэты Лукаш нейкі сізкі, вёрткі, як вугар. І ўсё стараўся паглядзіць, а рука ў самога вільготная, як яшчарка!

Пасля дадала, памаўчаўшы:

— Мамуля кажэ: калі купляць мужа, то харошага. Мой бацька быў не самым прыгожым пры кракаўскім двары, але затое рахманым. Т яна добра жыла за ім. Шкада, што я яго не ведаю. Калі б ён быў жывы, нас бы так не шпурлялі, як цяпер...

Ішлі тыдні, месяцы. Залатая луска на Вісле нібы выцвіла, рака цяпер была непрыветная, шэрая, ускаламучаная, сшарэлае лісце глуха шоргала аб чарапічныя дахі дамоў на Старым Мясце, дзе жыла пані Беата са сваім дваром.

Каралеву-маці ўсё цясней абступалі хваробы, яна паднімалася толькі пад вечар, а на прыёмах была хмурная, нервовая, калючыя чорныя яе вочы пазіралі на свет з усё большай непрыязнасцю, Яна любіла паўтараць: «Сама старасць ужо ёсць хвароба». Вяртаючыся ад яе, абедзве жанчыны — Беата і Гальшка — бывалі такіц ж заклапочаныя і хмурныя. Пакаёўкі беражліва здымалі з ног старэйшай пані башмачкі з белай скуры, вышытыя ружовым шоўкам, з плячэй яе — адамашкавы саян з буйнымі жамчужынамі, падносілі ёй пахкасці і націралі скроні духмянаю коленскаю вадою, а яна, лежачы на блакітнай канапцы з залатымі разводам!, горка, на ўвесь дом, скардзілася на сваю ўдовіную долю і крычала на маладую князеўну, якая паспешліва ішла да сябе ў спальню і там пачынала рыдаць. У такія хвіліны слугі ў пярэдніх пакоях хаваліся хто дзе — гнеў гаспадарыні перакідваўся на іх, і не аднаго пасля дралі лазінамі пры гарадскім магістраце.

Можа, ад таго, што Еўка шмат чытала і думала пра жыццё, а можа, ад таго, што, колькі сябе помніла, шкадавала чалавека і ўсё жывое, яна рабілася мудрэйшай і сцішана-засяроджанай. Гальшка ўсё мацней прывязвалася да яе. Калі маладая князеўна білася ў трасянцы, а Баркулабіха спалохана мітусілася паміж дзвюма гаспадынямі, не ведаючы, каму і як дагадзіць, Еўка ўваходзіла ў спальню, моўчкі адхіляла пакаёвак, пачынала сама распранаць Гальшку, не гаворачы ані слова, чакаючы, пакуль сьдзе першы выбух слёз і слоў.

— Што я ёй зрабіла?! — плакала Гальшка.— Праз мяне яна загубіла сваё жыццё? Дык ці я віною, што яна ж нацкавала на князя Змітрака Сангушку пагоню і яго разарвалі на кавалкі? Можа, я жыла б шчасліва з ім?!

Клаіся далёка за ноўнач, прачыналіся амаль пад полудзень. Снедалі хмурна — адна супраць адной у вялікай сталовай, за сталом, накрытым вышытым абрусам. Слугі моўчкі падавалі ў сярэбраных місах з гербам Астрожскіх піўны суп з клёцкамі, бліны з рыбай, поліўку. Неахвотна, спакваля, перакідваліся адна з адной слоўцам, пасля, як бы нічога не было, гаварылі паміж сабой. Потым Беата пачынала

ўпрошваць дачку дараваць ёй, выбухала слязьмі, абдымала Гальшку, абяцала да смерці быць разам. Пасля ехалі ў краму альбо выклікалі каралеўскага крамніка на дом, прымяралі абутак, апратку, глядзелі новыя крэмы і пахкасці. Прыязджалі краўцы, шаўцы, празрыстыя кавалкі белі, аксаміту, шафранавых, блакітных, шафіравых шаўкоў ляталі па пакоі, чуліся смех, шчэбет... Еўка сядзела ў службовым покойчыку, чакала, пакуль спатрэбіцца яна гаспадыням. Баркулабіха месцілася побач, бурчала сабе пад нос. Еўка аднойчы ўслухалася — і з таго часу перастала нудзіцца доўгімі гадзінамі чакання. Баркулабіха, відаць, пад старасць як бы вярталася ў тое асяроддзе, з якога выйшла — з той шляхты, якая не адразу выбілася на службовыя пасты, а спачатку выхоўвалася пры сваім дробным маёнтку, з сялянскімі дзецьмі, з мамкамі-карміліцамі, узятымі ў суседняй вёсцы. Усё болей праступала ў высакамернай, ганаровай шляхціянцы нешта прастанароднае, усё болей любіла яна нават стравы прасцейшыя, свае, і вось цяпер, нібы праз доўгае маўчанне яе, прарвалася тое, што яна чула ад нянькі і, аказваецца, запамніла на ўсё жыццё:

— Багатыр магутны, Іван Падвей, ад ветру нарадзіўся, таму і Падвеем празваны. Вятры ў нас буйныя, нястрымныя, лясы высокія і дрымучыя, рэкі быстрыя і гаючыя. А яшчэ былі на свеце Ванька Папялушка, браты Вячорка, Паўночнік і Заравы. І кожны добры, маладзец — волат...

Тады ўступала ў размову Еўка:

— А мой бацька расказваў, і чула я гэта ад пісара Андрэя, што нейкі князь рымскі Паламон, які цару Нерону быў крэўны, сабраўся з жонаю, і з дзяцьмі сваімі, і са скарбамі, і з многімі сіламі, узяўшы з сабой астранома, які разумеў шлях па зорах, паехаў па моры, каб знайсці сабе месца зручнае, дзе б маглі пасяліцца і мешкаць — жыць — спакойна. І не малы час яны па моры хадзілі, прайшлі Міжземнае мора і дайшлі да ракі да Шумы, а тою ракою Шумаю ў мора-акіян, і морам-акіянам дайшлі ўжо да вусця ракі, дзе Нёман упадае, і верхам Нёмна дайшлі да ракі Дубісы. Там і пасяліліся, і сталі продкамі нашымі...

— І я чула пра князя Паламона і трох сыноў яго, нібыта продкаў нашых, — задумліва казала Баркулабіха. — Але многія думаюць, што казкі гэта...

І яна зноў пачынала расказваць пра Чортаў камень, які ўтварыў браму. Калі праз тую браму прайсці ўначы, ператворыцца ў ваўкалака. Але ў ваўкалака можа ператварыць і злы чараўнік. І не толькі аднаго чалавека ператворыць ён, калі захоча, а мноства народу. Ператварыў жа, напрыклад, цэлы вясельны оршак, і маладую з

маладым, і сватоў... І тры гады бегаў той ваўчыны вывадак па зямлі, аж пакуль не знайшлася добрая чараўніца Ганпа, якая адчаравала тых маладых... Але тады малады закахаўся ў прыгожую вясёлую чараўніцу і не захацеў вяртацца да Сваёй нарачонай. А тая ад гора ўтапілася ў возеры, і стала яно ад жалю блакітным...

Калі княгіня Беата дазналася пра тое, што вакол Еўкі і Баркулабіхі ў такія часіны збіраюцца амаль усе дваровыя людзі, яна забараніла расказваць казкі. Але ўсё роўна — пачатак быў пакладзены. Цяпер нават прыдворныя панны ўпотаі прыязджалі, каб паслухаць казкі Баркулабіхі. Тады Беата здалася — бывала, і сама ўжо спынялася каля дзвярэй службовага пакоя, а аднойчы запрасіла Баркулабіху да сябе, і ўпершыню не радкі з вершаў влошскіх паэтаў загучалі ў духмяных, прапахлых воннасцямі пакоях гаспадарыні, а казкі і паданні той Белай Русі, пра якую яна чула, але якую не ведала, хаця і была замужам за адным з сыноў мясцовага роду.

Узімку сватаўся да Гальшкі князь Іван з чэшскага роду Падэбрадаў, але ён не спадабаўся Боне:

— Ні павярнуцца, ні руку пацалаваць як след не ўмее. Не такі рыцар патрэбны Гальшцы!

І зноў ішлі тыдні за тыднямі.

А вясной нечакана ўсё змянілася. Каралева Бона, ля якой усё болей вілося нечуваных тут раней манахаў з новага влошкага ордэна Ігнація Лапалы, рашылася вярнуцца на радзіму.

Дзень за днём ішлі і ішлі фурманкі з багаццямі, якія Бона вывозіла ў Італію. Нават Пётр Кміта, які быў апорай старой каралевы, адгукнуўся пасля яе ад'езду з непрыязнасцю пра тую сквапнасць, з якой каралева, што прывезла ў пасаг пяць тысяч залатых дукатаў, адвозіла з Кароны і Княства багацці, у колькі разоў большыя. Бона забірала з сабою ўсё — нават рукапісы, нават сваю калекцыю абутку — яна так і памрэ, амаль нічога з таго не надзеўшы на распухлыя і хворыя ногі.

З Беатаю старая каралева развіталася таксама нявесела, непрыязна сказала:

— Хопіць мне вас тут усіх прыграваць. Няўдзячная зямля, няўдзячныя людзі!

Сярод рукапісаў, якія каралева Бона везла з сабою, быў экзэмпляр «Паэма пра зубра» мясцовага, з Княства, паэта Мікалая Гусоўскага. Ён будзе праз многа стагоддзяў знойдзены ў Фларэнцыі.

У тую ж ноч, пасля ад'езду каралевы, і Беата загаварыла аб падарожжы. Сабраўшы каля сябе дваровых паненак, загадала пісару Яську пісаць чарговы ліст да Радзівіла, каб даў парад — дзе цяпер шукаць ёй прытулку?

У вялікім доме было ціха і змрочна. Гальшка адзінока сядзела ля акна, глядзела на раку. Моцны, ужо з марозам вецер біўся ў новыя шклянныя шыбы, калыхаў аканіцу. У руцэ Гальшка трымала высокую, вузкую шклянніцу з цёплым шафранавым пітвом. Калі на званок у пакой увайшла Еўка, пачула:

— Будзеш чытаць мне сёння да ранку. Баюся спаць — так баліць сэрца.

— Можа, паклікаць лекара? — азвалася Еўка.

— Лекара не трэба. Стары влох,— Гальшка грэблівая зморшчыла вусны,— толькі будзе абсліньваць мае рукі пацалункамі і даваць корань мандрагоры. Не хачу чарадзейства, апрыкрала мне ўсё!

— Дзіця б вам, ваша мосць.

— Адкуль яно возьмецца, тое дзіця? Божа, як мне млосна ад усяго.

— Мне таксама млосна,— ціха сказала Еўка, дастаючы з высокай, з ручкамі са слановай косці шафы, вялікую, у рознакаляровых каменьчыках кнігу.

— Што ты параўноўваеш мяне і сябе? — ускінулася Гальшка.— Я — унучка Канстанціна Астрожскага, мае скарбы ледзь не багацейшыя за каралеўскія! Хто больш за мяне варты пшчасця?!

— Ваша мосць, і халоп мае такую ж кроў, як і ўея людзі, і яму баліць...

— Гэта ты... У новых ерасях, відаць, набралася! — Гальшка падціснула вусны і раптам зрабілася падобнай да сваёй маці.— Яны руйнуюць веру, яны лічаць, што царква не патрэбная!

— Што ж, можа, і праўда, што бог павінен быць першнаперш у сэрцы, што яго трэба адчуваць,— нечакана для сябе запырэчыла Еўка. Кроў ударыла ёй у галаву — прагаварылася Баркулабіха пра яе таямніцу! І праўда — Гальшка ведала тое, што даверыла Еўка няньцы ў хвіліку роспачы.

— Не думай, што я адпушчу цябе,— зноў загаварыла яна высокім, рэзкім голасам.— Адпушчу, каб ты вярнулася да свайго Марціна, каб нараджала дзяцей і жыла ў ерасі і ерасю поўніла іх! Не, ты ніколі не пойдзеш замуж!

Еўка выпрасталася, твар яе стаў смяротна бледным:

— Нават кароль не мае ўлады над нашай душой, адзін толькі бог! Калі станеце мучыць... хай мой грэх на ваш род упадзе. Не адзін такі грэх на ім...

Гальшка гнеўна выпрасталася, ускочыла з крэсла. Рукі яе затрэсліся, яна зрабіла рух, нібы хацела кінуць шклянніцу ў Еўчын твар, але стрымалася. Пайшла па пакоі, зноў села ў крэсла.

Сказала другім голасам:

— Ты... сапраўды сама зацяла б сабе горла? Пакончыла б з сабою? Еўка таксама села на лаву, памаўчала. Сказала глуха:

— Там было б відно...

Кальвінісцкая школка ў Нясвіжы, дзе выкладаў Марцін, мясцілася каля ратушы, якую дабудоўвалі, і, кожную раніцу ідучы на заняткі, ён бачыў, як над ёю віліся галубы. Белья, з шызьм, зеленаватым, чорным адлівам, яны луналі над высокім шнілем ратушы, і хлопец часам зайздросціў птушкам, якія маглі ляцець куды захочацца, не клапацячыся пра хлеб і жытло.

У школцы было пяць настаўнікаў, Марцін выкладаў лацінскую і беларусінскую мовы, а таксама рыторыку і наэзію. Астатнія настаўнікі вялі дыялектыку, гісторыю, матэматыку, выкладалі таксама старагрэчаскую і стараяўрэйскую мовы.

Часта ў школку заходзілі сіньёры з праверкай — іх выбіралі са шляхты і гараджан. Найчасцей на ўроках Марціна бываў Лаўрэн Крышкоўскі. Прыходзіў* сядзеў, слухаў, Пасля школы яны ішлі прагульвацца за горад, мінаючы гандлёвыя рады, крочылі за браму, дзе драмаў стражнік з алебардай і гакоўніцай, а часцей рэзаліся ў косці двое ці трое вартаўнікоў, міналі брукаванку і паглыбляліся ў алею з цісавых дрэў, дзе ў самую спёку было прахалодна.

Гаварылі пра лісты, якія рэгулярна дасылаў сюды, да сваіх прыяцеляў, Сымон Будны, які цяпер вяртаўся ў Княства. Тут, у Нясвіжы, былі амаль усе кнігі, выдадзеныя Скарынам — іх завезлі сюды клопатам Мікалая Радзівіла Чорнага. Кнігі куплялі адразу ж, як толькі яны з'яўляліся, і адпраўлялі ва ўсе кальвінісцкія школы, якімі валодаў усемагутны канцлер Вялікага княства Літоўскага. Будны пісаў пра тое, як ён наведваў Скарыну ў Празе — ужо хворага, маўклівага, зацятага ў вывучэнні раслін і лекаў з іх. Лаўрэн Крышкоўскі сам збіраў травы і, па прыкладу Скарыны, вывучаў іх, і марыў калі-небудзь выдаць кнігу па медыцыне, «каб простаму люду паспалітаму палёгку зрабіць». Высокі, хударлявы, як бацян, Лаўрэн мог ісці побач з Марцінам і гаварыць, гаварыць без яго мы. Звычайна маўклівы, тут ён ажываў, расказваў пра ўсё, што яго турбавала. Менавіта Лаўрэн папярэдзіў Марціна, калі ў Нясвіж сабраўся прыехаць суперінтэндант. Школьнікі, на здзіўленне духоўнай асобы, бліскуча цытавалі Катона і Цыцэрона, а таксама чыталі вершы Вяргілія, Гарацыя і Авідзія. Лаўрэн супакойваў занадта ўніклівых сіньёраў, калі яны знаходзілі ў дзейнасці школкі нейкія адступленні ад статута, напісанага для беларускіх школ навагрудскім суперінтэндантам Андрэем Дабжанскім.

Нясвіжскі намеснік Мацвей Кавячынскі быў больш заняты. Ён вечна разбіраў скаргі, мірыў шляхту з радцамі, якія не саромеліся

браць за кожную вырашаную справу добры хабар, і толькі час ад часу далучаўся да такіх прагулак.

— Чытаем дзецям беларусінскую мову, а падручніка на ёй не маем,— папракнуў аднойчы Марціна.

— Я сам складаю лекцыі па мове,— адказаў Марцін.— Праўда, гэта цяжка. Мова наша і ад маскоўскай, і ад польскай адрозніваецца, хаця многа падобнага ёсць. Пара ўжо падручыкі пісаць, пара іх і выдаваць. Мы не можам болей карміць дзяцей царкоўна-славянскаю, тою, якою праваслаўная царква гаворыць. І нямецкая нам таксама не трэба.

— А ты і думай, думай, Марціне! — заахвочваў яго Мацвей Кавячынскі.— Калі кожны настаўнік не будзе спадзявацца на тое, што прышлюць аднекуль, а сам пачне сваёй галавою думаць, у нас хутка і падручнікаў і кніжак — такіх, як Скарына пераклаў і надрукаваў, шмат будзе!

І Марцін у вольныя гадзіны, калі заканчваў рыхтавацца да ўрокаў, прысоўваў да сябе шклянку з атрамантам, грубую, у прожылках паперу, прывезеную з Еўропы, і пісаў тые практыкаванні, якія ён хацеў пакласці ў аснову падручніка: «Народ наш беларусінскі слаўны сваёй гісторыяй, вядомы сваімі звычжствамі — перамогамі — над татарамі і крыжакамі».

Часта да яго пад вечар прыходзіў рэгент вучнёўскага хора ў кальвінісцкім зборы Януш Рагойша. Вышталцоны, з бялюткім каўнерам вакол масіўнай шыі, ён даставаў з шырокіх, звычайна аксамітных штаноў чатырохгранны штоф і з размаху ставіў на стол:

— Брат мой Марцін, моцна прагну я вазліянне зрабіці з добрым чалавекам...

Марцін пакутліва моршчыўся, але Януш не надта зважаў на тое. Ён здымаў сваю магерку, абітую зялёным вяршком, расхінаў сіні каптан з вітымі сярэбранымі шнурамі, садзіўся, выцягваючы ногі.

Януш быў прыкметнай фігурай у Нясвіжы. Яго хор, што спяваў на восем галасоў, хваліў сам пан Мікалай Радзівіл, а знаўцы спеваў — гродскія і сіньёры, часам, сабраўшы грошы, уручалі іх Янушу, каб той прыводзіў вучняў на дом да якога-небудзь міласціўца і там спяваў песні больш свецкія, якія падыходзілі да свята. Найбольш жа зарабляў Януш на Вялікдзень, калі ў Велькуноч разам з хлопцамі хадзіў валачобнічаць над вокны. Прыходзіў ён і да Марціна, разбудзіўшы яго зладжаньм, іскрыстым спевам:

Як не дасі кока,
Выб'ю табе вока.
Не дасі другое —

Выб'ю табе й тое...

Праўда, некаторыя велькаможныя людзі, у тым ліку і сам віцэ-рэгент Бухавецкі, намеснік начальніка канцэлярыі Вялікага княства Літоўскага, лічылі, што гэта распуста і разбэшчванне вучняў. Але просты люд Нясвіжа — рамеснікі, купцы, а галоўнае — падмайстры, найміты, чэлядзь нявольная — моцна любілі той хор. Януш Рагойша выводзіў сваіх хлопчыкаў на плошчу і, бывала, пад Радуніцу ці на Успенне Багародзіцы хор спяваў проста пад вокнамі ратушы. На тыя сумныя песні збіралася поўная плошча народу, і некаторыя пачыналі падпяваць, а пасля, здаралася, спявала ўся плошча...

Асабліва любіла, прыязджаючы ў Нясвіж, слухаць той хор ваяводзіна Віленская, пані Мікалаевая Радзівілавіча. Яна і падарыла рэгенту залаты пярсцёнак з сіняй жуковінай, які заўсёды зьяў на яго руцэ.

Апошнім часам, а менавіта — праводзіўшы Еўку, Марцін не адпрэчваў Януша, а сам даставаў пры пісе ну ю бутэльку з венгерскім віном, якую папярэдне купляў у краме, і яны сядзелі, выпівалі з келіхаў, гаварылі. Адноўчы, адкрываючы для нечага бодню — сундук для адзення, зачапіў Марцін, і пакацілася па падлозе брамка — жаночы галаўны ўбор, упрыгожаны жэмчугам.

— Ты гэта што? — задзівіўся Януш. — Ты што — жанаты?

Марцін аднекаваўся, але мусіў быў расказаць пра Еўку.

— Эх ты, мацак! Бацвінне літоўскае! Адпусці дзеўку! — зазваўся Януш. — Ды яшчэ парушаную табою ж... А што, калі зацяжарыць? А калі наложыць на сябе рукі?

Марцін разгубіўся.

— Што ж рабіць?

— Напішы ёй.

— Куды?

— І гэта называецца бакалаўр! Ды куды ж, у Варшаву, на двор яе мосці пані Іллёвай. Дзякуй богу, твая Еўка граматыная, значыць, прачытае той ліст...

Марцін як ашалеў ад радасці — схопіў Януша за залачоныя брамы каптана, страсянуў, закружыў па пакоі. Той дарэмна вырываўся, пасля, задыхаўшыся, устаў.

Доўга ў тую ноч пісаў Марцін свой першы ліст да Еўкі. «Тоскна мне жыць, бо меўся ўзяці цябе за малжонку, але аблеглі нас непрыемнасці, скруты, і цяпер, нібы асочнікі, якія сочаць за зверам, глядзяць за табою і мною чужыя людзі. А думалася жыць згодліве, яко ў святым пісанні сказана...»

Той ліст Еўцы аддаі перад самым ад'ездам. Пані Беата таксама атрымала тайны ліст ад вялікага канцлера Княства Мікалая Радзівіла,

і згодна яму, а таксама парадаю старой каралевы, збіралася ў Львоў, дзе пры касцёле Дамініканаў былі ў яе родзічы. Заплаканая, дзяўчына падышла да гаспадыні якраз тады, калі тая разам з кашталянам складала спіс маёмасці і падарункаў манастыру.

— Не будзе табе ні майго, ні бацькоўскага блаславення! — сказала яна разгневана Еўцы. — У такі цяжкі час пакідаць Гальшку? І табе не шкада яе?

— Ваша мосць, я памру, — ціха прагаварыла Еўка, нізка схіляючы абвігую празрыстым ядвабам галаву.

Пані Беата пабялела, затупала нагамі.

— Вон! — закрычала. — Вон! І каб слова болей не чула ад цябе. Распусніца!

Еўка хацела яшчэ нешта сказаць, але горла перацяла, у вачах замільгацелі чырвоныя жарынкі, усё злівалася ў нейкія прывідныя здані, і яна не магла разарваць гэты морак, вярнуцца да ранейшага свету. Яна, не помнячы, як выйшла з пакоя, тут жа цяжка асунулася на вошчаную падлогу, балюча выцялася галавой аб выкшталцоны, перламутрам аблямаваны столік. І гэта было апошняе, што яна адчула...

Двор княгіні Беаты з'ехаў у Львоў. А наконт Еўкі было перададзена кашталяну, што, як толькі ачуняе, павінна ехаць за маладой паняй, якой будзе служыць да смерці. І хай не спрабуе вяртацца ў Нясвіж — бацькі не прымуць яе без згоды пані Астрожскай.

І пацягнулася Еўка, хворая яшчэ, знясіленая, з адчуваннем марнасці жыцця, з ціхай, затоенай надзеяй на нейкія змены, па дарогах, то топкіх і гразкіх, то шырокіх, брукаваных каменнем, што нібы само сабой вырастав на тутэйшых палях. Ехала на фурманцы, разам са слугамі княгіні, якія везлі ў Львоў з варшаўскіх аранжарэй садавіну.

А навокал цягнуліся бедныя вёскі, і сялянкі ў зрэбніне, дзеці ў лахманах азіраліся на фурманкі і доўга глядзелі ўслед, а бывала, на плошчы мястэчка віселі, гайдаліся трупы, і войты сцябалі пугай жанчын, што абдымалі ногі нябожчыкаў... Мільгалі вокны багатых маёнткаў, дзе святліліся кандэлябры і грымела музыка рыгадонаў — танцаў, уведзеных у моду каралевай Бонай.

Толькі сцямнела, а гарадскія вароты Львова — дубовыя, з падвойнымі ўзорыстымі кратамі — збіраліся зачыняць. Быў строгі загад новага старасты аб тым, каб ніводзін падазроны чалавек не зайшоў у горад.

У Львове было неспакойна. Дваровыя людзі княгіні Беаты, асмялеўшы, што вечар учынялі на гарадскіх вуліцах сутычкі з гараджанамі. Добра яшчэ, каб яны проста пілі ў піўніцах ды карчомках, хваліліся

адзін перад адным жупанамі ды шаблямі. Не — нагледзеўшы прыгожую месцічку, яны адбівалі яе ў мужа, з рогатам валаккі кабету па вуліцы, чынячы тым вялікую сарамату і гвалт. А нядаўна пісар княгіні страляў з ручніцы ў гарадскую варту, дзе раніў гарадскога радцу — члена рады — і абывацеля Мацвея Стрыйку.

Вось чаму маладая жанчына, якая прад'явіла варце ліст княгіні Беаты і заявіла, што яна вяртаецца на службу, выклікала вялікую цікавасць. Пан стараста, нават не зашпіліўшы гаплікі жупана, прыб'ў на кані да брамы і доўга дапрошваў жанчыну, ці няма пры ёй другіх лістоў ад асоб, варажых каралю, і нават уласна ручна перакапаў увесь сціплы багаж прыезджай.

Гулка разносіліся іх словы па вузкай камяністай вулачцы, і варта амаль не звярнула ўвагі на нейкага жабрака, які, кульгаючы, пралез скрозь нападчыненныя вароты. Дый сам пан стараста нават не заўважыў хлопа — не гэтка стане насіць лісты да княгіні! А між тым, каалі Еўка пад'ехала на рамзініку да манастырскай аптэкі і пастукала ў вузкія дзверы кватэры, дзе размяшчалася яе гаспадыня, да гэтых жа дзвярэй адначасова падышоў і жабрак. Але цяпер ён не кульгаў, і з-пад дзіравага плашча з капюшонам бліснулі ва ўсмешцы маладзья, дзёрзкія вочы. Холеная белая рука ўзялася за цяжкую клямку, і варга было ў прыадчыненых дзвярах з'явіцца чалядніку, як той з нізкім накланам выбег насустрач гасцю. У пакоях над аціхлай аптэкай запаалілася святло, усчалася мітусня.

Гальшка сядзела ў сваім пакоі заплаканая, яна амаль падбегам памчалася насустрач Еўцы:

— Матухна запрасіла сюды князя Слуцкага, заўтра вячанне. Што ж, у мяне два мужы цяпер будуць?!

Баркулабіха прыгнечана прамовіла:

— Колькі я ўжо свечак за яе паставіла і, каб сэрца матчына змірыць, малілася. Можна, ад таго, што шмат ерасей размаітых у Княстве і Кароіе развялося, бог ад нас адвярнуўся?

Так Еўка даведалася, што, насуперак волі караля і загаданаму ім шлюбу, пані Беата вырашыла даказаць усім і кожнаму ў дзяржаве, што яна будзе рабіць і паступаць па-свойму. Еўка не магла, зразумела, здагадацца, чаму князь Сімяон III Слуцкі стаў жаніхом для Гальшкі, але каалі б яна магла падслухаць размову, што адбылася ў той вечар у пакоях гаспадыні, многае б дзя яе праяснілася.

Пані Беата, узрадаваная, у той вечар здавалася зусім маладой. Белья валасы яе, высока прыўзнятыя над ілбом і пакрытыя залацістай сеткай, адцянялі чорныя доўгія вейкі і пафарбаваныя памадай — па толькі што прывезенай з Францыі модзе — вусны. Залацісты шаў-

ковы, у тон сетцы, летнік быў накінуты на баршчовага колеру сукню. Князь Сімяон пачціва схіліўся над доўгімі тонкімі пальцамі — ад іх пахла нечым востра духмяным.

— Свяшчэннік гатовы,— сказала яна,— А можа, пан захоча ксяндза?

Князь рэзка ўскінуўся, яна супакоіла:

— Я павінна запытацца. Цяпер усё болей праваслаўнай шляхты пераходзіць у каталіцтва, іначай не здабудзеш высокіх пасадак.

— Але ж, ваша мосць...— пачаў Сімяон, яна перабіла, махнуўшы рукой:

— Назад у каталіцтва я нізавошта не перайду, хаця б дзеля таго, каб пазлаваць гэтага... влоскага маладзеньчыка, які ўмее толькі зачароўваць кабет і прыгожа ссоўваць берэт на левае вуха...

— Ваша мосць гаворыць пра караля?

— Перш за ўсё пра майго брата... І гэта зусім не бэсціць маю маці... Хто можа ўстаяць супраць караля?

Пакаёўка ўнесла на вялікім падносе рэдкія ў гэты час нават у аранжэрэях ананас і персікі. Гэта як бы дало другі накірунак размове.

— Я вымушана лічыцца з раднёю мужа, і перш за ўсё з гэтым выкрутным панам Васілём. Астрожскія, на жаль, маюць большую вагу, чым Касцялецкія. Граф Лукаш не падыходзіць яшчэ і таму, што землі ў Княстве ён, згодна Статуту не можа займаць. А выкуп Астрожскія дадуць мізэрны. З вамі ж, я думаю, мы знойдзем згоду, пан чалавек не толькі даўцэпны, але і храбры воін.

Яна пачала скардзіцца на караля, пасля загадала прынесці спіс даходаў з маёнткаў. Слухаючы яе, князь Сімяон думаў пра тое, што ён знойдзе на тыя маёнткі лепшых старостаў і войтаў, што павядзе гаспадарства цвёрдаю рукой і не надта будзе дагаджаць карызлівай цешчы. Пакуль жа, нават пасля вячанання, адзіная магчымасць атрымаць пасаг — ва ўсім лагодзіць яе. Шлюб у Варшаве як-ніяк адбыўся па волі караля. Праўда, рашэнне гэта можа адмяніць сейм... Гледзячы на прыгожую кабету, што сядзела побач, ён думаў і пра тое, што прасцей можна было б атрымаць многае з багаццяў Астрожскіх... Але не — гонар не дазволіў бы яму няроўны шлюб — Беата па ўзросту ледзь маладзейшая за маці... Ды хто б гэта сказаў, гледзячы на яе?

Відаць, жанчына нешта злавіла ў яго позірку, усмешка зазмяілася на яе вуснах. «Ласіца»⁷,— падумаў ён з нейкім нават захапленнем...

Еўка ўсё шукала зручнага моманту, каб вырваць у княгіні згоду на шлюб з Марцінам. Ну няхай бы проста дала ёй адгушчэнне, не можа

⁷ Звер з сямейства куніц.

быць, каб бацька, у рэшце рэшт, не згадзіўся на тое, каб прыняць у сям'ю любага дачцэ чалавека. Але падступіцца цяпер ні да Гальшкі, ні да самой пані не выпадала, і яна, пазбягаючы лішні раз паказвацца на вочы сакратару Беаты Юрыю, які ўзяў на сябе падрыхтоўку да гэтага немагчымага, вар'яцкага, як ён разважаў, вяселля, цэлы дзень блукала па львоўскіх вуліцах. Нам і ж ніжнім замкам і касцёлам Дамініканаў, ля якога яны жылі, стаяла Кракаўская брама — варта праводзіла Еўку доўгімі поглядамі, але нічога не запытала. Тут жыло шмат рознага люду, на той час пераважна немцы, якіх запрасіў сюды яшчэ Казімір Вялікі. У Кракаўскім жа прадмесці жылі таксама армяне — яны ўнарта, у адрозненне ад немцаў, трымаліся сваёй мовы і нацыянальных строяў. Каля цэркваў на Львовых тарах і на Ягелонскай вуліцы жылі праваслаўныя, многа было купцоў з Грэцыі, якія пасля заваёвы Царгорада туркамі шукалі прытулку ў Рэчы Паспалітай. Можна было сустрэць і татар, што жылі пад Высокім замкам. І ўсё гэта віравала на крутых вулачках мяста⁸, імкнулася на рынкі, якіх, як і касцёлаў, і цэркваў, было шмат навокал. Шляхта, якая не мела права жыць у горадзе, усё-такі ўпарта пралазіла туды дый адкрывала шынкi і крамы.

Аб чым найболей гаварылі паўсюдна — у гандлёвых радах, піўніцах, кавернях — гэта аб тым, што абвенчаны з Гальшкай па загаду караля граф Лукаш з ваенным абозам стаў за сценамі манастыра, размясціўшыся ў доме армяніна, што стаяў насупраць. Княгіня ж загадала падняць невысокую сцяну за аптэкай, закупаць прыпасаў і зброі.

— Паны б'юцца, а ў бедных чубы трашчаць! — крычаў ля піўніцы высокі чубаты рамеснік.

— Ужо стралялі тры разы з гармат! — паведамляла ў краме тоўстая гандлярка ў асляпляльна белым чэпчыку і клятчатой спадніцы, хрысцілася.

Вечарам адбылося вячанне. Пад рэдкія выбухі гармат і стук кельмаў паўмёртвая ад хвалявання і страху Гальшка абходзіла алтар, апускалася на калені перад свяшчэннікам.

У царкве было няшмат народу, але на ўсіх тварах ляжаў цяжар заклапочанасці і затоенага страху. Хто ведае, чым абярнецца гнеў караля?

Еўка глядзела на бледны, нежывы твар нявесты, на дзяментавы круг вакол тонкай, высокай шыі. Спела ў ёй шалёнае жаданне кінучь усё гэтае вар'яцтва. Ёй бы не тут стаяць, а самой вянчацца з

⁸ Мяста — так называлі ў XVI стагоддзі горад

Марцінам — а там хаця і на смерць. Багаты і магутны Мікалай Радзівіл, але не чаляднікі ў яго ні Марцін, ні Еўка. Праўда, калі захоча зацкаваць іх ганчакамі, ніхто не заступіцца. І ўсё ж... Ёсць надзея, што, дазнаўшыся аб усім, толькі засмяецца ён і, махнуўшы рукой, скажа пра пані Беату: «Бабскія выбрыкі!» І тады не дастане іх яе драпежная, тонкая ручка... Але можа яго мосць Мікалай Руфус-Руды, як празвалі яго ў дзяржаве, і задаволіць яе прыхамаць. І тады ў першым жа зборы ці царкве аб'явяць іх шлюб несапраўдным, і за блуд загадаюць яе «сцяць горлам» на якой-небудзь плошчы або, самае лёгкае, вазіць па вуліцах у саламяным вянку разам са злодзеямі і разбойнікамі...

Яна, відаць, занадта пільна глядзела на прыгожыя, далікатныя пальцы, упрыгожаныя залатымі пярсцёнкамі, якія цяпер, нервова сплеченыя, здаецца, дрыжалі ад узрушэння: княгіня Беата азірнулася ўбок, але, здаецца, не заўважыла яе ў натоўпе, хаця ад мноства свечак у царкве было светла, як у сонечны дзень.

А тым часам стараста, атрымаўшы суровы загад самога караля прымусіць непаслухмяную прымірыцца з графам Лукашам і аддаць яму дачку, сам з двума радцамі і памагатымі ўлез на бліжэйшую гару, дзе праходзіла надземная труба, па якой ішла ў манастыр вада.

Вясельная вячэра атрымалася напалову: смажаны дзік, курапаткі і зайцы занялі сваё месца за сталом. А шчупакі, кракаўская «каралеўская» каша з разынкамі, вінная поліўка з вострымі прыправамі, кісялі так і засталіся на кухні не даваранымі.

Тую ноч у доме спалі хіба толькі маладыя. У княгіні была істэрыка. Яна надавала поўхаў галоўнаму повару, а ў сакратара запусціла медным падсвечнікам. Чаляднікі і дамы пахаваліся хто куды, нават Баркулабіха, узяўшы суконны плашч і запрасіўшы з сабой Еўку, выкульгала з дому і пайшла на старую лаву пад манастырскім бэзам.

— Хай аціхне.

— Столькі моліцца, а на людзей глядзіць, як на сабак! — не вытрымала Еўка.

— Такая ёй улада богам дадзена. А ты, дзеўка, ведай, што і сабака на таго не брэша, чый хлеб есць.

— Хіба яна гэты хлеб здабывае? Арэ, сее, жне? — амаль з распаччу сказала дзяўчына. — Ці хаця так, як мы, адрабляе яго?!

Баркулабіха загнувалася:

— Скруцілася ты нешта там, гаворыш не сваімі словамі. Каб я болей не чула гэтага!

Бэз аддвітаў, і пахла салодкім і незваротным. З зарасніку цягнула золкай сырасцю. Выпала раса, лава рабілася вільготнаю. З-за цёмных,

як выразаных, абрысаў манастыра ўстала поўня, і адразу заіскрылася трава, густыя цені ляглі навокал.

— З чаго яна такая — то вузенькая, то як талер? задумліва загаварыла, памаўчаўшы, Еўка, гледзячы па поўню.

— А то святы Юры задзвіжку то паднімае, то апушчае, каб на зямлю глядзець. Вось салаўеў ён выпусціў на зямлю, цяпер глядзіць, колькі там расы. Мала — залатым ключом кладоўку адапрэ, пале ноле...

Яны пайшлі ў дом толькі тады, калі, пад раніцу, згаслі вокны і ўсталявалася цішыня.

А яшчэ праз дзень, змогшыся, княгіня Беата дазволіла ўвайсці да сябе старасту і ягонаму брату. Доўга, да самай поўначы, гаварылі яны, і быў чуваць то крык княгіні і звон разбітых склянц, то ўгодліва-пачцівы, але разам з тым і цвёрды голас старасты Борзы.

Раніцай пад дом пад'ехала карэта. Сімяона ўжо не было — за поўнач адправіўся ён у Слуцк. Княгіня абяцала, што кароль, даведаўшыся аб усім, адпусціць Гальшку да маці. Баркулабіха пакорліва склала свае рэчы ў кораб, прасачыла, каб у вялікі каваны сундук з сукенкамі і ўборамі маладой паклалі галінкі грэцкага арэха — ад молі.

Знураная, адразу нібы састарэлая, у карэту садзілася і Еўка.

Яна не вытрымала — упала на калені перад маладой, калі тая закрычала на маці, што ёй абрыдла, як паланянцы, пераходзіць з рук у рукі, і загадала, што паедуць з ёю неадменна Баркулабіха і Еўка.

— Пашкадуйце! — Еўчын голас зрываўся.— Раней не хацела праціць, цяпер маю — адпусціце.

Яна збілася, гаворачы аб Марціну. Але Гальшка не хацела нічога слухаць — страх перад чужымі людзьмі, перад новым паваротам лесу адбіраў у яе ўсякую спагаду да чужога гора. І княгіня, якая разам з дачкой плакала, адразу выпрасталася, гнеўна ту пнула нагой:

— Няма ў подлых людзей ні каліва літасці!

— Я не подлая! — ускінула галаву Еўка.— Бацька мае паперы аб баярстве!

Баркулабіха тузанула яе за рукаў, падняла, павяла збірацца. Усе ў доме, і княгіня таксама, былі ўпэўнены, што карэта адвязе Гальшку ў дом старасты, каб там чакаць распараджэння Сігізмунда Аўгуста. Але стараста рашыў іначай — і ўжо надвячоркам карэта, запрэжаная чацвёркай лепшых коней, пакаціла з горада, каб хутчэй сцішыць замятню і збыць галоўную прычыну звадаў і неспакою. І граф Лукаш, за горадам сустрэўшы жанчын, разам з братамі і прыяцелямі гарцаваў на конях, схіляўся да акенца, пытаўся, ці не трэба чаго яе мосці. Прамільгнулі касцёл Марыі Снежнай, Кракаўская брама з высокімі ве-

жам!, камяніцы з чырвонымі чарапічнымі дахамі. І зноў, як колькі гадоў назад, перад трыма жанчынамі была невядомасць, і твары ў іх былі аднолькава смутныя і гаротныя...

Граф Горка, нягледзячы на тое, што найбагацейшая інвеста Княства ізноў належала яму, адчуваў сябе моцна пакрыўджаным і як бы ашальмаваным гэтым новым нечаканым внселем игонай жонкі. Дарэмна ўгаворвалі яго прыяцелі, якія перад дарогай наладзілі ў карчме сапраўднае баляванне і былі на добрым падпітку.

— За цябе яго мосць кароль! — гаварылі яны, — Алелькавічаў ён ненавідзіць, а сейм зробіць по-ягонаму!

Усе яны ведалі, што варожасць караля ідзе ад даўннй непрыязні Ягелонаў да князеў Слуцкіх, адзін з якіх, Сімяон Першы, быў некалі званы Віленскім сеймам на стол Вялікага княства Літвы і Русі насуперак Казіміру IV, які дапусціў адлучэнне Падоллі ад Княства і аддаў яго Кароне. Але не было таямніцай і нежадаіне праваслаўных магнатаў Княства дапусціць на яго зямлі чужынцаў. Сігізмунд Аўгуст, які раней падтрымліваў Радзівілаў, цнпер, праз шэсць гадоў пасля смерці Барбары, усё болей хіліўся да думкі аб'яднаць Княства і Карону большы моцнымі сродкамі. Год назад выкліканьн каралевай Бонай езуіты ўжо добра такі папрацавалі над тым, каб каралеўскія жаданні ішлі ў патрэбным кірунку. Наспявала тое, што будучыя гісторыкі назавуць дзяржаўнай здрадай — акт перадачы сваіх правоў вялікага князя Кароне без узгаднення з магнатамі Княства.

І ўсё ж Радзівілы былі сілай, з якой лічыўся і кароль. Абраннік княгіні быў даспадобы і ім і князю Васілю Кансанціну Астрожскаму, які ўсё болей з шалапутнага, легкадумнага рыцара ператвараўся ў сур'ёзнага, удумлівага палітыка, заклапочанага лёсам краю, яраснага праціўніка любога замаха на Кннства. Было вядома, што ён думае адкрываць у Астрогу вучылішча для русінаў і ўкраінцаў — насуперак езуітам, якія вокамгненна арганізавалі свае школы па ўсёй Кароне і рваліся на землі Княства.

Еўка слухала гэтыя размовы мужчын, што суправаджалі іх карэту, стараючыся ўгадаць, куды іх вязуць. На адным з прыпынкаў яна нават ціха запыталася пры г.пп ў бялявага, тонкага хлопца, які сядзеў у баку ад усіх, думаючы пра нешта сваё. Ён павагаўся, але адказаў, што яго брат вязе жонку ў родавы маёнтак у Шаматулы.

— Ці далека ж гэта адсюль?

Калі Еўка даведалася, што Шаматулы знаходзяцца далека за Кракавам, яна самотна апусціла галаву. Што толку біцца ў распачы, галасіць? Шчасце адьходзіць ад яе, нібы прывід. Можна, нарадзілася

яна пад нешчаслівай зоркай? Тады дарэмныя ўсе намаганні — будзе так, як накавана. Ды, можа, чалавек адольвае лес?

— Чаму панна такая смутная? — відаць, крануты яе распаччу, запытаўся брат графа Лукаша.

— Пан не зразумее мяне ўсё роўна. Захопнік не зразумее зняволенага,— з гневам на іх, якія захапілі, нібыта здабычу, безабаронную жанчыну, адказала Еўка. Ведай яна, што пан Юрый мучыцца тым жа, чым і яна,— разлукай з дзяўчынай, якую кахаў моцна і гарача — паспачувала б яму. А даведайся, што дзяўчына тая зусім бедная шляхцічка, на якую ўсцалі сапраўдныя ганенні за тое каханне, а бацькоў нават зганяюць з дзедзіцтва, з зямлі, перайшоўшай ад прадедаў,— можа, і не гаварыла б з ім так рэзка. Ні ён, ні яна не ведалі будучага — бедныя шляхцічы, выгнаныя са свайго лапіка зямлі, неўзабаве стануць звычайнымі зямлякамі, ім не падняцца болей,— а пан Юрый жніцца на багатай нявесце, будзе займаць прыдворныя насады і пастараецца забыцца на сваю ахвяру.

— Бадай жа іх ліха разбіла! — успляснула рукамі Баркула біха, калі даведалася, куды яны едуць. — Гэта ж ён там не будзе жыць, гэта ён нас у вязненне цягне!

Буркулабіха як у ваду глядзела: шаматульскі маёнтак быў абарончым замкам, наперадзе якога, перад дарогаю, размясцілася круглая, з вузкімі байніцамі, вежа. Неабдымныя прасторы расціліся перад тымі, хто паднімаўся на вежу, і госці, захопленыя, глядзелі на расквечаны луг, дзе бачны былі беля кашулі касцоў, на агромністыя ліпы вакол замка, на рэчку, што, пяцляючы між аleshын, блакітна ззяла ўдалечыні.

— Вы прывезлі мяне, каб зрабіць палоннаю? — спытала вечарам, седзячы побач з графам на высокім крэсле за вячэраю, Гальшка.

Яна была занадта маленькаю і кволай для гэтага, падобнага на трон, крэсла, пад яе падклалі некалькі падушак. І твар яе зрабіўся маленькі, з кулачок.

Граф Лукаш не стрымаўся, стукнуў кулаком па сталае, так што затрымцелі шклянныя, з пукатымі вінаградзінамі ля ручак, кубкі.

— Я ўвесь час гавару тваёй мосці, што хачу цябе любіць і шанаваць як належыць мужу. Чаму ты не хочаш слухацца караля?!

Гальшка ўся сцялася, тонкая рука яе, што сціскала сурвэтку, пайшла плямамі, Еўка ўбачыла, што і па шпі, там, дзе не закрываў карычневы каўнер, папаўзла густаружовае. Яна асмелілася адказаць, адчуваючы шкадаванне.

— У пакоях, дзе пасялілі пані, так сыра і змрочна...

— Дык нагрэюць! — зверавата глянуў на яе гаспадар. Адварнуўся, загадаў войту аднесці ў пакоі жонкі яшчэ колькі жароўняў.

— Лукаш сам яе пагрэе! — хіхікнуў побач з Гальшкай адзін з тых, хто суправаджаў карэту. Ён даядаў шчупака ў шафранавым соўсе, запіваючы мальвазіяй. Круглы, з абвіслымі шчокамі твар ільсніўся ад задавальнення.

— А ён конь добры! — зарагатаў другі, праліваючы піва на шырокія порты.

— Зна-а-ем!

— То дзеткі будуць здаровыя!

— Па яму-то будуць! — А па ёй?

— То дай божа ёй папышнець. Кажуць жа: кабета пышна, як замуж выйшла!

За сталом пайшлі, пасыпаліся жарты. Жанчын было няшмат — жонкі войта і стольнага, сястра сакратара ды пані з яе прыслужніцамі. А халастая кампанія графа Лукаша і заўсёды піравала шумна і весела, гэтак жа, як і ездзіла на паляванні. Многія з прысутных ваявалі, перамагаі на турнірах. Нездарма ў сталовай на сценах, абітых шаўковай усходняй тканінай, віселі шаблі, дзіды і ручніцы, рукаяці якіх, аздобленыя чаканкай і майстэрскай разьбой, паблісквалі пры святле духмяных свечак.

Баркулабіха, што сядзела пры Гальшцы, накладваючы ёй на сярэбранае блюда што-кольвечы са стала, раптам устала:

— Пані прывыкла, што рыцары не п'юць так многа, пакуль кабеты не пакінуць стала.

Адразу ж устала і Гальшка, за ёй Еўка. За сталом запанавала няёмкае маўчанне, брат графа падскочыў да нявесткі, схіліўся ў паклоне, прапановаў руку. Калі жанчыны выходзілі, нейчы голас усё ж не стрымаўся.

— Хо, благая тая дамова, дзевала бадзе карова!

І амаль адразу ж раздаўся шалёны крык гаспадара, загрымеў, падаючы, посуд, хрыпла забрахалі ганчакі, якія месціліся ля лоўчага.

Апоўначы граф Лукаш прыйшоў у пакоі да жонкі на моцным падпітку. Хістаючыся, стаў у дзвярах.

— Ідзіце прэч адсюль,— сказаў Еўцы і Баркулабісе. Гальшка сядзела ў крэсле, гэтак жа сцяўшыся, зубы яе дробна калаціліся. Еўка знянацку выпусціла з рук кніжку, па якой чытала, добра разумеючы, што пані не слухала.

— Вялможны пан, яе пашкадаваць трэба,— падала голас Баркулабіха.

— Прэч! — сказаў ён і, зрабіўшы крок наперад, хацеў схопіць Гальшку за крысо шарсцяной влошкай сукні. Але на ягоным шляху ўстала Еўка.

— Любоў над прымусам толькі нямому быдлу прыстала, а не тваёй моці! — амаль закрычала яна. — Ці вы законы толькі пішаце, а не думаеце іх спаўняць? Ці няма ўжо над вамі, над вяльможнымі магнатамі, нават і боскага суда?!

Яна яшчэ нешта крычала, калі грубая мужчынская далонь змаху заціснула ёй рот. Другой рукой граф Лукаш раз'ятрана штурхануў Еўку.

Штурхануў — але ў той жа момант закрычала, забілася ў крэсле, белымі вачамі вар'яткі гледзячы перад сабой, маладая княгіня. І тады, прамармыгтаўшы праклён, ён пайшоў прэч.

Граф Лукаш паехаў з Шпаматулаў назаўтра, загадаўшы перавесці жонку ў вежу, адкуль выйсці было можна толькі пад прыглядам стражнікаў. У суседнім пакоі каменшчыкі зрабілі камін, пані Байтова сама ўласнаручна заслала ложка прасцінамі галандэрскага палатна, прынесла тканы залатымі ніцямі абрус, павесіла на сцяну шызабелы дарагі габелен. І хаця і на стале, і на буфэце, і на падлозе — усюды ляжалі пушыстыя дываны — увесь час скардзілася Гальшка, што ёй холадна. Еўка і Баркулабіха падшывалі сукенкі — яна ўсё худзела, марнела і, здаецца, не чакала нічога — ні вызвалення, ні лістоў ад маці, ні літасці ад караля.

Еўка ж з той самай хвіліны, калі ўзабралася на вяршыню цвержы і пачула, як пераклікаецца варта, вырашыла, што не аддасць марна свае гады на тое, каб сядзець на гэтай чужой зямлі, сярод чужых людзей. Наёмнікінемцы вартавалі іх, і твары былі nepřыветныя, нібы сілком навязалі ім гэтых паланянак.

— Хіба гэта хрысціяне? Горш за татарай, дадушы! — казалі Баркулабіха.

Яна гаварыла цяпер толькі на роднай мове, не прызнаючы нават польскай, якой карысталася доўгія гады. Прасіла Еўку зноў і зноў чытаць «Аповесць пра Трышчана і Ізоту», з перакладзеных кніг адзіную, што засталася ў іх. А вечерам! баяла казкі, тармасіла маладых жанчын, прымушаючы то вышываць, то вучыцца іграць на лютні, каб не мучыла іх таскнота-туга.

Ішлі месяц за месяцам. З вышыні было відаць, як даліна перад замкам то жаўцела і шарэла, то, пакрытая снегам, ззяла і смяротнапустэльна пералівалася пад малінавым святлом марознага дня, то зноў пачынала налівацца маладым зялёным сокам. Лагікі палёў на ёй бачыліся гэтак выразна, як клеткі на шахматнай дошцы: Еўка і Бар-

кулабіха вывучыліся іграць у варцобы. Гальшка ж, у нязменнай чорнай сукні і чорным покрыве на галаве, часта выходзіла на балюстраду вежы і гадзінамі глядзела ўдалячынь, не гаворачы ні слова.

Еўка дарзмна спрабавала наладзіць хаця якія адносіны з вартай ці з жанчынамі, якія прыходзілі прыбіраць. Байтовая ж, якая прыносіла стравы, нават і слухаць не хацела ні пра якія лісты ці пасланні.

— Пан заб'е нас! — Толькі і гаварыла яна з грэмасай жаху.

Вартаўнікі ж, калі яна спрабавала з імі загаварыць, слухалі, не перабіваючы, а пасля на ламанай мове адказвалі:

— Загадана маўчаць.

Калі ж яна аднойчы пасля прагулкі загаварыла з ландскнехтам, што чысціў зброю, седзячы на акне, ён, азірнуўшыся, паспрабаваў яе абняць. Яна дастала з кішэні талер, вартаўнік адмоўна паківаў галавой, цягнучыся да яе грудзей. І больш яна баялася гаварыць з імі, баялася іхніх прагных вачэй, нахабных усмешак.

Нечаканая дапамога прыйшла адтуль, адкуль яе не чакалі. Аднойчы Еўка адна выйшла прагуляцца. Дарожкі, па якіх яна магла хадзіць, усе былі відны замкавай варце, але дзяўчына звыклася з ёю. Яна спынілася на самым павароце, там, дзе высокі падмурак пляцоўкі абрываўся ўніз, стаяла, задумаўшыся, глядзела на раку.

— Пані такая маладая, а марна траціш жыццё! - раздаўся голас знізу. Еўка здрыганулася, глянула: на градах, што былі разбіты адразу за пляцоўкай, корпалася жанчына. Градаў было нямнога, відавочна яны належалі сям'і войта ці старасты. Жанчына была немаладая, рыхлая; на чырвоным ад сонца твары была спагада.

— Не па сваёй ахвоце трачу,— азвалася Еўка.

— Ну так, так... І пані ваяводзіна такая ж слічная і багатая, а шчасця не мае.

(Нядаўна стала вядома, што кароль даў графу Лукашу ваяводства, спачуваючы яго няшчаснаму шлюбу. Гальшку цяпер называлі ягоным тытулам).

Еўка азірнулася. Варта, здаецца, не звяртала на яе ўвагі, і яна зноў загаварыла з жанчынай.

Агародніцу ўзялі ў замак нядаўна, ёй тут, нягледзячы на добры заробак, не падабалася — «нейкае ўсё нялюдскае». І калі праз гыдзень асцярожных гаворак на прагулках — а Еўка цяпер выходзіла гуляць і адна — яна папрасіла жанчыну перадаць у паштовую камору невялічкі пакет, тая, павагаўшыся, згадзілася.

— Адзін раз і то таму, што мой кум там за кучара,— сказала агародніца бяззліва.

Еўка шчодра расплацілася з ёю, але сумненне мучыла — ці дойдзе пакет да Нясвіжа? І ён сапраўды згубіўся, пранаў. Не ведала яна — Марцін шукаў яе, распытваў усіх, хто прыязджаў у Нясвіж, але ніхто не мог сказаць, куды падзелася такая непрыкметная істота, як адна з чалядніц пані Беаты.

Нечаканую вестку аб ёй прынёс Кавячынскі. Сярод лістоў, што прыходзілі ў канцылярыю Радзівілаў у Нясвіжы, неяк апынуўся ліст княгіні Беаты. Мусіць, слала яна лісты і на Вільню, і на Лоск, і на Клецк. Горка скардзілася яна на сваё жыццё, на тое, што не можа вызваліць сваю дачку з Шаматулаў, што кароль не хоча яе слухаць, а прыдворныя дбаюць не аб справядлівасці, а аб дабротах ды пасадах. Асобна гаварыла і пра князя Васіля Канстанціна Астрожскага, які хоча выжыць яе з Астрогу як чужаніцу і папракае тым, што яна не дбае пра свае землі ў Княстве як належыць.

— Значыць, яна там, іначай дала б мне вестку! Я паеду ў твая Шаматулы! — загарэўся Марцін. — Не маюць права трымаць вольнага чалавека, як вязня!

Мацей Кавячынскі ўзяўся адгаворваць яго, даказваючы, што, калі сярод года кіне працу, прыйдзецца Марціну вельмі несалодка. Хутка прывязуць літары і друкарскі станок. Пачнецца вялікая справа. І ўсё гэта кінуць і рынуцца ў няблізкі свет? Да таго ж, хто пусціць яго ў замак? Не пускаюць нават маці, княгіню. Што гаварыць пра людзей простых, нязнатных! Вельмі няпэўна ўсё з Еўкай. А што, як яна выйшла замуж у далёкіх княжацкіх харомах? Так-так, жыве сабе ў Вільні або далей, дзяцей завяла...

Марцін паехаў да бацькоў Еўкі. Але яго не пусцілі нават на парог.

— Даводне вядома, што вы, антытрынітарыі, ужо і на Хрыста, і на Троіцу замахнуліся, подлае, сатанінскае племя! — Прыцэліўшыся ў маладога чалавека з гакаўніцы, бацька скамандаваў: — Прэч, антыхрыст!

Чуткі ж пра княгіню Беату і ўвогуле былі розныя: нібыта яна жыве ў Кракаве разам з зяцем, Сімяонам Слуцкім, пасля называл! Краснік пад Люблінам, маёнтак ваяводы Тэнчынскага. Можна, Еўка была ў яе, а можна, сапраўды знайшла сабе каго пры бліскучым і легкадумным двары Беаты?

Да таго ж шмат, да невыноснасці шмат было спраў па школе і асабліва па падрыхтоўцы падручніка па гісторыі. Марціну хацелася напісаць пра ўсё, што адбывалася некая! ў Вялікім княстве Літоўскім. І пра тое, што быў у ім некалі слаўны горад Полацк з Рагнедаю і Ёсяславам, і пра тое, што ўнукі Гедымінавы, Андрэй Полацкі і Глеб Друцкі, храбра змагаліся з татарам! на Куліковым полі. Зусім нядаўна

жыў тут славуты Канстанцін Астрожскі, якога паставілі першым у гаспадарскай радзе Рэчы Паспалітай, хаця ён не быў католікам. Не маглі не паставіць — ваенныя заслугі! яго былі непараўнальныя, нездарма атрымаў ён прозвішча «рускага Сцыпіёна». І так былі незадаволеныя тым зайздроснікі — прыбліжаныя караля, што ў і 522 годзе выдаў Жыгімонт спецыяльны прывілей, абяцаў панам радзе, што пасля смерці Астрожскага аддасць тое месца ваяводзе віленскаму... А тыя ж Радзівілы? Гетман польны літоўскі Юрый, пераможца ў трыццаці бітвах, празваны «Літоўскім Геркулесам»? А як не ўспомніць Грунвальд і як не раскажачь пра дзівоснае перапаляцненне на гэтай зямлі старадаўняга рускага і новага, беларусінскага, а таксама таго, што прынесла Крэўская унія з Польшчай? Ягелоны — ад Ягайлы, ад яго і Соф'і Гальшанскай — род гэты, слаўны і магутны, даў многіх вялікіх людзей. І хіба можна не напісаць пра рэфармацыю, якая так патрэбна, каб скінуць прыгнет царквы, каб зрніць людзей роўнымі?

Да таго ж у адным з лістоў паведамляў Будны, што атрымаў запрашэнне ў Клецк і можа заехаць да сваіх сяброў у Нясвіж. І ўсё гэта трымала Марціна на месцы, трывожыла, займала думкі.

Так прайшло ажно тры гады.

Прыезд у Нясвіж Сымона Буднага затрымаўся — Віленская кальвінісцкая абшчына заказала яму некалькі лекцый, ён зацягваў іх напісанне. Пасля неяк прызнаўся, што не адчуваў у сябе натхнення, а без таго грэшна пускаяць што-кольвечы ў свет. Убогае пісанне не ўзвышае чалавека, наадварот, засушвае яго душу. Марцін перастаў ужо і чакаць госця ў Нясвіж.

І ўсё ж апошнімі днямі красавіка Мацей Кавячынскі паслаў за Марцінам службу.

У магістраце, глядзячы зверху з акна на расквечаныя гандлёвыя рады і гараджан, сядзеў малады хударлявы чалавек з упалымі шчокамі, у простым суконным плашчы. Вузкія вусны былі шчыльна сціснутыя, каля арлінага носа заляглі глыбокія зморшчынны.

— Здароў, браце студыёзус,— сказаў ён, паціскаючы руку Марціну.— Ты, кажучь, у тым жа Ягелонскім універсітэце быў амаль што разам са мной. Толькі я не задаволіўся бакалаўрам, паехаў у Базель. А ты?

Марцін чамусьці лічыў Буднага намнога старэйшым, і тое, што яны аднаго ўзросту, адразу неяк заспакоіла. Не настаўнік стаяў перад ім, а такі ж малады і дзёрзкі хлопец. І праўда, толькі маладыя здолеюць намацаць сапраўдную да рогу і вывесці на яе свой народ. І ён гарача загаварыў з Сымонам аб рэформах школы, аб тым, што пачынаць трэба з навукі, ажно пакуль Мацей, смеючыся, не напамніў,

што гасця трэба хаця б пакарміць з дарогі. Ды ўсё ж Будны захацеў прайціся па Нясвіжы, і перш за ўсё яны накіраваліся ў невялікі двухпавярховы будынак, што стаяў непадалёку ад плошчы і касцёла — прыгожага, не так даўно, усяго колькі гадоў, пабудаванага слаўным Янам Бернардоні. У гэтым доме мелася быць друкарня, абсталяванне для якой чакалі з дня на дзень. Пахла свежай тынкоўкай, смалістым дрэвам — каля дзвярэй ляжалі свежыя, залацістыя, як жытняя салома, дошкі.

Будны, шырока расставіўшы ногі, быццам урослы ў зямлю, доўга стаяў, глядзеў на камяніцу.

— Другая пасля Скарыны друкарня. Шкада, што тут.. Ну дык Клецк усяго ў некалькіх мілях,— сказаў нарэшце, нібы сам сабе адказваў на нейкія патаемныя думкі.

— І твая мосць атрымае там нарэшце свой двор, і чалядзінцаў, і людзей цяглых,— падхапіў Кавячынскі.

— Галоўнае, я змагу там гаварыць з людзьмі,— задумліва паправіў яго гасць.

— І гэта вам не спешчаная віленская знаць, якая ходзіць у касцёл, каб паказаць свае новыя ўборы, а ў кальвінісцкі збор зазірае з-за цікаўнасці, бо ніколі не бачыла, каб у храме вісеў толькі крыж і які падсвечнік. Тутэйшыя людзі, хаця працуюць цяжка і абцяжараныя старастамі і войтамі, а можа, якраз таму, хочучь гаварыць з небам.

Невядома як, але сустрэчныя людзі, відаць, даведаўшыся, што гасць — міністр збору, як і Крышкоўскі,— або нізка кланяліся, здымаючы магеркі і капелюшы, або проста праводзілі іх цікаўнымі позіркамі. Непадалёку ад старога драўлянага замка і касцёла, у лагчыне, сотні сагнанных халопаў капалі рыдлёўкамі зямлю.

— Тут будзе возера, і тады замак стане непрыступным,— растлумачыў Мацей.

— Прыгожы горад, зусім як у Швейцарыі,— сказаў Сымон.— Толькі пылу болей ды людзі глядзяць неяк спадыба. Яно і зразумела: тут чалавека дэшавай за гавяду лічаць, і вывесці яго з такога паднявольнага стану толькі навука зможжа...

— Але ж, атрымаўшы навуку, ці не будзе халоп лічыць, што яму не трэба працаваць? Дый хто ўсё-такі тады гной на поле выводзіць будзе? — асцярожна загаварыў міністр нясвіжскага кальвінісцкага збору Крышкоўскі.

І яны зноў заспрачаліся, ды так, што спрэчка тая не перапынялася і за абедам.

— Калі не будзе ўлады, то як жа будзе трымацца дзяржава? — гаварыў Крышкоўскі.— Дай нашым мужыкам патолою, скажы, што араць поле можна па патрэбе, без прымусу — хто выедзе на тое поле?

— Калі ў чалавека няма поўнай, можна сказаць, боскай свабоды, калі ён вечна ў ярме, як вол — хіба можа ён называцца сапраўдным чалавекам? — гаварыў Сымон Будны.— Праца павінна стаць для яго патрэбнай, так, патрэбнай. Дзеля таго, каб стварыць такога чалавека, які б любіў працу — вольную працу — мы і стараемся сёння!

Марцін слухаў з заміраннем сэрца. Так, чалавек адрозніваецца ад быдла тым, што мае бессмяротную душу. А яго запрагаюць у цяжкі воз і б'юць пугай ці бізуном, і прыму шаюць везці той воз. І так цягне ён той воз да самай сморці, так і не зразумеўшы, для чаго прыйшоў на зямлю...

Яму хацелася гаварыць і гаварыць з Будным. Але саромеўся запрасіць міністра ў свой сціплы дом з простаю мэбляй, што засталася яшчэ ад дзеда. У хаце няма дываноў, якімі засцелены ў вялікім доме Кавячынскіх ледзь не кожны куток, ёсць толькі тканяныя посцілкі дый загнутыя за бэльку травы, што засталіся пасля Сёмухі. Але сам Будны выдзеліў яго і, прапанаваўшы яшчэ адну прагулку на Нясвіжы, зайшоў у дом да маладога настаўніка. Толькі тады Марцін паказаў яму запісы, доўга і горача тлумачыў, што і як хацеў бы напісаць.

— Давай, браце,— Будны доўга праглядаў запісы, любоўна перабіраў паперыны.— Зямлі нашай патрэбны такія людзі, як ты. А іх, хто дбае аб народзе, а не аб набітым трыбуху, мала, ой, як мала! І трэба ісці не толькі ў народ. Трэба, каб і высакародныя вяльможы дапамагалі. Іх продкі рабілі ўступку за ўступкай, а цяпер справа аб самым галоўным — аб лесе народа. Яшчэ трохі, і ён знікне, растворыцца, як растварыліся сярод немцаў прусы, як зніклі яцвігі. А ці ж літвіны — беларусцы — не народ?!

Марцін пасля таго як праводзіў Сымона, доўга сядзеў у пакоі, не запальваючы святла. Усхадзілася непагадзь, дужы вецер са свістам гнаў па дарозе леташняе лісце, па краі неба клубіліся густа-чорныя хмары, абяцаючы не то дождж, не то позні снег, краёчкі іх адсвечвалі злавесным жоўтым колерам. Паспешліва грукаталі па брукаванцы колы сялянскіх вазоў і фурманак шляхты; заканчваўся дзень, і на плошчы зачыняліся невысокія каменныя крамы, а гадзіннік на ратушы працягла адзвінеў дзевяць гадзін вечара. Было відаць, як зачыняліся брамы, як на складзе грабара насупраць работнік доўга тузаў вялікі, у далонь, ключ, стараючыся закрыць замок. Бязладныя думкі Марціна былі аб тым, што Сымон, развітваючыся, неяк мімаходзь

запытаўся, чаму ён дасюль не завёў гаспадыню, і, не пачуўшы адказу, змоўк.

Агромністыя ліпы каля дома бязладна рыпелі, і ад таго пачуццё няўтульнасці было асабліва моцным. Тады ж Марцін цвёрда вырашчыў паехаць у Вільню, як толькі скончацца заняткі, і там шукаць сляды Еўкі. Можна, яшчэ ўдасца сустрэцца там з кімсьці, хто ведаў Скарыну, паглядзець кнігі, пра якія пакуль толькі чулі ў Нясвіжы, але ніколі не трымалі іх у руках. І, пастараўшыся развезць цяжкія прадчуванні, ён лёг снаць больш акрыленым, ускалыханы надзеямі дружыць і ездзіць да Буднага, і ўзнёс ціхую хвалу ўсім нябесным сілам за тое, што гэты незвычайны чалавек будзе жыць так недалёка і, значыць, можна будзе бачыцца з ім цяпер часта...

Адкрыццё друкарні ў Нясвіжы ўшанаваў сваёй прысутнасцю сам пан Мікалай Радзівіл Чорны.

Да яго прыезду бурмістрам была падрыхтавана ілюмінацыя: увечары, у прысутнасці гасцей, у цёмным небе ўспыхвалі цэлыя карціны, пасля якіх кожны раз з'яўляўся вензель «А», абкружаны, як вялікая камета, іскрамі і букетамі агнёў. Госці апладзіравалі. Сярод маладых магнатаў стаяў уладар суседняга замка ў Міры, Юры Ільніч, і захопленая глядзеў на дзівосы ў небе.

Куды меней увагі ўдзяліла шляхта ўласна друкарні. Пахадзілі, паглядзелі на рабочых у хвартуках, на станкі і набор літар, паслухалі пастара, які доўга і нудна гаварыў аб Рэфармацыі і асвятчэў першыя друкаваныя лісты, пасля заспяшаліся на вячэру.

Сымон Будны, Мацей Кавячынскі, малады кампазітар Тамаш Сакалоўскі і Марцін пасля ўрачыстай вячэры ў старым замку яшчэ некаторы час гулялі на вуліцах Нясвіжа.

— Катэхізіс выйдзе праз месяц, — казаў Будны. — Але адных такіх кніг мала. Трэба выдаваць азбукі, ноты, зборнікі песень. Здавён слаўная беларуская мова, але нашы магнаты ўсё часцей захапляюцца іншаземным. Нават маленькі Мікалай, сын старэйшага Радзівіла, гаворыць толькі на латыні — нягледзячы на тое, што бацька падтрымлівае кнігі на тугэйшай мове.

Лаўрэн Крышкоўскі прасіў Тамаша Сакалоўскага, каб той падумаў пра новыя несні, якія можна даваць дзецям у школу.

— Я ўжо падумаў, — спакойна сказаў Тамаш. — Мы з панам Сымонам нават назву прыдумалі для зборніка — «Канцыянал».

І яны горача заспрачаліся пра тое, якія песні трэба ўключыць у зборнік. На гулкіх вулачках гучалі імёны Мікалая Рэя, Анджэя Пшэцескага, Соф'і Аляснінкай. Тамаш нават спрабаваў спяваць некаторыя з іх песень. Варта, што хадзіла па горадзе, з зайздрасцю глядзела

на маладых людзей, неахвотна ішла далей, дзе сярод драўляных домоў мяшчан і рамеснікаў лавіла то п'янага, які ляжаў на вуліцы ў абдымку з гарнцам, то падлеткаў, якія спрабавалі разводзіць які агенчык за гумнамі. Над драўляным замкам стаяла чырванаватае ззянне ад мноства свечак, якія гарэлі ў пакоях, чуліся гукі музыкі.

— А як глядзеў на цябе малады Юры Ільіч! — успомніў Мацей, — Як на халопа, чамусьці ўзвышанага лесам. Ніяк не прывыкнуць нашы паны да таго, што знатнасць не дае розуму, таленту. Гэта — ад неба. Здаецца, што-што, а неба яны павінны баяцца...

— Нічога — ні неба, ні бога не баяцца яны! — гораचा ўсклікнуў Тамаш. — Калі я з вучнямі скончыў спяваць і сеў за стол, пані Хруцкая зласліва запытала, што я буду рабіць, як страну голас. На тое я адказаў, што, пакуль не страну і галаву, неяк пракармлюся.

— А ты што маўчыш, Марціне? — запытаўся раптам Сымон Будны.

— А я чамусьці ўспомніў легенду пра Чорную Даму, якая ў нас вельмі папулярная, — адказаў Марцін.

— Не чуў! — з цікавасцю сказаў Будны.

Астатнія голасна загаманілі. Легенду тую ведалі ўсе, але ўгаварылі Марціна расказаць пра яе яшчэ раз.

Цёплая майская ноч з пахам старых ліп і маладых клейкіх лістоў таполі плыла над Нясвіжам, з плёскатам неслася рачулка Уша, уздоўж якой яны ішлі.

І Марцін пачаў расказаць пра тое, што нібыта кароль Сігізмунд Аўгуст, якога мучыла туга па прыгажуні Барбары, прыехаў сюды разам з панам Твардоўскім, чараўніком і чарнакніжнікам.

— Чаму сюды? — перабіў Будны.

І ўсе напярэймы адзін перад адным сталі тлумачыць, што душа чалавечая найчасцей прыходзіць туды, дзе ёй было добра.

— Тады хай бы Барбара ішла ў Вільню — там яна стала каралевай, — зноў не ўтрымаўся ад ахіднай рэплікі Сымон.

І ўсё ж ён з задавальненнем слухаў далейшае: Твардоўскі, трымаючы ў руках чароўнае люстра, на якім быў выразаны нартрэт нябожчыцы, стаў заклікаць Люцыпара, Вельзевула і іншых князёў Цемры адпусціць каралеву. І яна нарэшце з'явілася — акурат такая, як па зваротным баку люстра: у белай сукенцы, з букетам руж у руцэ. І была такою жывою і чароўнай, што кароль забыўся на ўсё: кінуўся да яе і нават ужо схопіў за рукі. Але ў тую ж хвіліну раздаўся выбух, і ўсё зацягнула дымам.

— Нячыстая сіла не любіць, канешне, калі яе мацаюць рукамі, — упаўголаса дадаў Сымон Будны, але Марцін працягваў расказаць.

І на імгненне ўсім здалося, што на ліпавай алеі, дзе яны крочылі, узнікла цёмная постаць жанчыны. Узнікла — і растварылася ўдалечыні.

Марцін змоўк. Запанавала цішыня. І толькі Сымон, відаць, не паддаўся элегічнаму настрою. Востры, цвярозы яго розум нібы рассякаў, прэпарыраваў рэчы навокал.

— Калі яна была ў белым, то чаму ж стала прыходзіць нанова ўжо толькі ў чорным? — зноў запытаўся ён, але на гэты раз ніхто не адказаў.

А Марцін сказаў сабе, што ён цяпер абавязкова паядзе ў Вільню, каб дазнацца што пра Еўку. Адначасна зойдзе ў архіў старадаўніх актаў — там наладзіў добрыя сувязі Сымон Будны. Ды хутка павінны перавезці ў Нясвіж вялікакняжацкі архіў — дамогся такога гонару Радзівіл даўно, але пакуль не прыстасаваны драўляны замак для гэтакай каштоўнасці. Трэба, канешне, самім разбірацца ў тых хітрых пугах, якімі аблытваюць Княства, даказваючы, што нібыта ў самой Крэўскай уніі былі закладзены прынізілівыя ўмовы, на аснове якіх Ягайла стаў каралём. Але ж яшчэ не ўсімі забыта, што шлюб той ратаваў ад крыжакоў і Польшчу. Што ж такога незвычайна заманлівага было ў тым шлюбе для Ягайлы, дзеля чаго ён паставіў бы магутную дзяржаву залежным ад другой дзяржавы васалам?

Выбух рогату данёсся ад замка. Ёнапруджыўшы зрок, можна было ўбачыць белыя фігуры жанчын і хісткія мужчынскія постаці.

— Наша шляхецкая моладзь прывезла з Рыма не толькі веды, але і паганьня звычайі колішніх нобіляў. Новая забава: халопак апрацаць весталкамі і напускаць на іх хмельных гасцей. О, куды дзявацца ад распусы! — з горыччу сказаў Будны, адварнуўшыся ў бок ракі. І дадаў яшчэ:

— Ніякая рэлігія не выратуе іх ад гэтага... Шыццё пакладзеш — а ці будзе толк?

— Labor recedet, bene factum non absedet⁹, — упайголаса сказаў Мацей Кавячынскі.

— Будны толькі ўздыхнуў у адказ. У маўчанні яны павярнулі да прыходскага касцёла, аддадзенага пратэстантам, моўчкі раскланяліся з купкай галандцаў, што, сабраўшыся ў альтанцы, курылі свае трубка і таксама пры непн. гаварылі. Запрошаныя ў Нясвіж дзеля таго каб перабудаваць замак па старагаландскай сістэме ўмацаванняў, ямы трымаліся замкнёна і трошкі ганарыста, але з Кавячынскім і Марцінам ахвотна размаўлялі па-нямецку, расказвалі аб радзіме, па якой

⁹ Праца скончыцца, але добра выкананая работа не прападзе.

прыкметна нудзіліся. Разыходзячыся па дамах, Сымон Будны нібы мімаходзь сказаў аб тым, што яго, відаць, мучыла і займала:

— Езуіты ідуць у наступ. І адкуль яны толькі ўзяліся на гэтай пакутнай зямлі?!

Пабыўшы колькі дзён у Вільні, Марцін адчуў, што ідэі Рэфармацыі як бы прыглухлі. За апошнія шэсць гадоў не было адкрыта ніводнага пратэстанцкага збору, затое будавалася ажно тры касцёлы. Было арганізавана некалькі езуіцкіх школ — і многія пратэстанты аддалі туды дзяцей, спакушаныя хто таннасцю, а хто якасцю навучання. Гаварылі, што вось-вось адкрыецца езуіцкая акадэмія, і нават называлі сярод імён вядомых вучоных каралеўскага прапаведніка Пятра Скаргу, аўтара зацных і страсных трактатаў аб каталіцызме, якія набывалі папулярнасць.

На шумных і вузкіх вулках Вільні ў натоўпе раз-пораз мільгалі чорныя сутаны езуітаў. Заклапочаныя, засяроджаныя твары, паспешлівы поступ — усё сведчыла аб тым, што «псы гасподнія», як называлі іх, занятыя важнымі справамі і нястомнай сваёй дзейнасцю.

З горычу адзначыў Марцін, што нават тут, у сталіцы Вялікага княства Літоўскага, рэдка цяпер гучала дзяржаўная мова — беларусінская. Гаварылі найчасцей на польскай, на лаціне. Асабліва студэнты. Многа было і замежных гасцей, пераважна купцоў. Ля храмаў тоўпіліся віленскія мяшчане ў кунтушах, суконных плашчах, пахла тут дзёгцем ад ботаў, і рыбай, і шкіпінарам. Затое ў ціхіх кварталах ля Гедымінавай гары, за ратушай, зелянелі дубы і клёны, і з карэт выглядалі аксамітавыя берэты, мехавыя шляпы багатых магнатаў і блішчэлі парчовыя, атласныя сукні іх жонак. Лета выдалася дажджлівым і неўрадлівым, і ранняя восень, халодная, няўтульная для бяздомных жабракоў, прынесла ў Вільню першыя, пакуль нячастыя гаворкі аб эпідэміі чумы, якая сабірала ахвяры ў Чэхіі і Нямецчыне.

«Катэхізіс» Сымона Буднага ўжо куплялі ў Вільні. У кніжнай краме стаяў малойчык у кароткім сінім плашчы і магерцы і гучна зазываў пакупнікоў. Спыніўшыся, Марцін з болем пабачыў, як двое каталіцкіх манахаў спрытна адсыпалі грошы на прылавак, перавязалі колькі кніг вяроўчынай і панеслі свой цяжкі груз. «Знішчаць жа «пратэстанцкае зелье», — падумаў ён, — па ўсёй дзяржаве ўжо знішчаюць...»

Прыхіліўшыся да каменнай сцяны брамы, дзе высока ляцеў сярэбраны коннік з мячом, а ўнізе пад ім зіхацеў васьміканцовы крыж, сядзеў сляпы лірнік, спяваў баладу пра Зялёны Лес, дзе знайшлі магілу тысячы крыжакоў, а непадалёк распусная дзеўка цягнула ў вузкія дзверкі камяніцы багатага іншаземнага купца.

Марцін прыцаніўся да «Малой падарожнай кніжыцы» Скарыны, што выдалі тут, у Вільні, але цана, запрошаная гандляром, была непамернаю, і ён, уздыхнуўшы, адышоўся. Але вярнуўся на пастаялы двор пратэстанцкай абшчыны не з пустымі рукамі, а з перапісаным ад рукі казаннем Феадосія Касога — старца, што збег з Масквы і шукаў тут, у Княстве, сабе аднадумцаў. Павячэраўшы лустай хлеба і салам, Марцін хацеў быў узяцца за Казань, але не змог: у руках і нагах з кожнай хвілінай нібы нарасталала ламоцце, у вачах мігцелі рознакаляровыя палосы. Ён лёг спаць, але сярод ночы прачнуўся ад болю, які разрываў вантробы, і ад гарачыні, што млосна накатвала на яго. Качаўся да раніцы, а пасля, устаўшы, каб папіць, у паў без прытомнасці на парозе, паспеўшы падумаць, што нічога не дазнаўся яшчэ пра Еўку, таму што Астрожскія з'ехалі са двара ў Вільні, і хіба толькі ў самім Астрогу нешта ведаюць пра свету маладой княгіні Гальшкі, дзе, мусіць, служыць дачка Касцевічаў.

...Марцін, сам таго не ведаючы, быў сярод першых ахвяр эпідэміі чумы, што ў той год ахапіла Еўропу і Вялікае княства Літоўскае. Пахаваны абшчынай на гарадскіх могілках, ён хутка згубіўся са сваёй сціплай магілай сярод мноства пахаванняў, якія разрасталіся ўшыркі так, што гарадскім уладам праз колькі гадоў пасля эпідэміі давялося дазволіць, каб ставілі там жыхары свае саламяныя хаціны.

Сябры Марціна ў Нясвіжы заказалі па ім паніхіду, а паперы яго ўзяў сабе Мацей Кавячынскі, спадзеючыся што-кольвечы патрэбнае выдаць. Ды па смерці Мікалая Радзівіла Чорнага яго сын, перайшоўшы ў каталіцкую веру стараннямі езуітаў, выгнаў з Нясвіжа пратэстантаў і друкароў...

У гэты ж дзень і нават у гэты ж час у пшмітульскі замак прыехаў граф Лукаш.

Раз'ятраны тым, што кароль, блаславіўшы яго на гэты неразумны, трагічны шлюб, не зрабіў нічога, каб запатрабаваць ад пані Беаты пасаг, ён на гэты раз прывёз добрую, на яго нозірк, навіну — у Красніку памёр князь Сімяон Слуцкі.

— Цяпер ваша маці не будзе ўсюды крычаць аб тым, што сапраўдны яе зяць — гэты выскачка, гэты кяўдалы палкаводзец! — выгаворваў ён Гальшцы, — І вы напішаце, іначай адсюль я не выеду, ліст да яе з патрабаваннем прыслаць калі не поўнасцю, то хаця б часткова.

Гальшка сядзела ў крэсле бледная, погляд яе блукаў па вяршалінах вольхаў, што абкружалі рачулку, час ад часу вяртаючыся ў пакой. Але на графа яна глядзела так, нібыта ў пакоі не было нікога, і гэта раздражняла яго яшчэ болей. Граф ведаў, што з-за пастаяннага чорнага адзення яго жонку прызвалі «чорнай княгіняй», а Шаматулы

— «чорным замкам». Вось і цяпер яна не здымае чорнай наміткі, нібы якая манашка. А недзе енчыць і піша лісты ва ўсе бакі каралеўства яе маці, скардзіцца на злую нядолю і няшчасце.

— Тры гады я, як хрысціянін, цярплю пакутлівае становішча, яно зрабіла мяне пасмешышчам усёй Рэчы Паспалітай, — загаварыў граф. — Бог рассудзіў нас, ён паказаў, чый шлюб сапраўдны...

Баркулабіха і Еўка слухалі пад дзвярыма. У пуставатым пакоі голас гаспадара разносіўся гулка, як у бочцы. Але Гальшкі не было чутна. Нарэшце Еўка не вытрымала: яна паціху прыадчыніла дзверы. Шоўкавы нолаг ледзь закалыхаўся ад свежага паветра, якое магутна лілося праз адчынення байніцы, але ў пакоі гэтага не заўважылі. З таго месца, дзе яна стаяла, Еўцы была бачна тонкая, безжыццёвая рука маладой графіні, уся ў сінх жылаках, амаль празрыстая. Рука гэтая, па меры таго як працягвалася размова, пачала спачатку няўлоўна, пасля ўсё болей дрыжаць, калаціцца.

— Вы напішаце гэты ліст! — настойваў граф Лукаш. Чырвоны ад узбуджэння, ён стаяў, нагнуўшы магутную шыю, растаўсцелы і разам з тым азызлы за гэтыя гады, і толькі нянавісць і шаленства былі ў ягоных вачах.

— Ну! — ён зноў тупнуў нагой.

— Калі вам заплоцяць... тады вы мяне ніколі не вызваліце! — раздаўся голас Гальшкі, тонкі, жаласлівы.

І раптам жанчына, саслізнуўшы з крэсла, упала на калені перад мужчынам.

— Забярыце ўсё. Забярыце праклятае багацце, якое мне заслانیла свет. Адпусціце толькі. Куды-небудзь, хоць у манастыр! Дайце мне слова, адпусціце!

Яна з сілай пачала біцца аб падлогу, плачучы і пранізліва ўскрыкваючы. Граф Лукаш застыў ад нечаканасці. Нейкі цень спагады прамільгнуў на яго твары, але хутка змяніўся выразам грэблівасці. Гэтая слабая, хворая істота ўжо даўно не выклікала ў ім нічога, апроч раздражнення і злосці. Сябры і родзічы, хаця і спачувалі яму, часам не маглі ўсё ж схаваць зласлівасці. Сенатары і магнаты Княства адкрыта пасміхаліся з яго на сеймах, праходзілі міма, абдаючы насмешлівымі поглядамі. Нават кароль, больш чым калі заняты справамі уніі і прыгнечаны пярэдачамі і знясільваючымі любоўнымі ўцехамі, аднойчы сказаў хмурна, што спадзяваўся на большую спрытнасць графа ў адносінах да кабет, тым больш да ўласнай малжонкі...

Гальшка білася ля ягоных ног, пена выступіла на яе вуснах, рукі і ногі зрабіліся цвёрдымі, нягнуткімі. Убегшы, Еўка і Баркулабіха міту-

сіліся навокал, пырскалі духмянай коленскай вадой на грудзі гаспадыні, расціралі яе.

Граф, пастаяўшы крыху, выйшаў, цень пахмурнасці і заклапочанасці насунуўся на яго твар, пасля ён трохі павесялеў: магчыма, удасца патрабаваць апекі над такою вольнаю няўцямнаю, хвораю жонкаю. Але — ізноў юрысты, законы, спрэчкі. «Праклятае жыццё», — ён адшпурнуў нагой пушыстую шэрую кошку, якая бегла да пакояў Гальшкі. Кошка заенчыла, замяўкала. Тады, чамусьці вінавата азірнуўшыся, граф Лукаш схапіў звярка і, падышоўшы да акна, расціснуў пальцы, што абцугамі трымалі слабое пушыстае стварэнне. Кошка з адчайным віскам паляцела ўніз, на каменную пляцоўку перад вежай.

Вечарам таго ж дня знясіленая Гальшка, абкладзеная падушкамі, з белым ручніком на галаве, паклікала Еўку.

— Грахі майго роду адгукнуліся на мне, — ціха сказала яна. — Мы жылі, не думаючы, што вакол нас людзі, можа, і праўда такія ж, як мы. Едзь да свайго Марціна, маці не ўладная над тваім жыццём, а я дам табе граматы...

— А вы, пані? — Еўка схапіла тонкую празрыстую руку, пацалавала яе.

— Я з нянькай. Яна старая ўжо. А табе жыць.

Яна знясілена адкінулася на падушкі. Памаўчала, дадала:

— Нават наша агародніца шчаслівейшая. У но дзеці. Яе каравы, як звер, зарослы муж глядзеў на яе, і каханно свяцілася ў вачах. А на мяне... глядзяць толькі з пажадлівасцю... Хто я? Чорная княгіня!

Яна адварнула, ткнулася ў беля падушкі. Баркулабіха замахала рукамі, зашыпела:

— Ідзі, ідзі! Прэч, прэч!

Але на развітанне абняла Еўку, перахрысціла і падарыла ёй тонкі залаты абразок.

— Гэта старадаўні абраз святой Ефрасінні Полацкай, — сказала, выціраючы вочы. — Твой гэты... лотр думае аб ранейшай славе Беларусі, то хай абраз у вашым родзе і застанеца. Мае родзічы ўсе каталікамі сталі, а гэтая святыня... яна наша. Могуць і пераплавіць, бо пераплаўляюць жа нават крыжы і поціры з цэркваў.

Першы раз бачыла Еўка слёзы на вачах вясёлай і ўладнай Баркулабіхі.

— Сора памру, — яна ўсё выцірала вочы ссохлай, але шырокай у касці рукой. Спачатку яна памрэ, донька мая, а пасля і я. А ты... хай пан бог даруе табе шчасце! І... і яшчэ. Панна наша не падумала, а табе нягожа ад яе жабрачкай вяртацца.

І яна сунула Еўцы скручаны і цяжкі ад сургучовых пячатак пергамен у скураным футляры. Дзяўчына ўзяла яго, здзіўлена запыталася:

— Што гэта?

— Дакумент на зямлю... Вёсачку маленькую табе падарыла... Вам дваім... На вяселле... Нешта ж у мяне таксама ёсць на гэтым свеце...

Бачачы, што Еўка вагаецца, сярдзіта зашыкала:

— Бач, бач, ганарыстая! Не табе — мужыку спатрэбіцца, калі унію правядуць. Бо з голаду абое здохнеце. І дзеці вашы.

Гэта пераканала. Еўка яшчэ раз абнялася са старой кабетай, села, паднімаючы сукню, у фурманку. У акне замка ўбачыла чырвоны, непрыветны твар графа Дукаша, апусціла вочы са страхам — раптам перадумае, плясне ў далоні, і яе ссадзяць з фурманкі і зноў павядуць наверх, у гэтую суровую каменную вежу, дзе зімой шалёна выюць вятры і холад прабірае да касцей, нягледзячы на камін і грэлкі ў нагах?

«А я, Ева Касцевічўна, не знайшоўшы дарагога мне чалавека, вярнулася назад у Шаматулы і была з няшчаснай князеўнай Астрожскай аж да адна тысяча пяцьсот семдзесят чацвёртага року, калі па смерці свайго гвалтам навязанага мужа яна выйшла з Шаматулаў і паехала ў Астрог да стрыя Васіля Канстанціна, якому і завяшчала свае скарбы. Бог пакараў князя за ўчынены некалі над ёю гвалт: сына яго забіў дваровы чалавек. Але, выпраўляючы свае грахі, выдаў ён пасля ў Астрозе «Біблію», святую кнігу боскую.

А я, пахаваўшы князеўну, чый розум памуціўся ад многіх бедаў, прыехала назад, пад Нясвіж, і, купіўшы невялікі фальварак, жыву адна ў ім. Суцяшаю сябе тым, што змагла адправіць за мяжу, у Гейдэльберг, пляменніка Марціна Лукаша. Вучыцца недзе ў Кракаве і Беньш Будны, можа, дасягне некалі славы свайго дваюраднага дзеда, нягледзячы на тое, што езуіты змаглі-такі неадменне задушыць Рэфармацыю ў Княстве.

Але пра гэта, і пра лес кніг, што тут друкаваліся, і пра самога Буднага, можа, напішу яшчэ.

«Чорная княгіня», Галышка, часта прыходзіць да мяне па начах. Можа, і праўда на тым свеце няма спакою яе душы? Мне, нягледзячы ні на што, пашанцавала болей, бо кахаю Марціна і зараз, і сёння...

Часта хаджу ў яго друкарню, у касцёл, што пабудавалі непадалёку. Душы чалавечыя на тым свеце сустракаюцца. Можа, яшчэ сустрэну яго?!»

ГАЙНА І МІКАШ

Апавяданне

Цяжка нагужаны воз калываўся на каляінах, і малады зямянін Мікаш кожны раз клапатліва аглядаўся — ці не ссунуліся бочкі з аўсом, якія ён вёз на продаж у мястэчка. Дзякла ў гаспадарскі двор ён ужо адвёз, мезлева ж трэба было аплаціць грашыма. У гэтым годзе гаспадарскім людзям пашанцавала: не трэба было адвозіць дзякла да Вільні; хаця і плоцяць возчыку адвозавыя пенязі, і плоцяць за кожную мілю ад кожнай бочкі па паўтрэця пенязя, але летні час — гарачы, дзень год корміць. Нават у нядзелю на кірмаш яшчэ не ўлагодзіся — трэба дарабляць сёні, ладзіць гумно для збожжа.

Другі толькі год гаспадарыў Мікаш на арандаванай зямлі, а зрабіў нямала: на поддай, самай горшай у гаспадарскім маёнтку зямлі густа ўзышоў авёс, на сядзібе, дзе ляпіліся тры зямлянкі (гаспадары ўцяклі невядома куды ў пазалетаўні галодны год), стаў новы зруб. На подлаю зямлю Мікаш пайшоў не сваёй воляй. Аддзяліўся ён ад бацькі пасля жаніцьбы, а пра тую жаніцьбу гаварылі наўкол па ўсёй акрузе, бо ўзяў ён не з гаспадарскіх ці цяглавых людзей, нават не з чэлядзі дваровай, а з местачковых сабе жонку. Паводле ж права звычайнага рамеснікаў, а пасля і Статуту літоўскага, дзеўка, «дзе б каторая без волі бацькавай і матчынай ішла замуж, такая адпадае ад пасагу і ад імянь айчызнага і мацярынскага». Пасаг пасагам, але рабілася Гайна і гаспадарскаю, вялікакняжацкай маёмасцю — услед за мужам.

Пракляў Гайну бацька, нягледзячы на тое, што мачыха радалася — дзецям яе маёмасці болей застанеца. Ледзь не ашураліся Мікаша родныя — прывёў дзеўку ў дом без заручын і без сватоў, і клунку нават з сабой не захапіла яна — ні адзежныны, ні хаця б пары лапцікаў ці пантофляў, ні бурнату, ні хусты — анічога. А снег не сышоў яшчэ, і ў калюжных раніцай лядок пад нагамі ламаўся, і завяя ўначы мокрай золю ў шыбы стукала, хаця сонца прызбы пад полудзень высушвала. Для маладой жонкі (а тады яшчэ не пабраліся маладыя, бо яе, каталічку, поп не перахрысціў назад у веру праваслаўную) пазычыў Мікаш хустку і чобаты ў братавай, а да старасты пайшоў з просьбай — даць яму колькі валокаў гаспадарскай зямлі і лічыць наваселам, бо для наваслаў чынш быў паніжаны ўдвая, і не чатыры капы плацілі яны з валокі, а дзве, ды і паборы — ялавіца, бараны, гусь, курьца, яйкі — таксама меншыя. Пачухаў стараста патыліцу і, паколькі не было што Мікашу даць за падарунак, выдзеліў яму зямлі поддай, хаця колькі валок сярэдняй было яшчэ ў яго ў запасе. Шмат народу збегла ў галодны год, і кажуць, што маладыя падаліся ў Запарожжа, нібыта

там беглыя беларусіны аселі за дняпроўскімі парогамі і паноў над сабой не прызнаюць, а хто якое ўмельства меў — у Маскву паўцякалі. Масква ахвотна беглякоў прымала — і там пасля войнаў пасады абязлюдзелі. На мяжы, праўда, многіх лавілі і назад, добра бізунамі пачаставаўшы, вярталі.

Старыя казалі, што люду паспалітаму цяпер хоць у пятлю лезь, успаміналі пра часы даўнейшыя, калі і жыта лепей радзіла, і паны былі свае, тутэйшыя, і не гак скуру дралі. А цяпер, куды ні кінь, ляхаў панаехала, дык заціснулі так, што і богу не паскардзішся — цэрквы на касцёлы скрозь мяняюць, а што ў тым касцёле кажуць — хіба разбярэш? А маладыя прырэчылі — трэба неба, але трэба і хлеба, а хлеба не хапае, вясной заўсёды мякіны дадаваць прыходзіцца.

Мікаш не асабліва слухаў тых размоў — разам з Гайнай спорылася і лёгкай здавалася любая праца.

Сястра аднойчы пакпіла, што нездарма ў Гайны бацька, мусіць, цыган, што ў мястэчку яго чараўніком клічуць, бо надта прыгожыя карэты ён мясцовай шляхце робіць і за кароткі час, няйначай, нячысік яму памагае. Ад цыгана і дзеўка такая чорная ды смуглявая, і валасы ў яе ў жменях не ўмяшчаюцца. Маці, абараняючы малодшанькага, заткнула дачцэ рот: «Дзеўка не бракоўна, як чорна, а бракоўна, як не праворна». І ён, воўкам зіркнуўшы на сястру, мармытнуў, што лепш чорная, чым куртатая, і заікнулася тая дый змоўкла. Малая была, кароткая.

Сыпалася на зямлю высахлае балота лісце бяроз, павольна кружыліся лісты кляновыя, падобныя на далопі Вытыркнуўся ля дарогі ляшчыннік, спелья арэхі гатовыя выскачыць з гняздэчкаў — Мікаш хацеў бы сабраць трохі, каб Гайна пагрызла лускалак, але трэба спяшэцца на кірмаш.

Хаця і рана ён прыехаў у мястэчка, па дарозе яго колькі коннікаў абганала, а ля гандлёвых радоў народу, што бобу. На прылаўках — дзічына і ялавічына, зайцы і куры, індыкі і гускі; вісяць залацістыя вязкі цыбулі і сушаных грыбоў; асобна — заморскія, для шляхты, дзівосы, і крыгаць гандляры незнаёме: «Шафран, перац, міндалы» Пахне ядлоўцам, яго тут купляюць усе. Дзічыну пад ядлоўцавай прыправай надта любіць Гайна, але яна ўжо набрала ягад на ўсю зіму. Гатуе Гайна і флячкі — ялавічныя рубцы, на Вялікдзень ягоная радня ўмінала іх як мае быць. Любіць Гайна рабіць гваздзіковыя наліўкі, але дзе ты купіш тыя гваздзікі? Адехаў Мікаш, уздыхнуўшы, углыб — там, дзе стаяць вазы з бульбай, аўсом, сенам. Тут адны мужыкі стаяць, і пахне хамутамі і дзёгцем. Праехаў ён міма манашак — у мясцовым манастыры пякуць надта ж смачна, «манастырскі» хлеб, яго разбяручь тут мігам.

Ледзь убіўся Мікаш сярод вазоў, і адразу гандаль пачаўся. Дзяржаўцы з конных панскіх заводаў, перакупшчыкі, яўрэйскія купцы ў бочкі глядзяць, авёс скрозь пальцы прапускаюць. А Мікаш не аддае за чорта лысага, авёс у яго ўрадавы і не горшы, а можа, лепшы за чужы. Дый купцы ганяць яго на чым свет стаіць. Што ж — не ганячы, не купіш, не хвалячы, не прадасі. І недзе пад полудзень, калі Мікаш, дастаўшы хлеба ды кавалак сялянца, падеў, а прадаўцы з багатых радоў, бачыў ён, у піваварні ды карчомку схадзілі, знайшоўся прыдатны купец. Кожную бочку купляў ён па 20 грошаў. Мікаш радаваўся — хопіць на дзяклавае, а чынш у яго гатовы, і куры ёсць, і яйкі.

Купец — вёрткі, вузкатвары і тонкі, як ласіцэ-куніца, адлічыў за шэсць бочак купленага паўтрошамі. Двойчы лічылі яны колькасць дробных манет, нарэшце сьпіліся. Купец хутка паклікаў вазніцу, і, не паспеў Мікаш напеціць каня, як той знік — мабыць, спяшаўся. Але, як ні імкнуўся дадому сам Мікаш, не мог не спыніцца ля крамы і не купіць Гайне папрошанага — стужку ў валасы дый нітак сініх для вышывання.

І там, калі даў ён паўтрош, вярнулі яму меней, чым трэба, здачы, і тады высветлілася, што даў незнаемы купец яму не літоўскія, а сілезскія паўтрошы, на якім быў указ, каб не прымалі людзі «подлыя тыя манеты», бо былі яны і меншыя, і горшыя за свае. Дый надта падобныя тыя подлыя паўтрошы на звычайныя, толькі надпіс другі, а хто ж з зямлян чытаць умее?! Дэнарый — яно адразу відно, а чужыя манеты Мікаш яшчэ і не бачыў ніколі.

Кінуўся ён назад, каб хаця паказаў яму дарогу, па якой паехаў той збродзень, але ніхто нічога не ведаў. У мястэчка ж вядзе ажно шэсць дарог — усе не абедзеш...

На той год так і не здаў Мікаш дзякла. Але, як не прыезджаў рэвізор, то дзяржаўца згадзіўся на год адтэрмінаваць плацяжы — зноў жа, навааслам, па загаду каралевы Боны, павінна быць палегка. Да таго ж зяць дзяржаўцы, баярын Міхно Кулькевіч, як усе ў павеце, праходзіў праверку сваіх правоў на зямлю, а ліст ягоны ці то згубіўся, ці то яго зусім не было. У вялікай разгубленасці быў пан дзяржаўца, а вядома ж, чужое беручы — сваё рыхтуй. Адбяруць у зяця маёнтак — каму ён, галота, патрэбны будзе? І больш не пахваліўся людзям, што дачка ў баярыні вылезла...

Вясною рваў жылы Мікаш, свету не бачыў. Леташні падатак сплачваць адно, а вось што жонка ў цягасці — гэта і праўда клопат. Памаглі трохі па гаспадарцы маці ды сястра, але неяк не ўгледзела маці — дзвюх авечак задраў воўк. Не еў Мікаш, не спаў — а багатым

не стаў. Кляла зноў сястра Гайну — і выгнаў тады брат яе з двара назусім, адцураўся як ад чужаніцы.

Пад самы Спас нарадзіла Гайна двойню, хлопчыка і дзяўчынку. Дзіўна: адно ўлонне іх вынасіла, а дзеці выдаліся розныя. Дзяўчынка бялая, як бацька, а малы ўвесь смуглявы і чорнавалосы. І не выгрываў Мікаш, купіў радзілыніцы падарунак: паўжупан з сіняга коленскага сукна, абшыты жоўтым шаўковым шнурам, і спадніцу з залацістымі галунамі-галёнамі па ўсім нізе. Ні ў адной жанчыны не было такіх убораў — світы насілі з самаробнага сукна, а андаракі — з беленага палатна. Жанчыны ажно ў хату прыходзілі — на бабіну кашу ды на агледзіны.

Мала і паляжала Гайна — на поле выйшла, на зажынках спявала звачэй за ўсіх. Мікаш сена звозіў, прыпыніўся на дарозе: спелыя каласы ад гарачага ветру калыхаюцца, нібы пазвоньваюць, духмянай хваляй у твар патыхае, а ў лагчыне, сярод белых сарочак, Гайна ў рагатым галаўным уборы, у андараку з залацістымі галёнамі трымае сноп у руках і на ўсё поле заліваецца:

А я ў полі жнейка,
За тарою мая жменька,
А хто маю жменьку звязя,
Той са мною спаці ляжа...

А збоку, пад маладой вішняй, стаіць, нябачная, люлька з немаўлятамі, Здыме зараз Гайна стракаты ўбор, завязжа па самыя вочы хустку і пойдзе жаць, не адстаючы ад спрадвечных жнеек. Удалая яна і на работу, і на песню — і шчымлівае нешта падступіла над самае горла маладому зямянину, і падзякаваў ён некаму са сваіх заступнікаў — ці то Іллю-Прароку, ці то Дзедку-дамавіку, якія адправілі яго ў мястэчка купляць хамут у той дзень, калі мачыха нагаварыла дзяўчыне абы-чаго, а тая з гарачкі выбегла з хаты і стаяла над рэчкай, плачучы. Мо і не пайшла б іначай такая красуня за цяглавага чалавека, што належаў гаспадару-князю. Ці ж не знайшла б яна нават шляхцюка, калі б пажадала?

Стаяў, глядзеў на жонку Мікаш, ажно пакуль не спахапіўся, што конь з возам далёка ад'ехаўся. Даганяў воз, а жаль і смутак абхапілі яго абцугамі: успомніў пра падаткі і пра тое, што авёс сёлета не ўрадзіўся, можа, хаця трохі выручыць жыта, а можа, чым дапаможа бацька.

Але пад восень выходзіла замуж сястра. Думалі, заседзіца ў дзеўках-векавухах, але з суседняй вёскі браў яе ўдавец і патрабаваў пасагу нямала. Давялося бацьку і маці чысціць кублы і куфры, латашыць клеці.

І застаўся Мікаш без дапамогі, а жыта ўрадзіла добра і было танным. Не хапіла яму зноў грошай, і прывялі яго на гаспадарскі двор разам з вериутым беглым Іванькам, п'яніцам Процкам ды бацькам памёршага былога сябрука Кутам. Секлі там лазінамі, а Кута — палкамі, бо абражаў ён Яе Мосць каралеву Бону, у карчомцы называючы яе паганай влошкай, што народ хоча ў папезнікаў ператварыць. Калі ж дайшла чарга да Мікаша, дзяржаўца разам з войтам сталі тлумачыць княжацкаму рэвізору, што гэтаму, згодна з Наказам і Уставай, давалі ільготу, бо «за пажогаю, за вымярэннем альбо за хваробаю ўсяго дому, за голадам, за пабіццем граду і за ўбоствам» у маёйтку дапамагаюць гаспадарскім людзям*. Але гэты лупежац, не аддаўшы грошы ў казну, малжонцы сваёй уборы спраўляе багатыя — дык хай таксама колькінаццаць бізуноў атрымае, перш чым гумно ў яго пашлюць чысціць. Рэвізор кіўнуў, Мікаша расцягнулі на адпаліраванай многімі жыватамі лаве — але вароты расчыніліся, Гайна з берасцяным карабам увалілася і ўпала на калені перад рэвізорам.

Вышываны чэпчык зяцеў набок, чорная каса распялася, і поўныя, смуглявыя плечы маладой кабеты апавіў вялікі выраз прастай палатнянай кашулі. Бледная, з агромністымі, поўнымі слёз вачамі, яна была надзіва прывабнай.

Шляхцюк-рэвізор, не стары яшчэ мужчына ў малінавым жупане з атласным каўняром, з доўгімі пушыстымі вусамі, ажно ўпіўся поглядам у маладзіцу, крэкнуў, разгладзіў вусы, выпрастаўся на лаве.

Войт мігнуў цівуну, той схопіў пад пахі Мікаша і разам з пакаранымі выпхнуў за вароты, хіхікнуў:

— Трэба было малжонку найперш прысылаць!

Не паспеў Мікаш абдумацца, як услед яму шпурнулі з-за брамы караб, вечка расчынілася, і паказаўся адтуль кавалак сіняга колёнскага сукна. Не забралі, значыць, паўжупан. Узяў дзяцюк караб, памкнуўся назад у браму — за Гайнай. Але цівун са стражнікам як зпад зямлі вылезлі:

— Ідзі дадому, рыхло і малжонка прыйдзе. Ненадоўта прыўлашчыць яе баярын, а табе прыбытак затое.

І бачачы, што той стаіць як укапаны, ціха яго пад рукі ўзялі ды павялі дадому. Моцны Мікаш, але рыжы цівун барздзейшы, а стражнік на плячо, як мядзведзь, наваліўся. Так і давялі да хаты і, упіхнуўшы ў сені, звонку хату калом парпёрлі і драўлянымі аканіцамі вокны заставілі. Аблога, як на дзіка, ды толькі!

У хаце дзеці крычаць крычма. Пакідаўся сюды-туды Мікаш, як веpr паранены, але стаміўся ўрэшце, запаліў лучыну і да дзяцей падышоў. Доўга ўзіраўся ў іх, і страшны твар яго пакрысе мякчэў,

сцішаўся. Ужо не крычалі — паціху сжавыталі немаўляты, чырвоныя тварыкі іх ажно ссінелі.

Была глыбокая ноч, калі за дзвярыма пачулася валтузня, сенцы расчыніліся, Гайна лёгка слізганула ў хату, пакрытая вялікай чорнай хусткай. Рука мужыка пацягнулася за сякерай, што ляжала побач на лаве,— кабета папярэдзіла хуткім шэптам:

— Збірайся, ды прудка! Забіла я яго...

Дзяржальна сякеры, якую першай паклалі ў куфар, было гарачым. Сякера будзе карміць у невядомых землях, як і рубанак і рыдлёўка, якія хапалі муж і жопка, кідаючы ў воз няхітры скарб. Конік, выведзены з варотаў апоўначы, здзіўлена заржаў — яны абое ажно прыселі ад страху.

Па мяккай, яшчэ цёплай ад пылу дарозе, паўз сонныя, нерухомыя ўначы бярозы — хутчэй ад сядзібы, ад маёнтка, на поўдзень, за дняпроўскія парогі! А можа, пашанцуе, і знойдуць яны свабодную ад пана лешню і на лясным прылобку, каля крыніцы, наладзяць вольнае, спакойнае жытло!

Хаваліся днём у лесе, а калі скончыліся прыпасы, стала Гайна выходзіць у мястэчкі, гадаць людзям паспалітым па далоні і на бабах. У абадранай каляровай спадніцы, што сшыла наспех з коўдры, у каралях з берасклету, гнуткая, босая, яна сходзіла за цыганку, якіх многа вандравала па гарадах і мястэчках Белай Русі. А аднойчы сапраўды сустрэліся з табарам — і, бадзяючыся з ім, дайшлі да стэпаў. Але там цыганы паварочвалі ўбок, да мора. Небяспечна было ў стэпах — блукала каралеўская варта, шукала беглякоў з Рэчы Паспалітай і, бывала, люта збівала цыганоў, шукаючы ў іх золата.

Днепр быў ужо блізка, на адзін пераход. Цыганы ў той вечар неяк заседзеліся ля вогнішча, прыкідвалі, як рухацца далей. Угаворвалі Мікаша засгацца — любіў ён коней, даглядаў іх як сапраўдны цыган. Але той усё-ткі адмовіўся:

— Буду які лапiк зямлі свабоднай шукаць...

А на Гайну надзела старая цыганка абярог, сказала:

— Хай маці ўсяго жывога — Ана — абароніць цябе і дзяцей. Сапраўднай цыганкай ты была, ні пенязя ад нас не ўкрыла, сабе не ўзяла.

І яшчэ падарыла ёй сярэбраны талер — на абзавядзёнку. Абярог надзела Гайна на хлопчыка — нешта як прыхварэў ён, ляжаў вялы.

Сцяліліся над зямлёй белья ліпеньскія туманы, падымаліся ўверх, да галін адзінокага дуба. У вазку з абцягнутым, на манер цыганскага, верхам моцна спалі дзеці, закручаныя ў лахманы. Маністы ціха задзвонькалі ў цемры, калі Мікаш паклаў цяжкую, спакутаваную без

звычайнай сялянскай работы руку на плячо жонкі. Маўчанпе было пакуталівым.

— Ніколі не пытаўся — што ў цябе з тым рэвізорам было?

Яна здрыганулася, адсунула яго руку, памаўчала.

— З-пад корда столькі крыві нацякло, матухна літасцівая! Ці адмаляся ад яе?!

— Пашкадавала...— Ён цяжка падняўся, налез у вазок. Жонка ўсё не ішла, ён прыўзняў галаву, узіраючыся ў ноч.

Апошнія жарынкi зацягвала шэрым попелам, глуха вухкаў пугач. Гайна, аблітая цьмянай чырванню, нерухома сядзела на траве. Ледзь улоўна паблісквалі маністы, чорныя валасы зліваліся з начной цемрай, і нядобрае нешта падступіла да сэрца.

За некалькі міляў ад Дняпра, на невялікім хутары, прагнуліся парубежныя жаўнеры. Спякота яшчэ не пачыналася, але млява вісеў на шасце каляровы прапар з каралеўскім гербам. Пан паручнік, панцырны баярын Матэуш Ляхавец, мыўся ля студні, расставіўшы ногі, а малады пахолак трымаў баршчовага колеру курту, падшытую лазуроваю кігайкай. Баярын, сасланы сюды за п'янства і блуд, быў змрочны, яго жахаў невыносна доўгі, нудны дзень у гэтай забытай усімі нустэчы. Ён марыў злавіць якога кантрабандыста — бегляка з Рэчы Паспалітай, гэтыя абадраныя хлопцы з адчаем у вачах, даўно прыеліся. Ні прыбыткаў з іх, ні цікавасці. Аднойчы забраў, не вярнуўшы пану гаспадару, дзеўку Насту — яна даўно абрыдзела яму маўкліваасцю і стоенымі слязьмі, і таму, пачуўшы ў хаце звон шклянiц і місак, ён зморшчыўся, нагой пхнуў пахолак:

— Смярдзіш ротам, быдла!

Зверху закрычаў вартавы:

— Едзе, вунь едзе! Фурманка!

— Адна? — баярын хутка выцерся, загадаў: — Пакрычы, хай сюды звернуць.

— Да Дняпра рукой падаць,— Вартавы глядзеў наперад. Жаўнеры высыпалі з гумна, дзе спалі, узіраліся ў адзінокі воз.

— Гэ-эй! — закрычаў вартаўнік, крык далёка прагучаў у паветры. Трое жаўнераў ускочылі на коней, прыгнуўшыся, пусціліся за возам, радуючыся забаве. Але людзі ў фурманцы пачулі нядобрае, а можа, проста ўбачылі гэты хутар, на які так нечакана наехалі з начы. Было відно, як, узмахваючы пугай, гнаў гаспадар свайго каня, і воз пачаў хутка аддаляцца — туды, дзе за зараснікамі вербалозу ззяла пад сонцам бліскучая гладзь вады.

— Не дагоняць! — з прытоенай радасцю сказала, выбегшы з дому, круглатварая Наста.

Матэуш Ляхавец люта зірнуў на яе, падбег да гумна, і двое, што засталіся, выкацілі гармату, якую ахрысцілі тут Воўкам. Кожная гармата мела ў войску сваю назву — Веларыб, Пярун, Баба, Негр, Сокал, але з сабою папрасіў паручнік Воўка,— верыў, што вернецца з ім назад у Вільню.

Першы снарад выбухнуў ззаду, наступны — наперадзе воза.

— Божа літасцівы, то ж проста цыганы! — у распачы глядзела на дарогу Наста. Трэці стрэл і На месцы вазка ўзвіўся чорны слупок дыму, і бачна было, як ляцяць, рассыпаюцца ў паветры колы, жардзіны, як падае і б'ецца ў сугаргах конь. Паручнік задаволена крактануў, выцер вісонавай насоўкай скрыўлены ад напругі рот.

Коннікі, што ехалі ў нагоню, прыпыніўшыся, зноў паскакалі наперад, уздымаючы пыл. Звыклія да крыві і пораху, абшукалі пажыткі, лахманы, абгледзелі зямлю. Але небагатай была спажыва: жменя літоўскіх паўгрошаў і сярэбраны талер. Сякеру і рыдлёўкі, грэбліва адкідаючы нагамі, не ўзялі: на хутары хаця ты склад рабі, усе беглякі валакуць з сабой гэтае жалеззе, без якога якраз лягчэй было б пераходзіць мяжу. Ведама, дурныя гэтыя халопы, самі на сябе нож востраць.

Прывезлі ў хутар і яшчэ нешта зусім незвычайнае — смуглявага, чорнавалосага хлопчыка, адзінага, хто, адкінуты выбухам у палыш, застаўся жывы. Хацеў паручнік яго выкінуць, бо нашто хлопскае дзіця, перашкаджаць будзе крыкам ды кутіканнем, пасяя перадумаў, аддаў яго Насце.

Даўно ён заўважыў, што дзеўка трохі як бы не ў сваім розуме, але не надаваў гэтаму асаблівага значэння — што ж, як няма пакуль сярод беглякоў прыдатных маладзці, даводзіцца адной ёй служыць і ўдехай для жаўнераў, і работніцай. Можна, дзіця ёй якраз і трэба? Нешта ж з гэтага можа быць, ды і ніколі не позна прыблуднае цыганя выкінуць далей ад парубежнай варты.

Паручнік як у ваду глядзеў, але не прадбачыў таго, што адбылося. Цёмнай вераснёўскай ноччу, падпёршы хату, дзе на золь сабралася ўся варта, уцякла Наста з прыёмным сынам на дняпроўскія парогі. Перапльвала Дняпро на лодцы, глядзела, як дагараў падпалены ёю хутар, і пилёным бляскам радасці гарэлі вочы памаладзelay ад радасці кабеты...

Праз многія гады прамчыцца з войскам Налівайкі, палячы панскія сядзібы, па роднай зямлі казак Тамаш, не ведаючы, што ён з Белай Русі, што продкі яго спрадвечна засявалі яе жытам і сваімі касцямі. Толькі здзівіцца, чаму яе журботныя песні, яе зацягненыя сіняй смугой лясы так прыпадаюцьда сэрца. І ніколі не згадаюць навакольныя, чаму ў смуглявага казака шэрыя, як у тутэйшых людзей, і такія ж, то невымоўна тужлівыя, то шалёна адважныя, як у гатовага на барацьбу і на смерць, вочы...

МАРА

Апавяданне

Верасень шчодра сыпаў на Рубежаўскі вымал чырвонае і жоўтае лісце клёнаў, і стары дзед Вяхір, сапучы і кашляючы, з раніцы меў палыновым венікам ужо пашчэрбленыя часам магутныя дубовыя дошкі. На аслізлым кляновым лісце мог паслізнуцца і зламаць нагу які важны замежны купец са струга, а тады, як пазалетась, мог прыйсці з Друцка загад ад князя — біць палкамі вінаватых. У Рубяжы стругі спыняліся нячаста — адпачыць, набраць салодкай калодзежнай вады перад астатняй дарогай — да Друці альбо да Полацака. Бывала, што высаджвалі хворага — каб пасля, на зваротнай дарозе, зноў забраць яго, ужо трохі акрыялага. Такі смуглявы аж да чарнаты грабец у цёплым, хусткай падпаясаным халаце, у паласатых бліскучых портках і з галавой, абвязанай каляровай анучкай, ажно месяц ляжаў у хаце дзеда Вяхіра, і той паіў яго дзівасілам і зверабоем. І паставіў на ногі.

Рубежаўскія хланчукі не прапускарлі ніводнага струга — ні свайго, полацкага, ні кіеўскага, ні ноўгарадскага, не кажучы ўжо пра заморскі. Нябачаныя, дзівосныя людзі выходзілі на вымал, хадзілі па селішчы, а пасля іх заставаліся на беразе то залацістыя пахкія скуркі пладоў, то агрызкі невядомай дзічыны, то дзіравы абутак ці ўвогуле дзівосы, пра якія хлапчукі не ведалі што і падумаць. Знайшлі аднойчы кавалак шкла, а калі выпадкова зірнулі праз яго на мураша — вохнулі,— разоў у пяць быў павялічаны той мураш! Куземка таксама глядзеў праз тое шкло, але стары Вяхір адабраў у іх кавалак, сказаў, што нарэшце з ім сгрэмку з-пад пальца дастане, і схаваў знаходку ў сундук, дзе ў яго ляжалі, як казалі, розныя падарункі ад купцоў дый манеты. Замежныя сярэбраныя манеты — іх называлі дырхемамі — Куземка бачыў неаднойчы, яны ішлі на рынку нароўні са сваімі, імі купцы расплочваліся за розныя паслугі мясцовых.

Дзед Вяхір ведаў грамату, а на сцяне ягонай хаткі вісела бяроза, дзе цвіком прарэзаны былі нейкія загадкавыя лініі. Аднойчы, раздобрыўшыся, пасля таго як хлопцы нацягалі яму вады і замест яго вымылі вымал, расказваў ім цэлы вечар дзед Вяхір пра загадкавыя землі, адкуль ішлі паўз Рубяжа караблі.

— Во гэта Понцкае, або Рускае мора,— паказваў ён каравым, з вострым пазногцем пальцам на кружочак.— Там, за ім, Цар-горад знаходзіцца. Гэта значыць, цар над царамі, князь там вялікі жыве.

— Такі, як у Полацаку ці Друцку? — захоплена пытаўся хто з хлапчукоў.

— Можа, і такі,— задумліва гаварыў дзед Вяхір,— Кажуць, сонца там так пячэ, што забіць можа, затое і людзі бач якія абсмаленыя. Там і зімы няма.

— Зусім няма зімы?!

Хлапчукі недаверліва слухалі, пераглядваліся.

— А гэта што? — насмеліўся Кузёмка і тыцнуў у край бяросты.

— А гэта... гэта, брат, мора Хвальнскае... Ну, туды ад лета да лета ехаць трэба. Там недзе страшныя Гогі і Магогі, у каторых тры галавы на тулаве, як у цмока. Яны людзей ядуць і жывуць у гарах.

Мора Хвальнскае? Пракаветным нечым, таемным як абдало Куземку, і напылі на яго словы замовы, якую дзед Векша чытаў маладому дзядзьку Алексу, калі той адпраўляўся ў войска — бараніцца ад наўгародцаў. Дзед і тады быў стары, ссохлы, як трэска, сівы, рукі ў яго калаціліся, і ён чытаў над Алексам:

«Пад морам над Хвальнскім стаіць медны дом, а ў тым медным доме закаваны змей вогненны, а пад змеем ляжыць сяміпудовы ключ ад збруі багатырскай... У той збруі не возьме цябе, малайца, ні страла, ні рагачіна, ні сякера, ні нож...»

Тады ж дзедка расказваў і пра мора. Гэта як возера, толькі разоў у тысячу большае. І хвалі там кожная з гару Мядзяную, на якую высака-высака ўзбірацца хлапчукам не толькі з Рубяжа. І качае мора сотні ўсякіх караблёў...

Не дапамагла замова — забілі дзядзьку Алексу, як раней недзе на вайне згінуў і Куземкаў бацька, Лык, а маці з гора кінулася з абрыву ў Друць, забыўшыся на Куземку. Засталіся ад яе толькі буйныя медна-сярэбраныя пацеркі і пярсцёнак. А можа, каб дабраўся дзядзька Алекса да таго мора і знайшоў чароўную зброю, адкрыўшы дзверы харома сяміпудовым ключом, то застаўся б жывым і вясёлым...

Куземка прагна глядзеў на круглячок, абведзены на бяросце, і ўжо не слухаў таго, пра што баіў дзед Вяхір — пра нядаўыя пабоішча ў Полацаку, калі выйшла наўе біць палачан, і стрэламі нявідзімымі касіла ўсё жывое, і было тое наўе таксама нябачным... А яшчэ пра тое, што папасціўшыся тры дні, можна ўбачыць у ноч перад памі нальнай суботай на могілках тых, каму суджана памерці ў тым годзе... Хлопчык думаў пра таямнічае мора Хвальнскае, дзе ляжыць востраў Буян, а на тым востраве ёсць белы-белы, як дзедава барада, Латыркамень... А на тым белым камені стаіць церам, дзе хаваецца чараўнічая зброя, якую не бярэ ні страла, ні сякера...

Доўжыліся ночы, глуха стагналі пад халоднымі вятрамі магутныя дубы на б'льым Перуновым капішчы, у трубах скуголілі бяздомныя духі Перуновы — гарцукі, не знаходзячы на даўно аглухлым месцы

ахвярнай крыві птушак і быкоў, а Куземка, ходзячы за хворым дзедам, які цяпер толькі ляжаў на палацях і стагнаў, думаў пра тое, што, калі вырасце, нізавошта не пойдзе на вайну са звычайнай зброяй — тою, якую вырабляе у рубяжоўскай кузні каваль Воўчае Вока. Надта мяккая руда ў мясцовых балотах, і перасячэ тую дзёду вораг, і тады ў дзеда нікога не застанецца на ўсім белым свеце...

У канцы лістапада грывнулі маразы, а ў зімніку ўжо ляжаў глыбокі снег, і Друць, скаваная холадам, ляжала між белых берагоў нерухомаю, толькі дзе-нідзе ў палонках курылася пара. Хата да раніцы выстывала, скрозь саламяныя шчыты, якімі на ноч зачыняліся вокны, прарываўся вецер-сцюдзянец, цёмны дым сцяліўся на падоле, ад яго глуха кашляў дзед і час ад часу прасіў Сварога злітавацца над ім, але пасля ўспамінаў пра ўнука і голасна казаў:

— Не, Кузьма, я яшчэ пажыву, а то без мяне ты зусім прападзеш!

І вучыў унука ўсяму, што ведаў і мог сам, як бы хацеў засцерагчы яго ад сіроцкага жыцця, ад злых людзей умельствам і ведамі. Хацеў быў перадаць Кузьме і замены чароўныя, але ў адно вуха ўляталі, а ў другое вуха выляталі ў хлапчука цяжкія, глухія словы. Аднаго толькі разу страпянуўся — калі дзед загаварыў пра тое, каб прысушыць дзяўчыну да хлопца, і пачаў: «За морам за Хвальнскім у медным горадзе, у жалезным цераме, сядзіць добры маладзец — забраны ў няволю, закаваны ў семдзесят сем ланцугоў, за семдзесят сем дзвярэй, а дзверы зачынены сямідзесяццю сямю крукамі...»

— Дзед: а дзе тое мора?

— А мусіць, зусім няма яго, унучак, — адказаў дзед, памаўчаўшы.

— А вось і ёсць! Ёсць яно, мора Хвальнскае! Вяхір яго на карце паказваў!

Вясной, у самы Новы год, калі жанчыны пяклі жаваранкаў і хадзілі на абрыў спяваць песні, памёр Куземкаў дзед. Калі палілі яго на могілках, пася ссыпалі попел у урну, з высокага абрыву, дзе раней любіла гуляць сама багіня Мокаш, неслася:

Блаславі, маці,
Вясну заклікаці,
Зіму праважаці!
Зімачка — у вазочку,
Лецечка — у чаўночку...

У месяц бярозазол прыплыў на вымал першы струг. Купцы з Царгорада, у плашчах, аблямаваных залатымі палосамі, надменна сядзелі на палубе, адхінаючы плашчы, калі смуглявыя прыслужнікі праносіліся міма. Тоўсты гарбаносы чалавек дастаў з похваў невялікі кінжальчык, разрэзаў жоўты, як масла, прадаўгаваты плод, стаў, прычмокваючы, есці. Ubачыў прагнаыя вочы абарванага хлапчука,

што стаяў на беразе, павагаўся, кінуў кавалак. Куземка падняў, але не стаў есці, усё глядзёў неадрыўна, і тоўсты чалавек нарэшце зразумеў. Ён паказаў на кінжал, Куземка кіўнуў галавой.

— Што імаеш? — на ломанай славянскай мове запытаўся зацікаўлены купец, забаўляючыся і запрашаючы сваіх таварышаў да пацехі. Ён паўтарыў словы, пацёр пальцамі. Куземка зразумеў. Ён павярнуўся і пабег дадому, а перад вачыма яго стаяла тонкая, сіняватая сталь ляза, так не падобная да мяккай крыцы — жалеза.

Купец, аглядзеўшы скураны калчан для стрэл, падумаў, але вярнуў яго хлапчуку, адмоўна пахітаўшы галавой, Сварога ж аглядаў доўга, на выцягнутай руцэ аддаляючы яго, мацаючы белымі пухлякымі пальцамі. Пасля, зноў падумаўшы, дастаў з вялікай вышытай сумы невялікі нож, паказаў яго Куземку:

— Мяннем?

Ножык быў маленькі, але ён быў з такой жа сіняватай, цвёрдай, няўмольнай сталі. І Куземка згадзіўся.

Цяпер на покуце замест касцянога Сварога з цвёрдым суровым тварам ляжаў маленькі нетутэйшы ножык. Яго аднойчы прынёс хлопчык да каваля Воўчага Вока.

— Ці можна зрабіць з нашай крыды падобнае?

Воўчае Вока ўхапіў ножык, доўга мацаў і глядзёў яго, і нават спрабаваў на зуб.

— З нашай крыцы зрабіць усё можна, але не ведаю як. Дзед мой ведаў, але не ўсё бацьку паспеў перадаць — трасца яго ў тры дні з'ела. Бацька мучыўся, што мала сакрэтаў кавальскай справы знае, і я таксама. Нават тое, што знаю,— каму перадам? Адны дзяўчаты ў мяне, а маладзх то на вайну бяруць, то ў рабы... Ішоў бы ты да мяне, га малы, можа, разам бы што і пашукалі. Можа, ведуна б папраслі, каб прадзеда з таго свету выклікаў дый сакрэты расказаў. А цябе хіба ж не навучылі? Адзін жа — баюся...

— З таго свету не выклікаюць нікога,— сур'ёзна сказаў Куземка.— Нават у дзеда не атрымалася. Так што трэба шукаць на гэтым свеце. Вось, можа, за морам Хвальнскім знаюць сакрэты...

Каваль Воўчае Вока рагатаў так, што ажно ўспацеў ад смеху. Шпурнуў ножык на зямлю, выгнаў Куземку.

З таго часу празвалі хлопца ў Рубяжах Хвальнама. А ён яшчэ два гады хадзіў па балотах, шукаў крыцу, сам варыў жалеза, а калі бываў на берагах Друці, тужлівымі вачыма праводзіў дзівосныя караблі. Часта брыў па дарозе, не бачачы нікога вакол сябе, і аднойчы моцна адсцябаў яго пасаднік за тое, што не пакланіўся яму Пры сустрэчы.

Калі яму споўнілася чатырнаццаць, пасаднік прыйшоў У хату.

— Увосень даніну для князя рыхтуй,— сказаў ён.— І так дзякуй за дабрыню: тры гады не чапалі гэты дом. А даніна звычайная: трыццаць пушных скурак дый жыта.

Моцна задумаўся пасля тых слоў хлопец. Аднаму не справіцца яму з данінай, а дапамагаць няма каму. І раптам прыйшло да яго разуменне, што вось сёлета як упражэцца ён у вечны сялянскі кругаварот, дык, можа, да самай смерці і не падніме вачэй ад поля. А хто ж будзе шукаць сакрэты жалеза, каб зброя мясцовая моцная была, каб ворагі дрыгавічоў не адольвалі?!

Часта хадзіў на бераг Друці, да вымалу, Куземка, але цяпер хадзіў болей. Слухаў мову незнаемую дый часцяком лавіў назвы гарадоў таямнічых, старадаўніх — Багдад, Бухара, Смараканва... Ведаў ужо, што ляжаць яны на самым краёчку зямлі — за морам Хвальнскім...

У канцы серпеня, калі пахла наваколле спелым жытам і калола босья ногі прахалодная пожня, да берага прыстала вялікая лодка. Парусы на ёй былі спушчаныя ў знак жалобы, а караваншчыкі былі апранутыя ў сіні колер — знак жалобы. «Памёр брат купца Алі,— вунь таго, малага, з чорнай коратка абстрыжанай барадой»,— шэптам паясніў дзед Вяхір.

Караваншчыкі хавалі нябожчыка — захуталі ў белае палотнішча, пасадзілі яго ў яме тварам на У сход, у бок Мекі, знакамітага месца мусульман, і так закапалі. Магілу не рабілі — патапталі яе нагамі. «Чым хутчэй зарасце яна травой, тым раней нябожчык дасягне іхняга раю — Джанна»,— зноў жа растлумачыў дзед Вяхір, які, жыццё пражыўшы пры дарозе, многае са звычайў замежных гасцей ведаў і гатовы быў пра гэта расказваць бясконца.

А калі пад вечар збіраліся карабельшчыкі ехаць, гідышоў Куземка да купца Алі, папрасіўся знакамі на карабель.

Той азірнуўся, шэптам параіўся са сваімі, пасля сказаў праз талмача-перакладчыка, каб Куземка прайшоўся далей па беразе, бо не можа ён без згоды князя на вачах ва ўсіх забраць ягонага раба, а грабцы на караблі патрэбныя...

Куземка так і зрабіў, і за паваротам забралі яго карабельшчыкі — мокрага, задыханага, калі ён падплываў да карабля ажно на сярэдзіну хуткай Друці.

Імкліва нанесла вада Куземку ўдаль, у невядомы, але такі прывабны свет, адкуль ён павінен вярнуцца пасталелым, разгадаўшы многія кавальскія сакрэты, асабліва ж — таямніцу жалеза. Ён верыў у гэта, калі шаптаў дзедаву замову, якая рыхтавалася стаць для яго явай:

«Ты, воран мудры, ляці да мора Хвальнскага, заключой змея вогненнага, дастань ключ той сяміпудовы...»

ДАВЫД ГАРАДЗЕНСКИ

Апавяданне

Доўга ў той вечар гудзела зямля пад капытамі коней, і ў мястэчку Фрайбург не бачна было жыхароў, толькі цікаўная дзятва, як заўсёды, цікавала за воінамі-чужынцамі. Незнаемая на іх была апратка, шанкі, боты, толькі мячы былі сходныя з тутэйшымі, але не было на тых мячах і зброі звыклых надпісаў «Пі кроў». І той-сёй з падлеткаў-хлапчукоў зняважліва казаў:

— Іх жа біць лёгка, у іх жа няма жалезных латаў, як у нашых рыцараў!

— Чаму ж яны дайшлі ажно дасюль, а пастар у кірсе казаў, што нашы рыцары непераможныя?

— Таму што, як кажа стары Фрыд, яны абцяжарылі сябе чужым багаццем і ўжо змагаюцца не дзеля славы, а дзеля дабра!

Таму, хто гэта сказаў, бліжэйшы сусед, Ганс, уляпіў добрую поўху:

— Не гань нашых псоў-рыцараў!

І той, плачучы, найшоў, трымаючыся за шчаку, бо і другія хланчукі надавалі яму кухталёў:

— Нашы рыцары лепшыя ў свеце!

Але яны змоўклі, калі міма іх праехаў статны, высачэзны воін у тонкай сталёвай кальчуге, з адкрытай галавой; і конь над ім быў такі ж магутны, нетаропкі. І падалося падлеткам, што быў гэты воій якраз падобны да харугвы, якую везлі наперадзе яго,— там такі ж коннік, толькі з паднятым мячом, і ахутаны конь ззаду белым ядвабам.

Яны пабеглі за ім, трымаючыся наводдаль, таму што па тым, як абыходзіліся з ім воі, зразумелі, што едзе военачальнік.

Раптам коннікі спыніліся. Вуліцу пераходзіла згорбленая старая ў дзівосным адзенні — у блакітным плашчы, завязаным спераду стужкамі, у чорнай авечай шапцы, падбітай белым кашэчым мехам. У руцэ быў кій з меднай будавешкай, а на поясе вісеў старадаўні выцerty кашэль.

Пасярэдзіне вуліцы яна стала. Воіны кінуліся, каб адпіхнуць яе з дарогі, але военачальнік падняў руку:

— Не чапайце, хай адпачне!

— Ён і праўда магутны рыцар, калі не баіцца старой Гудруны!

— Яна ўжо старая, нічога яна не зробіць, ды яшчэ і чужемцу!

Але і яго абсмяялі, таму што ведаў кожны ў мястэчку, што старая Гудруна можа бачыць будучае, а часцяком і вылечвае цяжкахворых, толькі трэба доўга прасіць яе. вяртацца, калі выганяе. Не любіць чараўніца паказваць сваю сілу, ды і то сказаць — даўно б выгналі яе з

хрысціянскага селішча, каб не высокае заступніцтва самога караля. Шапталіся, што вярнула яна жыццё ягонай любімай жонцы і даказала, што не чорнаю магіяй валодае, а белай, і ніякай шкоды няма ад яе, а ёсць адна карысць. У мястэчку ж прыстала яна да сям'і мясцовага каваля, але апошнім часам не выходзіла на вуліцу.

У вокны асцярожна глядзелі мясцовыя. Старая падняла галаву, яе вочы, нечакана вострыя, жвавыя на шэрым, як бы змытым твары, успыхнулі:

— Ты ўважыў маю старасць... Я табе адплачу!

Дружыннікі, не зразумеўшы, пераглянуліся, але воін

пераклаў ім словы дзіўнай прахожай. Яна закульгала далей, ужо амаль бясплотная, як здань, і схавалася ў недалёкім доме. А хлапчукі яшчэ доўга сачылі, як сустракала сям'я войта нечаканых гасцей, як цвёрдым, упэўненым крокам увайшоў у дом статны воін у кальчуге і як бялавая Грэтхен, дачка войта, сама збегала ў сад і нарэзала букет пышных белых кветак.

І залунала над мястэчкам грознае імя: «Давыд Гарадзенскі!»

Гэта ён, зяць магутнага Гедыміна, славуты военачальнік, вадзіў два гады назад войска Вялікага княства Літоўскага на Мазовію, ён з войскам дапамагаў Пскову супраць крыжакоў, ён вадзіў гарадзенцаў на Прусію. Былі ў мястэчку і тыя, хто памятаў небывалы, жорсткі разгром германцаў пад Новагародкам — адзін з іх, аднаногі Вілі, некалі кумільгом каціўся са страшных тамтэйшых круч...

Вось чаму назаўтра, нягледзячы на страх, многа народу тоўпілася ля прыгожага, з чырвоным дахам доміка войта. Ведалі, што Давыд дазволіў войску дзень адначыць тут перад Брандэнбургам, а назаўтра раніцай адпраўляецца яно далей. Аднаногі Вілі, калі пабачыў Давыда, які выйшаў на стайню, каб самому пакарміць каня, расхваляваўся і, скачучы на драўлянай кульці, усхвалявана крычаў:

— Так, так, я пазнаю яго! Гэты славянскі Одын з'яўляўся перад намі ў самых розных мясцінах адначасна! Меч яго астуджаны ў малацэ белай кабылы!

А ўвечары, калі Давыд з дружыннікамі сеў за стол, у пакой зайшла, трасучы галавой ад старасці, Гудруна. Гаспадыня, убачыўшы яе, ажно выпусціла з рук вялікі паднос з кіслай капустай і качкай, а Грэтхен перахрысцілася. Хрыплым голасам, указваючы рукой на Давыда, пачала яна гаварыць незразумелья словы, дзікай, старадаўняй сілай павяяла ад іх.

— Што яна гаворыць? — закрычаў, ускочыўшы, ахоўнік і сябра гарадзенскага старасты Раман.

— Мабыць, насылае на цябе чары! — ускочыў і другі.

Але Давыд перапыніў іх.

— Ці ёсць тут хто, каб сказаць, што яна кажа? Гэта не мова германцаў! Я ведаю яе, не раз гаварыў з крыжакамі, хаця зручней мне было б гаварыць з імі моваю мяча!

Адзін з дружыннікаў адгукнуўся:

— Я ведаю, гэта мова нарманаў, я пяць гадоў быў у іх у палоне!

І ён пачаў перакладаць у след за варажбіткай:

Слоў я ведаю шмат. Іх не знае ніхто

З тых, хто зараз жыве на зямлі.

Дапамога яно — і ад многіх хвароб

Можа вылечыць — і ад галечы.

І другое я ведаю — толькі яго

Можа лекар узяць у мяне.

Ну, а трэцяе слова — я ім забяру

Сілу ворагаў злосных маіх.

Я ім сталь размякчу, і не будзе іх меч

Анічога сячы і калоць...

Яна працягнула руку да аднаго з вояў, падняла яе — і раптам кінжал у таго таксама прыўзняўся і, выслізнуўшы з ножнаў, бразнуўся аб падлогу. Усе як скамянелі.

— Злая вядзьмарка! — закрычаў Раман, зноў ускокваючы, — Прэч!

Але Давыд зноў паківаў галавой:

— Калі яна і вядзьмарка, дык мне яна не перашкодзіць. Наша справа святая, мы ратуем Радзіму, сваю — ад злой набрыдзі. Каб крыжакі не лезлі болей на нашы землі. Каб яны не палілі нашы храмы.

— Я хачу табе дапамагчы, — сказала Гудруна. — Я ўчора выклікала добрых духаў, і яны мне адкрылі, што цябе чакае небяспека. Затрымай войска на дзень — сёння ноччу мне трэба адвесці ад цябе небяспеку, а ўдзень я правяду зейд і замацую перамогу.

— Зейд?.. Што гэта? — запытаўся ў яе Давыд.

— Гаснадзін, зейд у паўночных народаў — гэта спевы пад адкрытым небам, на памосце. Яны накіраваны на тое, каб адагнаць ад кагосьці злыя чары ці небяспеку. Мне здаецца, гэтая жанчына сапраўды хоча табе добра.

— А мне здаецца, яна хоча наўмысна затрымаць нас тут на дзень! — загаварыў Раман.

Давыд падышоў да варажбіткі, пастаяў перад ёю. Яна ж нешта мармытала сама сабе, пасля падняла голаў, зноў востра зірнула на яго.

— Якая ж небяспека мяне чакае? — запытаўся ён.

— Я магу сказаць табе гэта толькі сам-насам, — прабурчала яна. — Таямніцы патрабуюць павагі.

Тады ён загадаў усім выйсці, і старая Гудруна нешта нядоўга гаварыла яму. А калі пайшла з хаты, заціснуўшы ў руцэ сярэбраны талер, настрой у дружыннікаў змяніўся.

— А можа, і лепей было б, каб яна адвяла-ткі тую небяспеку? — першым сказаў Раман.— Ты ўсім нам дарагі, пан наш Давыд, твая моц з'ядноўвае нас, твая ўдача захіляе нас крыламі!

— У кожнага чалавека свая мяжа,— задумліва сказаў Давыд,— Калі ж ён падыдзе да яе, то не трэба яго трымаць, значыць — ён выканаў свой доўг на зямлі.

— Але зямля наша яшчэ не дыхае вольна, яшчэ каркаюць над ёю грутаны! — палка ўсклікнуў малады дружыннік.

— На жаль, і твайго жыцця не хопіць, каб сагнаць іх з яе.

— Што ж яна табе сказала, Давыдзе?

— А гэта хай будзе са мною. Калі нават і блізка мой апошні дзень, то біцца з крыжакамі буду да канца.

І, зноў усаджваючыся за вячэру, яшчэ сказаў Давыд Гарадзенскі:

— Ворагі нашы часта ваююць подла, не будзем браць з іх прыклад.

Так ніхто і не дазнаўся, што прапаноўвала магутнаму вою старая Гудруна, якая, як сцвярджалі ў мястэчку Фрайбург, умела прадракаць будучыню і адводзіць небяспеку. Але ў тым жа годзе быў пры дапамозе ашуканства подла забіты мазавецкім рыцарам Андрэем Давыд, і горка дакараў яго, мёртвага, верны Раман — чаму ніколі не расказваў пра таямніцу, можа, і праўда адкрытую яму ў той цёплы, вераснёўскі, ласкавы вечар старой жанчынай, якую ён уважыў у далёкім нямецкім гарадку?

© OCR: Камунікат.org, 2011 год

© Інтэрнэт-версія: Камунікат.org, 2011 год

© PDF: Камунікат.org, 2011 год

З М Е С Т

За морам хвалынскім *Аповесць*

Чорная княгіня *Аповесць*

Гайна і Мікаш *Апавяданне*

Мара *Апавяданне*

Давыд Гарадзенскі *Апавяданне*

© OCR: Камунікат.org, 2011 год

© Інтэрнэт-версія: Камунікат.org, 2011 год

© PDF: Камунікат.org, 2011 год